

ISSN:1011 - 727X e-ISSN: 2667-5420

T.C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI
REPUBLIC OF TÜRKİYE
ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
PRESIDENCY OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: XLI

BAHAR/SPRING: 2025

SAYI/ISSUE: 111

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER
CİLT/VOLUME: XLI BAHAR/SPRING: 2025 SAYI/ISSUE: 111

Sahibi / Owner

Atatürk Araştırma Merkezi adına / *On behalf of the Presidency of Atatürk Research Center*

Doç. Dr. Ahmet KILINÇ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı / *President of Atatürk Research Center*

Yazı İşleri Müdürü / Journal Administrator

Ömer ORHAN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE omerorhan@atam.gov.tr

Başeditör / Editor in Chief

Doç. Dr. Ahmet KILINÇ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE ahmetkilinc@atam.gov.tr

Editör / Editor

Merve UĞUR

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı - Ankara/TÜRKİYE m.ugur@atam.gov.tr

Editör Yardımcıları / Assistants of Editor

Erdem ÜNLEN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı - Ankara/TÜRKİYE e.unlen@atam.gov.tr

Mukaddes ARSLAN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı-Ankara/TÜRKİYE m.arslan@atam.gov.tr

İngilizce Dil Editörü / Editor of Translation

Murat SAYGIN

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı - Ankara/TÜRKİYE m.saygin@atam.gov.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN

Türk Tarih Kurumu-Ankara/TÜRKİYE yozgen@ayk.gov.tr

Prof. Dr. Arshi KHAN

Aligarh Müslim Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Siyaset Bilimi Bölümü-Aligarh/HİNDİSTAN arshikhan.ps@amu.ac.in

Prof. Dr. Ayten SEZER ARİĞ

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara/TÜRKİYE

aytens@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü-Bakü/AZERBAYCAN

shukurovkk@gmail.com

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU

Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/Siyaset Bilimi

ve Uluslararası İlişkiler Bölümü-İstanbul/TÜRKİYE mehmethacisalihoglu@gmail.com

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-İstanbul/TÜRKİYE

ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Sevtap DEMİRCİ

Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü- İstanbul/TÜRKİYE

sdemirci@boun.edu.tr

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE

Chieti-Pescara "G. D'Annunzio" Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Plane,

Ortaçağ ve Modern Araştırmalar Bölümü-Chieti/İTALYA stefano.trinchese@unich.it

Doç. Dr. Emre SARAL

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü-Ankara/TÜRKİYE

saral@hacettepe.edu.tr

Doç. Dr. Esra ÖZSÜER

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü - İstanbul/TÜRKİYE

esra.ozsuer@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Güner DOĞAN

Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Tarih Bölümü-Çankırı/TÜRKİYE gunerdogan@karatekin.edu.tr

HABERLEŞME / INFORMATION

Atatürk Araştırma Merkezi

Üniversiteler Mah. Toplum Cad. No. 5 Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 • Fax: (0 312) 285 55 27

e-mail: dergi@atam.gov.tr • web: http://www.atam.gov.tr

https://atamdergi.gov.tr & https://dergipark.org.tr/tr/pub/aam

Baskı Hazırlık: Emrah ANDIŞ / 0 542 318 1938

BASKI

İHLAS GAZETECİLİK A.Ş.

Merkez Mah. 29 Ekim Cad. İhlas Plaza No:11 A/41

Yenibosna Bahçelievler, İstanbul

TEL: 0 212 454 30 00

Sertifika No: 45589

Basım Tarihi: Mayıs 2025 - Ankara

DANIŐMA KURULU / ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Arshi KHAN	Aligarh Muslim University-HİNDİSTAN
Prof. Dr. Cesar ROSS	Santiago Üniversitesi-ŐILİ
Prof. Dr. ağrı ERHAN	Cumhurbaşkanı Başkanışmanı-TÜRKİYE
Prof. Dr. Erden KAZHYBEK	Kazak Dil Kurumu, Uluslararası Türkoloji Merkezi/ KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS	Jagiellonian University-POLONYA
Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO	Dağistan-RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Halil BAL	İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Husnija KAMBEROVİC	Saraybosna/BOSNA-HERSEK
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi- Bakü/AZERBAYCAN
Prof. Dr. Mahmut Ali El-DAVUD	Arap Tarihçiler Birliği Üyesi-IRAK
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE
Prof. Dr. Muhammed ARNAUT	World of Islamic Science and Technology University Amman/ÜRDÜN
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Neőe ÖZDEN	Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Recep ŐKRİYEL	Novi Pazar Devlet Üniversitesi-SIRBİSTAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE
Prof. Dr. Selma YEL	Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara-Roma/İTALYA
Prof. Dr. Uğur ÜNAL	Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE
Doç. Dr. Hasan CİCİOğLU	Netkent Üniversitesi-Gazimağusa/KKTC
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	Azerbaycan Millî İlimler Akademisi- Bakü/AZERBAYCAN
Doç. Dr. Liliana Elena Boscan	Bucharest University-ROMANYA
Bedrettin KORO	Tarih Bilimleri Uzmanı-KOSOVA

BU SAYININ HAKEMLERİ / ABRITRALS FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ore@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Ayşe Zişan FURAT	İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE, zisanfurat@istanbul.edu.tr
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŐİLBURSA	Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölü- mü, Bursa/TÜRKİYE, bkyesilbursa@uludag.edu.tr
Prof. Dr. Bülent BAKAR	Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, bakar441@gmail.com
Prof. Dr. Ebru DEMİRCİOğLU	Trabzon Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Trabzon/TÜRKİYE, ebrudemirci- oglu@trabzon.edu.tr
Prof. Dr. Hacı Bayram SOY	Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ulus- lararası İlişkiler Bölümü, Karabük/TÜRKİYE, bayramsoy@karabuk.edu.tr
Prof. Dr. İsmail Hakkı DEMİRCİOğLU	Trabzon Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Trabzon/TÜRKİYE, demirciog- lu61@yahoo.com
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN	Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, mustafa.sahin@deu.edu.tr

Prof. Dr. Nejla GÜNAY	Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ngunay@gazi.edu.tr
Prof. Dr. Nuray ÖZDEMİR TİRYAKI	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bolu/TÜRKİYE, ozdemir_n@ibu.edu.tr
Prof. Dr. Tahir KODAL	Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, tkodal@pau.edu.tr
Prof. Dr. Ümmügülüm POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, gulsumpolat26@gmail.com
Prof. Dr. Zakir AVŞAR	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, zakir.avsar@hbv.edu.tr
Doç. Dr. Erol ÇİYDEM	Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE, eciydem@kastamonu.edu.tr
Doç. Dr. Müzehher YAMAÇ	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, myamac@nku.edu.tr
Doç. Dr. Pınar AYKAÇ LEIDHOLM	Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, pinaraykac@gmail.com
Doç. Dr. Resul ALKAN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, resul.alkan@comu.edu.tr
Doç. Dr. Seda BAYINDIR ULUSKAN	Milli Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, sedauluskan@gmail.com
Doç. Dr. Selim Volkan İPEK	Yeditepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, volkan.ipek@yeditepe.edu.tr
Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr
Doç. Dr. Yusuf Doğan ÇETİNKAYA	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, yudoce@istanbul.edu.tr
Dr. Öğretim Üyesi Murat AYDOĞDU	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, murat.aydogdu@istanbul.edu.tr

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (SBVT) Komitesince 2016 yılı, 93. sayısından (Bahar 2016) itibaren veri tabanına alınmaya uygun bulunarak TrDizin'de dizinlemeye başlamıştır. Ayrıca SOBİAD (Sosyal Bilimler Atfı Dizini) ve EBSCO Historical Abstracts tarafından da dizinlenmektedir. Derginin tüm sayılarına Dergi web sayfası ve DergiPark üzerinden ücretsiz olarak erişilmektedir.

The Journal of Atatürk Research Center was found eligible for inclusion in the database starting from its 93rd issue (Spring 2016) by the TÜBİTAK ULAKBİM Social and Human Sciences Database Committee and it is indexed in TrDizin. The journal is also indexed by SOBİAD (Social Sciences Citation Index) and EBSCO Historical Abstracts.

All the issues of the journal can be accessed free of charge through the web site of the Journal and DergiPark.

Editörden...

Saygıdeğer Okuyucularımız

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin 111. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayımızda 10 makale yer alıyor.

111. sayımız Gürhan Yellice'nin makalesi ile başlamaktadır. Bu makale, Alman Askerî Islah Heyeti'nin İstanbul'a gelişinin ardından ortaya çıkan uluslararası tepkiler karşısında Osmanlı Devleti ve Almanya'nın tutumlarını karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamakta ve Osmanlı-Alman ilişkilerinde güç dengesi, diplomatik baskılar ve askerî reform politikalarının nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır.

Hasan Demirci'ye ait olan çalışma ise 1915 yılında Şam'da kurulan Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyetinin nizamnamesi ve dâhili talimatnamesine yer vererek cemiyetin varlığını ortaya koymaktadır. Hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahip olunan Cemiyetin kuruluşu ve faaliyetleri belgelerle bu makale ile gün yüzüne çıkarılmış olacaktır.

Erol Yüksel ve Alaattin Uca tarafından müştereken kaleme alınan çalışmada dönemin şartları içerisinde Konya vilayetinin ulaşım imkânları ve ekonomik kaynakları sayesinde diğer vilayetlerden yönlendirilen Ermeni kabilelerinin toplanma ve dağıtım merkezi haline geldiği görülmektedir. Bu nedenle Konya vilayeti sevk ve iskânın panoramasını yansıtan ve 27 Mayıs 1915 tarihli Kanun sonrası sevk ve iskânın bütün boyutlarının yaşandığı bir vilayet olmuştur.

Orhan Özcan araştırmasında Birinci Dünya Savaşı özelinde Bağdat Demiryolu hakkında İngiliz istihbarat raporlarını kronolojik ve analitik çerçevede değerlendirmiştir. Makalede kullanılan 1917 yılına ait İngiliz istihbarat belgeleri ile demiryolunun inşa sürecini, Osmanlı askerî organizasyonunun bölgesel askerî hareketliliği üzerine bilgi toplama ve analiz etme faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir.

Bekir Karacabey ve Sultan Murat Topçu tarafından ortak yazılan çalışma bizlere Cumhuriyetin sağlam temellere oturmasıyla birlikte kendi karakterini yansıtacak okul planları tasarlandığını göstermektedir. Makalenin konusunu oluşturan lojmanlı eğitim yapıları Ardahan'da inşa edilmiş Cumhuriyet Dönemi'nin karakteristik mimarisini yansıtan önemli eserlerdir.

Aydın Çakmak çalışmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı müessesesi olarak kurulan ve yönetimi Bahriye Nezaretine bağlı İstanbul Liman Riyasetine bırakılan Tahlisiye İdaresinin tekrar Türk yönetimi altına girmesi ve yurt dışında tutulan mevduatının geri alınması için yürütülen çalışmaları merkeze almaktadır.

Ertuğrul Dalmış tarafından hazırlanan makalede ise genel olarak Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş aşaması ile CHP ve DP dönemlerinde hac ibadetine dair yaklaşım ve uygulamalara değinilmiştir. Çok partili hayata geçilmesiyle birlikte siyasi partilerin haccı gündemine alması ve bunun neticesinde haccın bir organizasyona dönüşme süreci çalışmanın ana omurgasını oluşturmaktadır.

Serdar Kara ise çalışmasında 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım Antlaşmasının -Üçlü İttifak- İkinci Dünya Savaşı yılları içerisindeki yıl dönümlerini ele almıştır. Çalışmada, İkinci Dünya Savaşı devam ederken Üçlü İttifak'ın yıl dönümüne tekabül eden günlerde dönemin önde gelen gazetelerinde çıkan haberlere ve yazılara odaklanılmıştır.

Muharrem Turp, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nden elde edilen arşiv belgeleri ile yerli-yabancı telif ve tetkik eserler kaynağı olarak kullanılarak 1956 yılında bağımsızlığına kavuşan Fas'ın, bu süreçte verdiği mücadele ve Türkiye'nin izlediği politikayı ortaya koymaya çalışmıştır.

Son olarak Nursal Kumaş, araştırmasında Türkiye'deki ABD askerî üslerin lojistiğinden sorumlu olan Tumpane Şirketi'nde çalışan Türk işçilerin 1967 yılındaki grevleri ve Türk Harb-İş Federasyonu'nun aldığı rolü incelemiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaşmaktadır. 111'inci sayımız, Merkezimin misyonuna uygun bir şekilde Cumhuriyet Tarihi ve Millî Mücadeleye ilişkin önemli araştırma makalelerini bünyesinde barındırmaktadır. Dergimizde, siyasi, askerî, sosyal tarih ile şehir tarihçiliği gibi tarih ilminin diğer disiplinlerle kesiştiği makaleler yer almaktadır. Bu da Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'ne olan ilgiyi göstermektedir.

Dergide yer alan makaleler, başvuru anından itibaren her aşamada titizlikle incelenmektedir. Bu hassasiyet ile çalışmalarımıza devam ederken her zaman olduğu gibi bu sayımızda da emeği geçen ve katkısı olan başta Yüksek Kurum Uzmanı Merve Uğur olmak üzere editörler kuruluna, yayın kurulunda yer alan değerli akademisyenlere ve makalelerin bu aşamaya gelmesinde değerli katkıları olan inceleyci uzmanlar ve idari personelimize ve Atatürk Yüksek Kurumu Başkanı BE Prof. Dr. Derya Örs'e teşekkür ederim. 112. sayımız ile Kasım ayında sizlerle birlikte olacağız.

Doç. Dr. Ahmet KILINÇ
Başeditör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Gürhan YELLİCE** The Liman Von Sanders Mission Issue: Reactions to the Mission, the Stance of the Ottoman Empire and Germany (November 1913–January 1914)
Liman Von Sanders Misyonu Meselesi: Misyona Yönelik Uluslararası Tepkiler; Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Tutumu, Kasım 1913-Ocak 1914..... 1
- Hasan DEMİRCİ** Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Topraklarında Bir Kadın Sivil Toplum Kuruluşu: Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti
A Women's Civil Society Organization in Ottoman Territory in The First World War: Syrian Women's Charity Association [Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti] 57
- Erol YÜKSEL**
Alaattin UCA Sevk ve İskân Sürecinde Bir İstasyon Olarak Konya Vilayeti
Konya Province as a Station in the Dispatch and Settlement Process..... 91
- Orhan ÖZCAN** İngiliz İstihbarat Raporlarında Berlin-Bağdat Demiryolu (Temmuz-Ağustos 1917)
The Berlin-Baghdad Railway in British Intelligence Reports (July-August 1917)..... 131
- Bekir KARACABEY**
Sultan Murat TOPÇU Ardahan'da Erken Cumhuriyet Döneminde İnşa Edilen Lojmanlı Köy Okulları
Village Schools With Lodgings Built in the Early Republican Period in Ardahan..... 181

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Aydın ÇAKMAK	Tahlisiye İdaresinin Türk Yönetimine Devri ve Tasfiye İşlemleri <i>Transfer of the Lifesaving Service to the Turkish Administration and Liquidation Procedures... 223</i>
Ertuğrul DALMIŞ	1923-1960 Dönemlerinde Türkiye’den Hacca Gitmek: Politika, Organizasyon ve Algı <i>Pilgrimage From Türkiye in the Period 1923-1960: Policy, Organization and Perception.....267</i>
Serdar KARA	1939 Türk- İngiliz - Fransız İttifakı’nın Yıl Dönümleri Üzerinden İkinci Dünya Savaşı Türk Dış Politikasına Bakmak <i>An Analysis of Turkish Foreign Policy during the Second World War Through the Anniversaries of the 1939 Turkish - British - French Alliance309</i>
Muharrem TURP	Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşiv Belgeleri Işığında Fas’ın Bağımsızlık Süreci ve Türkiye <i>The Independence Process of Morocco in Light of the Turkish Diplomatic Archival Documents of the Ministry of Foreign Affairs and Türkiye.....355</i>
Nursal KUMAŞ	1967 Türk Harb-İş Federasyonu Grevi ve Ulusal Basına Yansımaları <i>1967 Turkish War Labour Federation Strike and its Reflections On The National Press381</i>
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Yayın İlkeleri	419
<i>Publication Principles of the Journal of Atatürk Research Center.....</i>	<i>425</i>

**THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS:
REACTIONS TO THE MISSION, THE STANCE OF
THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)**

GÜRHAN YELLİCE*

ABSTRACT

This study aims to conduct a comparative analysis of the Ottoman Empire and Germany's responses to the international reactions triggered by the arrival of the German Military Reform Mission, led by Liman von Sanders, in Istanbul. The research highlights the mission's significance in reshaping pre-World War I power dynamics between rival blocs-with some diplomats even regarding it as a catalyst for the seeds of war- particularly focusing on its potential to provoke a conflict between Russia and Germany. It examines the factors that compelled Germany to modify the mission, the Ottoman Empire's resistance to these changes, and ultimately questions whether these adjustments were imposed by Germany on the Ottomans or whether they constituted a strategic maneuver by the Committee of Union and Progress leadership to create political leverage amid diplomatic pressures.

The mission emerged following the Ottoman Empire's request for a fully authorized German military delegation to reorganize its army, which had suffered a decisive collapse in the Balkan Wars. The primary point of contention revolved around Liman von Sanders' appointment as the commander of the First Army Corps, which lay at the heart of Russia's objections. This development, perceived as an expansion

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük, İzmir/TÜRKİYE,
gurhan.yellice@deu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1402-8210

of Germany's political and military influence over the Ottomans, provoked strong diplomatic protests from Russia and quickly escalated into an international crisis. Initially, Germany resisted these pressures alongside the Ottoman Empire, but mounting diplomatic tensions eventually forced Berlin to retreat. The Ottomans, too, opposed Germany's demands for a period before ultimately conceding to the modifications.

The study argues that the mission marked a critical turning point not only in the modernization of the Ottoman military but also in the restructuring of Ottoman foreign policy and decision-making mechanisms in alignment with German interests. It demonstrates how power dynamics, diplomatic pressures, and military reform policies became deeply intertwined in Ottoman-German relations. As Germany expanded its military and political influence over the Ottomans during this process, this shift became a key factor influencing the Ottoman Empire's decision to ally with Germany in World War I. In this regard, the study also seeks to provide a scholarly foundation for debates surrounding Liman von Sanders' role in the Battle of Gallipoli.

Keywords: Enver Paşa, Germany, Liman von Sanders, Ottoman Empire, Russia.

**LIMAN VON SANDERS MİSYONU MESELESİ:
MİSYONA YÖNELİK ULUSLARARASI TEPKİLER,
OSMANLI DEVLETİ VE ALMANYA’NIN TUTUMU
(KASIM 1913-OCAK 1914)**

ÖZ

Bu çalışma, Liman von Sanders liderliğindeki Alman Askerî Islah Heyeti'nin İstanbul'a gelişinin ardından ortaya çıkan uluslararası tepkiler karşısında Osmanlı Devleti ve Almanya'nın tutumlarını karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma, Birinci Dünya Savaşı öncesinde bloklar arası güç dengelerini derinden etkileyen ve bazı diplomatlara göre savaşın tohumlarının atılmasına yol açan bu misyonun, özellikle Rusya ile Almanya arasında bir çatışmayı tetikleme potansiyeline dikkat çekmekte, Almanya'yı misyonda değişikliğe sevk eden ve Osmanlı Devleti'nin bu değişikliğe direnmesinin nedenlerine odaklanmakta ve temelde değişikliğin Almanya tarafından Osmanlı'ya bir dayatma mı olduğu, yoksa İttihat ve Terakki liderliğinin diplomatik baskılar karşısında manevra alanı yaratmak üzere geliştirdiği bir strateji mi olduğu sorusunu merkeze almaktadır. Misyon, Osmanlı Balkan Savaşı'nda çöküşü kesinleşen orduyu yeniden yapılandırmak amacıyla Almanya'dan tam yetkili bir askerî heyet talebi neticesinde ortaya çıkmıştı. Gündeme gelmesinin ardından misyonun asıl tartışma noktası, Rusya'nın tepkisinin de merkezinde yer alan Liman von Sanders'in Birinci Kolordu Komutanlığı'na atanması olmuştu. Bu durum, Almanya'nın Osmanlı üzerindeki siyasi ve askerî nüfuzunu artırdığı gerekçeyle özellikle Rusya'nın sert diplomatik itirazlarına yol açmış ve kısa sürede uluslararası bir krize dönüşmüştü. Almanya başlangıçta Osmanlı Devleti ile birlikte bu baskılara karşı direnç göstermiş, ancak artan diplomatik gerilim sonucunda geri adım atmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti ise Almanya'nın dayatmalarına karşı bir süre direniş göstermiş, ancak sonuçta yapılan değişiklikleri kabul etmek durumunda kalmıştı. Çalışma, misyonun yalnızca Osmanlı ordusunun modernizasyon sürecinde değil, aynı zamanda Osmanlı dış politikasının ve karar alma mekanizmalarının Almanya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden şekillenmesinde kritik bir dönüm noktası olduğunu öne sürmekte, Osman-

GÜRHAN YELLİCE

lı-Alman ilişkilerinde güç dengesi, diplomatik baskılar ve askerî reform politikalarının nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Almanya, bu süreçte Osmanlı üzerindeki askerî ve siyasi nüfuzunu artırırken, bu durum, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer alma kararını etkileyen önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu yönüyle ayrıca, Liman von Sanders'in Çanakkale Savaşı'ndaki rolüne ilişkin tartışmalara bilimsel bir arka plan sunma iddiasını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Enver Paşa, Liman von Sanders, Osmanlı Devleti, Rusya.

INTRODUCTION

The devastating defeat in the First Balkan War revealed the urgent need for a comprehensive reform in the military and political structure of the Ottoman Empire. This defeat not only exposed the shortcomings of the Ottoman army but also clearly demonstrated the failure of previous German military assistance missions. In response, the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki/CUP) leadership decided that the army had to be urgently restructured to strengthen the defense of Istanbul, the Straits, and Anatolia, thus preventing the collapse of the state. Accordingly, a fully authorized military mission from Germany was requested, marking a crucial step in the process. The Liman von Sanders Mission emerged as the most tangible outcome of this initiative¹. Under Sanders' leadership, the mission aimed to transform the assigned Ottoman corps into a model army and then strengthen the entire Ottoman military based on this model.

The primary reason for choosing Germany was the growing distrust towards the Entente Powers. The Italo-Turkish War (1911-1912) and the Balkan Wars

1 The dispatch of a German military mission to the Ottoman Empire and the appointment of German General Liman von Sanders to a critical military post in Istanbul (the Liman von Sanders Mission Issue) is regarded as one of the “final” and perhaps the most significant diplomatic crises that deeply affected European and global politics in the lead-up to the First World War, particularly in the period preceding the July Crisis triggered by the assassination in Sarajevo. This crisis heightened tensions in international relations and further intensified the rivalry among the great powers. The multifaceted nature of the Sanders Mission and the involvement of numerous actors made it challenging to comprehensively address the issue within a single study. Therefore, a new study has been written as a continuation of a previously published article on the subject. This article evaluates the mission from the perspective of Ottoman-German relations, focusing primarily on Russia's reactions to the mission and the debates it sparked among the Entente Powers. Complementing the earlier work by the same author, titled “Britain, Russia and the German Military Mission to Istanbul, 1913-1914” (See, Gürhan Yellice, “Britain, Russia and the German Military Mission to Istanbul, 1913-1914,” *CUJOSS*, Vol 48, No 2, 2024, p. 247-260). This study necessitates a comparative analysis of both articles to achieve a better understanding of the mission. Additionally, another study detailing the formation process of the mission has been prepared within this framework and awaits publication (“The Committee of Union and Progress, Wangenheim, and the Making of the Liman von Sanders Mission, January-December 1913”). These complementary studies hold significant importance for understanding both the internal dynamics of the Ottoman Empire in its final years and the broader implications of the mission on international relations. The role of the mission in Ottoman-German relations and the tensions it provoked among the Entente Powers can be considered a critical turning point in the lead-up to the outbreak of the First World War. Therefore, a holistic examination of the studies on this subject contributes substantially to understanding the complex political and diplomatic landscape of the period.

(1912-1913) made it clear that the Entente Powers no longer upheld their traditional policy of preserving the territorial integrity of the Ottoman Empire. During the First Balkan War, the lack of support from the Entente for the Ottoman efforts to reclaim the Aegean Islands and Edirne further isolated the empire within European politics. The Ottoman Empire was not only entangled in disputes with Greece over the status of the Aegean Islands but also became a battleground for competing geopolitical interests between Germany and Russia, as well as between the Entente and the Triple Alliance. The Armenian Question, which was increasingly aggravated by Russian influence in the East, further pushed the Ottomans toward closer ties with Germany. Thus, the Ottoman need for military reform aligned with Germany's ambitions to expand its political and military influence over the empire. While the CUP's primary motivation was to prevent the collapse of the state and modernize the army, Germany's willingness to accept this request stemmed from its broader strategic objective of strengthening its hold over the Ottoman military and political sphere.

6 Negotiations, which began in June 1913, culminated in a contract signed on October 27, 1913. Under this agreement, General Liman von Sanders was appointed as the commander of the Ottoman First Army Corps in Istanbul for five years with the rank of Lieutenant General and was also designated as the Head of the Reform Commission. A total of 42 German officers were assigned to oversee the reorganization and modernization of the Ottoman army. The mission aimed to establish a model army by handing over the command of a corps to a German general and then rebuild the Ottoman military based on this prototype (*Numune kolordusu*). The most critical command and administrative positions within the First Army Corps were to be held by German officers from the mission. Liman von Sanders and his officers would also be responsible for reforming military schools and directly supervising the modernization process of the Ottoman army.

While this mission deepened German influence in the Ottoman military reform process, it also triggered international diplomatic tensions. The Entente Powers, particularly Russia, perceived Sanders' position within the Ottoman army as a strategic maneuver by Germany to strengthen its dominance over the empire. As a result, Russia strongly opposed and criticized the mission, considering it a direct threat to its own interests in the region. Thus, this

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

military reorganization was not merely an internal Ottoman reform effort; rather, it became an integral part of the broader geopolitical rivalry among the great powers in the lead-up to World War I.

I. The Entente Powers' Reaction to the Liman von Sanders Mission

Until the signing of the agreement on October 27, 1913, the Ottoman Empire and Germany had conducted the Liman von Sanders Mission process with great secrecy². The primary reason for this confidentiality was the concern over the mission's function and its potential impact on international power dynamics. However, despite all these efforts, their fears materialized: once news of the mission spread, it triggered a serious and rapidly growing reaction, particularly in Europe. Previously, the presence of German, British, and French military reform missions in the Ottoman Empire had not provoked significant international reactions. However, the news of Liman von Sanders' arrival caused an entirely different effect. The Entente Powers perceived this mission as fundamentally different from previous ones, believing that it involved broader strategic objectives. Although little was known about its exact scope and purpose, the mission was not merely seen as an effort to modernize the Ottoman army. Instead, in the eyes of the Entente Powers, it was a calculated move by Germany to expand its influence over the Ottoman Empire and alter regional power balances in its favor.

The first news about the mission was spread through embassies and quickly circulated. Embassies in Berlin reported the authority granted to Liman von Sanders and shared speculative information about the mission with their

2 From the perspective of Ottoman-German diplomacy, this was indeed a remarkable success. For nearly six months in Istanbul, secret negotiations took place between Wangenheim and the Unionists, without any other ambassadors becoming aware of the process. In May, Kaiser Wilhelm II informed the British King and the Russian Tsar about the issue, yet during his meeting with Russian Foreign Minister Sazonov in October, he did not bring up the matter nor share any details regarding the mission. So much so that Sazonov later wrote in his memoirs that no government had been aware of the matter until that date (Serge Dmitrievich Sazonov, *Fateful Years 1909-1916: Reminiscences of Serge Sazonov*, Butler&Tanner, London 1927, p. 118). The issue was first raised on November 18, 1913, during a meeting in Berlin between the Russian Prime Minister and German Chancellor Theobald von Bethmann-Hollweg (*Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914*, Band 38/1 (hereafter **GPEK/38/1**), "Aufzeichnung des Reichskanzlers von Bethmann Hollweg" Nr. 15 450, Berlin, 18 November 1913).

respective governments. For instance, on October 30, the French Ambassador to Berlin, Manneville, referenced the *Le Lokal Anzeiger* newspaper in his report to French Foreign Minister Pichon. The newspaper, citing its correspondent in Istanbul³, provided details on how the military mission was being restructured⁴. Similarly, on October 31, 1913, Alick Russel, the British military attaché in Berlin, sent a report to the War Office, describing 58-year-old Liman von Sanders as an energetic, talented, and strong-willed character, while emphasizing that he would have broad and unrestricted powers in his position in Istanbul⁵. The news of this appointment quickly resonated not only in diplomatic circles but also across European public opinion, sparking intense debates. Throughout November, the British press published numerous analyses on the mission, arguing that it was a strategic move by Germany to expand its influence over the Ottoman Empire. The discussions primarily focused on the extent to which Germany would strengthen its control over the Ottoman Empire through this appointment and the nature of the agreement between the two sides. The consensus was that Germany sought to increase its influence over Ottoman territories through this mission, which could potentially lead to a major crisis between the Entente and Central Powers⁶.

8

Indeed, events unfolded exactly as the British press had predicted. The mission quickly escalated tensions between the Entente and Central Powers, transforming it into a major crisis that even brought the possibility of war

3 This text uses the term “Istanbul” for clarity and to reflect modern usage. It should be noted, however, that in contemporary Ottoman documents the city was typically referred to as “Konstantiniyye”, while Western sources used “Constantinople”. In current Western historiography, the term ‘Constantinople’ still appears occasionally

4 **Documents Diplomatiques Français**, 1871-1914, Série 3, (1911-1914), Tome III, 11 Août -31 Décembre 1913, (hereafter **DDF/3/8**), Manneville a Pichon, No.411, Berlin, 30 Octobre 1913.

5 **British Documents on the Origins of the War (1898-1914)**, Vol. X Part I (hereafter **BD/10/1**), Russell to Goschen, No. 377, Berlin, 31 October 1913.

6 “German Military Mission to Turkey”, **The Times**, 28 Nov. 1913; German Military Mission to Turkey, **The Times**, 31 Oct. 1913; “German Military Mission to Turkey”, **The Times**, 29 Nov. 1913; “Turkish Command for A German General”, **The Times**, 1 December 1913; “German Influence at Constantinople”, **The Times**, 2 December 1913; “The Constantinople Command”, **The Times**, 10 December 1913; “Powers of Liman Paşa”, **The Times**, 16 December 1913. According to Kazım Karabekir, the mission issue also caused serious concerns among the Balkan states. These states feared that the rapid modernization of the Turkish army would inevitably lead to the first blow being directed at them, prompting a wave of alarmist reports in their newspapers (Kazım Karabekir, **Türkiye’de ve Türk Ordusunda Almanlar**, Ed. Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp, Emre Publishing, İstanbul 2001, p. 313).

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

to the table. The Entente Powers viewed the mission as a disruption of the Ottoman Empire's integration and as Germany abandoning the existing balance of power in the region. According to these states, Istanbul was politically unstable, and due to the uncertainty of the future, there was a high likelihood that the Ottoman Empire would fall entirely under German influence through the mission. The crisis surrounding the mission was largely driven by Russia's rigid stance. Although the development also caused unease in Britain and France, both countries believed that the issue could be resolved through diplomatic means. However, Russia took a different approach, perceiving the mission as a threat serious enough to lead to war between the rival blocs and arguing that the matter had to be handled with great urgency. According to E.J. Dillon, a correspondent for the *Daily Telegraph* who closely followed the Ottoman Empire and Russia, Russia interpreted Germany's move as preparation for war and, for this reason, adopted a harsher stance, demanding deterrent measures⁷.

Why, then, did Russia assign such profound significance to what Germany considered merely a military mission?

The primary reason for this was that Russia perceived the mission as a direct threat to itself. For Russia, the Straits were the only gateway to the Mediterranean, and strengthening their defense under German control was absolutely unacceptable. This concern was validated by Pomiankowski's memoirs, in which he stated: "The appointment of Liman von Sanders as the commander of the corps in Istanbul was nothing less than the disguised annexation of the Straits."⁸ According to Russia, Germany, through the

7 According to E.J. Dillon, Russia perceived Germany's move as a *casus belli* (E.J. Dillon, **The Eclipse of Russia**, George H. Doran Company, New York 1918, p. 369). Other scholars have also argued that Russia saw the German maneuver as a direct provocation leading to war. For instance, Albertini, in his work **The Origins of the First World War**, suggests that Russia seriously considered the possibility of war and even began to desire it, aiming to neutralize the German threat and pursue its ambitions over the Straits. In this context, Albertini recalls a famous quote by the renowned Savoyard diplomat, writer, and political philosopher Joseph de Maistre, known for his views on Slavic peoples, nationalism, and state authority: "Bury a Slav desire beneath a fortress and it will blow it sky high". (Luigi Albertini, **The Origins of the War, 1914**, Vol. II, (Translated and Edited by Isabella M. Massey), Oxford University Press, London 1953, p. 181-182).

8 Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü**, Trans. Kemal Turan, Kayihan Publishing, Istanbul 2014, p. 36.

mission, would elevate its military and political influence over the Ottoman Empire to an unprecedented level. By placing Liman von Sanders at the head of the Ottoman army, Germany would establish dominance over Istanbul and the Straits, thereby posing a serious threat to Russian interests in the region. For Sazonov⁹, it was completely unacceptable for a state that had been struggling against Russia for centuries to fall under German influence and transform its army into a direct threat against Russia¹⁰. In his memoirs, he wrote the following on the matter:

“The Young Turk Government, which aimed at liberating Turkey from foreign influence, yet pursued, at the same time, a course which could end only in political and military bondage to Germany. We watched with anxiety the gradual suppression of Turkish independence by Germany, foreseeing the consequences that were bound to follow. We did our utmost to prevent it, and to open the eyes of the Turks to the inevitable outcome -the complete subordination of the Turkish nation to the aims of German policy, and the loss of all independence. But the efforts of the Russian Government were fruitless. It was not in our power to force

-
- 9 For the sake of consistency, the name “Sazonoff” as it appears in some archival documents and other sources as been standardized to “Sazonov” throughout this study. This adjustment has been made to reflect the commonly accepted transliteration of the Russian foreign minister’s name in modern scholarly literature.
- 10 Russia was not entirely unjustified in its concerns regarding the appointment of Liman von Sanders to the head of the Ottoman army. It is evident that Kaiser Wilhelm II did not view Sanders’s role merely within the framework of military advisory duties, but rather as part of a broader and long-term strategy to advance German imperial interests. One of the clearest expressions of this intent can be found in a critical remark made by the Kaiser on July 29, 1914, just days before the outbreak of the First World War. Fritz Fischer, in his seminal work **Germany’s Aims in the First World War**, highlights this moment with the following account: “*At the decisive moment, on July 29, 1914 (before, that is, the outbreak of war), when a new crisis was blowing up - one which this time really did end in war-the Emperor at once reverted to this idea. A telegram had arrived from Constantinople expressing the unanimous wish of the German military mission and of General Liman von Sanders to return to Germany in the event of war; the emperor wrote in the margin: ‘Must stay there and also foment war and revolt against Britain. Doesn’t he yet know of the intended alliance, under which he is to be Commander in Chief?’*.” (See, Fischer **op. cit.**, p. 121.) These words clearly reveal the Kaiser’s actual intentions and offer insight into why Russian suspicions were, in many ways, well-founded. The German military mission was not envisioned as a neutral technical endeavor, but rather as an instrument of geopolitical ambition. From the Russian perspective, Sanders’s presence in Constantinople represented not merely an expansion of German influence over the Ottoman army, but a deliberate attempt to transform the Ottoman Empire into an operational base for German strategic objectives-particularly against Britain. As such, Russia’s objections were not rooted in paranoia, but in a perceptive recognition of the deeper political and military implications of the mission. In hindsight, their alarm was both rational and historically justified.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY (NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

the Turks to throw off the millstone which the Germans had hung round their necks. The interests of the Young Turk Government had become so closely interwoven with those of Germany that it was impossible to separate them. The fate of Pan-Germanism and of Young Turkey was destined to be sealed on the same day”¹¹.

Due to these concerns, Russia openly objected to the Sanders Mission¹² during diplomatic talks with Germany in early November, demanding its cancellation, but this request was firmly rejected. Germany’s primary motivation was to ensure the defense of the Ottoman Empire’s remaining territories after the Balkan Wars, which was vital for its economic and strategic interests in the region. To convince Russia of the mission’s “innocence”, Germany argued that the mission had been established at the Ottoman Empire’s request and was not intended as a threat to Russia. Furthermore, the mission aimed to strengthen the defense of Istanbul and the Straits, a region of critical importance even for Russia, which had long supported maintaining the regional *status quo*¹³. Germany also claimed that this mission was no different from previous German military missions (such as the Goltz Paşa Mission) or the British (Limpus Mission) and French (Moujen Mission) military missions in Istanbul. Moreover, Berlin warned that if Germany refused the Ottoman request, the empire might seek assistance from another power, potentially endangering German interests¹⁴.

The mission issue was thoroughly discussed at the summit held in Berlin between November 17-20, 1913. During the summit, Russian Prime Minister

11 Sazonov, *op. cit.*, p. 124.

12 In the literature, the terms German Military Mission or German Military Reform Commission are commonly used. However, in this study, the expression *Sanders Mission* is preferred, as the focus is specifically centered on Liman von Sanders and his role within the broader context of German involvement in the Ottoman military.

13 **GPEK/38/1**, Lucius an das (to) AA, Nr. 15445, Petersburg, 7 November 1913; **GPEK/38/1**, Lucius an das AA, Nr. 15448, Petersburg, 11 November 1913; **GPEK/38/1**, Zimmermann an das Lucius, Nr. 14446, Berlin, 8 November 1913; **GPEK/38/1**, “Aufzeichnung des Militärattachés in Konstantinopel Majors von Stempel”, Nr. 15449, Berlin, 18. November 1913. **DDF/3/8**, Bompard a (to) Pichon, No.436, Péra, 3 Novembre 1913. Admiral Limpus was the head of the third and final British mission sent to Istanbul for the modernization of the Ottoman navy between the Second Constitutional Era and World War I. Serving from 1912 to 1914, he played a key role in naval reforms. Additionally, at the time, French General Mujen was also present in Istanbul, overseeing the reorganization of the gendarmerie (**Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Vol/ III, Part 6, Genelkurmay Publishing, Ankara 1996, p. 107).

14 **GPEK/38/1**, Zimmermann an das Lucius, Nr. 14446, Berlin, 8 November 1913.

Vladimir Nikolayevich Kokovtsov escalated his concerns, stating that Russia's primary fear was Liman von Sanders assuming command of the Ottoman army. Kokovtsov believed that Sanders' leadership position in the Ottoman military would increase Germany's influence in the region and directly threaten Russia's strategic interests. In response, Bethmann Hollweg countered with several arguments. According to him, the mission was merely a continuation of a long-standing tradition, as German officers had been training the Ottoman army for decades. Rejecting this request would mean Germany abandoning this policy altogether, which was impossible given Germany's significant economic interests and strategic investments in Anatolia. Furthermore, ensuring the preservation of the Ottoman Empire's remaining territories after the war was vital for Germany. Bethmann Hollweg also dismissed Russia's concerns by emphasizing that the Ottoman army's sole objective was modernization, and it had no intention of engaging in offensive military actions. The Balkan Wars had already demonstrated that the Ottoman army lacked such capabilities, making any notion of an anti-Russian operation completely illogical. The selection of Istanbul as the mission's center was also a natural choice, as the Ottoman military administration, training institutions, and other key structures were all based in the capital. Moreover, Field Marshal von der Goltz had previously spent twelve years in Istanbul overseeing the reorganization of the Ottoman army, setting a strong precedent for the mission's location. Ultimately, the mission was purely educational and posed no threat to Russia¹⁵.

Unconvinced by these arguments and continuing to view the mission as a direct threat, Russia sought to develop a strategy through its allies. The goal was to ensure that the Entente Powers adopted a unified stance against the Liman von Sanders Mission and, if necessary, to pressure Germany into withdrawing through coercive measures. To achieve this, Russia proposed that the Entente first establish a common position and demand the cancellation of the mission. If this demand was rejected, economic sanctions should be imposed on the Ottoman Empire, along with the threat of severing diplomatic ties. If these pressures also failed, military intervention should be considered as a last resort, with the possible deployment of forces to a specific region in Anatolia¹⁶.

15 **GPEK/38/1**, "Aufzeichnung des Reichskanzlers von Bethmann Hollweg" Nr. 15450, Berlin, 18 November 1913.

16 **BD/10/1**, O'Beirme to Grey, No. 385, St. Petersburg, 1 December 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

However, Russia's approach was not accepted by its allies. While Britain and France shared concerns about the mission, they believed that occupying any part of Anatolia carried the risk of triggering a broader European war. At such an early stage of the crisis, both countries were reluctant to take a more aggressive stance than Russia itself¹⁷ ("Ruslardan daha Rus"), preferring instead to pursue diplomatic efforts to persuade Germany and the Ottoman Empire¹⁸.

France, in its negotiations with The Sublime Porte (*Babıali*) emphasized that the proposed mission could disrupt the balance of power among the Great Powers and constitute a step against the independence of the Ottoman Empire. French Foreign Minister Pichon, in his meetings with Rıfat Paşa, expressed

17 The exact phrase used here is: "More Russian than the Russians". This statement was used in the telegram sent by Grey to the British ambassador in St. Petersburg following the "warning telegram" that Britain had sent to the *Babıali* under Russian pressure. "*Russia must not forget that, although the presence of German command in Istanbul is unsettling for all powers, it holds a particularly deeper significance for Russia. Therefore, it is impossible for us to be 'more Russian than the Russians' on this issue. The German government is likely to be influenced less by British reactions and more by concerns over how strongly Russia will object*". Grey's assessment revealed Britain's reluctance to engage in direct confrontation with Germany and its lack of complete alignment with Russia's concerns. In general, Grey believed that Russia was overreacting to the mission. See, **BD/10/1**, Grey to O'Beirne, No. 388, **FO**, December 2, 1913.

18 **BD/10/1**, Grey to O'Beirne, No. 386, **FO**, December 1, 1913. Through the Sanders Mission, Germany's policy of increasing its influence in Anatolia and Istanbul fundamentally clashed with Britain's long-term imperial plans. In his later article titled "Türkiye's War of Liberation" (*Türkiye'nin Hürriyet Harbi*), which examines developments from the end of the First World War to the conclusion of the Turkish War of Independence, Sanders offers significant insights into Germany's concerns on this matter. According to Sanders, one of Britain's primary objectives after the First World War was to acquire new territories in the Near East, transform Istanbul into a key stronghold of British power, and establish dominance over Anatolia. (The other two critical strongholds in the Middle East were Iraq and Palestine.) Sanders also contextualizes the post-war situation, including the Istanbul government's fall under British influence, Greece's occupation of Izmir and the eastern Aegean, as well as Thrace, Italy's control over the Gulf of Antalya, and France's establishment of dominance in Syria. He further analyzes how a diminished Anatolian Turkey was envisioned as a buffer zone against the Bolshevik "threat." Sanders' analysis is essential for understanding Britain's imperial ambitions in the region and the shifting power dynamics that emerged following the collapse of the Ottoman Empire. His perspective underscores how Germany's efforts to maintain influence over Anatolia and Istanbul directly conflicted with Britain's regional strategies. This tension provides a critical lens for understanding the intricate political and military developments after the First World War and the intense competition among international powers over Ottoman territories. For the translation and analysis of the text, see Tahir Kodal, "Otto Liman von Sanders'in Kaleminden 'Türkiye'nin Hürriyet Harbi'", **Belgi**, Vol 5, No 1, 2013, p. 595-642.

deep concern, particularly regarding the transfer of the First Army Corps to the German mission. He stated that this would be perceived as placing the capital under German control, a development that posed a significant threat and would be categorically rejected by Russia. According to Pichon, placing Istanbul under the command of a foreign officer would not only damage the honor of the Ottoman Empire but also cause serious diplomatic complications¹⁹. The Ottoman Empire was entrusting its capital to a group of officers who were agents of a foreign power, and the possibility that this group could later use its authority for its own interests was both uncertain and alarming. The French minister, referring to the French military mission in Greece, stressed that the French mission was solely responsible for reorganizing the Greek army and had no command authority. In contrast, the CUP was preparing to hand over its army to a German general. The core issue was that Sanders was assuming not just an advisory role but direct command authority²⁰.

Similar warnings were also issued by Britain. On December 2, 1913, in a telegram sent to the *Babiali* through Mallet, Grey highlighted that placing the effective command of the Ottoman Army's corps in Istanbul under a German general and numerous German officers created a completely different situation from previous missions. He noted that this would mean diplomatic circles in Istanbul would fall under German control and that Germany would effectively hold the key to the Straits. According to Grey, granting such authority to a German general could lead to military measures that might undermine the Sultan's sovereignty and disrupt the balance of power that ensured the Ottoman Empire's survival. He also warned that Germany's dominant position in Istanbul could encourage other Great Powers to make similar demands on Ottoman territories, leaving the empire with no ability to resist such requests²¹.

Dissatisfied with its allies' diplomatic efforts, Russia adopted a much harsher stance in its negotiations with the *Babiali*. Rıfat Paşa, the Ottoman Empire's ambassador in Paris, highlighted the threatening approach of his Russian counterpart in his reports to the *Babiali*. According to Rıfat Paşa's report dated November 27, 1913, the Russian

19 **BD/10/1**, Lord Granville to Sir Edward Grey, No. 384, Paris, November 29, 1913.

20 **BOA**, HR.SYS/1879-5, Rıfat Paşa a Said Halim, Paris, 24 November 1913; **BOA**, HR.SYS/1879-5, Rıfat Paşa a Said Halim, Paris, 29 November 1913.

21 **BD/10/1**, Grey to Mallet, No. 387, **FO**, December 2, 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

ambassador firmly stated that Russia categorically rejected the presence of German officers in the Ottoman army, emphasizing that this issue was of great importance to Russia. The Russian ambassador viewed the mission as the domination of a foreign power over the fate of the Ottoman Empire and expressed this view with openly threatening remarks during their meeting:

“We have good relations with Germany, and this situation will not affect them. However, when it comes to Turkey, we will take the necessary measures to protect our interests in this matter. Additionally, steps may be taken regarding any compensations that Russia may demand”²².

From a neutral perspective, it must be acknowledged that the concerns raised by the British and French Foreign Ministers were noteworthy. Regardless of the justification, the Ottoman Empire’s decision to place an entire army corps under direct German command not only reinforced the perception of a threat to its independence but also had the potential to destabilize the delicate balance of power among the Great Powers. However, there was a striking irony in this situation. Britain and France, while issuing friendly warnings to the Ottomans, were simultaneously pursuing a strategy aimed at weakening the empire and supporting the fragmentation of Anatolia -an objective directly opposed to the vision upheld by İttihatçılar. Their insistence on ceding Edirne to Bulgaria and their unwavering support for Greece in the unresolved Aegean Islands dispute were clear indications of this broader strategy. At the same time, Russia was exerting pressure on the empire through the Armenian Question in the East. In contrast, at least on the surface, Germany advocated for the territorial integrity of Anatolia. The inconsistent policies of these powers, warning the Ottomans on one hand while pursuing conflicting agendas on the other, may have fostered deep distrust in Ottoman diplomatic relations. Tragically, these so-called warnings issued under the pretext of safeguarding Ottoman interests were, in reality, far from serving the empire’s well-being. Under these circumstances, *Babıali* had many reasons to dismiss such warnings. The post-Balkan Wars period had already proven to be a major disappointment for İttihatçılar, and the attitude of the Entente Powers revealed a contradictory and inconsistent approach toward the Ottoman Empire.

Likely motivated by these considerations, İttihatçılar refused to back down despite the pressure from the Entente Powers. The contract signed on October

22 BOA, HR.SYS/1879-5, Rıfat Paşa a Said Halim, Paris, 27 November 1913.

27, 1913, was officially ratified by the Sultan's decree on December 4, 1913, extending its scope to include the First Army Corps²³. On the same day, Wangenheim reported to the German Foreign Ministry that the necessary decree for Liman von Sanders' appointment had been issued, with an additional note specifying that his headquarters would be located in Istanbul and that his forces would be garrisoned in and around the city. Meanwhile, Grand Vizier Said Halim, seeking to avoid further controversy, requested that the mission arrive in Istanbul as soon as possible²⁴. According to British military attaché in Istanbul, Lieutenant Colonel G.E. Tyrell, Sanders was expected to arrive in the city within a week²⁵.

While the Ottoman Empire remained steadfast, Russia's systematic pressure and propaganda portraying the mission as Germany's attempt to take control of the empire escalated the issue into a full-blown crisis²⁶. In response, Berlin sought to de-escalate tensions by engaging in direct dialogue with St. Petersburg, arguing that the mission had been "misunderstood"²⁷ and attempting to establish common ground for a settlement. During secret negotiations between Russia and Germany, the idea of relocating the mission to a different region, such as Edirne, was discussed as a potential solution to the crisis²⁸. This proposal was first introduced by France in late November, when French Foreign Minister Pichon suggested that relocating the mission to another region could be an ideal compromise for both sides. According to Pichon, if the Ottoman Empire was determined to place an army corps under German command, Edirne could serve as a suitable alternative²⁹. Although Russia was receptive to the idea of relocating the mission to Edirne³⁰, both Germany and the Ottoman Empire rejected the proposal. The mission's primary objective was not only military modernization but also the

23 **DDF/3/8**, Bompard a Pichon, No. 583, Pera, 4 Décembre 1913.

24 **GPEK/38/1**, Wangenheim an das AA, Nr. 15 464, Konstantinopel, den 4 Dezember 1913.

25 **BD/10/1**, Lieutenant-Colonel Tyrrell to Mallet, No.391, Constantinople, 2 December 1913.

26 Another objective of this initiative may have been to calm the debates and divisions within German public opinion. According to Mahmut Muhtar Paşa's report sent to the *Babiali* on November 28, 1913, the mission issue had caused significant discord within German public discourse (**BOA**, HR.SYS/1879-5, Mahmut Muhtar Paşa a Said Halim, Berlin, 27 November 1913).

27 **DDF/3/8**, Bompard a Pichon, No. 584, Pera, 4 Décembre 1913.

28 **DDF/3/8**, Bompard a Pichon, No. 584, Pera, 4 Décembre 1913.

29 **BOA**, HR.SYS/1879-5, Rifat Paşa a Said Halim, Paris, 26 Sep 1913.

30 **BOA**, HR.SYS/1879-5, Rifat Paşa a Said Halim, Paris, 26 September 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

strengthening of Istanbul's defense. As such, moving the mission to Edirne was incompatible with these goals and was ultimately deemed unacceptable³¹. At this stage, the revival of this proposal demonstrated that Germany had recognized the severity of the crisis. The suggestion reflected an attempt to find a compromise that acknowledged Russia's sensitivity regarding Istanbul while allowing Germany to maintain its influence over the Ottoman army.

However, the hope for a settlement was short-lived.

According to Delcassé, the French ambassador in St. Petersburg, Germany informed Sazonov that the headquarters could be established either in Istanbul or elsewhere, but the final decision would be left to General Sanders³². This approach was seen by Russia as an insincere tactic, and the idea that the Kaiser would leave such an important matter to Sanders' discretion was considered "ridiculous." During negotiations in Berlin, Russian representative Sverbéieff clearly stated that the issue could not be treated solely as a military matter but was also a political one. He emphasized that the decision could not be left to Sanders' initiative and had to be made directly by the Kaiser³³. The announcement of the imperial decree in Istanbul, which reached St. Petersburg on December 7, further diminished hopes for a resolution³⁴. Critical details emerged during this period, including the fact that the army under Sanders' command would be structured as a "model army" and that he would hold a seat on the Supreme Military Council³⁵. These revelations heightened Russian concerns, reinforcing its perception that the Ottoman army was falling under German control. These developments not only affected Ottoman-German relations but also had direct implications for the broader diplomatic balance among the Great Powers. Whether intentionally or not, Germany was driving a wedge between Britain and Russia, exacerbating Russian anxieties while prompting Britain to adopt a more cautious stance on the matter.

31 **BD/10/1**, O'Beirne to Grey, No. 383, St. Petersburg, 29 November 1913; **BD/10/1**, O'Beirne to Grey, No. 386, Foreign Office, 1 December 1913; **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.402, Constantinople, 4 December 1913; **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.402, Constantinople, 5 December 1913.; **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.405, Constantinople, 5 December 1913.

32 **DDF/3/8**, Delcasse a Pichon, No. 585, St. Petersburg, 4 Décembre 1913.

33 **DDF/3/8**, Cambon a Pichon, No. 589, Berlin, 5 Décembre 1913.

34 **BD/10/1**, O'Beirne to Grey, No. 406, St. Petersburg, 7 December 1913.

35 **BD/10/1**, Mallet to Grey, No. 396, Constantinople, 3 December 1913.

Indeed, the lack of coordination and unity within the Entente bloc had become increasingly apparent. With the emergence of the mission crisis, the Entente Powers struggled to formulate a unified policy, as Britain and France did not fully align with Russia's strong reaction. Unwilling to accept this, Sazonov, in a message to Grey through O'Beirne, insisted that the Entente Powers should not be doomed to defeat in this matter and called for a more proactive stance to prevent Sanders from arriving in Istanbul. He proposed at least considering financial sanctions or the threat of severing diplomatic relations³⁶. However, Russia once again failed to secure the support it had hoped for from its allies³⁷. In the note sent to the *Babiali* on December 8, the following statement was included:

“The fact that the command of the army corps in Istanbul is to be entrusted to a German general grants him a position that no foreign officer-whether German or of any other nationality-has ever held in Istanbul. This situation will bring all diplomatic missions under German influence. Furthermore, the German general will possess the authority to implement military measures that could undermine the Sultan's

36 **BD/10/1**, O'Beirne to Grey, No. 406, St. Petersburg, 7 December 1913.

37 Russia's failure to secure the support it had expected from Britain on this critical issue, which had the potential to shape the future of Istanbul and the Straits, was also a reflection of the deep divisions among the Entente Powers regarding the fate of the region. This disagreement was so profound that, in the pre-war period, the idea of a possible Russian-German rapprochement was even discussed in Russia. In this context, on May 23, 1914, Second Markov addressed the Duma, stating: “*All history shows that it is Britain which has been keeping us out of the Straits, and now it is not Germany alone, not General Liman von Sanders alone, who has been keeping us out, but our own, friendly Britain. Such is my own conviction, and I think that very many of you here share that conviction. But it may be that we can come to terms with Germany, so as to have the Straits opened for Russia, even against the wishes of Britain. For Britain does not wish to tie her hands with Russia. She reserves for herself her freedom of action. She offers us only her friendship. Well, then, let us give our friendship to her; but, at the same time, let us give our friendship to Germany, in return for the Straits, sacrificing, it is true, something which does not belong to us, and to which we are vainly turning our eyes, for it will never be ours, anyway*”. These statements are highly significant as they reveal the strategic uncertainties in Britain's relationship with Russia and demonstrate that Russia was even considering the possibility of reaching an agreement with Germany on the Straits issue. For the full text of the speech, see Frank Alfred Golder, **Documents of Russian History 1914-1917**, The Century Co, Stanford University, 1927, p. 24-28. The material for this book is taken from various places, but largely from two newspapers, the **Riech** (organ of the Constitutional Democrats) and the **Izvestiia** (represented the advanced socialistic thought until the Bolsheviks came on the scene). These two papers contain most of the official documents of the period and give opposing points of view.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY (NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

sovereignty. In such a case, the balance of power, which serves as the fundamental guarantee of the Ottoman Empire's territorial integrity, will be disrupted. If Germany secures such a dominant position in Istanbul, other powers will inevitably feel compelled to protect their own interests in Turkey"³⁸.

As can be seen, the note contained no serious sanctions and was essentially a harmless document. It included no proposal for punitive measures, no demand for compensation, and no language that could justify war. Similar to Britain's previous warnings, this note posed no actual obstacle to the arrival of the mission in Istanbul. Evaluating the process from the perspective of the Entente Powers, it is evident that the alliance's weaknesses in coordination and decisiveness became increasingly clear. While this approach strengthened Germany's position in the struggle for influence over the Ottoman Empire, it further heightened Russia's concerns. Moreover, Sazonov's pressure on Britain to relocate the Limpus Mission to İzmit while transferring the Sanders Mission to Edirne³⁹, along with his proposal for the occupation of İzmir, Beirut, or Trabzon by the Entente Powers⁴⁰, yielded no results.

Meanwhile, the Ottoman Empire continued its preparations for Sanders' arrival, while also making significant efforts to reassure the Entente ambassadors in Istanbul. *Babiali* insisted that Istanbul and the Straits would not be placed under the control of the German general⁴¹, that the Straits were not within the operational jurisdiction of the First Army Corps⁴², and that Sanders' authority would be equivalent to that of Limpus⁴³. However, Russia remained unconvinced, as its primary concern was that the First Army Corps had been entrusted to Liman von Sanders, a development that would grant Germany complete political control and dominance over Istanbul. Consequently, the assurances provided by *Babiali* failed to ease Russian anxieties⁴⁴.

38 DDF/3/8, "Note de L'ambassade De Russie" No. 595, Paris, 8 Décembre 1913.

39 BD/10/1, Grey to Mallet, No.420, FO, December 12, 1913.

40 BD/10/1, O'Beirne to Grey, No.412, St. Petersburg, 9 December 1913.

41 DDF/3/8, Bompard a Doumergue, No. 611, Pera, 11 Décembre 1913.

42 BD/10/1, Mallet to Grey, No.400, Constantinople, 4 December 1913.

43 BD/10/1, Mallet to Grey, No.426, Constantinople, 13 December 1913.

44 BD/10/1, O'Beirne to Grey, No.412, St. Petersburg, 9 December 1913.

Amidst all these debates, Liman von Sanders and his team finally arrived in Istanbul on December 13, 1913⁴⁵. Immediately upon arrival, Sanders donned an Ottoman uniform and was promoted to the rank of *Birinci Ferik* (Lieutenant General). In its article providing detailed information about the delegation and portraying General Sanders in a favorable light, *Tasvir-i Efkar* described his appointment as that of “a figure closely concerned with the future of our army”⁴⁶. During their first days, Sanders and his team engaged in a series of protocol visits, meeting with the Minister of War, the Grand Vizier, various ministers, the Sultan, and the Crown Prince. According to a report sent by France’s military attaché in Istanbul, Lieutenant Colonel Maucorps, to War Minister M. Noulens on December 18, 1913, Sanders was scheduled to assume his duties on December 20. His responsibilities included commanding the First Army Corps, serving as the general inspector of military training, and holding a seat on the Supreme Military Council. However, as previously discussed, he would not hold the title of General Inspector of the Army and would not have authority over corps commanded by other inspectors. Additionally, his jurisdiction would not extend to martial law or military tribunals, reinforcing the idea that his position was not of a political nature⁴⁷.

II. “A Consolatory Solution?”: Germany’s Decision to Restrict Sanders’ Role and the Reaction of the Unionists

The arrival of the mission in Istanbul did not put an end to the debates; on the contrary, it further intensified tensions. Under Russian pressure, the Entente Powers escalated their diplomatic efforts on the *Babiali*, seeking further clarification on the nature of the mission. On the very day the mission officially began its duties, the ambassadors presented a new note to the *Babiali*, demanding an explanation from Grand Vizier Said Halim. During this process, *Babiali* was effectively subjected to diplomatic interrogation⁴⁸. Over the course of two days, intense discussions took place between Mallet and Said Halim. The Grand Vizier stated that the German general would command

45 “Alman Heyeti Askeriyesi Meselesi”, *Tasvir-i Efkar*, 14 December 1913.

46 “Ordumuzun Hayatı Müstakbesine Şiddetle Alakadar Olan Bir Sima”, *Tasvir-i Efkar*, 16 December 1913.

47 **DDF/3/8**, Bompard a Doumergue, No.647, Pera, 18 Décembre 1913.

48 **BD/10/1**, O’Beirne to Grey, No.429, St. Petersburg, December 14, 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

the First Army Corps and establish model regiments where other Ottoman officers would be trained. He emphasized that the primary objective of the general was to reform and restructure military schools and that, as part of this process, a model division would be formed, through which all officers would pass as part of their training. Additionally, Said Halim made it clear that the German general would have no authority over the Straits and would not assume command of Istanbul under martial law⁴⁹. When Mallet inquired about the differences between General von Sanders' role and that of Field Marshal von der Goltz, Said Halim explained that unlike Goltz, Sanders held a command position, which was deemed an absolute necessity for the army's reform. He further stressed that *Babiali* regarded this reform as a top priority and was fully committed to its implementation⁵⁰.

The systematically increasing Russian pressure forced Germany to make a revision decision before Sanders could officially assume his duties. Russia had gone beyond merely demanding compensation for the mission, escalating the situation to the point of questioning the partition of the Ottoman Empire and even proposing the occupation of certain regions. Although Britain and France opposed this proposal, Russia's increasingly aggressive stance made the prospect of severe sanctions against the *Babiali* more likely. At this stage, the attempts by Germany and the Ottoman Empire to legitimize the mission appeared to be reaching an impasse. While *Babiali* was unwilling to entertain any modification to the mission under any circumstances, Germany, seeking to appease Russian concerns while maintaining the international balance, saw a revision as an inevitable step. Consequently, Germany pragmatically assessed that making some concessions to Russia would be necessary to ensure the mission's continuity without deviating from its original purpose. Meanwhile, Ottoman-Russian relations were deteriorating rapidly. Defusing Russian hostility was crucial not only to prevent further deterioration in bilateral

49 **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.430, Constantinople, 15 December 1913.

50 **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.433, Constantinople, 15 December 1913. During this period, diplomatic instructions to embassies regarding reports in the British and French press about the German mission recommended emphasizing the argument that the matter was an internal affair of the Ottoman Empire. For instance, in his report dated December 14, Rıfat Paşa stated that Said Halim had requested information on the nature of the mission to counter the campaign being conducted in the French press. **BOA, HR.SYS**, 1879-5, Rıfat Paşa a Said Halim, 14 Dec 1913; **BOA, HR.SYS**, 1879-5, Said Halim a Rıfat Paşa, 16 December 1913.

relations but also to preempt any unexpected Russian moves against Istanbul and the Straits. The Kaiser remained firm in his commitment to keeping the mission in Istanbul and believed that some tactical compromises were necessary to achieve this objective. In this context, the “yielding attitude”⁵¹ exhibited by Germany was purely a tactical maneuver and did not diminish its broader goal of maintaining its influence over the Ottoman Empire. The Russian ambassador in Germany made the most accurate observation on this matter:

“One must, however, not lose sight of the fact that General Liman’s relinquishment of the command of the First Army Corps is only a formal concession. The General retains his decisive influence upon the military questions of Turkey”.⁵²

The framework of the revision was clarified based on Wangenheim’s views and recommendations. According to Wangenheim, although Russia sought to bring the partition of the Ottoman Empire into discussion, it did not feel strong enough to pursue this aggressively and lacked confidence in securing support from its allies. If Russia had been truly determined, it could have exploited opportunities during the Balkan Wars or the Armenian issue. While this situation strengthened the expectation that Russia would ultimately calm down and remain within diplomatic boundaries alongside its allies, it nonetheless became inevitable to offer a “consolatory solution” to ease tensions⁵³.

The objections of Sazonov and the Russian public regarding the increasing effectiveness of Turkish forces were rooted in the fear that this development could obstruct Russia’s “historic mission” regarding the Straits⁵⁴. Thus, removing the perceived threat posed by Sanders’ position could be a way to resolve the crisis. By “consolatory solution,” Wangenheim meant that Sanders would relinquish his command of the First Army Corps in Istanbul. According to a note presented by the Russian ambassador in Paris to French Foreign

51 **Entente Diplomacy and the World: Matrix of the History of Europe, 1909-14**, (Translated by B. De Siebert; Edited, arranged and annotated by George Abel Schreiner), The Knickerbocker Press, New York and London 1921.

52 Siebert/Schreiner, The Russian Ambassador at Berlin to Sazonov, No. 836, Jan. 3-16, 1914, p. 707.

53 **GPEK/38/1**, Wangenheim an den Jagow, Nr. 15 493, Pera, den 17 Dezember 1913.

54 **The entente diplomacy**, p. 708.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

Minister Doumergue, after assessing the situation with Liman von Sanders, Wangenheim reported to Berlin on December 18, suggesting in a telegram that, as one of the possible solutions to the crisis, the German general did not necessarily have to command the First Army Corps and could instead be reassigned to the corps in Edirne⁵⁵.

This recommendation was accepted in Berlin, and the Kaiser decided to initiate direct dialogue with Russia. Starting on December 18, a series of meetings took place in Istanbul between Wangenheim and Giers. These discussions focused on alternative solutions that would balance the sensitivities of both sides while preserving their prestige (*amour-propre*)⁵⁶. Among the key proposals were relocating the entire mission to Edirne, transferring the headquarters to Edirne while assigning Sanders a symbolic role⁵⁷ in overseeing Istanbul's military schools, and reassigning Sanders from his command of the First Army Corps to an inspectorate role similar to that of Goltz Paşa⁵⁸. The most progress was made on the proposal to remove Sanders from his position as commander of the First Army Corps, which was originally intended to serve as a model corps, following Wangenheim's advice. Russia insisted that Sanders' authority be strictly limited to military training, and if this was not possible, the mission should be entirely moved to Edirne⁵⁹. By the end of December, a general framework for modifying the mission began to take shape between the two sides⁶⁰. According to a report sent by Russia's chargé d'affaires in London to

55 **DDF/3/8**, Note De L'ambassade De Russie No. 681, Paris, 29 Décembre 1913.

56 **GPEK/38/1**, Wangenheim an das AA, Nr. 15 489, Konstantinopel, den 18 Dezember 1913.

57 This was the most acceptable solution for Russia. Although the relocation of the Limpus mission to İzmit was also discussed as a means to persuade Germany, no resolution was reached. The main reason for Russia's insistence on this proposal was Germany's (and the Ottoman Empire's) continuous argument that the mission should be considered similar to the Limpus mission (**BD/10/1**, Grey to Mallet, No.409, **FO**, 9 December 1913). To eliminate the perception of double standards and inequality in Germany's stance, Russia had devised this solution.

58 **DDF/3/8**, Boppe a Doumergue, No. 669, Pera, 25 Décembre 1913; **BD/10/1**, Buchanan to Grey, No.458, **FO**, St. Petersburg, January 5, 1914.

59 **DDF/3/8**, Note De L'ambassade De Russie No. 681, Paris, 29 Décembre 1913.

60 Wangenheim also visited London during this process, aiming to persuade Russia through Britain. However, according to Sazonov, Germany's true objective was to create a rift between Britain and Russia, driving these two powers apart (Siebert/Schreiner, Sazonov to the Russian Charge d'Affaires at London, No. 827, Dec. 22, 1913/Jan. 4, 1914, p. 702). Given the debates between Britain and Russia throughout the crisis-particularly Russia's

Sazonov, Sanders would resign from his command of the First Army Corps and serve only as the director and inspector of military schools⁶¹. The issue had also leaked to the press. The French newspaper *Le Temps*, in an article published on December 28, 1913, reported that Sanders would step down from his position as commander of the First Army Corps but would remain in Istanbul in an official capacity⁶².

However, Germany needed time to implement the solution it believed could convince Russia. During this process, persuading both Sanders and the CUP became a top priority. Additionally, it was crucial to avoid creating the perception-both in Germany and the Ottoman Empire-that Berlin was yielding to Russian pressure. Such an impression would not only weaken Germany's influence over *Babiali* but also undermine Ottoman confidence in Germany as a reliable ally. According to a note from the Russian Embassy, Wangenheim specifically requested a one-month period, citing public opinion concerns as justification⁶³. It appears that for Germany, the issue was not just about appeasing Russian objections but also about maintaining control over public sentiment and political dynamics within the Ottoman Empire. Thus, rather than making a sudden retreat, Germany sought to manage the process carefully, ensuring that the adjustment was implemented in a controlled manner while maintaining public support.

During this process, Wangenheim was engaged in negotiations on multiple fronts-while bargaining with Giers, he was also attempting to convince both the *Babiali* and Sanders to accept the proposed reassignment. Sanders, however, was reluctant to comply and proved difficult to persuade. According to Wangenheim's account, Sanders was deeply committed to his position, and when the proposed changes were presented to him, he reacted with intense frustration, viewing the modification as a step backward. He also expressed his dissatisfaction with the stance taken by the German Foreign Ministry. Despite Sanders' resistance, Wangenheim tried to

grievances towards Britain -it is evident that Germany partially achieved this goal. While it did not dismantle the alliance, it successfully sowed distrust among the parties, creating significant tensions between Russia and its allies (Fischer, *op. cit.*, p. 45). For a detailed analysis of this process, see Gürhan Yellice, "Britain, Russia and the German Military Mission to Istanbul, 1913-1914," *CUJOSS*, Vol 48, No 2, 2024, p. 247-260.

61 Siebert/Schreiner, Sazonov to the Russian Charge d'Affaires at London, No. 834, Dec. 30, 1913/Jan. 12, 1914, p. 706.

62 "German Military Mission in Turkey", *Aberdeen Journal*, Dec. 29, 1913.

63 *DDF/3/8*, Note De L'ambassade De Russie No. 681, Paris, 29 Décembre 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

reassure him, arguing that the adjustments would not weaken but rather strengthen his position. Ultimately, Sanders agreed to relinquish his role as corps commander and instead accept an inspectorate position⁶⁴. However, İttihatçılar outright rejected the proposed reassignment, insisting on strict adherence to the original contract, which led to a deadlock in negotiations. Ahmet İzzet Paşa maintained that Sanders would be more effective as the commander of the First Army⁶⁵. İttihatçılar's insistence on upholding the contract was based on three key reasons, which shaped their rigid stance on the issue.

The first reason for İttihatçılar's unwavering stance was their strong belief that Russia and its allies would not impose serious sanctions on the *Babiali* regarding the mission. They were convinced that Russia was bluffing and that it could not act alone⁶⁶. Although Russia had reacted strongly to the issue, it had not declared it a *casus belli*. In the event of war, Russia was not in a position to send a fleet to the Straits alone; it could only do so with British support. However, Britain, under the prevailing circumstances, was also not prepared to risk a direct confrontation with Germany. According to Wangenheim, İttihatçılar reached this conclusion based on their discussions with Entente ambassadors and reports from their representatives in Paris, London, and St. Petersburg.

The second reason was that the issue was directly linked to the *Babiali*'s credibility, both domestically and internationally. All preparations for Sanders'

64 Liman von Sanders recounts this process in his memoirs as follows: “After the contract was drafted and approved by the Turks, Undersecretary of Foreign Affairs, Mr. von Jagow, repeatedly pointed out that this command position would disturb the Russian government. Mr. von Jagow advised me that if I insisted on working in an operational capacity, I should assume command of the 2nd Corps in Edirne in addition to my role as Head of the Military Mission”. These statements indicate that this alternative was seriously considered. However, Sanders notes in his memoirs that he objected to this proposal: “Such a change was not possible because the Head of the Military Mission needed to remain in Istanbul until the foundations of a broader reorganization were established, and Edirne was a 12-hour train journey from Istanbul. I did not want to begin my work with a contract modification that could be perceived as a retreat in the face of Russian influence.” Later, Sanders acknowledged that this insistence had been unnecessary: “Looking back at the circumstances of that time today, I realize that the army's reorganization could have been achieved even without this command.” (Sanders, *op. cit.*, p. 12).

65 DDF/3/8, Boppe a Doumergue, No. 669, Pera, 25 Décembre 1913; GPEK/38/1, Wangenheim an das AA, Nr. 15 489, Konstantinopel, den 18. Dezember 1913.

66 Sidney Bradshaw Fay, **The Origins of War, Volume I: Before Sarajevo: Underlying Causes of the War**, The Macmillan Company, New York 1930, p. 522.

assumption of command had been completed, and the matter had already been made public through the press. Cemal Bey⁶⁷ had officially declared that the First Army had been entrusted to a German general. After such a public announcement, any reversal would weaken the Turkish government domestically and cause significant reputational damage internationally. Thus, allowing Sanders to assume command as planned had become not only a military necessity but also a political imperative for the *Babıali*⁶⁸. The third reason was strategic. İttihatçılar had deliberately chosen to establish the mission in Istanbul, under the direct authority of the general command. This decision was not only aimed at military reform but also at securing Istanbul and the Straits against potential Entente interventions while safeguarding their own political future. In this context, the mission functioned both as a defense mechanism against external threats and as a tool to maintain internal political stability.

The fourth and final reason was directly related to Ottoman-Russian relations. In Istanbul, anti-Russian sentiment among İttihatçılar and generally in public opinion was at an all-time high, fueled by a resurgence of nationalist pride. Relations between the two countries had deteriorated rapidly after the Balkan Wars. İttihatçılar firmly believed that Russia had played a decisive role in forming the Balkan Alliance and, despite the territorial losses suffered in the war, continued to pursue a policy aimed at the partitioning of the Ottoman Empire, particularly in Anatolia. The Russian-backed Armenian issue in Eastern Anatolia placed considerable strain on İttihatçılar. Cemal Paşa, in his memoirs, articulated this view:

“To weaken Turkey, Russia sought to encircle it by relying on Bulgaria in Rumelia, where it believed its orders would be obeyed, and by establishing an independent Armenia in Anatolia. Once all threats to Russia were eliminated, it aimed to sever the Turks’ connections with the Muslims of the Caucasus completely. Thereafter, implementing its plans for Istanbul would become an easy task for Russia”⁶⁹.

67 Cemal Bey was appointed to this position on October 30, 1913, following the proposal to abolish Ahmet İzzet Paşa’s office as the Commander of the Istanbul Garrison and appoint him as the Acting Commander of the First Army Corps. (Nevzat Artuç, **Cemal Paşa. Askeri ve Siyasi Hayatı**, TTK, Ankara 2023, p. 132-133).

68 **GPEK/38/1**, Wangenheim an das AA, Nr. 15 489, Konstantinopel, den 18. Dezember 1913.

69 Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Publishing, İstanbul

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

Ottoman-Russian relations were indeed deteriorating during this period. A steadily growing anti-Russian atmosphere had taken hold in the public sphere. The news coverage in the Ottoman press regarding the Liman von Sanders Mission played a significant role in shaping the increasingly evident anti-Russian sentiment within public opinion⁷⁰. In particular, *Tanin*, the influential newspaper closely aligned with the CUP sought to steer public perception by interpreting the international crisis provoked by the mission in line with its political stance. In its articles, *Tanin* consistently drew attention to the international tension caused by the mission, characterized Russia's reaction as "excessive," and portrayed the military delegation as a purely technical reform initiative-hence "innocent" in nature-while associating Russian objections with imperialist anxieties.

In this context, the article titled "Alman Heyeti Askeriyesi" ("The German Military Delegation"), published on 5 December 1913, summarized the debates in the European press and argued that the main purpose of the Sanders Mission was "to reform and discipline the army." The newspaper emphasized that the role of the German officers should be regarded not as political but as technical military assistance, and described Russia's response to the mission as "exaggerated." The article also questioned what kind of political consequences the issue might produce at the level of the Ottoman government and whether it could potentially lead to a diplomatic crisis between Germany and Russia⁷¹.

Following the delegation's arrival in Istanbul, another article titled "Alman Heyeti Askeriyesi: General Liman Paşa" ("The German Military Delegation: General Liman Paşa"), published on 14 December 1913, placed special emphasis on Sanders' direct appointment as commander of the First Army Corps. According to the report, this development prompted the ambassadors of the Triple Entente powers to urgently convene-at the initiative of Britain-and

2020, p. 26.

70 For a general overview of the press's stance on the military mission, as reflected in newspapers such as **İkdam**, **Peyam**, **Sabah**, **Tanin**, **Tasvir-i Efkâr**, and **Tercüman-ı Hakikat**, see Erdem Karaca, "Türk Basınında Alman Askerî Heyeti Meselesi (1913-1914)", **Akademik Bakış**, Vol 3, No 9, 2011, p. 203-212.

71 "Alman Heyeti Askeriyesi" **Tanin**, 5 December 1913.

demand an official explanation from the Ottoman government⁷². In the follow-up article published on 15 December, *Tanin* this time referred to comments appearing in the Paris press, reporting that Russia regarded the Sanders Mission as a serious threat to its interests in the Balkans. According to Tanin, Russia's main concern was the question of the Straits. The government in St. Petersburg made it clear that it would not tolerate the presence of any foreign-particularly German-military or political influence in this strategically vital region of Ottoman territory. The newspaper criticized the prevailing discourse in the Russian public sphere by stating: "Articles in the Russian press portray the presence of a German commander in Istanbul as tantamount to handing over the Straits of Istanbul and Çanakkale to Germany." Tanin interpreted this as a form of propaganda aimed at shaping public perception rather than presenting an objective analysis⁷³. Another key point highlighted by Tanin was Russia's effort to persuade Britain-seen as the leading power directing the overall policy of the Entente-to align with its own position regarding the Sanders Affair. In this context, the newspaper cited an article published in the Daily Telegraph, noting that the strong reaction to the Sanders Mission, particularly among opposition circles in Russia, had led to the emergence of views suggesting that the British Naval Mission in Istanbul (the Limpus Mission) should also be recalled. Tanin described this stance as a manifestation of the "hypocrisy" of Russian diplomacy⁷⁴.

The newspaper *Tasvir-i Efkar* also featured similar criticisms in its columns. In its issue dated 14 December 1913, the article titled "Despite the Russian Newspapers, the German Delegation Arrives Today" strongly rejected the criticisms directed at the German Military Mission in the Russian press. The newspaper particularly drew attention to political cartoons targeting Ottoman-German relations and denounced the imagery that portrayed Germany as a dominant force directing the Ottoman Empire. *Tasvir-i Efkar* harshly condemned caricatures published in Russian newspapers that included depictions such as "the German officer pointing somewhere with his finger," implying that "Germany will dictate what Turkey must do."

72 "Alman Heyeti Askeriyesi: General Liman Paşa", *Tanin*, 14 December 1913.

73 "Alman Heyeti Askeriyesi: Rusya'nın Noktayı Nazarı" *Tanin*, 15 December 1913.

74 "Rus Muhalefatın Fikri", *Tanin*, 16 December 1913.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

The paper stressed that it was impossible for Germany to exercise any control over the Ottoman Empire, including the Straits. Arguing that “it is absolutely clear and self-evident that the delegation has no other function than to train and discipline our army,” the article framed the German mission purely as a technical military reform initiative. *Tasvir-i Efkâr* claimed that the Russian press was attempting to portray a routine military cooperation as “a major political event,” and accused it of engaging in deliberate efforts to incite public agitation. “Such a thing will not happen,” the newspaper asserted, flatly rejecting these claims. The newspaper found Russia’s concerns about control over the Straits groundless and strongly maintained that the arrival of the first group of ten German officers in Istanbul carried no political intentions whatsoever⁷⁵. *Tasvir-i Efkâr*’s stance was a typical example of the broader discourse within the Ottoman press at the time that sought to legitimize the German military presence. By framing Russian criticisms as unjustified and politically motivated, the newspaper aimed to reassure the public that the independence of the Ottoman army was not under threat.

Tasvir-i Efkâr also adopted a notable strategy in its efforts to defend the legitimacy of the German military mission—an argument that also aligned with the official discourse of the Ottoman administration at the time⁷⁶. In order to persuade public opinion, the newspaper cited the views of Admiral Limpus, the head of the British Naval Mission. In an article titled “The Issue of the German Military Delegation,” *Tasvir-i Efkâr* referred to Limpus’s remark: “My duty and position are no less significant than that of the German officers.” These statements were further emphasized in another article titled “The Words of Admiral Limpus,” which aimed to portray the activities of

75 “Rus gazetelerine rağmen Alman Heyeti Bugün Geliyor”, *Tasvir-i Efkâr*, 14 December 1913.

76 For instance, in an interview he gave to *The Daily Telegraph*, which was later published in *İkdam* on 14 December 1913, Talat Pasha based his principal defense of the Sanders Mission on the presence of Admiral Limpus, the head of the British Naval Mission, already stationed in Istanbul. Talat Pasha remarked, “We do not understand why there is so much excitement and anxiety about this delegation.” According to him, the German mission was no different from the British and French military advisers already serving in the Ottoman capital. The Ottoman government was actively cooperating with both countries in its efforts to modernize the military establishment. In fact, a thirty-year agreement had recently been signed with Britain concerning the construction of shipyards and dry docks as part of the naval modernization program. Therefore, Talat Pasha regarded the controversy surrounding the Sanders Mission as unjustified and exaggerated. See, “Talat Bey’in Beyanâtı”, *İkdam*, 14 December 1913.

the German mission as harmless. By quoting Limpus's comment -"It will not last as long as mine"- the newspaper sought to create the impression that the German mission was a temporary arrangement. This rhetorical strategy was intended to neutralize Russian objections by presenting both the British and German military missions as comparable and equally legitimate⁷⁷. It seems that this editorial policy reflected a typical defensive mechanism employed in the Ottoman press. While emphasizing that the German mission was merely a form of ordinary military cooperation, *Tasvir-i Efkar* also drew parallels with the British mission in order to counterbalance international criticism. By invoking Limpus's words, the newspaper aimed to reinforce the message that the German delegation was neither permanent nor politically motivated.

The newspaper *Ahenk*, published in Izmir, also contributed to the public debate by featuring a significant interview in this context. In its 14 December 1913 issue, an article titled "What Does Imhoff Paşa Say?" presented the views of Imhoff Pasha, a seasoned military officer and writer who had served in both the Prussian and Ottoman armies and acted as a bridge between the two cultures. In his remarks, Imhoff Pasha acknowledged that the broad powers granted to the German military delegation had caused "a certain tension" in Europe, but he emphasized that this development would mark "a new phase" for the Ottoman army. He spoke highly of Liman Pasha, stating, "Very good commanders have arrived." According to Imhoff, the delegation had come to Istanbul as a result of a direct request made by the Sultan to Kaiser Wilhelm II. This, he argued, clearly demonstrated that the German advisors were not being held responsible for the existing difficulties and that the Ottoman Empire's trust in Germany remained intact. In Imhoff Pasha's view, the Ottoman government had invited the mission because it had "no other choice." Therefore, criticisms in the press directed at German military practices should come to an end. He also rejected international reactions as unjustified, claiming that the German delegation in Istanbul was no different from the British Naval Mission led by Limpus. Just as Limpus had been appointed under a new contract to replace his predecessor, Imhoff argued, Sanders, too, had been assigned to lead a new mission, and there was no fundamental difference between the two cases. Hence, there was nothing in the situation that should cause controversy⁷⁸.

77 "Alman Heyeti Askeriyesi Meselesi", *Tasvir-i Efkar*, 14 December 1913.

78 "Iphof Paşa Ne Diyor?", *Ahenk*, 14 December 1913. (It appears that the name was misspelled in the newspaper headline.)

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

As Ottoman-Russian relations continued to deteriorate and debates in the press intensified, Russia simultaneously increased its diplomatic pressure on the Ottoman Empire. In alignment with its opposition to the Sanders Mission, Russia increasingly brought up the Armenian issue as a means of exerting pressure on the *Babiali*. During negotiations with Britain, Russia suggested that the deployment of British and Russian officers to the regions in Anatolia and the East where Armenians were concentrated-effectively a form of indirect occupation-or encouraging an Armenian uprising could help bring about the desired resolution regarding the mission⁷⁹. However, at a time when the Great Powers were still preoccupied with the unresolved “European Turkey” issue⁸⁰ and had yet to determine the fate of “the Asia Minor Question” (*Küçük Asya Meselesi*), Britain was reluctant to provoke another crisis that could escalate into a conflict between the two major blocs. Beyond the Armenian issue, Russia’s attempts to interfere in Ottoman internal politics through the German mission also caused serious unease within the Ottoman administration. Facing growing demands and pressure from Armenians encouraged by Russia, *Babiali* firmly rejected any solution that would place the empire under direct European control. Instead, the Ottoman response to the Armenian question aimed at preserving its sovereignty. Rather than accepting a system of European-supervised administrators, *Babiali* sought to resolve the issue by appointing its own general inspectors (*Müfettiş-i Umumiler*) who would operate directly under the *Babiali*⁸¹. This approach reflected both the empire’s determination to maintain its sovereignty and its resistance to external intervention. In Russia, frustration with *Babiali* mounted as both of its key objectives -the Armenian reforms and restrictions on the German mission- failed to materialize. This growing resentment was explicitly conveyed in a report sent to Berlin on January 3, 1914, by the German Military Attaché in St. Petersburg. The report stated:

79 **BD/10/1**, O’Beirne to Grey, No. 379, St. Petersburg, 25 November 1913; **BD/10/1**, O’Beirne to Grey, No. 429, St. Petersburg, 14 December 1913.

80 Ahmed Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Trans. Cengiz Aydın, Second Edition, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2005, p. 151-152.

81 Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Vol.II. (Ed. Hasan Babacan, Servet Avşar), TTK, 2014, p. 208-209.

“One day, we will settle accounts with Turkey. When that time comes, we want to find it in a weakened state. Germany’s current reform initiatives are strengthening Turkey militarily. For this reason, while we would not have objected to German officers in mere advisory roles-as such roles have proven ineffective in the past-we strongly oppose the present structure, which promises success by granting German generals direct command authority”⁸².

Russia’s threat was real and carried a serious potential for military action. On January 5, 1914, Sazonov submitted a report to Tsar Nicholas II, in which he proposed that “Russian forces occupy Trabzon or Bayezid and remain there until their demands were met”. This revealed that Russia was now actively considering military intervention to increase pressure on the Ottoman Empire. At the same time, Russian naval authorities proposed the occupation of Sinop. According to Kurat, this issue was extensively debated on January 13 in the Special Advisory Council. During the meeting, Prime Minister and Finance Minister Vladimir Kokovtsev strongly opposed Sazonov’s proposals for military intervention. Kokovtsev argued that it would not be appropriate for Russia to risk war with Germany over the mission issue and insisted that Germany’s military influence should be counterbalanced through diplomatic means rather than force. His cautious approach helped restrain the more aggressive factions within the Russian Foreign Ministry and Navy⁸³.

Although no decision for an immediate military operation was taken, Russia did not rule out the possibility of occupying the Straits and entered a phase of strategic preparations. As part of this process, on January 14, 1914, a commission was established to work on an invasion plan for the Straits, and on February 8, the commission officially began operations. According to the plan approved on March 23, 1914, the 7th and 8th Army Corps, stationed in Crimea and Ukraine, were assigned the task of occupying the Straits. The necessary transport and naval fleets for the operation were also identified⁸⁴. These developments clearly demonstrated that Russia was not limiting its response

82 GPEK/38/1, Pourtalés an den Hollweg, Nr. 15 520, St. Petersburg, den 10 Januar 1914.

83 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Publishing, Ankara 1990, p. 194.

84 Mehmet Perinçek, **Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar**, Kaynak Publishing, Second Edition, İstanbul 2011, p. 37; Bernadotte E. Schmitt, “Triple Alliance and Triple Entente, 1902-1914”, **The American Historical Review**, Vol 29, No 3, 1924, p. 468-169.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

to diplomatic pressure alone but was also preparing for potential military intervention. However, internal political considerations and the risk of direct war with Germany ultimately prevented these plans from being implemented. Nevertheless, the process underscored Russia's determination to achieve its strategic objectives over the Ottoman Empire. Against this critical backdrop, İttihatçılar were convinced that any retreat in the face of Russian pressure would not only wound national honor but also weaken the Ottoman Empire's position in the international arena. Wangenheim summed up *İttihatçılar*'s resolute stance with the following striking statement: "Resisting the Great Powers! Better to go down with honor than to allow further interference in the nation's internal affairs!"⁸⁵

This resistance pushed Germany into a deadlock in its negotiations with Russia. According to Sazonov, Germany was not acting in good faith, merely buying time, and had no real intention of making any changes to the mission⁸⁶. Even though Germany had agreed to reassign Sanders to an inspectorate role, similar to Goltz Paşa, the issue remained unresolved⁸⁷. As British Ambassador to Berlin, Goschen, reported, Russia's greatest concern was that in the event of a revolution, the German general might seize control of Istanbul. These fears further complicated the resolution of the crisis⁸⁸. The situation had become so critical that on January 7, the same day Babıali officially confirmed Liman von Sanders as commander of the First Army Corps through an imperial decree, British Foreign Secretary Sir Edward Grey sent a telegram to Goschen, stating: "Today, I told the German Ambassador that the issue of German command in Istanbul is causing more concern than any other matter"⁸⁹. This statement reflected not only Grey's personal alarm about the growing assertiveness of German diplomacy, but also the broader apprehension within the Entente regarding Berlin's deepening strategic foothold in the Ottoman Empire. More

85 The original wording in the German archival document is as follows: "Durchhalten gegenüber den Mächten! Lieber anständig untergehen, als noch weiter Einmischung in die inneren Verhältnisse des Landes zulassen". **GPEK/38/1**, Wangenheim an das AA, Nr. 15 489, Konstantinopel, den 18. Dezember 1913.

86 **TNA, FO**, "Minute by Sir Eyre Crowe: German Military Command at Constantinople", No. 452, December 29, 1913.

87 **BD/10/1**, Buchanan to Grey, No.468, **FO**, St. Petersburgh, January 5, 1914.

88 **BD/10/1**, Goschen to Grey, No.456, Berlin, January 1, 1914.

89 **BD/10/1**, Grey to Goschen, No.461, **FO**, 7 January 1913.

than a routine diplomatic friction, the Sanders crisis had evolved into a symbol of the shifting power dynamics in the Eastern Mediterranean-raising fears that German military presence in Istanbul might destabilize the regional balance, aggravate Russo-German tensions, and hasten the overall deterioration of European diplomacy on the eve of war.

III. The Enver Paşa Factor and the Implementation of Sanders' Reassignment

While *İttihatçılar* sought to put an end to the controversy by formalizing Liman von Sanders' appointment through the Sultan's decree (*İrade*) on January 7 1914⁹⁰, the matter still appeared to be deadlocked. At this stage, Germany took a radical decision: despite Unionist objections, it opted to reach an agreement with Russia on Sanders' reassignment to remove the issue from the agenda. Between January 8 and 11, negotiations finally led to a compromise. According to this agreement, Sanders would be removed from his post as commander of the First Army Corps, promoted to the rank of lieutenant general, and appointed as Inspector General of the Army and Military Schools. This development marked a clear shift in Germany's approach-abandoning its earlier efforts to convince *Babiali* and instead adopting a more coercive stance in favor of resolving the dispute with Russia.

One of the key reasons behind Germany's urgency to resolve the mission crisis with Russia was the appointment of Enver Paşa as Minister of War. This development was seen by Germany both as an opportunity and as a strategic necessity to mitigate potential escalations resulting from Russian backlash⁹¹. Germany feared that Enver's ambitious and combative nature -demonstrated by his initiative in retaking Edirne and his insistence on reclaiming the islands-would further provoke reactions from the Entente Powers. On January 8, Jagow sent a telegram to Mutius, warning Berlin:

“Enver's appointment appears to have been received extremely negatively by all the Great Powers. Distrust toward Turkish internal

90 “The Ottoman Army Appointments, **The Times**, 9 January 1914.

91 According to Jehuda L. Wallach, in Istanbul, Mutius took advantage of Enver's appointment as Minister of War to persuade both Berlin and Sanders. He convinced Sanders by emphasizing Enver's ambition for rapid promotion and his authoritarian tendencies. (Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri, 1835-1919**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Stratejik Etütler Publishing, Ankara 1977, p. 134).

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY (NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

affairs is likely to increase further. This situation is exacerbating the misinterpretation of our military mission. Russia continues to resist the idea of a German commander in Istanbul. Therefore, it is of utmost importance that the proposed solution be accepted as soon as possible, as this is a critical step in preventing Russian demands from escalating further”⁹².

Following instructions from Berlin, chargé d'affaires Mutius first met with Liman von Sanders to inform him of the final decision. In a report written that same day, Mutius noted that Sanders, who had been experiencing significant tensions with Enver Paşa, was willing to accept the reassignment-provided that he was given a higher-ranking position. Mutius reported:

“General Liman is fully prepared to relinquish his command of the First Army Corps. He is concerned that remaining in this position could lead to further friction with Enver. In return, he requests a higher rank and, if necessary, an appointment as Army Inspector General⁹³. I also emphasized to General Liman the need to exercise particular caution, given Enver’s appointment and his dictatorial tendencies, as the internal political situation is already extremely tense”⁹⁴.

To convince Enver Paşa and İttihatçılar, Germany sought to implement a “promotion strategy”⁹⁵ as a means of achieving a resolution. The plan was to elevate General Liman von Sanders to a higher rank within the Ottoman army, thereby providing a justification for his departure from the command of the First Army Corps. Mutius detailed this strategy in his January 9 report, outlining his approach to persuading İttihatçılar:

92 **GPEK/38/1**, Jagow an den Mutius, Nr. 15 514, Berlin, den 8 January 1914.

93 Under normal circumstances, Sanders would have needed at least a year for the promotion he requested. However, it seems that the Kaiser, possibly as a gesture in response to recent developments, expedited the process. (Siebert/Schreiner, *The Russian Ambassador at Berlin to Sazonov*, No. 836, Jan. 3-16, 1914, p. 707).

94 **GPEK/38/1**, Mutius an das AA, Nr. 15 515, Konstantinopel, den 8 Januar 1914.

95 The idea of transferring the corps through a rank change was first proposed by Zimmermann on January 3. Mutius, noting that Liman was positioned just ahead of the commanding generals in the ranking order, made the following assessment: “*This situation could serve as an opportunity to secure a promotion for him within the Ottoman army, thereby creating a justification for transferring the corps*”. (**GPEK/38/1**, *Lichnowsky an den Hollweg*, Nr. 15 517, Konstantinopel, den 9 Januar 1914).

“In my opinion, personally convincing the Grand Vizier to accept General Liman’s removal from command of the First Army Corps will not be difficult. However, the Grand Vizier’s influence over figures like Talat Bey, Enver Paşa, and Cemal Paşa may not be strong enough. Therefore, my initial plan is to secure Enver Paşa’s approval through direct discussions with General Liman and von Stempel. If resistance arises during this process, I suggest proposing that General Liman be granted the rank of cavalry general on the occasion of the Emperor’s birthday. On the basis of this promotion, we could then request his appointment as a Turkish field marshal. Naturally, this would necessitate his departure from the command of the First Army Corps. Since the Turks can sometimes make unexpected decisions very quickly, I believe it is crucial to clarify as soon as possible whether the emperor is willing to expedite this promotion in order to facilitate a resolution”⁹⁶.

Indeed, developments unfolded exactly as Mutius had predicted; *İttihatçılar* made a remarkably swift decision, accepting Germany’s request for a limitation of Sanders’ authority within just a few days. With the collapse of Ottoman resistance that had lasted for over a month, the final obstacle in resolving the Sanders crisis was eliminated. However, the primary reason behind *İttihatçılar*’s retreat was not merely the acceptance of the promotion proposal. Instead, three key dynamics played a decisive role in their decision to step back. Firstly, despite their absolute reliance on the mission, *İttihatçılar* lacked the power to overturn Germany’s final decision. The Ottoman army’s pressing need for modernization and continued German support left *İttihatçılar* with no choice but to accept Germany’s authority on such critical issues.

Secondly, there was a widespread unease over the “excessive” powers granted to Sanders. From the very beginning, significant discontent and discord had emerged within the army regarding the extraordinary authority bestowed upon him. According to Kazım Karabekir, the appointment of a German general to the highest operational command position in Istanbul had sparked serious unrest and complaints within the military⁹⁷. Reports that the First Army Corps was to be placed under General Liman von Sanders’ command and that he would become a member of the Military Council had fueled heated debates among officers. This frustration was entirely expected. As British Military

96 GPEK/38/1, Mutius an das AA, Nr. 15 516, Konstantinopel, den 9 January 1914.

97 Karabekir, *op. cit.*, p. 316-317.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

Attaché in Istanbul, Lieutenant Colonel Tyrell, reported to Ambassador Mallet on December 2, 1913, the mission had not been established through a consensus among military officials or public opinion. Instead, it was orchestrated by the pro-German faction within the government⁹⁸.

Due to this dissatisfaction, several high-ranking officers and generals submitted a memorandum to the government expressing their grievances about the mission. Cemal Bey, the commander of the First Army Corps, also supported this memorandum⁹⁹. According to the Russian Ambassador in Berlin, the number of officers and generals unhappy with the privileged status of the Germans had grown significantly under Enver Paşa's influence¹⁰⁰. Ali İhsan Sabis' remarks reflect the sentiment shared by some officers:

“Marshal Liman von Sanders, the head of the German military mission in Turkey, naturally wanted to bind us closely to Germany. However, he was an arrogant man, seeing himself through a magnifying glass, stubborn, and yet of only moderate knowledge, ability, intelligence, and foresight. He was a rough and harsh German general”¹⁰¹.

This critique underscores the complex dynamics between the Ottoman military and their German counterparts and provide significant insights into the perspective of Ottoman generals toward Liman von Sanders and the German military mission. Sabis' remarks reflect a broader sentiment among some Ottoman officers, revealing their frustration with Sanders' personality and leadership style. His description of Sanders as “arrogant, stubborn and of only moderate knowledge, ability, intelligence, and foresight” highlights the cultural and professional clashes that arose during this collaboration. The critique suggests that while the German mission aimed to modernize and strengthen the Ottoman army, Sanders' approach often alienated the very officers he was meant to lead.

98 **BD/10/1**, Lieutenant-Colonel Tyrell to Mallet, No.391, Constantinople, 2 December 1913.

99 **BD/10/1**, Mallet to Grey, No.395, Constantinople, December 3, 1913.

100 Siebert/Schreiner, The Russian Ambassador at Berlin to Sazonov, No. 836, Jan. 3-16, 1914, p. 707.

101 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, Vol I, Nehir Publishing, İstanbul 1990, p. 76. Sabis frequently uses even harsher expressions about him throughout his memoirs: “Liman Paşa's harshness, thick-headedness, quick temper, rudeness, and military mistakes”. See, Sabis, **op. cit.**, p. 78-83.

Thirdly, and most crucially, the issue was directly tied to Enver Paşa's leadership style and vision. On January 4, 1914, he replaced Ahmet İzzet Paşa, who had been forced to resign by party decision¹⁰². As Wangenheim observed, İttihatçılar demonstrated remarkable speed in making decisions during this period. While Liman von Sanders was preparing to arrive in Istanbul, Enver Paşa was rapidly ascending to the Ministry of War¹⁰³. The appointment of a new War Minister had been a subject of long-standing debate, and Enver Paşa had been actively pursuing this position. His rise to power was strongly supported by Talat Paşa and Cemal Paşa, the de facto leaders of the Committee of Union and Progress (CUP), who saw him as a dynamic figure capable of restructuring the army and enforcing the party's decisions. Enver Paşa's meteoric rise within the military was unprecedented. In June 1912, while still a lieutenant colonel, he had played a pivotal role in the *Babıali Coup*, which brought *İttihatçılar* back to power. After the recapture of Edirne, where he gained the title "the second conqueror of Edirne"¹⁰⁴, his influence in the army grew significantly. He was promoted to colonel on December 15, 1913, and within just three weeks, on January 3, 1914, he was further promoted to brigadier general (*mirliva*), effectively gaining the title of "Paşa". Enver's power continued to consolidate—on January 4, 1914, he was appointed Minister of War¹⁰⁵, and two days later, on January 6, 1914, he became the Chief of the General Staff. With Enver Paşa now at the helm of the military, the Grand Vizier was weak, and the Sultan's authority was almost nonexistent. In practice, the administration of the Ottoman Empire had fallen into Enver Paşa's hands. This development effectively placed *İttihatçılar* in full control of the state, solidifying their grip on power.

One of the primary reasons behind Ahmet İzzet Paşa's forced resignation was his opposition to the Sanders Mission from the very beginning¹⁰⁶. Later, in a

102 The change is also mentioned as having occurred on January 3 in other sources. See, Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)*, TTK, Ankara 1997, p. 112; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi, Vol II/4*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, p. 319.

103 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Vol II: 1908-1914, Remzi Publishing, İstanbul 1971, p. 417-32.

104 Aydemir, *op. cit.*, p. 403.

105 *Türk Silahlı Kuvvetleri*, p. 112.

106 The fact that he was not the one to sign the agreement was not a coincidence, either for the Unionists (*İttihatçılar*) or for himself. Military Attaché Tyrell noted: "*İzzet Paşa is particularly keen to emphasize that he did not sign the agreement himself and that it was*

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

seemingly contradictory stance, he opposed Liman von Sanders' reassignment, positioning himself as a significant source of opposition to İttihatçılar¹⁰⁷. İzzet Paşa was not only against modifying Sanders' powers, but he also made controversial appointments¹⁰⁸ within the army that unsettled *İttihatçılar*. Furthermore, he was reluctant to take radical steps toward modernizing and restructuring the army¹⁰⁹ and resisted¹¹⁰ the growing German influence

signed in his absence by the Minister of the Navy on his behalf" (BD/10/1, Mallet to Grey, No.391, Constantinople, 2 December 1913).

107 DDF/3/8, Boppe a Doumergue, No. 669, Pera, 25 Décembre 1913. Sanders' stance on the modification of his authority appears contradictory. In reality, Ahmet İzzet Paşa had opposed the mission and the uncontrolled expansion of German influence in the empire from the very beginning. He expressed his concerns in his memoirs as follows: "*However, the kind of submission indicated by Mahmut Şevket Paşa's explanations about the German military mission and his conversation with Cemal Paşa was so severe and detrimental that even the most extreme advocates of a mandate following the World War would not have been able to comprehend it. While there was a desire to abolish capitulations, at this rate, we would have completely handed over the reins of governance to European administrators*" (Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Vol I, Timaş Publishing, İstanbul 2019, p. 182).

108 The appointment of Cemal Bey as Acting Commander of the First Army Corps following the abolition of the Istanbul Guard, to which he had been assigned after the 1913 Ottoman coup d'état (*Babıali Baskını*) led to a decline in confidence in İzzet Paşa within the ranks of the Committee of Union and Progress. (Artuç, **op. cit.**, p. 132-133).

109 After the defeat in the Balkan War, one of the most pressing issues in domestic politics was the rejuvenation of the army. The "defeatist attitudes" of elderly officers in key command positions had "demoralized patriotic young officers of lower ranks during the war." Despite the controversial "implement and keep" (*yap-kal*) proposal, which was allegedly supported by young officers who had successfully retaken Edirne, Ahmet İzzet Paşa refused to dismiss his "friends" from their posts. His dismissive response "Let someone else act as a deputy and do it" (*Canım birisi vekil olsun, yapsın.*)- became the final straw, leading to his forced resignation. At the beginning of January, İzzet Paşa was pressured to step down (Metin Ayıışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)**, TTK, Ankara 1997, p. 112-114). The Sanders Mission required the rejuvenation of the army (Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Vol. II/IV, p. 316-317; **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Publishing, İstanbul 1986, p. 180). According to Bayur, the CUP had no intention of reinstating İzzet Paşa after the army's rejuvenation (Bayur, **ibid.**, p. 316-317). However, Feroz Ahmad argues the opposite, citing Grand Vizier Said Halim's assurance to the Russian ambassador that Enver's appointment was only temporary (Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, 5th edition, Kaynak Publishing, İstanbul 1999, p. 179).

110 Ahmet İzzet Paşa, **op. cit.**, p. 112. For instance, regarding rapprochement with Germany and the German mission, İzzet Paşa diverged from the views of the Committee of Union and Progress. Metin Ayıışığı explains this in his study as follows: "*However, the most concerning issue for İzzet Paşa was the army falling largely under the control of the German military mission. Contrary to the government's stance, he opposed the inclusion of more German military experts in the army ranks and insisted that those recruited should come to Turkey*

within the Ottoman military¹¹¹. His attitude caused deep frustration among *İttihatçılar*, who sought absolute power and a stronger military alliance with Germany. As a result, his removal marked a turning point, allowing the CUP to fully consolidate its power.

İttihatçılar had long aimed to place one of their own in a critical government position, particularly in the Ministry of War, in order to secure unquestioned dominance over the government. With the recapture of Edirne, the CUP had further strengthened its influence and was now determined to achieve total control over state affairs through a “fully pro-Unionist” (“*tam İttihatçı*”) officer¹¹². Ahmet İzzet Paşa’s lack of affiliation with the CUP and his incompatibility with its political strategies made him an obstacle to their ambitions. By appointing Enver Paşa, İttihatçılar not only solidified their hold over the military but also ensured that CUP directives regarding Sanders’ role would be fully implemented. Moreover, not wanting to alienate their potential ally Germany, they adopted a more assertive and decisive approach in handling the mission’s restructuring.

40 The leadership traits and military approach of the newly appointed Minister of War, Enver Paşa, played just as crucial a role in the decision to revise Sanders’ position as the desire for harmonious cooperation with Germany. Enver Paşa was an ambitious and resolute leader -or, in the words of his predecessor Ahmet İzzet Paşa, he was “bold, eager for faits accompli, young, and highly excitable”¹¹³. He was a leader who disliked sharing power and decision-making authority, preferring full control over the military and striving for absolute command. His authoritarian personality, coupled with his determination to act independently, made him resistant to any external influence over his leadership. Ambassadors in Istanbul widely agreed that Enver Paşa was a figure who could not be easily directed or manipulated. For instance, French diplomat Boppe described him as “a man eager to justify his reputation, even

under controlled and binding conditions. He rejected the request for German experts to establish model units while maintaining their independence”. (Ayışığı, **op. cit.**, p. 109-110).

111 Ayışığı, **op. cit.**, p. 111.

112 Ayışığı, **op. cit.**, p. 111-112; Artuç, **op. cit.**, p. 140.

113 Metin Ayışığı, **op. cit.**, p. 112.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

willing to undertake the worst initiatives to achieve it”¹¹⁴ His bravery during the recapture of Edirne not only cemented his status as a “hero of liberty” but also elevated him to the position of a “national hero”.

Indeed, as soon as he assumed office, the rapid decisions Enver Paşa made to consolidate power confirmed both the positive and negative traits attributed to him. His first move was to centralize all high-ranking military positions under his direct control and launch a comprehensive military reform program to identify and address the army’s deficiencies. The idea of modernizing and rejuvenating the army had long been a priority for İttihatçılar, encapsulated in their “Open the Way for the Young” motto. Enver Paşa, with his decisive and energetic nature, appeared to be the ideal leader to implement this vision. Wasting no time, he immediately put this plan into action. As part of this effort, a Sultan’s decree was issued on January 7, retiring 280 officers, including Hadi Paşa and Minister of the Navy Hurşit Paşa¹¹⁵. However, his leadership approach was not limited to structural reforms alone. He further solidified his authority through key diplomatic and administrative changes, such as the dismissal of former Berlin Ambassador Nizami Paşa and the recall of Ambassador Muhtar, who was favored by the German government¹¹⁶.

41

For a leader like Enver Paşa, who made swift decisions, asserted his authority with force, and sought to showcase his leadership, it was almost inevitable that he would clash with Liman von Sanders, who possessed similar leadership traits but was far more experienced. As Şevket Süreyya Aydemir described, Enver was both a “man of fate” and one who “created his own fate”, making him unsuited for power-sharing of any kind¹¹⁷. His independent and authoritarian style of governance directly conflicted with Sanders’ broad authority, which

114 **DDF/3/9**, Boppe a Doumergue, No.71, Pera, 13 Janvier 1914.

115 “New Turkish Military Measures: Energy of Enver Paşa”, **The Times**, 8 January 1914.

116 **DDF/3/9**, Manneville a Doumergue, No.42, Berlin, 9 Janvier 1914.

117 Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa, Vol II: 1908-1914**, Remzi Publishing, İstanbul 1971, p. 8-11. Kazım Karabekir provides the following account on this matter: “*When Enver Paşa became Minister of War, he initially felt quite uneasy upon entering his office for the first time, but within a few days, he had completely adapted. Once he became comfortable in his position, he could no longer tolerate not only those of higher rank but also those superior in intellect. Just as he took a stance against Liman Paşa, the head of the military reform commission, he also saw no need to consult anyone regarding the matters he intended to implement.*” Kazım Karabekir, **Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri**, (Ed. Orhan Hülagü-Ömer Hakan Özalp), Emre Publishing, İstanbul 2001, p. 413-414.

symbolized the German military presence within the Ottoman army. Under the signed agreement, Sanders was granted extraordinary powers, including the authority to oversee and appoint Turkish officers¹¹⁸. While Enver Paşa admired Germany, this was not a situation he could easily accept. He valued close ties with Germany, but he was unwilling to cede his own authority entirely to Sanders. On January 9, 1914, Manneville, the French Chargé d’Affaires in Berlin, made an insightful observation regarding this dynamic. According to him, Enver Paşa, despite his admiration for Germany, saw himself as the man destined to lead his country toward a great historical turning point. However, far from allowing himself to be directed by Sanders, he sought to remind the leader of the German Military Mission that he, like all others, was ultimately subordinate to the Ottoman Minister of War¹¹⁹.

The power struggle between these two authoritarian-minded military figures quickly surfaced. Enver Paşa’s aggressive reform initiatives and rapid decisions caused significant unease for Liman von Sanders. From the moment he assumed his position, Sanders began sending detailed reports outlining his disagreements with Enver Paşa, their authority disputes, and the difficulties he faced in carrying out his duties. As previously mentioned, Enver Paşa’s appointment as Minister of War played a crucial role in convincing Sanders to step down from his original command. In a report dated January 8, 1914, Sanders openly expressed his frustration over the situation:

“Your Majesty, I feel compelled to inform Your Excellency of the difficulties I have encountered in my current position. The appointment of former Colonel Enver Bey as Minister of War has made my role as head of the Military Mission so difficult and complex that, at this moment, it is impossible to predict the course of future events”¹²⁰.

After Enver Paşa’s appointment as Minister of War, the Liman von Sanders Mission faced a serious crisis. The first major conflict arose when Enver Paşa

118 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, p.110-111. According to the agreement signed between the Ottoman Empire and Germany, Lieutenant General Sanders held the second-highest position within the Turkish Army, ranking immediately after the Ministry of War.

119 **DDF/3/9**, Manneville a Doumergue, No.42, Berlin, 9 Janvier 1914.

120 **GPEK/38/1**, Mutius an das AA, Nr. 15 515, Konstantinopel, den 8 Januar 1914.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

attempted to appoint Lieutenant Colonel (Ottoman Colonel) von Lossow as the Deputy Chief of the General Staff.¹²¹ According to a report Sanders sent to General von Lyncker, Chief of the German Military Cabinet, this incident occurred while Sanders was away from Istanbul on official duties in Kırklareli and Edirne. During his absence, Enver Paşa summoned von Lossow and offered him the position of Deputy Chief of the General Staff, a move made without Sanders' knowledge or approval. However, according to the military mission agreement between Germany and the Ottoman Empire, such critical appointments required the approval of the German commander. When von Lossow stated that he could only accept the position with Sanders' consent, Enver Paşa firmly rejected this condition. His stance demonstrated his absolute desire for control over the Ottoman military. Upon his return to Istanbul and learning of the situation, Liman von Sanders demanded an explanation from Enver Paşa and issued warnings, emphasizing that the terms of the military agreement must be strictly followed.¹²²

This crisis was not merely a dispute over military authority but also a political reaction from İttihatçılar against German influence in the Ottoman army. While Enver Paşa sought to limit Germany's control over Ottoman affairs, Liman von Sanders was determined to maintain the effectiveness of Germany's military reform program. This created a deep trust deficit between the two sides, marking a turning point that shook Ottoman-German military cooperation. Enver Paşa's stance can also be interpreted as a response to Germany's pressure for modifications to the mission. The Austro-Hungarian military attaché's observation on the matter is particularly revealing:

“These developments have dealt a severe blow to Germany's prestige in Turkey. They have caused significant morale loss and unrest among German officers in Istanbul, as well as within the broader German circles in the capital.”¹²³

121 Franz Conrad von Hötzendorf, **Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918, III**, Verlag für Kulturpolitik, Wien: 1925, p. 564; Regarding the Lossow crisis see also, Charles D. Haley, “The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire: II”, **Middle Eastern Studies**, Vol 30, No 1, 1994, p. 42-43.

122 **GPEK/38/1**, Mutius an das AA, Nr. 15 515, Konstantinopel, den 8 Januar 1914.

123 Hötzendorf, **op. cit.**, p. 564.

After Enver Paşa also approved the “limitation of authority,” Liman von Sanders resigned from his position as Commander of the First Army Corps on January 11, 1914. On January 14, he was prematurely awarded the rank of cavalry general¹²⁴ (*süvari orgeneralliği*) and, in accordance with the contract, was promoted to the rank of Turkish marshal by the Sublime Porte and appointed to his new position as Inspector General. Sanders would continue to serve as the head of the Military Mission and retain his authority to inspect all military units and fortifications¹²⁵. This reassignment was officially announced to the public a few days later, on January 14¹²⁶. In an effort to save face (*itibarını korumak*) *Babıali* emphasized that this decision had been made independently and was not a result of Russian pressure but rather an initiative by War Minister Enver Paşa¹²⁷. The official statement framed the transition as solely Enver Paşa’s decision, aiming to conceal the true motivations behind it. During a meeting in Istanbul with French military attaché Maucorps, he stated the following:

44

“Enver Paşa told me that he considered the triple role assigned to General Liman von Sanders (as head of the German Military Mission, Commander of the First Army Corps, and General Inspector of Military Schools) to be excessively burdensome, and that it would therefore be more appropriate for Liman to relinquish command of the First Army Corps. In this arrangement, General Liman would retain leadership of the German Mission and the general supervision of military schools, thereby assuming a role similar to that held by General von der Goltz. The First Army Corps, on the other hand, would be entrusted to a Turkish general but would still have a German chief of staff, ensuring that it remained a model corps. Enver Bey stated that he hoped to secure the approval of both His Majesty and General Liman for these plans soon. He also confirmed the abolition of the Supreme Military Council,

124 Sanders, *op. cit.*, p. 13.

125 **DDF/3/9**, Boppe a Doumergue, No. 172, Pera, 11 Janvier 1914.

126 “Liman Paşa’s Appointment”, **The Times**, 16 January 1914.

127 “German Military Mission in Turkey”, **Evening Telegraph**, 12 January 1914; “Turkish Army Reform”, **The Daily Telegraph**, 13 January 1914.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

which, in my view, is a method of sidelining General Liman from this body. Additionally, he stated that he would do everything in his power to facilitate my duties and to secure the goodwill of the French government”¹²⁸.

The change in Sanders’s position was widely interpreted in the Ottoman press as a decision driven by the personal will of Enver Pasha. While avoiding direct commentary on the broader German-Russian rivalry, newspapers emphasized that the CUP had resisted considerable foreign pressure and refused to withdraw the German military delegation. This narrative was reinforced by references to foreign press reports, which likewise asserted that the decision had been made not under Russian pressure, but on the initiative of Enver Pasha¹²⁹. For example, in its article dated 13 January 1914, titled “Around the Reform: The Appreciation of the Bulgarians,” *Tasvir-i Efkar* reported that the German military mission had not been recalled despite pressure from the ambassadors of Russia, Britain, and France. The article quoted a newspaper published in Sofia stating: “Despite the ambassadors of Russia, Britain, and France, the Ottoman government resisted the pressure.” The report underlined that the Ottoman Empire had not allowed any external interference in its internal affairs¹³⁰.

On the following day, in its 14 January 1914 article titled “Around the Reform: On Liman Paşa,” *Tasvir-i Efkar* cited a report from the French newspaper *Le*

128 **DDF/3/9**, Boppe a Doumergue, No.65, Pera, 12 Janvier 1914. Cemal Paşa’s memoirs confirm these concerns: “Enver Paşa was the first to recognize the drawbacks of Liman von Sanders Paşa holding the position of First Army Corps Commander. He determined that it would be more beneficial for the head of the military reform commission to serve as a General Inspector rather than a corps commander. This change was not made due to pressure from the Russians, French, or British, but solely because he deemed it appropriate.” (Cemal Paşa, **op. cit.**, p. 83).

129 “Liman Paşa’nın Yeni Memuriyeti”, **Tasvir-i Efkar**, 13 Ocak 1914. According to the newspaper’s account, General Sanders did not raise any objections to the change in his assignment. As the reported dialogue between him and Enver Pasha suggests, Enver Paşa said, “*I am offering you the position of inspector,*” to which Sanders replied, “*Whatever the position, I am ready to serve for the sake of reform.*”. This claim does not correspond with Liman von Sanders’s memoirs or with archival documents. As frequently emphasized throughout this study, the change in Sanders’s position was only achieved after a rather difficult and protracted process. Both the Ottoman government and Sanders himself had initially resisted the change. Even if Sanders’s remark-“I am ready to accept any position”-was indeed accurate, reaching that point had not been easy.

130 “İslahat Etrafında: Bulgarların Taktiri”, **Tasvir-i Efkar**, 13 Ocak 1914.

Matin. After outlining the extensive powers granted to the German military mission, the article drew attention to a statement reportedly made by the Minister of War, Enver Pasha, during the most recent meeting of the Council of Ministers:

“The appointment of General Liman von Sanders as commander of the First Army Corps will obstruct and occupy all military functions to the detriment of the army as a whole. It would be a thousand times preferable for General Liman von Sanders to serve solely as Inspector-General of the army. In this way, the Ministry of War would benefit much more from his presence.”¹³¹

On the surface, Russia appeared to be the victor. After two months of sustained pressure, despite not receiving the full support it had hoped for from its allies, Russia had managed to force both Germany and the Ottoman Empire into retreat. It had successfully intervened in the “internal affairs” of both states and achieved its desired outcome. However, in reality, the true winner was Germany. From a German perspective, the modifications to the original plan might have seemed like a concession at first glance (and Germany itself portrayed them as a significant compromise¹³²), but Germany was by no means the losing side. On the contrary, in line with its long-term strategic objectives, it had succeeded in keeping General Liman von Sanders in Istanbul, thereby maintaining and even strengthening its influence over the Ottoman army. While the initial approach of appointing Sanders as commander of the First Army Corps had failed, Germany’s broader strategy of drawing the Ottoman Empire into its own alliance in the event of war had ultimately been successful. Germany’s primary goal was to establish a lasting influence within the Ottoman military—an influence that extended beyond purely military matters to shape political dynamics as well. In this regard, Sanders’ continued role as head of the Military Mission and General Inspector ensured that Germany’s strategic objectives remained intact. Indeed, despite his clashes with Enver Paşa, Sanders took significant and effective steps in the restructuring of the Ottoman army, with the First Army Corps serving as a focal point of this transformation.

The concession made to Russia was purely tactical, as Sanders’ “real role” and

131 Islahat Etrafında: Liman Paşa’ya Dair”. *Tasviri Efkar*, 13 Ocak 1914.

132 **Fall of the German Empire**, Vol I, (Ed. Ralph Haswell Lutz) Octagon Books, New York 1969, p. 66.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

his actual influence remained unchanged. During the debates on whether the defense of Istanbul and the Straits would be entrusted to a German general, the observation made by French Ambassador Boppe proved to be highly accurate, particularly in light of Sanders' later role in World War I:

“While official statements emphasize that the defense of the Straits and the Dardanelles is directly under the authority of the Minister of War, it is difficult to see how they can prevent German advice from being sought in their reorganization.”¹³³

133 **DDF/3/9**, Boppe a Doumergue, No.44, Pera, 10 Janvier 1914. **DDF/3/9**, Boppe a Doumergue, No.44, Pera, 10 Janvier 1914. The role of Liman von Sanders at the Gallipoli Front and his contribution to the eventual success of the campaign has long remained a subject of scholarly debate in military historiography. The traditional Turkish narrative tends to portray Sanders' influence as largely “advisory” and “supportive.” This perspective attributes the victory at Gallipoli primarily to the strategic foresight of Esad Paşa, the tactical brilliance of Mustafa Kemal, and the extraordinary resilience of the Turkish soldiers. It should be noted that this view is supported by well-grounded arguments based on the command structure of the period and developments on the battlefield. In contrast, Western military historians such as Edward J. Erickson emphasize Sanders' organizational contributions in structural areas, including the deepening of defensive lines, the strategic deployment of reserve forces, and the modernization of artillery and logistical systems. From this standpoint, Sanders is not regarded merely as a symbolic figure, but as an active military agent who directly shaped the Ottoman Empire's defense capabilities. Within the framework of this study, regardless of the divergent evaluations regarding the extent of Sanders' influence, it must be remembered that the primary motivation behind the Committee of Union and Progress's invitation to the German Military Mission was the desire to overcome the military collapse that followed the Balkan Wars through the adoption of the German model. Therefore, even if a definitive judgment on Sanders' contributions cannot be reached, completely dismissing them would mean overlooking the strategic significance the Unionists attributed to the German mission -an oversight that would risk distorting the broader historical context. Although Sanders' formal authority may have appeared limited at times, his actual influence within the Ottoman military structure continued to grow throughout the prewar period. His involvement in key negotiations -such as those between Enver Paşa and German Ambassador Wangenheim regarding the Empire's entry into the war- reflects the enduring, albeit increasingly informal, nature of German military influence within Ottoman decision-making circles. Erickson notes that this illustrates not only Sanders' operational importance but also the evolving structure of German-Ottoman military collaboration in determining the Empire's wartime alignment. In this regard, even if the operational effectiveness of the mission remains subject to debate, its strategic deterrent effect should not be overlooked. The internal political divisions observed in Greece during the war may well be considered an indirect yet important consequence of this deterrence. Following its occupation of the northeastern Aegean islands during the First Balkan War, the Greek government planned to use these islands as a springboard to target İzmir, a strategy it intended to implement through participation in the Allied Gallipoli Campaign. In a memorandum prepared at the request of Prime Minister Eleftherios Venizelos, General Ioannis Metaxas advocated a “surprise assault” on the Gallipoli Peninsula. (See: Ünsal Başak, “Greece's Gallipoli Plan:

Furthermore, the entire episode demonstrated how successful Germany had been in sowing distrust among the Entente powers. While it had not broken the alliance, it had managed to create friction among its members. Germany not only succeeded in persuading İttihatçılar to accept the restrictions on Sanders' authority, but it also demonstrated that the military mission ultimately remained under its control¹³⁴.

This significantly bolstered Germany's strategic presence and influence in the region. Thus, while Germany's actions in this process might have seemed like short-term concessions, in reality, they did not hinder its long-term objectives. On the contrary, they represented a critical step toward achieving them. Aware of Germany's strategic maneuvering, Russia remained deeply uneasy, and tensions between the two nations continued to escalate. This crisis made it increasingly clear to the international community that the core of the German-Russian conflict centered around Istanbul and the Straits. The Sanders crisis not only impacted Ottoman domestic politics but also disrupted the broader balance of power in Europe. As the road to war unfolded, hostility between Germany and Russia reached its peak. The German press openly adopted a hostile tone toward Russia, using propaganda to shape public opinion around this growing tension. In retaliation, Russia arrested numerous German citizens, accusing them of espionage. Shortly before the outbreak of the war, on July 18, 1914, Britain's Ambassador to Paris, Earl Granville, sent a telegram to Foreign Secretary Sir Edward Grey, in which he unequivocally stated that, in the wake of the Liman von Sanders affair, Russia no longer considered normalization of relations with Germany a possibility¹³⁵.

Metaxas' Amphibious Assault Memorandum," **A Centennial Perspective on the Gallipoli Campaign**, International Gallipoli Symposium, 2024, p. 38–46; from the same author also see, "The Gallipoli Campaign in Greek Sources," **Atatürk Yolu**, No. 56, Spring 2015, p. 1-10.). However, as the war progressed, despite the generous offers extended by the Entente Powers, Metaxas adopted a cautious stance regarding Greece's direct involvement in the operation. To what extent this shift was influenced by the deterrent effect generated by the German-Ottoman defensive preparations under Sanders' leadership remains an unresolved and significant issue in the historiography of the Gallipoli Campaign. See also **Esat Paşa'nın Çanakkale Hatıraları** (Ed. İhsan İlgar, Nurer Uğurlu), Örgün Publishing, İstanbul 2004.

134 Fritz Fischer, "World Policy, World Power and German War Aims", in **The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims**, ed. H. W. Koch, (London: Macmillan Education Ltd., 1984, p. 45.

135 TNA/World War I and Revolution in Russia, 1914-1918, Russia: Correspondence **F.O. 371**, Volume: 2094: Increased Russian Military Strength: Present State of Russian Army, July 16 - 20, 1914.

CONCLUSION

This study has examined the political and military transformation in Ottoman-German relations through the lens of the Liman von Sanders Mission, shedding light on the international power dynamics and the strategic choices of the Unionist administration. The findings underscore that while the mission initially appeared to be a product of bilateral negotiations, it was ultimately shaped by Germany's unilateral decisions in response to Russia's vehement opposition and the pressures exerted by the Entente Powers. This outcome significantly constrained the Ottoman Empire's diplomatic autonomy and revealed the limits of its sovereignty in the face of great power politics.

Germany's decision to modify the mission was not made lightly. The Entente Powers, particularly Russia, perceived the mission as a direct threat to the Ottoman Empire's political integrity and the broader balance of power in the region. Russia viewed the presence of German officers in Istanbul as a challenge to its strategic interests in the Straits, leading to demands for the mission's annulment. Although Germany initially resisted these demands and proposed compromises, such as relocating the mission to Edirne, it ultimately acquiesced to reducing Sanders' authority. This adjustment was driven not only by the need to placate Russia but also by Germany's desire to avoid destabilizing the European balance of power and to prevent discussions about the dismemberment of the Ottoman Empire.

The Ottoman administration, led by Enver Paşa, attempted to frame the modification of the mission as an internal initiative. However, it is evident that the decision was ultimately dictated by Berlin. Throughout this process, İttihatçılar were not decisive actors but rather a party compelled to accept and adapt to externally imposed decisions. Germany's decision to curtail Sanders' authority not only disrupted the Ottoman army's modernization efforts but also temporarily undermined İttihatçılar's ambitions to restructure the military with German support. For İttihatçılar, Sanders' role as a powerful military leader was not merely about military reform; it was also a strategic safeguard for the defense of Istanbul and the Straits. By prioritizing its balance of power with Russia, Germany withdrew this guarantee, damaging the Ottoman Empire's perception of sovereignty and eroding its trust in Germany.

The change in Sanders' role had far-reaching consequences. It fueled anti-German sentiment within Ottoman politics and led İttihatçılar to question

their reliance on Germany as a partner. While İttihatçılar viewed Germany as a crucial ally in their modernization efforts, Germany's coercive approach exceeded the boundaries of Ottoman sovereignty, resulting in a profound crisis of confidence. This process also exacerbated diplomatic tensions between the Ottoman Empire and Russia, further weakening their already strained relations. The Sanders Mission escalated the Ottoman-Russian conflict, solidifying Russia's perception of the Ottoman Empire as a firm ally of Germany. Consequently, Russia intensified its plans for the occupation of Istanbul and accelerated its efforts to partition Anatolia through the Armenian issue.

In conclusion, the Liman von Sanders Mission exemplifies how the Ottoman Empire's modernization efforts were profoundly influenced by the interplay of international power politics. The diplomatic crises triggered by the mission not only reinforced Germany's control over the Ottoman state but also highlighted the Empire's limited capacity for independent decision-making. This process played a pivotal role in shaping the Ottoman Empire's alignment in World War I and in determining the trajectory of its alliance with Germany. The mission's legacy underscores the complex interplay between domestic aspirations and external pressures, offering valuable insights into the challenges faced by the Ottoman Empire in its final years.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

REFERENCES

- “Alman Heyeti Askeriyesi Meselesi”, **Tasviri Efkar**, 14 Aralık 1913.
- “Alman Heyeti Askeriyesi: General Liman Paşa”, **Tanin**, 14 Aralık 1913.
- “Alman Heyeti Askeriyesi: Rusya’nın Noktayı Nazarı” **Tanin**, 15 Aralık 1913.
- “Alman Heyet-i Askeriyesi”, **Tanin**, 15 Aralık 1913.
- “Alman Heyeti Askeriyesi”, **Tanin**, 5 Aralık 1913.
- “Aphof Paşa Ne Diyor?”, **Ahenk**, 14 Aralık 1913.
- “German Influence at Constantinople”, **The Times**, 2 December 1913.
- “German Military Mission in Turkey”, **Aberdeen Journal**, December 29, 1913.
- “German Military Mission in Turkey”, **Evening Telegraph**, 12 January 1914.
- “German Military Mission to Turkey”, **The Times**, 28 November 1913.
- “German Military Mission to Turkey”, **The Times**, 29 November 1913.
- “German Military Mission to Turkey”, **The Times**, 31 October 1913.
- “Islahat Etrafında: Bulgarların Taktiri”, **Tasviri Efkar**, 13 Ocak 1914.
- “Liman Paşa’nın Yeni Memuriyeti”, **Tasviri Efkar**, 13 Ocak 1914.
- “New Turkish Military Measures: Energy of Enver Paşa”, **The Times**, 8 January 1914.
- “Ordumuzun Hayatı Müstakbelesine Şiddetle Alakadar Olan Bir Sima”, **Tasviri Efkar**, 16 Aralık 1913.
- “Powers of Liman Paşa”, **The Times**, 16 December 1913.
- “Rus Gazetelerine Rağmen Alman Heyeti Bugün Geliyor”, **Tasviri Efkar**, 14 Aralık 1913.
- “Rus Muhalefatın Fikri”, **Tanin**, 16 Aralık 1913.
- “Talat Bey’in Beyanatı”, **İkdam**, 14 Aralık 1913.
- “The Constantinople Command”, **The Times**, 10 December 1913.
- “The Ottoman Army Appointments”, **The Times**, 9 January 1914.
- “Turkish Army Reform”, **The Daily Telegraph**, 13 January 1914.
- “Turkish Command for a German General”, **The Times**, 1 December 1913.
- Ahmad Feroz, **İttihat ve Terakki, 1908-1914**, 5th edition, Kaynak Publishing, İstanbul 1999.

Ahmad, Feroz, “Great Britain’s Relations with the Young Turks 1908–1914”, **Middle Eastern Studies**, Vol 2, No 4, 1966, p. 302-329.

Ahmed Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi**, Çev. Cengiz Aydın, 2. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2005.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, Vol I, Timaş Publishing, İstanbul 2019.

Akbay, Cemal, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ile Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2014.

Aksakal, Mustafa, “The Limits of Diplomacy: The Ottoman Empire and the First World War”, *Foreign Policy Analysis*, Vol 7, No 1, 2011, p.197-203.

Albertini, Luigi, **The Origins of the War, 1914**, Vol. II, (Translated and Edited by Isabella M. Massey), Oxford University Press, London 1953.

Aldoğan, Şahin; Özçelik, Melike Bayrak, **Çanakkale Muharebeleri: Anlatım ve Değerlendirme**, Türkiye İş Bankası Kültür Publishing, İstanbul 2022.

Artuç, Nevzat, **Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı**, TTK, Ankara 2023.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Enver Paşa, Cilt II: 1908-1914**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.

Ayışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)**, TTK, Ankara 1997.

Başak, Ünsal, “Yunanca Kaynaklarda Çanakkale Savaşı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Vol 56, 2015, p.1-10.

Başak, Ünsal, “Yunanistan’ın Çanakkale Planı: Metaksas’ın Çanakkale’ye Amfibi Harekât Memorandumu”, 110. Yılında Çanakkale Muharebelerine Bakış, **Uluslararası Çanakkale Savaşları Sempozyumu**, 2024, p. 38-46.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, Vol II, Part 4, TTK Publishing, Ankara 1983.

British Documents on the Origins of the War (1898-1914), London, 1936, 10/1.

Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, Vol II, (Hazırlayanlar: Hasan Babacan, Servet Avşar), TTK Publishing, Ankara 2014.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Publishing, İstanbul 2020.

Charles D. Haley, “The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire: I”, **Middle Eastern Studies**, Vol 30, No: 1, 1994, p.1-51.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

Charles D. Haley, “The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire: II”, **Middle Eastern Studies**, Vol 30, No 2, 1994 (Apr., 1994), p. 224-251.

Die Grosse Politik der Europdischen Kabinette, 1871-1914, Berlin, 1926, 38/1-38/2.

Dillon, E.J., **The Eclipse of Russia**, George H. Doran Company, New York 1918.

Documents Diplomatiques Français, 1871-1914, Paris, 1925, Série 3, (1911-1914), Tome 8-9.

Documents of Russian History 1914-1917, (Ed. Golder, Frank Alfred), The Century Co, Stanford University, 1927.

Entente Diplomacy and the World: Matrix of the History of Europe, 1909-14, London, 1921.

Erickson, Edward J. **Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War**, Greenwood Press, London 2001.

Esat Paşa'nın Çanakkale Hatıraları (Ed. İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu), Örgün Yayınevi, Istanbul 2004.

Fall of the German Empire, Vol I, (Ed. Ralph Haswell Lutz) Octagon Books, New York 1969.

Fay, Sidney Bradshaw, **The Origins of the World War, Volume I: Before Sarajevo: Underlying Causes of the War**, The MacMillan Company, New York 1930.

Fischer, Fritz, “World Policy, World Power and German War Aims”, in **The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims**, ed. H. W. Koch, (London: Macmillan Education Ltd., 1984.

Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım Belgeleri (HR. SYS1879-5).

Haythornthwaite, Philip J., **The World War One Source Book**, Arms and Armour Press, London 1996.

Hötendorf, Franz Conrad von, **Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918**, III, Verlag für Kulturpolitik, Wien, 1925.

Kalmykow, Andrew D., **Memoirs of a Russian Diplomat: Outposts of the Empire, 1893-1917**, (Edited by Alexandra Kalmykow, Yale University Press, New Haven 1971.

Karabekir, Kazım, **Türkiye’de ve Türk Ordusunda Almanlar**, (Haz. Orhan Hülügü-Ömer Hakan Özalp), Emre Publishing, İstanbul 2001.

Karaca, Erdem, “Türk Basınında Alman Askerî Heyeti Meselesi (1913-1914)”, **Akademik Bakış**, Vol 3, No 9, 2011, p. 203-212.

Kerner, Robert J. “The Mission of Liman von Sanders. II. The Crisis”, **The Slavonic Review**, Vol 16, No 17, 1927, p. 344-363.

Kodal, Tahir, “Otto Liman von Sanders’in Kaleminden “Türkiye’nin Hürriyet Harbi””, **Belgi**, Vol 5, No 1, 2013, p. 595-642.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Publishing, Ankara 1990.

Morgenthau, Henry, **Ambassador Morgenthau’s Story**, Doubleday Page & Company, New York 1919.

Perinçek, Mehmet, **Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar**, Kaynak Publishing, Second Edition, İstanbul 2011.

Pomiankowski, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü**, Trans. Kemal Turan, Kayıhan Publishing, İstanbul 2014.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, Vol I, Nehir Publishing, İstanbul 1990.

Sanders, Liman von, **Türkiye’de Beş Yıl**, Türkiye İş Bankası Kültür Publishing, 8. Basım, İstanbul 2020.

Sazonov, Serge Dmitrievich, **Fateful Years, 1909-1916: Reminiscences of Serge Sazanovs**, Butler&Tanner, London 1927.

Schmitt, Bernadotte E., “Triple Alliance and Triple Entente, 1902-1914”, **The American Historical Review**, Vol 29, No 3, 1924, p. 449-473.

Sunata, Hakkı I., **Gelibolu’dan Kafkaslara Birinci Dünya Savaşı Anılarım**, Yay. Haz. Kansu Şarman, İş Bankası Kültür Publishing, Fourth Edition, İstanbul 2003.

Swanson, Glen W., **Mahmud Sevket Pasa and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution in the Young Turk Period**, Unpublished Ph.D Thesis, Indian University, 1970.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Swanson, Glen W., “Enver Pasha: The Formative Years”, **Middle Eastern Studies**, Vol 16, No 3, 1980, p.193-199.

THE LIMAN VON SANDERS MISSION CRISIS: REACTIONS TO THE
MISSION, THE STANCE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
(NOVEMBER 1913–JANUARY 1914)

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C III, Kısım 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Trumpener, Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918**, Princeton 1968.

Trumpener, Ulrich, “Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance”, **Journal of Contemporary History**, Vol 1, No 4, 1966, p.179-192.

Uyar, Mesut, “Sanders Askerî Yardım Misyonu (1913-1918)”, **CTAD**, Vol, No 30, 2019, p. 29-84.

Von Kress, **Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk**, (Trans. Tahir Balaban), Yeditepe Publishing, Istanbul 2007.

Wallach, Jehuda L., **Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askerî Heyetleri, 1835-1919**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Stratejik Etütler Publishing, Ankara 1977.

Yalman, Ahmet Emin, **Turkey in the World War**, Yale University Press, New Haven, 1930.

Yellice, Gürhan, “Britain, Russia and the German Military Mission to Istanbul, 1913-1914,” **CUJOSS**, Vol 48, No 2, 2024, p.247-260.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI TOPRAKLARINDA BİR KADIN SİVİL TOPLUM KURULUŞU: SURIYE NİSVAN UMUR-I HAYRİYE CEMİYETİ

HASAN DEMİRCİ*

ÖZ

Bu çalışma Birinci Dünya Savaşı'nda IV. Orduya yardım etmek ve kadınların namuslu ve ahlâklı bir şekilde çalışmalarına imkân vermek amacıyla 1915 yılında Şam'da kurulan Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin nizamnâmesi ve dâhili talimatnamesine yer vererek cemiyetin mevcudiyetini ortaya koymak amacıyla taşımaktadır. Tanzimat Dönemi'yle tam anlamıyla başlayan kadın hakları tartışmaları, II. Meşrutiyet Dönemi'nde zirveye ulaştı. Bu dönemde kadınların sosyalleşmeleri ve çalışma hayatına katılmaları için birçok somut adım atıldı. Kadınlara erkekler karşısında hukuki olarak ilk defa boşanma hakkını veren reformlar da yine bu dönemde yapıldı. Ağustos 1909 tarihinde çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile kadınlara da cemiyet ve dernek kurma hakkı verildi. Bundan dolayı 1908'den itibaren sosyal yardım amaçlı birçok kadın cemiyeti kuruldu. Birinci Dünya Savaşı başlayınca erkeğini cepheye gönderen kadınlar, hiç değilse geri hizmetlerde yardımcı olmak amacıyla bir araya gelerek çeşitli cemiyetler oluşturdular. Kurulan kadın cemiyetlerinden biri de IV. Ordu'nun merkezinde faaliyet gösteren Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti idi. Bu çalışmayla hakkında oldukça sınırlı bilgilere sahip olunan Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin kuruluşu, işleyişi ve son derece az bulunan faa-

* Arş. Gör. Dr. Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Batman/
TÜRKİYE hasan.demirci.1315@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7801-2963

liyetleri, bilimsel bir bakış açısıyla gün ışığına çıkarılmıştır. Çalışma meydana getirilirken tarihsel araştırma yöntemi kullanıldı. Bu yöntem uygulanırken elde edilen veriler doküman analizi tekniğiyle tasnif ve tahlil edildi. Bu bağlamda arşiv belgelerinden (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), sınırlı da olsa dönemin basınından ve mevcut literatürdeki eserlerden faydalanıldı. Bu şekilde hazırlanan çalışma giriş, bir ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında Türkiye’de kadın hakları meselesi ve kadınların dernekleşme süreci hakkında ana konuya hazırlayıcı bilgilere yer verildi. Ana bölümde ise Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti’nin arşiv belgeleri arasından tespit edilen nizamnamesi ve talimatnamesi ile faaliyetlerine ilişkin bilgiler ortaya koyulmuştur. Bu sayede cemiyetin kurucuları, kurulma amacı ve idari mekanizmasına dair somut verilere ulaşılmıştır. Cemiyetin açmış olduğu hastane, halı imalathanesi ve dikimhane gibi müesseselerle bölge kadınının işsizlik meselesini çözdüğü gibi askerlerin gündelik ve sıhhi ihtiyaçlarının karşılanmasında IV. Ordu’ya cephe gerisinden önemli katkılar sunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, IV. Ordu, Hayriye Cemiyeti, Kadın Hakları, Suriye Nisvan Umur-ı, Türkiye’de Kadın,

**A WOMEN'S CIVIL SOCIETY ORGANIZATION
IN OTTOMAN TERRITORY IN THE FIRST
WORLD WAR: SYRIAN WOMEN'S CHARITY
ASSOCIATION
[SURİYE NİSVAN UMUR-I HAYRİYE CEMİYETİ]**

ABSTRACT

This study aims to reveal the existence of Syrian Women's Charity Association [*Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti*], which was established in Damascus in 1915 in order to help the 4th Army in the First World War and to enable women to work in an honourable and moral manner, by including the regulations and internal instructions of the society. Discussions on women's rights literally started with the Tanzimat Era. It reached its peak during the Second Constitutional Monarchy Period. During this period, many concrete steps were taken for women to socialise and participate in working life. The reforms that gave women the legal right to divorce from men for the first time were also made during this period. With the Law on Associations [*Cemiyetler Kanunu*] enacted in August 1909, women were also given the right to establish societies and associations. For this reason, many women's associations were established for social aid purposes as of 1908. When the First World War began, women who sent their men to the front came together and formed various societies to at least help in the back services. One of the women's societies established was Syrian Women's Charity Association, which operated in the headquarters of the 4th Army. In this study, the establishment, functioning and extremely rare activities of Syrian Women's Charity Association, about which very limited information is available, are brought to light from a scientific perspective. The historical research method is used in the study. The data obtained while applying this method was classified and analysed with the document analysis technique. In this context, archival documents (Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, Ottoman Archive), the press of the period, albeit limited, and works in the existing literature are used. The study prepared in this way consists of an introduction, a main section and a conclusion. In the

introduction part of the study, preparatory information about the issue of women's rights in Türkiye and the process of women's association is given. In the main part, the regulation and instructions of Syrian Women's Charity Association, which have been found in the archival documents and information about its activities, are presented. In this way, concrete data about the founders of the society, the purpose of its establishment and its administrative mechanism have been found. It is understood that the society solved the unemployment problem of the women of the region with the institutions such as the hospital, carpet manufacturing and sewing workshop it established, and made important contributions to the 4th Army behind the front by meeting the daily and health needs of the soldiers.

Keywords: Women in Türkiye, Women's Rights, the First World War, 4th Army, Syrian Women's Charity Association [*Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti*].

GİRİŞ

Türkiye’de II. Meşrutiyet Dönemi’ne kadar kitlesel ve örgütsel olarak bir kadın hareketinden veya kadın hakları meselesinden bahsetmek pek de mümkün değildir. Osmanlı Devleti’nin sistemli bir şekilde batılılaşmaya başladığı XIX. yüzyıldan (Tanzimat Dönemi’nden) itibaren “kadın” konusu gündeme getirilmiş ve kadının toplum içerisindeki yerinden çalışma hayatına kadar bütün problemleri tartışılmaya başlanmıştır. Türkiye’de kadının yeri, Batı’daki gibi kamusal değildi. Bundan dolayı kadın hakları tartışmaları daha çok çalışma hayatı, erkekle eşit birtakım hukuki haklar ve eğitim hakkı gibi siyasi olmayan konularda yoğunlaştı¹. II. Meşrutiyet Dönemiyle büyük ölçüde tartışılmaya başlanan kadınlar ve kadınlık meselesi ancak Cumhuriyet’in ilanıyla Mustafa Kemal Paşa sayesinde medeni ve siyasi hakları da içeren farklı bir boyut kazanacak, kadınlar istedikleri tüm haklara kavuşacaktır².

II. Meşrutiyet’in getirdiği “*hürriyet-i şahsiye*”, kadın sorununun çeşitli yayın organı ve çevrelerce “*feminist*” olarak dile getirilmesine yol açtı. Bu dönemde 26 Ekim 1908 tarihli *Kadın* mecmuasında Pakize Seni, bir kadın olarak ilk defa *feminizm* kavramından bahsetmişti³. Aynı dönem içerisinde kadınlar, toplum içerisindeki yerlerini ve konumlarını birden fazla gazete ve dergide dile

- 1 Zafer Toprak, **Türkiye’de Yeni Hayat, İnkılâp ve Travma (1908-1928)**, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 36-37. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı aydınları (İslamcılar, Batıcılar ve Türkçüler) arasında kadın hakları konusundaki tartışmalara dair geniş bilgi için bk. Selami Kılıç, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 240-276. Leylâ Kaplan eserinde Tanzimat öncesi Türk tarihinde üst zümre yani hanedan kadınlarının birtakım siyasi ve hukuki haklara sahip olmalarının genel anlamda kadın haklarının iyi olduğunu göstermediğini, bir avuç saray kadınının yaşantısına bakarak diğer kadınların da aynı haklara sahip olduğunu ifade etmenin doğru olamayacağını belirtmektedir. Kaplan’a göre, Tanzimat öncesi Türk kadını, siyasi ve sosyal hayata neredeyse hiç katılmamakta, ev hayatı dışına çıkamamaktaydı. Leylâ Kaplan, **Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 5. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar kadın meselesi, kadınların siyasi ve sosyal hakları ile kadınların kurduğu cemiyet ve dernekler hakkında detaylı bilgi için bk. Charlotte Lorenz, “Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse”, **Die Welt des Islams**, Bd. 6, H. 3/4 (Dec. 31, 1918), s. 72-214.
- 2 Kılıç, **a.g.e.**, s. 280; Seçil Akgün, “Women’s Emancipation in Turkey”, **Turkish Studies Association Bulletin**, Vol. 10, No. 1 (March, 1986), s. 7-9.
- 3 Toprak, **a.g.e.**, s. 48-51.

getirdiler. Bu dergiler arasında *Kadın, Kadınlar Dünyası* daha ön plandaydı⁴. Ayrıca cemiyetler kurarak etkin mücadelelerini örgütsel bir mekanizmayla taçlandırmışlardı. 16 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu, kadınların da dernek kurabilmelerine olanak sağlamıştı⁵. Bu nedenle II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren kadınlar tarafından birçok sosyal yardım amaçlı, siyasi, askerî nitelikte cemiyetler kurulmaya başlanmıştı. *Cemiyet-i İmdadiye, İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teali-i Nisvan Cemiyeti*⁶, *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Türk Kadınları Esirgeme Derneği, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Osmanlı Kadınları Terakkiper-ver Cemiyeti, Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Mamulat-ı Dâhiliye İstihlakı Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi, Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi*⁷, *Müdafaa-ı Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Şehit Ailelerine Yardım Birliği, Muhtaç Asker Ailelerine Muavenet Cemiyeti,*

4 II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası kadın dergileri hakkında geniş bilgi için bk. Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 59-86.

5 Cemiyetler Kanunu'nun "*fasl-ı evvel*" kısmında cemiyet kurma şartları belirlenmişti. Kurulacak cemiyet, İstanbul'daysa Dâhiliye Nezaretine taşra da ise ilgi yerin en büyük mülki makamına başvurulacaktı. Kurulacak cemiyetler, kanuna ve genel ahlâka aykırı olamayacak, memleketin aleyhinde faaliyetlerde bulunamayacaktı. Bu şartlara uyan herkes, nizamname ve talimatnameyle ruhsat almak için ilgili makamlara başvurabilecekti. Maddelerin tamamı için bk. **Cemiyetler Kanunu**, 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909, s. 1-5. Kanunda sonradan yapılan değişiklikler için bk. Karakoç Serkiz, **İçtimaat-Tecemmuat-Cemiyetler-Tatıl-i Eşgal Kanunları**, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1339/1342, s. 187-192. 9 Nisan 1910 tarihli belgeye göre Selanik'te Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti kurulmak istenmiş ancak Cemiyetler Kanunu'nda kadınların cemiyet kurabileceklerine dair bir açıklama olmamasından dolayı karar Selanik Vilayeti tarafından Şura-yı Devlet'e havale edilmişti. Ancak Şura-yı Devlet, aynı tarihli kararında, Cemiyetler Kanunu'nda kadınların cemiyet kuramayacaklarına dair bir ibare bulunmadığını, aynı kanunun beşinci maddesinde 20 yaşından küçük olmamak, cinayet suçu işlememek ve medeni huktan mahrum kalmamak şartıyla herkesin cemiyet kurabileceğini ifade ederek kadınların cemiyet kurmasında kanuna aykırı bir durum bulunmadığını açıkça belirtmişti. **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, DH. MUI/76-1-70-3; Nicolina Anna Norberta Maria van Os, **Feminism, Philanthropy and Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire**, (Unpublished Ph.D.), Universiteit Leiden, Leiden 2013, s. 62-69.

6 Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin nizamnamesi ve faaliyetleri için bk. Os, **a.g.e.**, s. 90-94; Lorenz, **a.g.m.**, s. 89.

7 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, genelde cephelede faaliyet göstermişti. Hilal-i Ahmer Kadınlar Darüssınaasını açmış ve Edirne'de bir eytahhanenin kurulmasına vesile olmuştu. Açılan Kadınlar Darüssınası'nda kimsesiz yaşlı ve genç kadınlara iş imkânı sağlandığı gibi onların barınmalarına da yardımcı olunmuştu. Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 319.

Bilgi Yurdu, *Biçki Yurdu* gibi cemiyetler kadınlar tarafından II. Meşrutiyet Dönemi boyunca kurulan cemiyetlerdi⁸.

Bir taraftan kadın meselesi üzerine tartışmalar sürüp diğer taraftan kadınlar tarafından cemiyet kurma faaliyetleri devam ederken Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Türkiye'deki kadın sorununa farklı bir çehre kattı. Türk kadını, erkeğini cepheye gönderince birtakım maddi sıkıntılarla yüzleşmişti. Ev geçindirmenin tüm mesuliyeti kendisine yüklendiğinden dolayı çareyi iş aramakta ve para kazanmakta görmüştü. Böylelikle savaş, kadının çalışma hayatına atılmasının önünü açtı⁹. Dönemin yazarlarından Ahmet Emin Yalman'a göre, erkeklerin cepheye alınmasıyla boşalan devlet daireleri kadınlarla doldurulmuştu¹⁰. Savaşın ilk yıllarında gazete ilanlarında kadın berberlere rastlamak mümkündü. Kadınların iş bulmak için artan talebi, bir taraftan iş bulamama sorununu da beraberinde getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nda kadınların iş sorununu çözmek ve kötü yola düşmelerini engellemek adına 1916 yılında Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın reisliğinde ve hanımı Naciye Hanım'ın himayesinde *Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi* kuruldu¹¹. Cemiyet, nizamnamesinde de belirttiği üzere kadınların çalışmaları için çeşitli yerlerde "*darüssına*" adı verilen fabrikalar açacak ve bu sayede burada kadınların istihdamı sağlanacaktı¹². Kadınların evlenmele-

- 8 Şefika Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 193-235; Şefika Kurnaz, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2011, s. 155-172; Zafer Toprak, **Türkiye'de Popülizm (1908-1923)**, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 254-255.
- 9 Elif Mahir Metinsoy, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınları, Gündelik Yaşamda Siyaset ve Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023, s. 157.
- 10 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt I: 1888-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2024, s. 350; Ahmet Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 276.
- 11 Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015; Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, s. 350-351.
- 12 Cemiyetin açtığı atölyelerde 6 ile 7 bin arasında kadın çalışmaktaydı. Çalışan kadınlar, savaşın başlarında yevmiye olarak 10 kuruş ya da 40 Amerikan senti ücret almaktayken savaşın sonlarına doğru aldıkları günlük ücretler 10 sente kadar düşmüştü. Buradaki kadınlara günlük olarak sıcak yemek ve ekmek de verilmekteydi. Cemiyete bağlı 7 ile 8 bin dolaylarında kadın da evlerde çalışıyordu. Bir hayır kuruluşu olarak ortaya çıkan cemiyet, sonradan kâr elde eden bir kuruluş hâline gelmişti. Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, s. 303.

rini teşvik için cemiyet tarafından ilanlar yayımlandığı gibi¹³ kadınlara maddi olarak da destek sağlandı¹⁴. İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin kadınlara yönelik politikaları bunlarla da sınırlı kalmadı. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin aracılığıyla ve İstanbul'daki Birinci Ordu'nun talimatıyla Birinci Ordu'nun giyecek, yiyecek ve sıhhi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Eylül 1917'de *Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu* oluşturuldu¹⁵. Tabur, kadınlardan oluşacak ve geri hizmetlerdeki dikim ve hastabakıcılık gibi görevleri yerine getirecekti. Burada görevli kadınlar, işçi taburundan olduğunu gösterir bir üniforma giyecekler, kollarında "Kadın Birinci İşçi Taburu" yazılı kırmızı renkte bir kolluk takacaklardı. Bu tabura kabul edilecek kadınların namus ve iffet sahibi olmaları ve çocuk sahibi olmamaları gerekiyordu¹⁶. 1913 yılında İstanbul'da kurulan İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti de özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunun sıhhi ve giyim-kuşam ihtiyaçlarının karşılanması hususunda cephe gerisinde dikkate değer işler yapmıştı¹⁷. Kısacası Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti içerisinde kadına farklı roller biçmişti. Kadınların bir yandan iffet ve namuslarını koruyarak istihdamı sağlanırken diğer taraftan bizzat cephe gerisinde savaşan erkeğine destek olmalarına da çalışılmıştı.

Çalışmada bilimsel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanıldı. Bu yöntem kullanılırken Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki arşiv belgelerinden, cemiyet hakkındaki bilgiler son derece sınırlı da olsa dönemin basınından ve Türkiye'de feminizm, kadın

13 Evlenmek isteyenler, şartlarını ve isteklerini maddeler halinde sıralayarak *İzdivaç* mecmuasında kamuoyunda duyurmaya çalışmışlardı. Bu nedenle birçok evlilik ilanı verilerek aile müessesesi oluşturulmaya çalışılmıştı. Geniş bilgi için bk. İlyas Ak, "Savaş ve Evlilik: I. Dünya Savaşı Sonunda Çıkan İzdivaç Dergisi'ndeki Evlilik İlanları Üzerine Bir Değerlendirme", **XII. Balkan Tarihi Kongresi (1-2 Aralık 2018) "Bitişinin 100. Yılında I. Dünya Savaşı, Balkanlar ve Türkiye", Bildiriler Kitabı**, Erol Ofset, Samsun 2019, s. 345-352.

14 Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, s. 276-277.

15 Kadın Birinci İşçi Taburu hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler içeren şu çalışmalar bulunmaktadır: Sadık Sarısaman, "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 8, S 39, (Kasım 1997), s. 695-723; Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler, Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2015.

16 Toprak, **Türkiye'de Yeni Hayat**, s. 52-55.

17 İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin kuruluşu ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, 36, 2019, s. 29-47.

hakları ve kadının toplum içerisindeki sosyal ve siyasi durumu hakkında daha önceden yapılmış akademik eserlerden istifade edildi. İstifade edilen kaynaklar doküman analizi yöntemiyle bilimsel değerlendirme ve tasnifleme süzgecinden geçirildi. Arşiv belgeleri ve dönemin basınında cemiyetin nizamnamesi, talimatnamesi ve faaliyetleriyle ilgili bilgilere ulaşıldı.

I. Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti

I. 1. Cemiyetin Kuruluşu, Nizamname ve Dâhili Talimatnamesi

II. Meşrutiyet döneminden sonra kadınlar tarafından kurulan cemiyetler fur-yasına katılanlardan biri de *Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti*¹⁸ oldu. Cemiyetin nasıl kurulduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamakla birlikte nizamname ve talimatnamesinde yer alan resmî mühründe kuruluş tarihi 1331/1915 olarak kaydedilmiştir. Cemiyetin merkezi ise Suriye Vilayetinin merkezi Şam'dı¹⁹. Kuruluş tarihi ve yeri, son derece anlamlıdır. Çünkü cemiyetin kurulduğu tarih, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına tekabül etmektedir. Ayrıca cemiyetin kurulduğu ve faaliyet gösterdiği yer, aynı zamanda başında Cemal Paşa'nın²⁰ bulunduğu IV. Ordu'nun karargâh bölgesiydi. IV. Ordu bölgesi, Osmanlı Devleti'nin İngilizlere karşı I. ve II. Kanal seferlerini düzenlediği ve başarılı sonuçlar aldığı bir cepheydi. IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa sayesinde bölgedeki Arap milliyetçi ayaklanmaları da önemli ölçüde bastırılabilmişti. Cemal Paşa'nın 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün düşmesinden üç gün sonra Suriye'den ayrılışına kadar IV. Ordu, İngilizlere karşı oldukça başarılı sonuçlar almıştı. Bu tarihten sonra IV. Ordu varlığını sürdürse de Ekim 1918 tarihi itibariyle İngilizler bölgeye tamamen hâkim olmuştu²¹.

18 Cemiyetin adı bazı arşiv belgelerinde “Şam Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti” olarak da geçmektedir. **BOA**, DH. KMS/48-47-lef 1. Ancak cemiyetin resmî adı, metinde ifade edildiği şekildedir.

19 **BOA**, BEO/4486-336444-4-lef 2-3.

20 Cemal Paşa'nın oldukça detaylı bir biyografisi ile askerî ve siyasi hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015; Nevzat Artuç, **Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

21 Cemal Paşa'nın IV. Ordu Komutanı olarak faaliyetleri hakkında bk. Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 174-330; Artuç, **Cemal Paşa**, s. 208-323.

Savaşın olağanüstü şartlarının yaşandığı bir ortamda cemiyet kurulurken aslında Suriye’de kadınların toplum hayatına katılmaları anlamında diğer bazı önemli gelişmeler de yaşanmıştı. Halide Edip (Adivar) Hanım’ın IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa’nın daveti üzerine 1916 yılının sonlarına doğru Suriye’ye ve Lübnan’a gelerek burada yaşayan kadınların eğitim-öğretim seviyelerini artırmak ve el becerilerini geliştirmek için Mart 1918 tarihine kadar gerçekleştirdiği icraatlar, dönemin kamuoyunda yankı uyandırmıştı. Halide Edip’in çabalarıyla Suriye’de kız numune mektepleri ile Darümuallimat açılarak burada Suriyeli kızların iyi derecede eğitim alması sağlanmıştı. Darümuallimat’ta Türkçe ve dikiş kursları da açılmıştı.²² Suriye’de bütün bu faaliyetler olurken basında Suriye kadınlarının Şam’da ve Beyrut’ta cemiyetler kurduklarından bahsediliyordu. Kurulan bu cemiyetler vasıtasıyla kimsesiz kalan kadın ve çocuklara her türlü yardımda bulunulduğu ve eytamhane açıldığı da duyuruluyordu²³. Yukarıda da kurulduğu ifade edilen bu cemiyetlerden biri olan *Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti*’nin reisesi, dönemin Şam Mebusu Azmzâde Mehmet Fevzi Paşa’nın²⁴ eşi Fatma İfakat Hanım’dı.²⁵

- 22 “İçtimai Faaliyetler: Suriye’de Kadınların Faaliyeti”, **Sabah**, 26 Mayıs 1333/26 Mayıs 1917. Halide Edip, Cemal Paşa’nın Suriye Vilayetindeki mekteplerin işler ve daha iyi bir eğitim hizmeti verebilmesi için kendisini davet ettiğini, bu nedenle kendisine iki davet mektubu gönderdiğini ifade etmektedir. Halide Edib Adivar, **Mor Salkımlı Ev**, (Yayına Hazırlayan: Mustafa Çevikdoğan), Can Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 240. Kendisi Haziran 1917 tarihine kadar Suriye’de kalmış, bir müddet İstanbul’a gittikten sonra tekrar Eylül 1917’de Suriye’ye dönmüştü. Halide Edip’in Suriye ve Lübnan’daki faaliyetleri için bk. a.g.e., s. 237-302; Kâzım Şinasi, “Suriye Mektupları/Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, **Servet-i Fünun**, 14 Haziran 1333/14 Haziran 1917, s. 444-446; Lorenz, a.g.m., s. 85, 95.
- 23 “İçtimai Faaliyetler: Suriye’de Kadınların Faaliyeti”, **Sabah**, 26 Mayıs 1333/26 Mayıs 1917.
- 24 Cemiyetin kurucusu Fatma İfakat Hanım’ın eşi Şam Mebusu Azmzâde Mehmet Fevzi Paşa, Suriye’de XVIII.-XIX. yüzyıllar arasında büyük hizmetlerde bulunan ve Şam’ın köklü Türk ailelerinden biri olan Azmzâdelerdendi. (Aile hakkında bilgi için bk. Ali Karaca, “Azmzâdeler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C IV, İstanbul 1991, s. 350.). Azmzâde Mehmet Fevzi Paşa, 1912 ve 1914 yıllarında iki dönem Şam mebusluğu yapmıştır. Mazbataları için bk. **TBMM Arşivi**, Kutu: 18, Dosya: 450, Gömlek: 1; **TBMM Arşivi**, Kutu: 18, Dosya: 450, Gömlek: 3. Dönemin muharrirlerinden Cenap Şahabeddin, Suriye’ye yaptığı seyahatine dair gözlemlerini aktardığı “Suriye Mektupları” adlı hatıratında Şam’daki büyük konaklardan birinin Azmzâde Mehmet Fevzi Paşa’ya ait olduğunu belirtiyordu. Cenap Şahabeddin, “Suriye Mektupları/Sina’ya Doğru-7-Şam”, **Sabah**, 21 Kânun-ı sâni 1334/21 Ocak 1918, s. 1.
- 25 **BOA**, BEO/4486-336444-4-lef 3.

Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin ilk nizamnamesiyle talimatnamesini “1334 senesi Muharrem” ayında yani Kasım/Aralık 1915 tarihinde hazırladığı anlaşılmaktadır²⁶. Cemiyet sonradan 1917 yılı içerisinde nizamnamesiyle dâhili talimatnamesini yeniden düzenlemişti. Nitekim Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 11 Nisan 1917 tarihli resmî yazıda Şam’da kurulan *Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti*'nin nizamname ve dâhili talimatnamesinin Cemiyetler Kanunu’nun 17. maddesine göre²⁷ Şura-yı Devletçe incelenip onaylanması için gönderildiği ifade edilmekteydi²⁸. Nizamname ve talimatname, Şura-yı Devlet tarafından incelenmiş ve 9 Ekim 1917 tarihli karara göre, cemiyetin kurulma girişiminin takdirle karşılandığı ifade edilmiş ancak “*bu misillü cemiyetlerin menafi-i umumiyyeye hadim*” olabilmesi için ilgili cemiyetin fiilî olarak çalıştığını ispat etmesi ve kurulduktan itibaren belli bir tecrübeye sahip olması gerektiği ifade edilerek nizamname ve talimatname Dâhiliye Nezaretine gönderilmişti²⁹. “*Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti’nin 1334 Senesi Muharreminde Müsaade-yi Resmîyeye İktiran Eden Nizamnamesinin Matbu Aslı Tedkik Olunduktan Sonra Bazı Mevaddının İhtiyacat-ı Hazıraya Göre Tadil ve Tevsiiine Zaruret-i Katiye Hissolunmakla İcra Edilen Tadilatı Müteakib Takarrür Eden Şekl-i Cedidi*” adıyla hazırlanan ve toplamda 12 maddeden ibaret olan nizamname esas itibarıyla şu hükümleri içermekteydi:³⁰ Nizamnamenin ilk maddesinde, Şam’da *Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti* adında kadınlardan oluşan bir cemiyet kurulduğu ifade ediliyordu. İkinci maddede cemiyetin maksat ve gayesinden bahsedilmişti. Buna göre; cemiyet Birinci Dünya Savaşı esnasında yaralanan ve hastalanan asker-

26 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 1.

27 Cemiyetler Kanunu’nun 17. maddesi, ilgili cemiyetin menafi-i umumiyyeye hadim olabilmesi yani kamuya yararlı derneklerden sayılabilmesi konusunda olup aynen şu şekilde düzenlenmişti: “*Bir cemiyetin menafi-i umumiyyeye hadim addolunması Şura-yı Devlet kararıyla devletçe tasdik olunmasına mütevakıftır. İşbu cemiyetler nizamname-i esasilerinin mani olmadığı kâffe-i malumat-ı hukukiyeyi ifa edebilirler. Bir cemiyetin malik olacağı esham ve tahvilattan hamiline ait olanların behemehâl cemiyet namına kayd ve tahvili lazımdır. Vasiyet ve hibe edilen emvali hükümetin ruhsat-ı mahsusası olmaksızın cemiyet kabul edemez. Vasiyet ve hibe edilen mal gayr-i menkul olduğu ve cemiyetin vazifesini ifa hususunda lüzumu olmadığı takdirde işbu mal satılır. Ne müddet zarfında satılmak lazım geleceği kabulü hakkındaki kararda tasrih olunur. Satılan mülkün bedeli cemiyetin sandığına teslim edilir.*” **Cemiyetler Kanunu**, 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909, s. 4-5.

28 BOA, ŞD/1321-29-2.

29 BOA, BEO/4486-336444-2.

30 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 1-4.

ler için hastane açacaktı. Mevcut hastanelere yardımda bulunarak cephedeki askerlere çamaşır, çorap ve tütün gönderecekti. Ordunun elbise ihtiyacını kendi işçilerine diktirtmek suretiyle karşılayacak, şehit ve asker ailelerinin durumlarının iyileştirilmesi (*terfih-i hâlleri*) için gerekli yardımlarda bulunacaktı. Yetim ve dul kalan asker çocuk ve eşlerini himaye altına alarak onların sefalet ve kötü yola düşmekten alıkoymaya çalışacaktı. Şam'daki Osmanlı kadınlarının toplum içerisindeki yerini ve fikri terbiyesini yükseltmek için çaba gösterecekti. Bunu gerçekleştirmek için Osmanlı kadınlarına el işleri, biçki, çocuk terbiyesi (*terbiye-i etfal*), ev idaresi (*idare-i beytiye*), milli terbiye ve medeni görgü kuralları (*adab-ı muşeret-i medeniye*) hakkında hitabeler verecekti. Ayrıca kadınların çalışabilmesi ve gündelik işleri öğrenebilmesi için özel imalathaneler açacaktı. Açılacak bu imalathanelerde yetim ve dul kalan asker çocuk ve eşleri çalıştırılacak ve yapılan ürünler, senede iki defa yapılacak sergilerle halka sunulacaktı. Sonuç itibarıyla Osmanlı kadınlığının şefkat ve kuvvetinden her daim yardım istenebilecek aziz bir mevcudiyeti olduğu kanıtlanacak ve tüm Osmanlı kadınlarının (*nisvan-ı Osmaniyenin*) yüksek imanla dolu kutsal bir amaca hizmet ettikleri her defasında gösterilecekti. Bunun için cemiyet daima çalışacak ve amacına ulaşmak için meşru olan tüm fedakârlıkları yapmaktan geri durmayacaktı.

Üçüncü madde ise cemiyetin sermayesini nasıl ve ne şekilde elde edeceğiyle ilgiliydi. Buna göre; hayır sahiplerince yapılan yardımlar, cemiyet menfaatine düzenlenen tiyatrolar, eğlenceler ve sinemalardan toplanan gelirler, cemiyet tarafından bizzat üretilen ya da getirilen eşyanın satışından kazanılan paralar, cemiyete üye kadınlardan makbuz karşılığında alınacak taksit ödemeleri, cemiyetin toplam sermayesini oluşturacaktı.

Dördüncü maddede cemiyet üyelerinin çeşitleri sınıflandırılmıştı. Bu maddeye göre; cemiyetin üç tür âzâsı olacaktı. Bunlar; *âzâ-yı fahire* (fahri aza), *âzâ-yı muavene* (yardımcı aza) ve *âzâ-yı tabiiye* (doğal aza) idi. Cemiyete aylık yarım lira ve daha fazla taksit ödeyen kadınlar fahri âzâ, beş kuruş ile yirmi kuruş arasında taksit ödeyen kadınlar da doğal âzâ olabiliyordu. Cemiyete yardımlarda bulunan ve yirmi civarı yaşlarında olan bütün kadınlar, cemiyetin âzâsı sayılıyordu.

Beşinci maddeye göre de, cemiyetin kuruluşunda filli olarak bulunan kadınlar, cemiyetin *heyet-i umumiyesini* oluşturacaklardı. Heyet-i umumiyeye mensup kadınlar, aralarında yapacakları seçimle on ya da on beş kişiden oluşan *heyet-i*

idareyi seçeceklerdi. Âzâların görevlerini belirleyen altıncı maddede, âzâların cemiyete samimiyetle ve gayretle hizmet etmeleri, taksitlerini geciktirmemeleri gerektiğini ve âzâ sayısını artırmak için cemiyete yeni kişilerin katılmasını sağlamak için çaba göstermeleri ifade ediliyordu. Yedinci maddeyle heyet-i umumiyenin görevleri belirlenmişti. Heyet-i umumiye düzenli olarak ayda bir defa toplanacaktı. Her ay cemiyete yeni kayıt yaptıran üyelerle mevcut üyelerin cemiyete ödedikleri taksitlerin miktarını kontrol edecekti. Tiyatrolardan, satışlardan, bağışlardan toplanan gelirlerin hesabını da yapacaktı. Ayrıca cemiyetin her türlü harcamasını inceleyecekti. Heyet-i idarenin faaliyetleri ve cemiyetin geleceği hakkındaki görüş ve düşüncelerini de dikkate alıp değerlendirecekti. Düzeltmesi gerekli görülen maddeleri değiştirebilecekti. Heyet-i idarenin cemiyetin amacından sapmasına izin vermeyecekti. İki ayda bir cemiyetin faaliyetlerini, gelir ve giderlerini gösterir bir bilançoğu gazetelerde yayınlıyacaktı. Heyet-i umumiye toplamda elli kadından oluşacaktı.

Sekizinci maddede yer verilen heyet-i idarede birinci reis, ikinci reis, veznedar, kâtip ile birlikte on bir âzâ toplamdaysa on beş kadın görev yapacaktı. Heyet-i umumiye yasal bir güç iken heyet-i idare de onun yürütme gücü olarak çalışacaktı. Heyet-i idare düzenli olarak haftada bir defa toplanacaktı. Gerektiğinde heyet-i umumiyeyi istediği zaman olağanüstü toplantıya çağırabilecekti. Heyet-i idare üyelerinden sebep göstermeksizin üç defa toplantıya katılmayan kadın, görevinden alınacak ve yerine heyet-i umumiyeden bir üye getirilecekti. Cemiyetin kurucularının ve heyet-i idare üyelerinin isimleriyle ikamet yerleri ise şöyleydi:

“Reise-i evvel: Azmzâde Mehmet Paşa'nın haremi Fatma İfakat Hanımefendi- *Sûk-u Sârûcâ'da*

Reise-i sâniye: Hüsnü Paşa'nın haremi Mevhibe Hanımefendi- *Salihîye'de Afîf Mahallesi'nde*

Kâtibe: Sami Paşa'nın hemşiresi Suad Hanımefendi- *Hamidiye Çarşısı'nda*

Veznedar: Kâzım Beyefendinin haremi Maide Hanımefendi- *Muhacirin'de*

Azalar

1- Sami Paşa'nın hemşiresi Perlan Hanımefendi- *Hamidiye Çarşısı'nda*

- 2- Doktor Talat Bey'in hemşiresi Necmiye Hanımefendi-*Arnus Mahallesi'nde*
- 3- Topçu Ferik Mehmet Paşa'nın kerimesi Hacer Hanımefendi-*Cisr'de*
- 4- Miralay Nuri Bey'in haremi Cemile Hanımefendi-*Cebel'de*
- 5- Nablusizadeler: Encümen-i Vilayet Reisi Sânisî İsmail Efendi'nin hemşiresi Zihniye Hanımefendi-*İmara Mahallesi'nde*
- 6- Madam Ordeşan (?)
- 7- Madam Asfar (?)
- 8-İttihad Terakki Müfettişi Neşet Bey'in haremi Nafia Hanımefendi
- 9- Divan-ı Örfî Reisi Fahreddin Bey'in haremi Meliha
- 10- Merkez Hastahanesi Göz Tabibi İhsan Bey'in haremi Sabiha
- 11-Altıncı Kolordu Topçu Kumandanı Miralay Ali Rıza Bey'in kerimesi Behiye Hanımefendi" (Madde 8).

Cemiyet, gelirlerini, görevlendireceği emin veya mutemet tahsildarlar aracılığıyla toplayacaktı. Tahsildarlar, kendilerine verilecek cemiyetin resmî mührünün yer aldığı matbu ilmühaberleri karşılığında her üyeden aylık taksitleri toplayacaklardı. Toplanacak taksitler, cemiyetin varidat defterine kaydedilecekti. Cemiyet tarafından yapılacak her türlü harcama ise sarfiyat defterinde ayrıntılı olarak gösterilecekti. Heyet-i idare, cemiyetin dâhili talimatnamesiyle görevleri belirlenen ve idare işlerinden sorumlu olan müdire hanımın görevini yapıp yapmadığını denetleyecekti. Müdire hanımdan alınacak bilgi doğrultusunda cemiyetin varidat ve sarfiyat defterlerini düzenli olarak kontrol edecek ve ilgili ayın sonunda bu defterleri mazbata şeklinde imzalayıp rafa kaldıracaktı. (Madde 9).

Cemiyet adına satın alınacak her cins eşyanın makbuzları idare heyeti tarafından onaylandıktan sonra saklanacak ve azaların aylık olarak ödedikleri taksitlere ait koçanlar da aynı şekilde muhafaza edilecekti. Mühür, makbuzlar, ilmühaberler, senetler ve bütün emanetler cemiyetin kasasında bulundurulacaktı. Heyet-i idarenin çoğunluğu olmadığı sürece kasa açılmayacak ve karar alınamayacaktı. (Madde 10).

Cemiyetin gerçekleştireceği toplantılarda birinci reisenin yokluğunda ikinci reise ilgili toplantıya başkanlık edecekti. Veznedar, sadece heyet-i idare mazbatasıyla heyete para verecek ve heyet-i idare de senet karşılığında veznedara gelirleri teslim edecekti. Şam'ın Salihye semtinde Cısr mahallesinde Nuri Paşa'nın konağında bir mahfili bulunmaktaydı. (Madde 11-12).

Cemiyet, nizamnamesindeki esasları uygulamak ve yürütmek için toplamda 4 madde ve 9 fıkradan oluşan ve *Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin Talimat-ı Dâhiliyesi* başlıklı bir talimatname hazırlamıştı³¹. Günlük mahfilde bulunmak, yapılacak işleri aldıktan sonra dağıtmak ve takibini yapmak üzere cemiyet nizamnamesinin sekizinci maddesinde isimleri yazılı heyet-i idareye karşı sorumlu bir müdire görevlendirilecekti. Müdire hanım, doğrudan reise hanımın emrinde çalışacaktı. Heyet-i idarenin emirlerini ve kararlarını reise hanımdan bildirmekle görevli olacaktı. Müdire hanım kendisine idarece verilen görevlerde tam yetkili olup reise hanıma ve dolayısıyla heyet-i idareye karşı sorumlu olacaktı. Heyet-i idare, dışarıdan sürekli görevler için görevlendireceği sorumlu bir müdire ile birkaç hizmetlisi için kendi sorumluluğu altında küçük bir harcama yapacaktı. Cemiyet aracılığıyla diktirilmek için dışarıdan sipariş edilecek dikişlerle ilgili astar, düğme, iplik, pamuk gibi malzemelerin uzunluğu, miktarı, ağırlığı, parçası ve şekli itibarıyla tamamını almaktan ve işçilere aynen teslim etmekten ve yine aynı şekilde örneğine uygun olarak teslim almaktan müdire hanım sorumlu olacaktı. (Madde 1-3).

Talimatnamenin dördüncü ve son maddesinde de müdire hanımın görevlerine detaylıca yer veriliyordu. Buna göre; müdire hanım mahfilin temizlik ve düzenini sağlayacak, mahfildeki hizmetlilerin iyi bir şekilde görevlerini yapabilmesine çalışacaktı. Mahfilde bulunan bütün eşyaların bir defterini tutacak ve eşyanın tahrip olmaması için elinden geleni yapacaktı. Cemiyetin menfaat ve şerefine mahfilde ya da dışarda yapılacak törenlerde mahfilde ve dışarıdan getirilecek bütün eşyanın törenin bitimine kadar iyi bir şekilde korunmasından ve tören sonrasında eşyaların ait oldukları yerlere sevk ve tesliminden sorumlu olacaktı. Cemiyetin aracılığıyla diktirilmek için dışarıdan getirilecek dikişlere ait astar, düğme, iplik, pamuk gibi malzemelerin uzunluğu, miktarı, ağırlığı, parçası ve şekli itibarıyla tamamını teslim almak ve işçilere aynen teslim etmek; sonrasındaysa örneğine uygun dikilmiş olarak almak yine müdire

31 BOA, BEO/4486-336444-3-lef 2-3.

hanımın göreviydi. Müdire hanım dikişlerin kötü dikilmesine ve malzemenin eksik kullanılmasına ya da değiştirilmesine kesinlikle izin vermeyecekti. Dikilecek ürünlerin fiyatlarının çok fazla ya da çok az olmamasına özen gösterecek ve fiyatlar hakkında heyet-i idarenin onayını alacaktı. Tüm işlerin belirlenen süre içerisinde tamamlanmasını sağlamak müdire hanımın en önemli görevlerindendi. Bu görevi layıkıyla yapabilmek için bütün işçilerin ayrıntılı adreslerini içeren bir defter tutacaktı. Verilen işleri tamamlamayıp teslim etmeyen işçileri, bu adreslerde buldurup mahfile getirecekti. İşini yapmayan işçilere tavsiyelerde bulunacak ve bir süre iş vermemek suretiyle işçilerin işlerini zamanında yapmalarını temin edecekti. İşlerin bitiminden sonra işin uygun yapıp yapılmadığına bakacak eğer uygunsa ilgili yerlere teslim ettirecekti. Cemiyetin, aldığı ve verdiği bütün hayır işleri için harcadığı eşya ve parayı gösterir defterleri düzenli olarak tutacak ve bu defterleri reise hanıma sunacaktı. Her toplantı gününde heyet-i idarenin de incelemesi için gösterecekti. Müdire hanımın ordu ile yaptığı işlere dair defterleri ve hesapları, on beş günde bir ordu menziline gönderilecek bir muhasip tarafından kontrol edilecekti. Cemiyetin hesap işlemlerinin sonunda muhasibin vereceği rapor, reise hanım ile heyet-i idare tarafından incelenecekti. Müdire hanım, heyet-i idare toplantısında ilgili toplantıya kadar hangi faaliyetlerin yürütüldüğüne ve sonrasında hangi işlerin yapılmasının gerektiğine dair bir rapor sunacaktı. Ayrıca iki ayda bir cemiyetin yaptığı işlere dair genel bir istatistiği, kısa bir şekilde heyet-i idareye verecekti. Gerekli gördüğü konuların yeniden düzenlenmesi ve iyileştirilmesi için gerekçeli bir rapor da sunarak reise hanımdan isteyecekti. Cemiyetin üstlendiği işlere dair o işleri veren kuruluşlarla bizzat iletişim kurabilecek ancak işveren kuruluşlarla yapılan tüm görüşmeleri heyet-i idarenin haftalık toplantılarında reise hanıma aktaracaktı. Cemiyetin gelirlerini artırmak için Şam'da üretilen veya dışarıdan getirilmek suretiyle tedarik edilen eşyanın cinsi ve alım-satım işlerini ve hesabını gösteren bir defter tutacaktı. Verilen işlerin yapılmaması ve sürüncemede bırakılması durumunda iş sahiplerini kendi aracılığıyla çağırarak gerekli tavsiyelerde bulunacaktı. İşlerin aksaması halinde ilgili iş sahibi hakkında yapılacak cezai işlemler konusunda reise hanıma bilgi verecekti. Reise hanım da gerekli gördüğünde, hükûmetin icra memurlarıyla iletişime geçerek yaşanan durumu iletenecekti. Görevine geçerli bir mazeret sunarak devam edememesi halinde müdire hanımın yerine heyet-i idareden bir hanım vekâleten bakacaktı. Müdire hanımın mazereti sürekli hâle gelirse onun yerine dışarıdan bir kimse yine heyet-i idarece seçilecekti. (Madde 4).

I. 2. Cemiyetin Faaliyetleri

Cemiyetin faaliyetlerine dair bilgiler son derece sınırlıdır. Buna rağmen cemiyetin işleyişine ve ne tür faaliyetlerde bulunduğu hakkında basında dikkat çekici bir habere rastlanılmıştır. *Tesvir-i Efkâr*'ın, Suriye gazetelerinin verdiği bilgilere dayanarak 6 Mayıs 1916 tarihinde “Suriye Nisvanı Umur-ı Hayriye Cemiyeti” başlığıyla yayımladığı haber, cemiyet hakkında son derece aydınlatıcı bilgiler içeriyordu. Cemiyetin bir yıl önce kurulduğu kamuoyuyla paylaşılarak toplanan bin liralık yardımla IV. Ordu'nun bütün ihtiyaçlarını giderdiği, elli yataklık bir hastane açtığı ve gazi askerlere bin adet kışlık hırka hediye ettiği belirtilmektedir. Haberin devamına göre; “*son vakitlerdeki faaliyet ve icraatıyla hakikaten şayan-ı imtisal bir mertebede izhar-ı hamiyet edelmekte olan cemiyet-i mezkure*”, âzâlarından aylık yetmiş lira aidat toplayarak ve müsamereler düzenleyerek kendisine bir gelir oluşturmuştu. Ayrıca bir halı imalathanesi ile dikimhane açarak kadınların iş hayatına katılmalarına destek olmuş, bölge halkının ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştı. Cemiyet mensupları ise şehirden geçen askerî kıtaları istasyonda karşılayarak kendilerine portakal, çay vermek gibi insani davranışlarda bulunmuşlardı. IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın hanımının katılımıyla birlikte cemiyetin faaliyetlerini her geçen gün artırdığı da ifade edilmiştir³².

Mevcuttaki diğer belgelere göre de cemiyet, 1918 yılı içerisinde başarılı işler yapmıştı. Bu nedenle Harbiye Nazırı Enver Paşa, 7 Nisan 1918 tarihinde cemiyet üyelerinden Miralay Nuri Bey'in haremi Cemile ve veznedar Miralay Kâzım Bey'in haremi Maide hanımlara cemiyet için önemli işler yapmalarından ötürü üçüncü rütbeden birer kıta Mecidiye Nişanı verilmesini kararlaştırmıştı³³.

29 Nisan 1918 tarihli Suriye Vilayetinden Sadarete gönderilen yazıdaysa Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyetinin sanatkâr kadınlarının büyük bir özenle diktikleri ve Birinci Dünya Savaşı'nda “*Osmanlılığın ilelebet medar-ı fahri olacak bir muvaffakiyet ve mümtaziyet ihtiva eden Çanakkale'yi musavver*” iki adet ipek seccadenin Almanya İmparatoru ile Avusturya-Macaristan kralına hediye edilmek üzere Komiser Muavini Fikri Bey'e verildiği

32 “Suriye Nisvanı Umur-ı Hayriye Cemiyeti”, *Tesvir-i Efkâr*, 23 Nisan 1332/6 Mayıs 1916.

33 BOA, İ.DUİT/69-22.

bildirilmişti³⁴. Bir süre sonra Sadarettin Hariciye Nezaretine gönderilen 12 Mayıs 1918 tarihli yazıdaysa seccadelerden birinin Avusturya-Macaristan İmparatoruna İstanbul'a gelişlerinde verileceği, diğerininse Berlin Sefaretine gönderilerek Almanya İmparatoru İkinci Wilhelm'e takdim edileceği ifade edilmişti³⁵. Seccade İkinci Wilhelm'e hediye edilmiş olacak ki, 17 Ağustos 1918'de Suriye Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıdan Almanya İmparatorunun çektiği bir telgrafla hediye için Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefarethanesine memnuniyetini ve teşekkürlerini iletteği anlaşılmaktadır³⁶.

34 BOA, BEO/4515-338583-2.

35 BOA, HR. SYS/2425-63-lef 1.

36 BOA, DH.KMS/48-47-lef 1-2.

SONUÇ

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleriyle beraber Türkiye'nin her anlamda batılılaşmaya ve modernleşmeye başladığı bir zamanda kadın meselesinin de tartışılmaya başlanması, kadınların birtakım hukuki ve siyasi haklar elde etmesinin önünü açtı. II. Meşrutiyet'in getirdiği kişi hak ve özgürlüklerinin kanunla güvence altına alınması, sonrasında vatandaşların bir araya gelip yasal olarak cemiyet kurmalarına izin verilmesi kadın sorununa farklı bir boyut kattı. Bu nedenle sosyal yardım, feminist hareket ve siyasi amaçlı olarak birçok kadın sivil toplum kuruluşları meydana geldi ve bu durum Birinci Dünya Savaşı'yla beraber daha da hızlandı. Bu dönemde birçok cephede savaşmak durumunda kalan Osmanlı Devleti, savaş esnasında erkek gücüne ihtiyaç duyduğu gibi cephede ve cephe gerisinde kadınlara da büyük ölçüde ihtiyaç duydu.

Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyetinin de bu bağlamda 1915'te IV. Ordu'nun merkezi Şam'da orduya her açıdan yardım etmek ve Osmanlı kadınlığının seviyesini yükseltmek adına kurulduğu anlaşılmıştır. Cemiyetin, hazırladığı nizamname ve talimat-ı dâhiliyesi ile amaçlarını ve çalışma şekillerini ayrıntısıyla belirlediği sonucuna varılmıştır. Kurucularına bakıldığında birçok kadının siyasetçi, asker, doktor ve mülki yetkililerin eşi olduğu dikkatleri çekmektedir. Cemiyetin iç işleyiş mekanizmasıysa bir kontrol dâhilinde gerçekleşmiştir. Cemiyetin başında bir reise hanım bulunmakla birlikte cemiyet içerisinde heyet-i idare ve heyet-i umumiye gibi organların bulunması, işlerin planlı ve düzenli bir şekilde yürütüldüğünün bir işareti olarak değerlendirilmelidir. Cemiyetin kendisine ait bir mahfili ve dikimhane ile halı imalathanesi gibi çeşitli atölyelerinin bulunduğu, cemiyete ait bütün bu birimlerden heyet-i idarece seçilen bir müdire hanımın sorumlu tutulduğu görülmektedir.

Cemiyet, Suriye bölgesinde birçok kadına istihdam sağladığı gibi bölgedeki askerlerin her türlü giyim, kuşam ve nakdi yardım gibi ihtiyaçlarını gidermek için çalışmıştır. Bu bağlamda özellikle kış aylarında askerlerin elbise ihtiyacını karşıladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca ordunun moral ve motivasyonunu artırmak için trenle gelen askerlerin karşılanarak kendilerine çay ve portakal gibi ikramlarda bulunulduğu görülmüştür. Çanakkale savaşlarında elde edilen zaferi simgeleyen iki adet seccadenin bizzat cemiyetçe diktirilip Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlarına hediye edilmesi, cemiyetin ülke dışında da tanınmasını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru cemiyetin

yürüttüğü faaliyetler, Osmanlı Hükûmeti tarafından da takdirle karşılanmıştır. Bazı üyelerin Mecidiye Nişanı verilerek ödüllendirilmesi, cemiyetin Osmanlı kadınlığına ve memleketin geleceği için önemli ve faydalı işler yaptığının da açık bir göstergesi olmuştur. Cemiyetin elde somut bir veri olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılarak Suriye'deki topraklarını kaybetmesiyle varlığına son verdiği düşünülmektedir.

İntihal Taraması

Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (https://intihal.net/)*

Etik Beyan

Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı

Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Adivar, Halide Edib, **Mor Salkımlı Ev**, (Yayına Hazırlayan: Mustafa Çevikdoğan), Can Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

Ak, İlyas, “Savaş ve Evlilik: I. Dünya Savaşı Sonunda Çıkan İzdivaç Dergisi’ndeki Evlilik İlanları Üzerine Bir Değerlendirme”, **XII. Balkan Tarihi Kongresi (1-2 Aralık 2018) “Bitişinin 100. Yılında I. Dünya Savaşı, Balkanlar ve Türkiye”**, **Bildiriler Kitabı**, Erol Ofset, Samsun 2019, s. 337-356.

Akgün, Seçil, “Women’s Emancipation in Turkey”, **Turkish Studies Association Bulletin**, Vol. 10, No. 1 (March, 1986), s. 1-10.

Artuç, Nevzat, **Cemal Paşa, Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları**, (Haz: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Cemiyetler Kanunu, 3 Ağustos 1325/16 Ağustos 1909.

Cenap Şahabeddin, “Suriye Mektupları/Sina’ya Doğru-7-Şam”, **Sabah**, 21 Kânun-ı sâni 1334/21 Ocak 1918, s. 1.

Çakır, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

Kaplan, Leylâ, **Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998

Karaca, Ali, “Azımlâdeler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C IV, İstanbul 1991, s. 350.

Karakışla, Yavuz Selim, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Karakışla, Yavuz Selim, **Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler, Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2015.

Karakoç Serkiz, **İçtimaat-Tecemmuat-Cemiyetler-Tatil-i Eşgal Kanunları**, Cihan Biraderler Matbaası, İstanbul 1339/1342.

Kâzım Şinasi, “Suriye Mektupları/Halide Edib Hanımefendi ile Mülakat”, **Servet-i Fünun**, 14 Haziran 1333/14 Haziran 1917, s. 444-446.

Kılıç, Selami, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

Kurnaz, Şefika, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

Kurnaz, Şefika, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

Lorenz, Charlotte, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse", **Die Welt des Islams**, Bd. 6, H. 3/4 (Dec. 31, 1918), s. 72-214.

Mahir Metinsoy, Elif, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınları, Gündelik Yaşamda Siyaset ve Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2023.

Os, Nicolina Anna Norberta Maria van, **Feminism, Philanthropy and Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire**, (Unpublished Ph.D. Thesis), Universiteit Leiden, Leiden 2013.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Özdemir, Nuray, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti'nin Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, 36, 2019, s. 29-47.

Sabah, 26 Mayıs 1333/26 Mayıs 1917.

Sarısamam, Sadık, "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 8, S 39, (Kasım 1997), s. 695-723.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MUI/76-1-70-3.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS/48-47-lef 1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-4-lef 2-3.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-4-lef 3.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-4-lef 1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD/1321-29-2.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-2.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-4-lef 1-4.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4486-336444-3-lef 2-3.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DUİT/69-22.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), BEO/4515-338583-2.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS/2425-63-lef 1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.KMS/48-47-lef 1-2.

TBMM Arşivi, Kutu: 18, Dosya: 450, Gömlek: 1.

TBMM Arşivi, Kutu: 18, Dosya: 450, Gömlek: 3.

Tesvir-i Efkâr, 23 Nisan 1332/6 Mayıs 1916.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Popülizm (1908-1923)**, Doğan Kitap, İstanbul 2013.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Yeni Hayat, İnkılâp ve Travma (1908-1928)**, Doğan Kitap, İstanbul 2017.

Yalman, Ahmet Emin, **Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye**, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt I: 1888-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2024.

EKLER

Ek-1. Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin Talimat-ı Dâhiliyesi

“Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin Talimat-ı Dâhiliyesi

1- Her gün mahfilde bulunmak, her günkü işleri almak, tevzi ve takip etmek için cemiyet nizamnamesinin sekizinci maddesinde mezkûr heyet-i idareye karşı mesul bir müdire vardır. Müdire hanım doğrudan doğruya reise hanım efendinin emrindedir. Heyet-i idarenin emir ve kararını reise hanım efendiden tebliğ eder.

2- Müdire Hanım kendisine heyet-i idare tarafından sarahaten mevdu vezaifde salahiyet-i tammeyi haiz olup reise hanım efendiye ve dolayısıyla idare heyetine karşı mesuldür. Heyet-i idarenin hariçten daimi vazifeler için bulunduracağı mesul bir müdire ile birkaç müstahdemini vesaire için kendi mesuliyetleri altında küçük bir masarifi vardır.

3- Heyet-i idare azasından herhangi bir hanım efendi, müdire hanımın hilaf-ı talimat bir hareketi görürse reise hanım efendiye arz eder. Ve reise hanım efendi meselenin ehemmiyetine göre keyfiyeti bizzat halleder. Veyahut heyetin nazar-ı tedkikine vaz eyler.

4- Müdire Hanımın vezaifi bunlardır.

(a)- Mahfilin nezafet ve intizamını ve müstahdeminin hüsn-i istihdamını temin edecektir. Mahfilde mevcut bilcümle eşyanın bir defterini tutacak ve bu eşyanın harap ve zayi olmaktan muhafazası esbabını temin eyleyecektir.

(b)- Cemiyet menfaat ve şerefine gerek mahfilde ve gerek hariçte yapılacak merasim için hariçten celb edilecek ve mahfilden tahsis olunacak bilcümle eşyanın merasimin nihayetine kadar hüsn-ü muhafazasından ve bilahare bunlarında ait oldukları mahallere sevk ve tesliminden müdire hanım mesuldür.

(he)- Cemiyetin vesatetiyle diktirilmek üzere hariçten gelecek dikişlere talluk astar, düğme, iplik, pamuk vesairenin tûlu, adedi, sıklığı, parçası ve şekli itibariyle tamamı tamamına teslim almaktan ve işçilere aynen teslim etmekten bilahare yine aynen ve numunesine muvafık dikilmiş olarak almaktan müdire hanım mesuldür.

(d)- Müdire Hanım dikişlerin fena dikilmesine malzemenin eksik kullanılmasına veya tebdil edilmesine katiyen meydan vermeyecektir. Fiyatların ne çok ne de az olmasına itina edecek ve bu fiyat hakkında heyet-i idarenin rey ve takdirini alacaktır. Bütün işlerin tayin olunan müddet zarfında ikmalini takip ve temin etmek müdire hanımın en mühim vazifesidir. Bunun için teknil işçilerin mufassal adreslerini havi bir defter tutacak vakt-i muayyende işlerini ikmal ve teslim etmeyen işçilerini bu adresle buldurup derhal mahfile celb edecek; hak edeceği lüzuma göre teşvik, nasihat ve bir müddet iş vermemek gibi muamelatla bunları faaliyete ve aldıkları işleri zamanında bitirmeye sevk edecektir. Müdire hanım işçilerden topladığı işleri badel-muayene muvafık olduğuna kanaat hâsıl ettikten sonra derhal ait olduğu mahallere teslim ettirecektir.

(h)- Müdire Hanım aldığı ve verdiği işlerle cemiyetin umur-ı Hayriye için sarf ettiği eşya ve mebalığı gösterir defterleri muntazaman tutacak ve bunları reise hanım efendiye arz edeceği gibi her içtimada heyet-i idarenin tedkikine de amade bulunduracaktır. Cemiyet, ordunun işlerini ve siparişlerini yapmakta yaptırmakta olduğu cihetle her on beş günde bir defa müdire hanımın hesabı ordu menziline³⁷ gönderilecek muhasip efendiye defterlerini ibraz ederek hesapları tedkik edilecektir. Netice-i muhasebede muhasibin vereceği rapor, reise hanım efendi tarafından heyet-i idareye gösterilecektir.

(re)- Müdire Hanım heyet-i idarenin içtimasında evvelki içtimada o içtimaa kadar nelerin yapıldığına ve daha ne gibi şeylerin yapılmasına ihtiyaç olduğuna dair bir rapor verecektir. Ve her iki ayda bir cemiyetin yaptığı işleri gösterir umumi bir istatistiği hulasaten heyet-i idareye arz edecektir. Müdire Hanım tadil ve ıslahına lüzum gösterdiği hususata esbab-ı mucibesini dermeyer ederek bir raporla reise hanım efendiden talep eder.

(ze)- Müdire Hanım cemiyetin deruhde ettiği işler hakkında o işleri veren devairle muhabere edebilir ancak heyet-i idarenin haftalık içtimalarında bu muhaberatı aldığı cevaplarla netaici reise hanım efendiye behemehâl arz etmeye mecburdur. Müdire Hanım cemiyetin tezyid-i varidatı için Şam'da imal ettirmek veyahut hariçten celb suretiyle tedarik ettireceği eşyanın ve bunlara ait alım satım teşebbüsünün muntazam bir defter ve hesabı ile dosyasını tutacak.

37 BOA, BEO/4486-336444-3-lef 2.

(ha)- Harice ve fukaraya verilmiş olan işlerin getirilmemesi, sürüncemede kalması gibi halat karşısında sahiplerini kendi vesaitiyle celb ve nasihat eder. Verilen işler bir ziya ve tehlikeye uğrarsa sahibi hakkında yapılacak muamele için reise hanım efendiye arz eder. Ve icabına göre reise-i müşarünileyhe tarafından hükûmetin memurin-i icraiyesine haber verilir.

(Tı)- Müdire Hanımın vazifesini takip edemeyecek derecede bir mazeret-i meşruası olursa umuruna heyet-i idareden bir hanım efendi muvakkat günler için nezaret eder. Mazereti ziyadece temadi edecekse hariçten bir diğeri heyet-i idarece intihab ve tayin olunur.”³⁸

Ek-2. Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin Nizamnamesi

“Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti'nin 1334 Senesi Muharreminde Müsaade-yi Resmîyeye İktiran Eden Nizamnamesinin Matbu Aslı Tedkik Olunduktan Sonra Bazı Mevaddının İhtiyacat-ı Hazıraya Göre Tadil ve Tevsiine Zaruret-i Katiye Hissolunmakla İcra Edilen Tadilatı Müteakib Takarrür Eden Şekl-i Cedidi”³⁹

1- Şam'da [Suriye Nisvan Umur-ı Hayriye Cemiyeti] namı altında hanımlardan mürekkep bir cemiyet teşekkül etmiştir.

2- Cemiyetin maksad ve gayesi:

Esna-yı muharebede yaralanan ve hasta düşen asker kardeşler için hastahane tesis etmek, teessüs etmiş hastahanelere muavenette bulunmak, mevaki-i harbiyedeki askerlere çamaşır, çorap, tütün gibi hediye göndermek, ordunun muhtaç olduğu melbusatın mümkün olacak kısmını kendi işçilerine diktirtmek, şehit ve asker ailelerinin terfih-i halleri için muavenette bulunmak, eytam ve eramil-i askeriye için kendi kudreti nispetinde taht-ı himayesine alarak onları sefaletten, zarurettten ve hayatın tehlikeli cereyanlarına kapılmaktan vîkaye etmektir. Cemiyet; bulunduğu beldedeki Osmanlı hanımlarının mevki-i içtimaisini yükseltmek için sarf-ı mesai edecek ve hanımlarımızın terbiye-i fikriyesini alaya delalette fedakârlığı ihtiyar edecektir. El işleri, biçki, terbi-

38 BOA, BEO/4486-336444-3-lef 3.

39 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 1.

ye-i etfal, idare-i beytiye, terbiye-i milliye ve adab-ı muaşeret-i medeniye hakkında hitabeler verecek, kadınlığa müteallik sanayi-i mahalliyeinin taammüm ve tekemmülü için bu işleri bizzat himaye ve bunun için hususi imalathaneler tesis edecektir. Bu imalathanelerde eytam ve eramil-i askeriye çalıştırılacak ve mahsul-ı saileri senede iki defa yapılacak büyük sergilerle halkın inzar-ı rağbet ve takdirine arz olunacaktır. Elhasıl Osmanlı kadınlığının; kuvvet ve şefkatinden her zaman istiane olunacak bir mevcudiyet-i muazzeze olduğu ispat olunacak ve bütün nisvan-ı Osmaniyenin yüksek bir iman ile mücehhez kudsi bir gayeye müteveccih oldukları her vesile ile izhar edilecektir. Bunun için cemiyet daima çalışacak ve emeline vasıl olmak için meşru olan her türlü fedakârlığı ifadan çekinmeyecektir.

3- Cemiyetin sermayesi:

(Elif)- Ashab-ı hayr ve mürüvvet tarafından cemiyete vuku bulacak ianat.

(Be)- Cemiyet menfaatine verilecek tiyatroların, yapılacak eğlencelerin, sinemaların hasılatı.

(Ha)- Cemiyet tarafından bizzat imal ettirilecek veyahut celb olunacak eşyanın satışından hâsil olan temettü.

(Dal)- Her hanımdan makbuz mukabilinde alınacak taksitler.

4- Cemiyetin üç derece üzerine azası vardır:

Birincisi: Aza-yı fahire, ikincisi; aza-yı muavene, üçüncüsü; aza-yı tabiiyedir.

Aza-yı fahire; Mahiye yarım lira veya daha ziyade taksit veren hanımlardır.

Aza-yı tabiiye; Şehri beş kuruştan yirmi kuruşa kadar taksit veren hanımlardır.

5- Cemiyetin teşkilâtı:

İane veren ve yirmi yaşını mütecaviz bulunan her hanım derecesine göre aza addolunur. Cemiyetin teşkilinde bilfil hizmetleri sebk eden hanımlar cemiyetin “heyet-i umumiyesini” teşkil ederler. İşbu heyet-i umumiye meyanından kendilerinin ekseriyet-i ârâsıyla intihab edilecek “on” ile “on beş”⁴⁰ hanım “heyet-i idareyi” teşkil ederler.

40 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 2.

6- Azanın vazifesi;

Cemiyetin makasid ve gayesine pek büyük samimiyet ve sadakatle hizmet etmek ve her ay kendisine ait taksiti vermek, bununla beraber cemiyetin azasını tezyid için tanıdıklarını aza kaydettirmektir.

7- Heyet-i umumiyenin vazifesi:

Heyet-i umumiye ayda laakal bir kere içtima eder. Her ay cemiyete dâhil olan azanın miktarıyla taksitlerin miktar-ı tahsilatını, tiyatrolardan, satışlardan, te-berruattan vesaireden hâsıl olan mebalîğin hesabatını ve cemiyetin her nevi sarfiyatını rüyet eder. Heyet-i idarenin icraat ve ati hakkındaki mütalaat ve tasavvuratını tedkik eyler. Tadiline lüzum görülen mevaddı tebdil eder. Heyet-i idarenin maksad ve gayeden inhirafına müsaade etmez. Her iki ayda bir cemiyetin mesaisini, varidat ve sarfiyatını gösterir. Bir bilançoğu gazetelerle neşreder. Heyet-i umumiyenin azası elli hanımdan ibarettir.

8- Heyet-i idare

Birinci reis, ikinci reis, veznedar, kâtip ve on bir aza olmak üzere on beş hanımdan mürekkeptir. Heyet-i umumiye bir kuvve-i teşriye ve heyet-i idarede onun kuvve-i icraiyesidir. Heyet-i idare haftada laakal bir kere içtima eder. Ve icabı halinde heyet-i umumiyeyi vakitsiz olarak fevkalade içtimaa davet eyler. Heyet-i idare azasından bilâ-sebep meşru üç defa içtimada bulunmayan hanımın yerine heyet-i umumiye diğeri bir azayı intihap eder.

İdare heyetinin esamisi:

Reise-i evvel: Azmzâde Mehmet Paşa'nın haremi Fatma İfakat Hanımefendi- Sûk-u Sârûcâ'da

Reise-i sâniye: Hüsnü Paşa'nın haremi Mevhibe Hanımefendi- Salihiye'de Afif Mahallesi'nde

Kâtibe: Sami Paşa'nın hemşiresi Suad Hanımefendi- Hamidiye Çarşısı'nda

Veznedar: Kâzım Beyefendinin haremi Maide Hanımefendi-Muhacirin'de

Azalar

1- Sami Paşa'nın hemşiresi Perlan Hanımefendi- Hamidiye Çarşısı'nda

2- Doktor Talat Bey'in hemşiresi Necmiye Hanımefendi-Arnus Mahallesi'nde

- 3- Topçu Ferik Mehmet Paşa'nın kerimesi Hacer Hanımefendi-Cisr'de
- 4- Miralay Nuri Bey'in haremi Cemile Hanımefendi-Cebel'de
- 5- Nablusizadeler: Encümen-i Vilayet Reisi Sânisî İsmail Efendi'nin hemşiresi Zihniye Hanımefendi-İmara Mahallesi'nde
- 6- Madam Ordeşan (?)
- 7- Madam Asfar (?)
- 8-İttihad Terakki Müfettişi Neşet Bey'in haremi Nafia Hanımefendi
- 9- Divan-ı Örfî Reisi Fahreddin Bey'in haremi Meliha
- 10- Merkez Hastahanesi Göz Tabibi İhsan Bey'in haremi Sabiha
- 11-Altıncı Kolordu Topçu Kumandanı Miralay Ali Rıza Bey'in kerimesi Behiye Hanımefendi

9-Tahsilât:

Heyet-i idarenin intihap ve tayin edeceği emin ve mutemed tahsildarlar; kendilerine verilecek cemiyetin resmi mührüyle memhur, matbu ilmühaberler her azadan taksitlerini kabz ederler. Tahsilatın miktarıyla muhtelif surette vuku bulan hasılat, varidat defterine kayd olunacaktır. Sarfiyat dahi sarfiyat defterinde mufassalan gösterilecektir. Heyet-i idare; talimat-ı dâhiliye ile tayin edilecek ve her gün idare işleriyle takip ve tevzi vazifesiyle mükellef olacak müdire hanımın işlerini teftiş ve murakabe edecektir. Müdire hanımdan alacağı malumat üzerine varidat ve sarfiyat defterlerini gayet muntazam bir surette tanzim edecek ve her ayın nihayetinde o aya⁴¹ mahsus varidat ve sarfiyatın muhasebesi görülerek ziri heyet-i idarece mazbata suretinde imza edilerek kapatılacaktır.

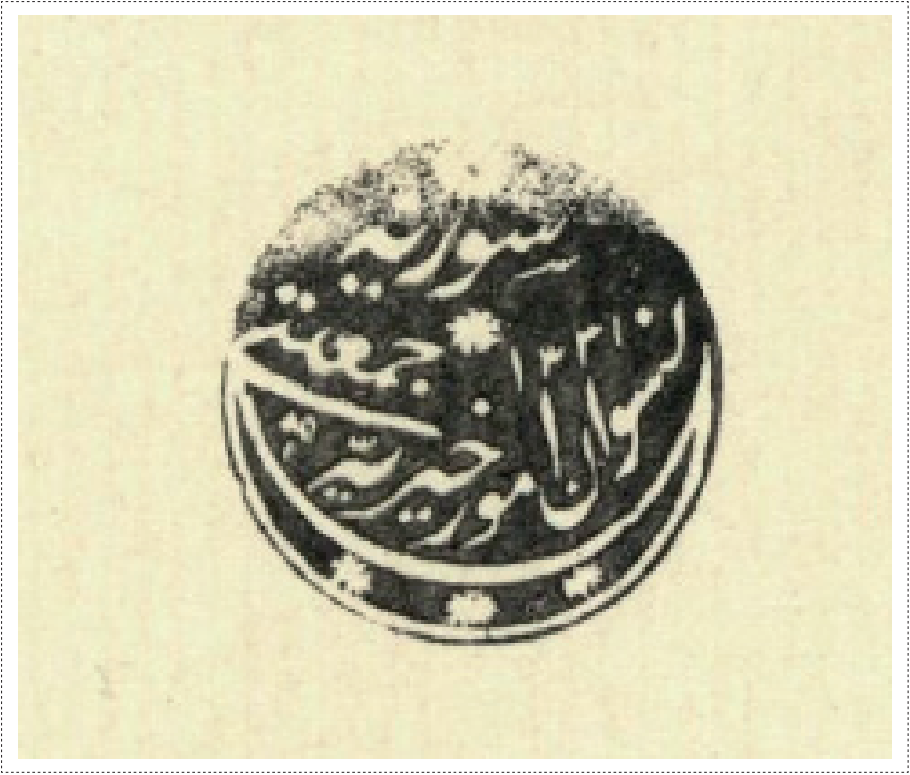
10- Cemiyet namına mubayaa edilecek her nevi eşyanın makbuzları idare heyetince tasdik olunarak dosyasında hıfz olunacak ve azanın her ay verdiği taksitlere ait koçanlar dahi paket halinde muhafaza edilecektir. Mühür, makbuzlar, ilmühaberler, senedat ve bilcümle emanat kasada hıfz olunur. Heyet-i idarenin ekseriyeti mevcut olmadıkça kasa açılmaz ve mukarrerat ittihaz olunmaz.

41 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 3.

11- Her içtimada birinci reise hazır bulunmadığı takdirde ikinci reise içtimaa riyaset eder. Veznedar yalnız heyet-i idare mazbatasıyla heyete para ita ve heyet-i idarede senet mukabilinde veznedara varidatı teslim eyler.

12- Cemiyetin Şam'ın Salahiye semtinde Cısr mahallesinde Nuri Paşa'nın bilâ-numerolu konağında bir mahfili vardır."⁴²

Ek-3. Cemiyetin Resmî Mührü⁴³

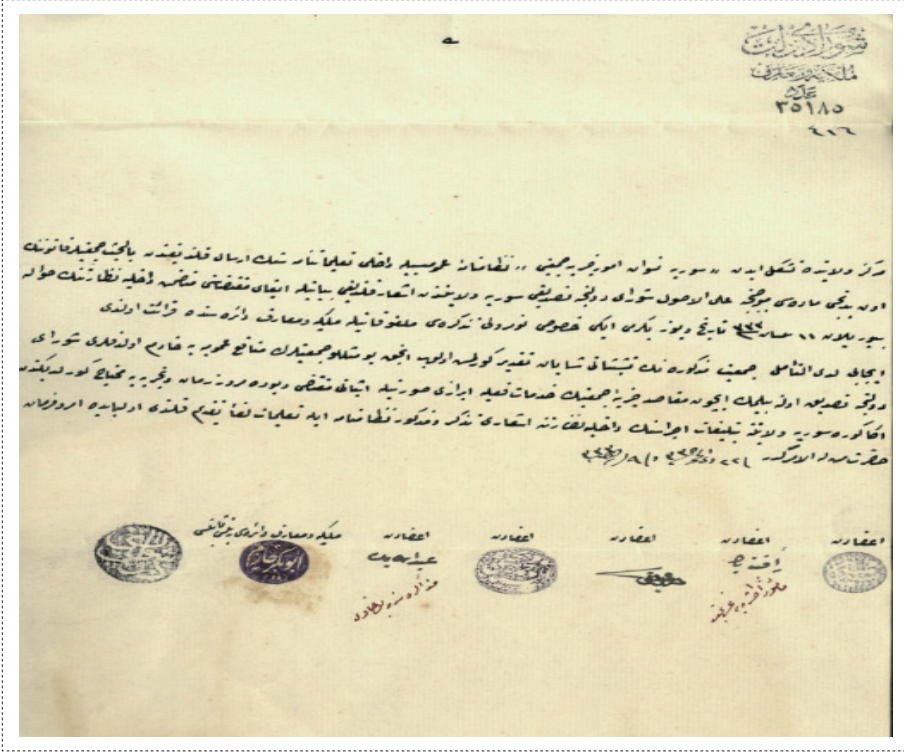

42 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 4.

43 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 3.

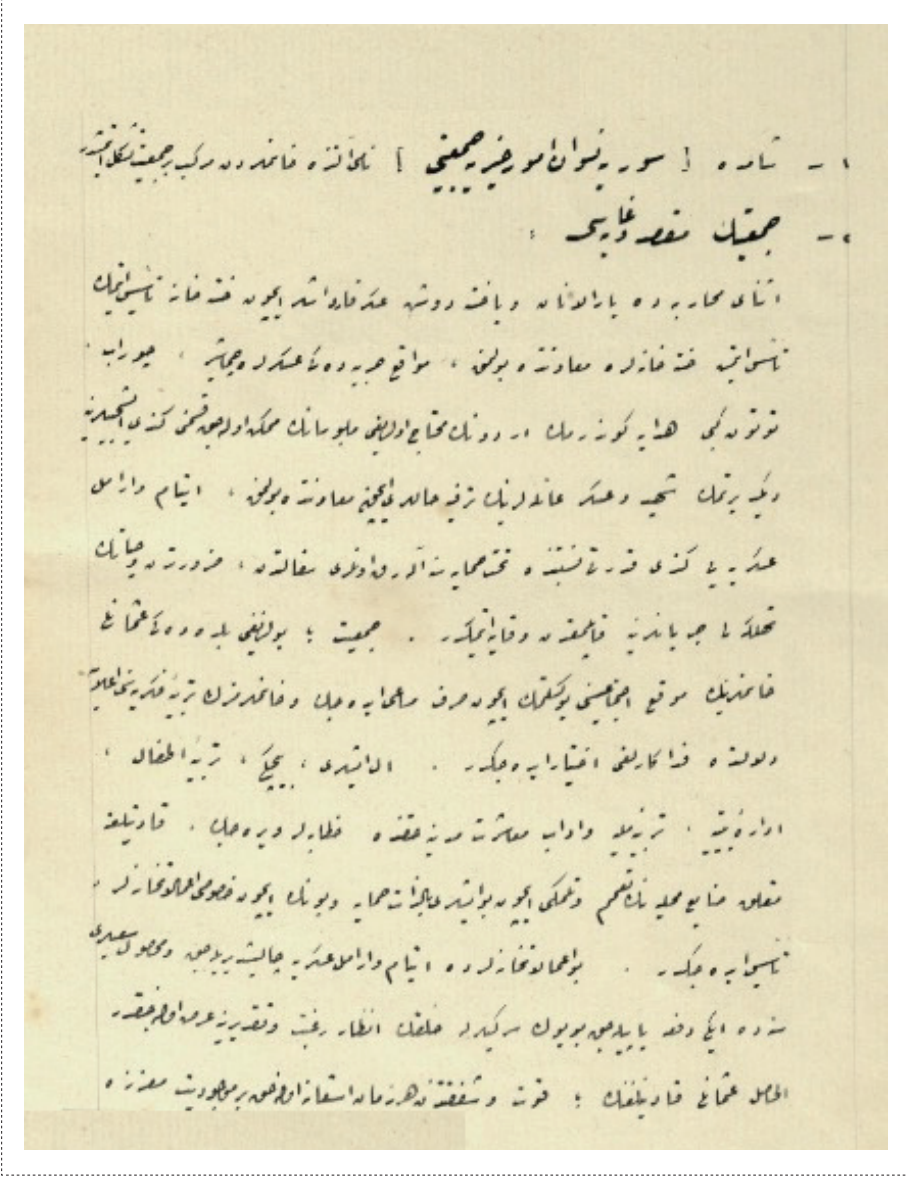
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI TOPRAKLARINDA BİR KADIN SİVİL TOPLUM KURULUŞU: SURIYE NİSVAN UMUR-I HAYRİYE CEMİYETİ

Ek-4. Cemiyete Ait Resmî Bir Belge⁴⁴

44 BOA, BEO/4486-336444-2.

Ek-5. Cemiyetin Nizamname ve Talimat-ı Dâhiliyesinin İlk Sayfaları⁴⁵

45 BOA, BEO/4486-336444-4-lef 2; BOA, BEO/4486-336444-3-lef 2.

نشان امور غیر جمعیتک تعلیمات و ادبک

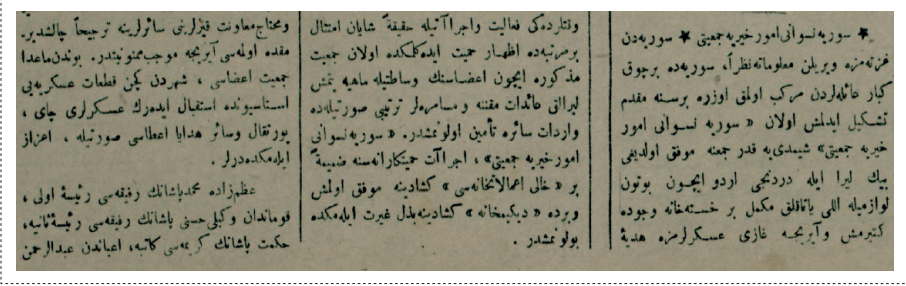
۱- هرکود محفله و بولونجه هرکونگی ایدر اولمه توزیع و تعقیباتیک ایتمه جمعیتک نفع ساریک
سدره خانی مادرسنه و سدره خانیته ادارهیه قاریکول بر سیره دارد . سدره خانی طوغریز لوزونجه
سدره خانی اقدیک ارنه در . هفتاداره نیک اردوزاری سدره خانی اقدیر طوغریز
۲- سدره خانی کندیته هفتاداره لوزونجه سدره خانی و طوغریز سدره خانی ناریه قاریکول
سدره خانی اقدیر طوغریز سدره خانی ادارهیه قاریکول . هفتاداره نیک خاریکول
دانی و لوزونجه ایگود بولونجه سدره خانی سدره خانی سدره خانی سدره خانی سدره خانی
کویون بر صرافی دارد .

۳- هفتاداره نیک سدره خانی سدره خانی سدره خانی سدره خانی سدره خانی سدره خانی
سدره خانی اقدیر طوغریز . سدره خانی اقدیر طوغریز سدره خانی اقدیر طوغریز
صدایه . و چو دهنیک نظر ترقیه وضع ایله
۴- سدره خانی و طوغریز بولونجه .

۱ . محفله نطفه و انطامی سدره خانی سن اتمی نیمییه هیکر . محفله و بولونجه
ایلمه ایسایک بر دوزونجه بولونجه و بولونجه خراب و ضایع اولمده محافظه ساریک
نیمییه ایلمه .

۲ . جمعیت سدره خانی و سدره خانی و سدره خانی و سدره خانی و سدره خانی و سدره خانی
ایلمه ایلمه .

Ek-6. Cemiyetin Faaliyetlerine Dair Basından Bir Haber⁴⁶

46 Tesvir-i Efkâr, 23 Nisan 1332/6 Mayıs 1916.

SEVK VE İSKÂN SÜRECİNDE BİR İSTASYON OLARAK KONYA VİLAYETİ

EROL YÜKSEL*
ALAATTİN UCA**

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde cephe gerisinin güvenliği ve ülke genelinde asayişin sağlanmak amacıyla alınan tehcir kararı birçok vilayeti etkilemiştir. Bunlar içerisinde Konya, özel bir yere sahiptir. Daha kanun çıkarılıp tehcir başlamadan önce Maraş- Zeytun bölgesindeki isyancı Ermenilerin Konya'da iskân edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında vilayet genelinde yaşayan Ermeni sayısının oransal olarak azlığı ve mevcut Konya Ermenilerinin ayrılıkçı faaliyetlere karışmamış olması etkili olmuştur. Diğer taraftan tehcir döneminde Konya vilayeti ulaşım imkânları ve ekonomik kaynakları sayesinde diğer vilayetlerden yönlendirilen Ermeni kabilelerinin toplanma ve dağıtım merkezi hâline gelmiştir. Nitekim 1915 yılının Eylül ve Ekim aylarında Konya'ya sevk edilen Ermenilerin sayısı o kadar artmıştır ki Konya Valisi güvenlik endişeleri taşımaya başlamış ve hükümetten yardım talep etmiştir. Tehcir edilen Ermenilerin sayısındaki artışa paralel olarak ortaya çıkan sorunlar ve alınan tedbirler neticesinde Konya vilayeti tehcirin panoramasını yansıtan bir yer hâline gelmiştir. Böylece Konya, hem tehcir öncesi Ermenilerin sevki ve yerleştirilmeleri hem de 27 Mayıs 1915 tarihli Kanun sonrası toplanma ve

* 1. Yazar, Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, erolyuksel@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3029-2342

** 2. Yazar, Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, alaattinuca@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4211-6744

sevk edilmeleri bakımından tehcirin bütün boyutlarının yaşandığı bir vilayet olmuştur.

Bu makalede Konya’da Ermeni kabilelerin nasıl toplandığı, toplanma sırasında yaşananlar, vilayet genelinde kabilelerin karşılaştığı sorunlar, vilayetteki idari ve mahalli unsurlarla kabilelerin teması ve ilişkileri; ayrıca meselenin ekonomik boyutu, kısıtlamalar ve ihtida olayları, güvenlik tedbirleri ve tehcir uygulaması sırasındaki özensizlikler, sağlık sorunları, tehcir sonrası dönüşlerin yansımaları gibi tehcir merkezli gelişmeler ele alınmıştır. Daha önce yapılan çalışmalar incelenmiş, literatür taraması yapılmıştır. Yeni belgelerin yayımlandığı ve arşivde bulunan pek çok belgenin de henüz araştırmalarda değerlendirilmediği tespit edilmiştir. Hem daha önce değerlendirilmemiş hem de yeni yayımlanmış belgelerden de yararlanılmak suretiyle tehcirin öncesi, dönemi ve sonrasında Konya’daki gelişmeler ortaya konulmuştur.

Bu çalışmanın amacı; Ermeni kabilelerinin hangi yollar ve araçlarla Konya’da nasıl toplandığını belirlemek, toplanma sırasında ortaya çıkan gelişmeleri, vilayet genelinde kabilelerin karşılaştığı sorunları tespit etmektir. Ayrıca vilayetteki merkezî idare ve mahalli unsurlarla kabilelerin teması ve ilişkilerini, ekonomik sorunları, kısıtlamaları ve ihtida olaylarını, güvenlik tedbirlerini ve tehcirin uygulaması sırasındaki özensizlikleri, sağlık sorunlarını ve tehcir sonrası geri dönüşlerin Konya’daki etkileri gibi tehcir merkezli gelişmeleri incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Tehciri, Konya İstasyonu, Konya Vilayeti, Sevk ve İskân Kanunu.

KONYA PROVINCE AS A STATION IN THE DISPATCH AND SETTLEMENT PROCESS

ABSTRACT

During World War I, the decision to deport Armenians in order to secure the safety of the war front and maintain order throughout the country affected many provinces. Among these, Konya holds a special place. Even before the official deportation law was enacted and the deportations began, it was decided that the rebellious Armenians from the Maraş-Zeytun region would be settled in Konya. This decision was influenced by the relatively small number of Armenians living in the Konya province and the fact that the existing Konya Armenians had not been involved in separatist activities. On the other hand, during the deportation period, Konya province became a gathering and distribution center for Armenian convoys directed from other provinces due to its transportation facilities and economic resources. Indeed, the number of Armenians deported to Konya in September and October of 1915 increased so much that the Konya Governor began to have security concerns and requested assistance from the government. As a result of the problems that arose in parallel with the increase in the number of deported Armenians and the measures taken, Konya province became a place that reflected the panorama of deportation. Thus, Konya became a province where all aspects of the deportation were experienced, both in terms of the deportation and resettlement of Armenians before the deportation and their gathering and deportation after the Law of May 27, 1915.

The article discusses how Armenian convoys were gathered in Konya, the events that occurred during their assembly, the problems the convoys encountered along the province, and their interactions and relations with administrative and local elements in the region. The article also covers the economic aspects of the issue, restrictions and conversions, security measures, negligence during the implementation of the deportation, health issues, and the repercussions of the returns after the deportation. Previous studies have been reviewed, and a literature scanning has been conducted. It has been identified that while new documents have been published, many documents in the archives have not yet been used in research. By utilizing both previously unexamined and newly published

documents, the developments in Konya before, during, and after the deportation have been examined.

This study aims to determine how and by which routes and means Armenian convoys were gathered in Konya, the developments that emerged during the gathering, and the problems encountered by the convoys throughout the province. It also aims to examine the contact and relations of the convoys with the central administration and local elements in the province, economic problems, restrictions and conversion events, security measures and negligence during the application of deportation, health problems and the effects of post-deportation returns on Konya.

Keywords: Armenian Deportation, Konya Province, Konya Station, Relocation and Resettlement Law.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 24 Nisan 1915 tarihinde çıkardığı bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerini kapatmış, asayiş bozan elebaşlarını da tutuklamıştır. Fakat Hükûmetin Ermeni komitelerini kapatması ve bir kısım komitecileri tutuklaması olayları önlemeye yetmemiştir. Bunun üzerine Ermeni terör eylemleri ve isyanlarına karşı alınan tedbirler artırılarak isyan eden ve Ruslarla iş birliği yapan bölgeler başta olmak üzere bazı Ermenilerin sevk ve iskânı uygulamasına başlanmıştır. Önce Van, Erzurum, Bitlis ve Çukurova bölgesi sevk ve iskâna tabi tutulmuştur. Sonradan diğer bazı bölgeler bu uygulamaya dâhil edilmiştir¹. Bunların yanında Zeytun Ermenilerinin Mart 1915'te orduya cephan taşıyan askerlere yönelik zararlı faaliyetleriyle başlayan ve sonrasında ayaklanmaya dönüşen gelişmeler de bu bölgedeki Ermenilerin Konya'ya sevk ve iskân kararını ortaya çıkarmıştır². Neticede Zeytun ve Maraş'ta asayişin bozulmasına sebep olan Ermenilerin Konya'ya sevk edilmesi ve ardından gerçekleşen 24 Nisan 1915 tutuklamalarından sonra bu mesele daha geniş bir boyuta ulaşmış ve Hükûmet, 27 Mayıs 1915 tarihli sevk ve iskân geçici kanununu çıkarmak zorunda kalmıştır³. Bu süreçte Ermeni kabilelerin önemli bir kısmı önce Konya'ya gönderilmiş ve sonraki günlerde sevkiyat Musul vilayeti, Halep'in güneydoğusu ile Zor bölgesine kaydırılmıştır. Tehcir sırasında Konya'ya İstanbul, Ankara, İzmit, Balıkesir, Afyonkarahisar, Eskişehir, Edirne, Kayseri, Sivas, Trabzon, Aydın, Niğde, Elazığ, Kütahya, Bitlis, Adana, Van, Kastamonu, Halep, Maraş gibi pek çok vilayetten Ermeni gönderilmiştir⁴.

Tehcir öncesi ve süresince vilayetler, Ermenilerin zararlı faaliyetlerine karşı uyarılmıştır. Bu doğrultuda Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Konya'nın da aralarında bulunduğu bazı vilayetleri 24 Nisan 1915 tarihli telgrafla Ermeni komitelerinin bölücü faaliyetlerine karşı uyarılmıştır. Ayrıca komiteci Ermenilerin vilayet dâhilindeki şubelerinin derhâl kapatılması, şube merkezlerinde bulu-

- 1 **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın no: 91, Ankara 2007, s. VI.
- 2 Maraş ve Zeytun Ermenilerinin sürgün edilme gerekçeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Nejla Günay, "Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri", **Bellekten**, C 73, S 267, Ağustos 2009, s. 555-580.
- 3 Bülent Bakar, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2009, s. 78.
- 4 Ramazan Tosun, **Ermeni Tehcirinde Konya**, Palet Yayınları, Konya, Nisan 2015, s. 52.

nacak evrak ve vesikaların imha edilmesine fırsat verilmeden el konulması istenmiştir. Zararlı faaliyetlerinden şüphelenilen Ermenilerin uygun yerlerde toplanarak firarlarının önlenmesi, gerekli yerlerde silah aramaları yapılması, bulunan evrak ve belgeler sonucunda suçlu görülenlerin divan-ı harplere sevk edilmesi, haklarında işlem yapılan kişilerin sayısının bildirilmesi talep edilmiştir⁵. 24 Nisan kararlarıyla Hükûmet, Zeytun, Maraş ve çevresindeki isyancı bazı Ermenileri Konya'ya sürmüş fakat uygulama sonrası Konya'da huzursuzluklar çıkmış ve beklenen sonuçlar alınamamıştır.⁶ Buna savaş koşullarıyla birlikte Doğu'daki isyan ve zararlı faaliyetler de eklenince Hükûmet, sorun oluşturan Ermenileri Mayıs ayı sonunda Ermeni nüfusunun az olduğu Zor ve Urfa civarına sevk ve iskâna tabi tutmaya karar vermiştir⁷.

Birinci Dünya Savaşı'nda hükûmetin bir zorunluluk olarak gördüğü ve uygulamaya koyduğu Osmanlı Ermenilerinin bir kısmına yönelik tehcir, çeşitli boyutlarıyla birçok araştırmanın konusu olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bunda tehciri Ermeni diasporasının günümüze kadar aktüel tutmasının etkisi de yadsınamaz bir gerçektir. Ayrıca savaş koşullarında Anadolu'nun büyük bir kesiminde gruplar hâlinde yaşayan ve hiçbir yerde salt çoğunluğa sahip olmayan bir topluluğun sevk ve iskânında yaşanan olaylar hesaba katıldığında tehcirin çok yönlü ve önemli bir gelişme olduğu anlaşılmaktadır. Konya vilayeti de tehcirin boyutu ve uygulanışı bakımından önem arz etmektedir. Tehcire tabi tutulan Ermenilerin bir kısmı iskân sahalarına gönderilmek için Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi merkezlerde toplanmıştır. Bu merkezlerden biri de Konya'dır. Konya, özellikle Batı Anadolu'dan Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Osmaniye-Pazarcık yoluyla Zor vilayetine sevk edilecek kabilelerin duraklarından biri olmuştur⁸. Sevk ve İskân sırasında yaşanabilecek sorunları çözmek amacıyla kabilelerin bazı merkezlerde toplanmaları düşünülmüştür. Birer kavşak noktası olan bu merkezlerde mutfaklı, tıbbi istasyonlu ve dinlenme teşkilatlı yol istasyonlarının

5 **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, s. 125-126.

6 İsyancı grupların Konya'ya gönderilmesi Zeytun Ermenileriyle sınırlı değildir. Karahisar'daki isyancılar da önce Konya'ya gönderilmiştir. Bk. Justin McCarthy, **Türkler ve Ermeniler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma**, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 170.

7 Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Cedit Neşriyat, Ankara 2020, s. 61.

8 Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1014-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 57.

kurulması planlanmıştır. Bu sayede kabilelerin buralarda bir süre konaklamaları sağlanmıştır⁹. Ermenilerin sevki sırasında Konya hem bu yönü hem de demiryollarının kavşak noktasında olması nedeniyle önemli bir merkez hâline gelmiştir¹⁰.

I. Konya Vilayetinde Sevk ve İskân Öncesi Genel Görünüm ve İlk Sevkler

1914'te Konya Vilayetinin 789.308 toplam nüfusu içerisinde İslamlar, Rumlar, Ermeniler ve diğer küçük gruplar bulunmaktaydı. Bu demografik yapının 750.712'sini İslamlar, 25.071'ini Rumlar, 12.971¹¹'ini Ermeniler oluşturuyordu¹². Vilayetteki bu Ermenilerin kendi eğitim kurumları ve kiliseleri bulunmaktaydı¹³. Genellikle zanaatkârlık ve ticaretle uğraşan Konya Ermenileri, diğer birçok vilayetin aksine çeteciliğe ve isyana kalkışmamışlardı. Buna karşın vilayetteki bazı Ermeni grupların silahları Mart 1915'te Konya Valiliği tarafından müsadere edilmişti¹⁴.

Ermenilerin buldukları yerlerden başka vilayetlere sevkleri düşünüldüğünde ilk akla gelen vilayetler arasında Konya vardır. Bunu destekleyecek ilk gelişme Taşnak çetelerinin Doğu'daki hareketlilikleri gözlemleyen Erzurum Valiliğinin 20 Ekim 1914'te Dâhiliye Nezaretinden Erzurum'da çete oluşturabilecek Ermenilerin Konya'ya sevkini istemesidir¹⁵. Vilayete Ermenilerin sevkleri hakkında ikinci gelişme Zeytun olaylarıdır. Hükûmetin gündemini epeyce meşgul eden bu olaylarda Ermeni çeteleri 18-24 Mart 1915'te küçük bir ordu gibi örgütlenerek ortaya çıkmıştır. Olayların Zeytun ile sınırlı kalmayıp Antep ve civarına sıçraması üzerine Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, 30 Mart'ta bir an önce Zeytun'da esaslı tedbirler alınmasını istemiştir¹⁶. Bunun

9 McCarthy, **a.g.e.**, s. 173.

10 Tosun, **a.g.e.**, s. 49-50.

11 Justin McCarthy, bu rakamı biraz daha fazla göstererek 13.225 olarak vermektedir. Bk. Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 88.

12 Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 218; Orhan Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınları, İstanbul 2008, s. 161-167; McCarthy bu dönemde Konya'daki Ermenilerin sayısını 13.225 olarak vermiştir. McCarthy, **a.g.e.**, s. 88.

13 Kerim Sarıçelik, **Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)**, Çizgi Yayınları, Konya 2010, s. 289, 292.

14 **BOA. DH. ŞFR.** 467.1.1.

15 **BOA. DH. ŞFR.** 446.27.1.

16 Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 41, 42.

üzerine Hükûmet, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni komitelerinin düşmanla iş birliği yapma ihtimalini düşünerek Zeytun, Maraş ve Haçin'de ikamet eden ve zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeni grupların Konya'ya sevk edilmesine karar vermiştir¹⁷. Kararla bölgedeki Ermeniler Nisan'dan itibaren kırsalında Ermeni nüfusu olmayan Konya'ya peyderpey gönderilmeye başlanmıştır. Ancak bir süre sonra bu sevklerin tam bir çözüm olmayacağı kanaatine varılmıştır. Çünkü sevk edilen Ermeni grupların Konya'da toplu hâlde bulunmaları ve Ermeni nüfusunun artması, dolayısıyla diğer Ermenilerle birleşerek tehlike oluşturmaları ihtimali ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Talat Paşa, Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan 24 Nisan'da bu Ermenilerin Konya'ya sevkini durdurulmasını¹⁸, İskenderun, Dört Yol, Adana, Haçin, Zeytun, Sis gibi yerlerden gönderileceklerin de Halep'in güneydoğusu ile Zor ve Urfa havasına yönlendirilmesini istemiştir.¹⁹ Talimat doğrultusunda Ermenilerin Konya yerine belirtilen bölgeye sevk edilmelerine karar verilmiştir²⁰.

21 Nisan 1915'te Konya'ya sevk edilen Ermeni muhacir sayısı 3.446'ya ulaşmıştır²¹. Talat Paşa'nın talimatına göre bu günlerden sonra artık Konya'ya sevk yapılmaması gerekiyordu. Fakat 28 Nisan'da Pozantı yoluyla Konya'ya gelmek üzere yaklaşık 900 Ermeni muhacir daha yola çıkarılmıştır²². Yine iki gün sonra Konya Valiliği, sayıları 1.500 civarında olan Ermeni muhacirin Sultaniye (Karapınar) ve Koçhisar'a sevkleri için karar verildiğini ancak miktarın giderek artması nedeniyle oluşan masrafları kazaların karşılamayacağını, bu sebeple de nakliye ve iâşe desteğine ihtiyaç duyulduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir²³.

Hükûmet, savaş koşullarında cephe gerisinde sadece güvenlik amacıyla kuvvet bulundurmamak istemediği için böylesi karar almıştır. Ayrıca zaruri bir durum olarak görülen bu kararda sevke tabi tutulanların yol boyunca istirahat-

17 Karar, Cemal Paşa'nın teklifiyle alınmıştır. Bk. Nevzat Artuç, **Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta 2005, s. 266.

18 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 22.

19 **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 124.

20 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 6, 9.

21 **BOA. DH. ŞFR.** 468.47.1.

22 **BOA. DH. ŞFR.** 468.155.1.

23 **BOA. DH. ŞFR.** 464.4.1-3.

lerinin sağlanması için gerekli önlemler alınmıştır. Hatta bu önlemleri bizzat Cemal Paşa denetlemiş ve ordunun kaynaklarından karşılanmak üzere Ermeni muhacirlere ekmek verilmesini emretmiştir. Konya'ya sevk edilen Ermeni muhacirlerin çoğu Sultaniye civarında ikamete tabi tutulmuştur²⁴. Konya Valiliği, sevk edilenlerin sayısı giderek artınca muhacirler için Dâhiliye Nezaretinden acil tahsisat talep etmiştir. Bu talepte belirtilen rakamlara bakılırsa vilayetteki muhacir Ermeni sayısı 1.005 hanede yaklaşık 4.000'e ulaşmıştır²⁵. Sultaniye'ye sevk edilen Ermeniler, Zeytun çevresiyle sınırlı kalmamıştır. Konya Valiliğinin 6 Mayıs 1915 tarihli yazısıyla, kendilerinden şüphe edilen Konya'daki Ermeni ileri gelenlerinden 100 kişi ile Akşehir'de hakkında şüphe duyulan 30 Ermeni de Sultaniye'ye sevk edilmiştir²⁶. Böylelikle bir bakıma Sultaniye tehcir öncesinde Ermeni ayrılıkçı veya isyancılarının toplanma yeri hâline gelmiştir. Ancak bu dönemde Konya Vilayetine sevk ve sürgünlerde genellikle Sultaniye tercih edilse de tamamının buraya yerleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Zira Karahisar Ermenilerinden ve Taşnaksütyun örgütü mensubu Doktor Arapyan da zararlı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle üç arkadaşıyla birlikte Konya Vilayetine 25 Mayıs'ta sürgün edilmiştir²⁷. Bunların vilayetin neresine yerleştirildiği kayıtlarda açıkça belirtilmemiştir. Savaş koşullarına bağlı olarak Konya Vilayetine sevk edilen başka Ermeniler de olmuştur. Hava değişimi ihtiyacı ve bedel ödemek suretiyle terhis olan Ermenilerin şimendifer, sahil ve menzil hattından uzak olan Koçhisar ile Tuz Gölü civarına yerleştirilmesi 30 Mart'ta Başkomutanlık Vekâletinin önerisiyle Konya Valiliğine bildirilmiştir. Bu durumda olan Ermenilerin doğruca zikredilen bölgelere sevki kararlaştırılmıştır. Vilayete bu günlerde bazı küçük yerleşim yerlerindeki Ermeni nüfusun tamamının iskân edildiği de görülmüştür. Buna, Dâhiliye Nezaretinin emriyle Kayseri'nin İncesu Karyesindeki Ermenilerin tamamının Ermeni nüfusu olmayan Aksaray'a sevki örnek gösterilebilir²⁸.

24 Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli", **Bellefen**, C 54, S 209, Nisan 1990, s. 439-440.

25 **BOA. DH. ŞFR.** 469.146.1. Bu süreçte Konya'ya sevk edilen toplam Ermeni sayısı kaynaklarda 1.000, 2.000, 4.500, 5.000, 6.000 gibi farklılık göstermektedir. Günay, a.g.m., s. 562-563.

26 Ömer Gün, **Meşrutiyet'ten Mütareke 'ye Konya'ya Sürgün (1876-1918)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2021, s. 292.

27 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 152.

28 Gün, a.g.e., s. 291, 292.

1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarına gelindiğinde Sultaniye'ye yerleştirilen Ermeniler arasında birtakım huzursuzluklar baş göstermiştir. Bunun üzerine Konya Valiliği, Ermeni muhacirlerin bir kısmını Burdur yakınlarındaki Karaağaç, Yalvaç ve Uluborlu kazalarına belli bir oranda yerleştirmiştir²⁹. Hükümet sevk edilen Ermenilerin gittikleri yerlerdeki nüfuslarını devamlı kontrol ederek "Müslüman nüfusun yüzde onunu" geçmemesine özen göstermiştir³⁰. 28 Temmuz'a kadar Zeytun'dan Konya'ya Ermeni gruplar gönderilmeye devam etmiş ve bunlardan 303'ü Burdur'a sevk edilmiştir. Fakat Dâhiliye Nezareti 5 Ağustos'ta Konya Valiliğinden Zeytun ve diğer yerlerden vilayete gönderilenlerin artık Zor'a sevk edilmesini istemiştir³¹. Çünkü vilayette Ermeni nüfusunun artmasıyla komitacılık ve ayaklanma tehlikesi oluşmuştur. Bunun üzerine Konya Vilayetinde toplanan Ermeniler ilgili iskân yerlerine sevk edilmişlerdir³².

II. Ermeni Kafilelerin Konya'ya Gelişi, Sevki ve Konya'da Yaşananlar

Konya, coğrafi konumu itibariyle yolların kavşak noktasında bulunması ve tren yolu üzerinde büyük bir yerleşim yeri olması gibi nedenlerle Ermeni kafilelerinin sıklıkla uğradıkları ve belli sürelerle konaklamak zorunda kaldıkları merkezlerden biri olmuştur. Konya istasyonunda diğer birçok yerde olduğu gibi asker, cephane ve tahıl nakliyatı dolayısıyla uzun süren bekleme ve aşırı birikmeler yaşanmıştır³³.

Yukarı istasyonlar olarak adlandırılan Edirne, İstanbul, İzmit, Eskişehir, Ankara, Afyon yolu ile Konya'ya gelerek Adana, Urfa, Halep, Musul gibi yerlere gönderilen Ermeni muhacirler için de Konya, doğal olarak bir transit geçiş merkezi olmuştur³⁴. İzmir, Uşak, Afyon yolundan gelen Ermeni muhacirler Konya'dan geçmek zorunda kalmıştır. Konya'da toplanan muhacirler Konya-Ulukışla-Adana-Şam-Hama-Humus yoluyla daha güneye sevk edilmiştir. Aynı şekilde güneyden veya doğudan sevk edilen Ermeni muhacirlerin batıya gidişlerinde de Konya yine transit geçiş merkezi görevini üstlenmiştir³⁵.

29 BOA. DH. ŞFR. 481.62.1; BOA. DH. ŞFR. 480.143.1.

30 BOA. DH. ŞFR. 54.308.1.

31 Tosun, a.g.e., s. 80.

32 Kürşat Selim Şenol, 1915 Ermeni Tehciri, Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s. 48.

33 Bakar, a.g.e., s. 86, 87.

34 Şenol, a.g.e., s. 42.

35 Gün, a.g.e., s. 289.

Sevk ve iskân sürecinde tutuklama ve sürgünlerle ilgili başlangıçta birtakım yanlış uygulamalar yapılmıştır. Bunun düzeltilmesi için Talat Paşa, Konya'nın da içinde bulunduğu bazı vilayetleri 1 Haziran'da uyarmıştır. Ermenilerden müteşebbis ve zararlı şahısların sürgün ve tutuklanmalarıyla ilgili tebligatın yanlış anlaşıldığını ve tutuklamaların rastgele yapıldığını, sürgün edilenlerin de yine aynı faaliyetlerde bulunabilecekleri yerlere gönderildiklerinden dolayı beklenen maksadın gerçekleşmediğini ve birçok yerde asıl fesat çıkararlara dokunulmadığını dile getirmiştir. Bu sebeple de sürgün edilecek Ermenilerin yeni eylemlerde bulunamayacakları yerlere gönderilmesini istemiştir³⁶. Ayrıca sevkler sırasında yerli ve yabancı Ermenilere nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili vilayetler bilgilendirilmiştir. Talat Paşa, 10 Temmuz'da farklı yerlerden sevk edilmek üzere Konya'ya gelen ancak şimdiye kadar sevk edilmeyerek kalanlardan zararlı olanların ailelerine dokunulmaması ve sadece erkeklerin Zor'a sevk edilmesini Valilikten istemiştir. Yerli Ermenilerden de hıyanetleri ve komitelerle ilişkileri bilinenlerin aynı yolla ve aileleriyle birlikte Zor'a gönderilmeleri talep edilmiştir. Konya'daki yerli ve yabancı Ermenilerin Zor'a sevki hususunda Ermeni sevkine yeniden başlandığı izlenimi vermemek için kafilelerin uygun aralıklarla ve kalabalık olmayacak şekilde gönderilmeleri, Protestan ile Katoliklerin istisna tutulmaları hatırlatılmıştır³⁷. Sevk ve geçişler devam ederken hükûmet sık sık sevk ve iskânın maksadı ve hedefi ile ilgili taşra idarelerini uarmayı ihmal etmemiştir. Bu kapsamda Dâhiliye Nezareti, 29 Ağustos'ta Ermeni sevkinin maksadının Ermenileri imha etmek olmadığını yalnızca onların Hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmamalarının ve bir Ermenistan Hükûmeti kurulması yolundaki milli emellerini takip edemeyecek hâle getirilmelerinin amaçlandığı belirtilmiştir. Bu nedenle asker aileleri, sanatkârlar ile Protestan ve Katolik Ermenilerin ve suç işlememiş olanların yerlerinden edilmemesi, sevkiyat sırasında ihtiyaçların karşılanması, kafilelerin korunması ve kanunlar hilafına davranış sergileyen kişiler olursa bunların cezalandırılması istenmiştir. Bu konuda sorumluluğun vilayette olduğu vurgulanmıştır³⁸. Konya halkı da Ermenilere destek vermiştir. Konya'dan İstanbul'a gitmekte olan ve dönen Ermenileri taşıyan trenler

36 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın no: 14, Ankara, 1995, s. 35, 36; **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 158.

37 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 147.

38 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 84, 85.

Akşehir'e geldiği zaman buradaki halk hava şartları nedeniyle üşüyen ya da ıslanan Ermeni muhacirlere evlerini ve hatta resmî daireleri açmışlar ve onlara yiyecek, giyecek temin etmişlerdir³⁹.

Ermeni kabilelerin Temmuz ayı boyunca Konya'ya gelmesi ve buradan başka yerlere sevk edilmesi devam etmiştir. 21 Temmuz 1915'te, İzmit'in Kurtbelen köyündeki 602 hanedeki 1.000 erkek ve 1.000 kadından oluşan Ermeni kabile Konya'ya sevk edilmiştir. 1915 yılı Ağustos ayında da Ermeni muhacirlerin sevkleri giderek artmış ve Konya vilayetinden başka vilayetlere de sevkîyat devam etmiştir. Bu kapsamda 16 Ağustos'ta İzmit'ten Konya'ya sevk edilen Ermenilerden 70'i Tarsus'a ulaştırılmıştır⁴⁰. Ay sonu itibariyle kabileler daha da artmış ve özellikle Ermeni muhacirlere verilen biletlerin Konya ve çevresindeki istasyonlara kadar olması beraberinde yığılmalara sebep olmuştur. Örneğin demiryolu şirketinin Ereğli'ye kadar bilet vermesi nedeniyle çeşitli yerlerden gelen binlerce Ermeni Ereğli'de kalmıştır. Çünkü gidecekleri yerlere sevkte yeterli vagon bulunamamıştır⁴¹. 28 Ağustos itibariyle Konya istasyonunda yaklaşık 3.000, Kaşınhanı istasyonunda 5.000 ve Ereğli istasyonunda 8.500 Ermeni muhacirin olduğu Konya Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir⁴². Muhacirlerin sayısının giderek artmaya başladığı bu günlerde Dâhiliye Nazırı, 24 Ağustos'ta Ermeni sevkîyatının İstanbul'a tahıl gönderilmesine engel olmayacak şekilde gerçekleştirilmesini istemiştir⁴³. Bunun yanında 28 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti, Ereğli ile Pozantı arasında oluşan yoğunluk sebebiyle kabilelerin öncelikle demiryolu ve motorlu araçlarla sevk edilmelerini; bunun yeterli olmaması durumunda ise güvenlikleri de dikkate alınarak dayanıklılıklarına göre yaya, at arabaları, katır sırtında nakledilebilecekleri talimatını vermiştir⁴⁴.

Konya'da Ermeni grupların yoğunluk kazanmaya başladığı asıl dönem 1915 yılı Eylül ayı ve sonrasıdır. Bu durum beraberinde birtakım sorunları da ge-

39 Ferudun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 54.

40 Gün, **a.g.e.**, s. 290, 295.

41 Tosun, **a.g.e.**, s. 56.

42 Tosun, **a.g.e.**, s. 56.

43 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 224.

44 Mustafa Yahya Metintaş, **Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler ve Uygulamalar**, Kırmızılar Yayıncılık, Eskişehir 2018, s. 121.

tirmeye başlamıştır. Konya Valisi Celal Bey'in Dâhiliye Nezaretine 2 Eylül'de gönderdiği telgrafa bakılırsa Ermeni muhacirlerin ihtiyaçları kısmen karşılanmış fakat demiryolu şirketi muhacirlerin sevki için gerekli vagonları hâlâ sağlayamamıştır. Bu sebeple kargaşa ortamı oluşmuş olmalı ki telgrafta Ermeni muhacirlerin çeşitli istasyonlarda “kalabalık hâlde” intihar ettiklerinden bahsedilmiş ve hızlıca sevkleri için yeterli miktarda vagon tahsis edilmesi istenmiştir⁴⁵. Konya'dan transit geçişlerde yaşanan bu problem zamanla daha da artmıştır. 8 Eylül'de Konya Valiliği, Dâhiliye Nezaretiyle irtibat kurarak Konya istasyonunda yaklaşık 6.000 ve Ereğli istasyonunda 15.000'den fazla Ermeni bulunduğunu belirtmiştir. Buradaki izdiham sona erinceye kadar sevkiyatın bir süre yapılmamasını istemiştir⁴⁶.

Ordunun ihtiyaçlarının giderilmesinde ve asker sevkiyatının yapılmasında Konya istasyonu kullanıldığı için buradan sevk edilen Ermeniler daha fazla beklemek zorunda kalmıştır⁴⁷. 9 Eylül'de Dâhiliye Nazırı, vilayette yaşanan aksaklıkların giderilmesi için valiliğe talimat vermiştir. Talimatta özetle; Pozantı'dan Adana'ya kadar sevkiyatın güvence altına alındığı ve ertelenmesini gerektirecek bir sebep olmadığı, sevkiyatın devamının şimdilik uygun olduğu, Ereğli'de toplanan ve toplanacak olan muhacirlerin istirahatlerinin sağlanması, ihtiyacı olanlara düzenli olarak “muhacirin tahsisatı”ndan yiyecek verilmesi için oradaki memurların yeterli olmaması hâlinde vilayet memurlarından birkaçının oraya görevlendirilmesi istenmiştir⁴⁸.

13 Eylül 1915 tarihinde Konya Valiliği sevk ve iskân ile ilgili gelişmeleri Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Buna göre 11 Eylül'de 46, 12 Eylül'de 27, 13 Eylül'de ise 16 vagon ile Ermeni muhacirlerin Konya'ya geldiği, bunlardan bir kısmının 30 vagon ile üç gün içinde gidecekleri yerlere gönderildikleri ancak daha fazla Ermeni'nin gönderilebilmesi için günlük 40 vagona daha ihtiyaç olduğu belirtilmiştir⁴⁹. Ayrıca Konya istasyon komiseri, Ermeniler için vagon tahsis edemeyeceğini bildirmiştir. Celal Bey de bu durumu 22 Eylül'de telgrafla Dâhiliye Nezaretine bildirerek Konya'da, birikmeden kaynaklanan

45 BOA. DH. ŞFR. 486.134.1.

46 Gün, a.g.e., s. 291.

47 Şenol, a.g.e., s. 46.

48 Ermenilerin Sevk ve İskân, s. 244-245.

49 Tosun, a.g.e., s. 56-57.

soruna dikkat çekmiştir⁵⁰. Yine 26 Eylül’de Celal Bey’in Nezarete gönderdiği telgrafa bakılırsa devam eden günlerde sorunlar daha da artmış ve bunları şöyle sıralamıştır:

“Konya yayla iklimi olduğu için bu mevsimde soğuklar başlamıştır. Geceleri hava sıcaklığı 5-10 dereceye kadar düşmektedir. Muhacirlerin bir kısmı çadırlarda kalmakta bir kısmı da açıkta bulunmaktadır. Muhacirlerin gerek çadırılı gerekse çadırsız olanların yaklaşık yüzde sekseni üzerlerini örtecek yorgandan da mahrum durumdadır. Konya istasyonunda 20.000 muhacir, yaklaşık bir o kadar da Ereğli’de bulunmaktadır. Afyonkarahisar, İzmit ve Eskişehir’den de muhacirler gelmeye devam etmektedir. Bunların Konya’dan çıkarılmaları için vagon tahsisinden başka çare bulunmamaktadır. İstasyon kumandanları bunlar için vagon tahsis etmemektedir. Muhacirlerin yaya olarak sevkine teşebbüs olunursa yaşlı, çocuk ve hasta olanlar yollarda dökülüp kalacaktır. Bu da her gün o güzergâhtan geçen yabancıların dikkatini çekecektir.”

Bu sorunlardan dolayı Celal Bey, muhacirlerin zor durumda olduğu için birkaç gün içerisinde sevk edilmelerine bir çözüm yolu üretilmesini istemiştir. Çözüm bulunamaz ise sevk edilen Ermenilerin buldukları mahallerde, köylere ve kasabalara dağıtılarak iskân edilmelerinin sağlanabileceğini veya geldikleri yerlere dönmelerine izin verilmesini Dâhiliye Nezaretine önermiştir⁵¹.

Ermeni muhacirlerin sevkini yapan diğer valilikler de mevcut durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Buna göre 10 Eylül 1915’te 1.737, 11 Eylül’de 1.384 Ermeni muhacirin Eskişehir’den, 18 Eylül’de Afyon’daki 7.991 Ermeni’den 5.769’unun Konya’ya gönderildiği rapor edilmiştir⁵². Karahisar Mutasarrıfı Şevket Bey’in 18 Eylül günü verdiği malumata bakılırsa Bursa, Eskişehir ve Ankara taraflarından gelen Ermenilerin sayısı, 7.631’i Karahisar, 2.000’i de Çay istasyonu civarında olmak üzere toplam 9.631’e ulaşmıştır. Bunların Konya’ya gönderilmesi kararı alınmış fakat askerî sevkiyat nedeniyle Konya’ya sevkler için vagon bulunamamış sadece posta trenleri ile 20-30 kişi sevk olunabilmiştir⁵³.

50 BOA. DH. ŞFR. 666.107.1.

51 BOA. DH. ŞFR. 490.119.1.

52 Gün, a.g.e., s. 290, 291.

53 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 93.

Konya'da transit geçişlerde sorunlar sürerken 3 Ekim'de Eskişehir civarından 50 vagon ile Ermeni muhacirler Konya'ya gönderilmeye devam etmiştir⁵⁴. Dolayısıyla vagon ihtiyacı daha da artarak Konya'da izdiham yaşanmış ve hatta muhacirler arasında ölenler olmuştur. Böylesi sorunlarla birlikte 3 Ekim itibarıyla Konya'da 20.000'den fazla Ermeni muhacirin sevkini beklediği anlaşılmaktadır⁵⁵.

Yaklaşık bir hafta sonra yığılma biraz olsun giderilmiştir. Çünkü Konya istasyonunda toplanan Ermenilerden 11.000'i 9-10 Ekim'de sevk edilebilmiştir⁵⁶. 11 Ekim'de Vali Vekili Rahmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta bakılırsa sevk edilen muhacir sayısı 12.000'e çıkmıştır. Ayrıca bugünlerde Konya'da 40.000 Ermeni'den 10.000 kişinin kaldığı ve bundan sonra gelecek olan Ermenilerin sevk edilecekleri vasıtaların tahıl nakliyatını engellemeyecek şekilde Konya Polis Müdüriyeti tarafından temin edildiği bilgisi verilmiştir⁵⁷. Bir gün sonra sevk edilmeyi bekleyen Ermenilerden 13.500'ü daha gönderilmiştir⁵⁸. Devam eden günlerde sevkler kesintisiz devam etmiştir. Bu kapsamda 13 Ekim'den 16 Ekim'e kadar yukarı istasyonlardan gelenlerle beraber Konya'dan 2.500'ü yaya, kalanı da vagonla olmak üzere toplam 9.600 Ermeni muhacir sevk edilmiştir⁵⁹.

Konya'da yaşanan olumsuzluklar Talat Paşa'ya da iletilmiştir. Talat Paşa Eskişehir, Karahisar ve Kütahya mutasarrıflıklarından Konya'ya sevki kararlaştırılan Ermeni muhacir sayısını istemiştir⁶⁰. Gelen cevaplara bakılırsa 18 Ekim

54 Gün, a.g.e., s. 294.

55 **BOA. DH. ŞFR.** 56.381.1; Hükümet, vilayetteki yığılmaları önlemek için önceden tedbir olarak geçici konaklama yerleri olan kamplar oluşturmuştur. Kamplar doğrudan Hükümetin denetimine tabi olmakla birlikte zaman zaman ihtiyaçların karşılanamaması durumu ortaya çıkmış ve yabancı yardım kuruluşlarından destek alınmıştır. Özellikle Amerikan Kızılhaç'ı ve Amerikan yardım kuruluşları bu destekler sayesinde kampların işletmesini yapar hâle gelmiştir. Konya'da kurulan kamp, istasyon yakınlarındaki açık alana kurulmuştur. Sevk ve iskân sürecinin bu aşamasında Konya'daki genel görünüm şehirde bulunan Amerikan yardım kuruluşunun hastanesinde görevli doktor ve misyonerler tarafından rapor edilmiştir. Bk. Çiçek, a.g.e., s. 265-267.

56 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 101-102.

57 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 286.

58 Tosun, a.g.e., s. 80.

59 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 68.92.1.

60 **BOA. DH. ŞFR.** 57.65.1.

itibariyle Karahisar istasyonunda hâlâ 1.863 Ermeni muhacir bulunmaktadır⁶¹. Aynı tarihte Çay istasyonunda ise 2.000 civarında Ermeni muhacir Konya'ya hareket etmek üzeredir⁶². Yine aynı gün Kütahya'da 1.400 kadar Ermeni muhacirden 1.000 kadarı Konya'ya sevkini beklemektedir⁶³. Diğer taraftan 17 Ekim'den 19 Ekim'e kadar üç gün içerisinde Konya'dan posta ve marşandiz trenlerle 5.000 Ermeni muhacir ilgili yerlere gönderilmiştir⁶⁴. 21 Ekim'e gelindiğinde yeni gruplar Konya'ya gelmeye devam etmiştir. Bu tarihte Valiliğin raporlarına göre Konya'da durum şöyledir:

“Merkezde 26.000 Ermeni bulunmaktadır ve bunların Pozantı'ya sevk edilebilmeleri için 520 vagona ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kadar vagonun tedariki de mümkün değildir. Köylerden bu ihtiyacı giderecek nakliye vasıtası toplansa bile mevsim kış olduğundan muhacirlerin hasta olmaları kaçınılmazdır. Eşyalarıyla birlikte yürüyerek sevkleri hâlinde ise çoğunluğu yollarda dökülüp kalacaktır.”

Dolayısıyla Konya'da yeniden izdiham oluşmuştur ve bu dikkate alınmalıdır. Kaldı ki ahalinin de şikâyeti oldukça artmıştır⁶⁵.

Bununla birlikte 21 Ekim'de yukarı istasyonlardan gelenler ve Akşehir'den gönderilen Ermenilerden 4.854'ü iki gün içinde sevk edilmiştir. 23 Ekim günü de 14 vagonla 1.050 Ermeni daha gönderilmiştir⁶⁶. Konya'ya yukarı istasyonlardan gönderilen Ermenilerden 23-24 Ekim gecesi vagonla 580, diğerlerinden araba ile 1.500 civarında erkek sevk edilmiştir. Bu durum 24 Ekim'de Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir⁶⁷. Küçük grupların sevkine karşılık bu günlerde bütün vagonlar askerî erzak taşınmasına tahsis edildiği için Konya'dan Pozantı yönüne hiçbir tren hareket edememiş ve Konya'ya yaya olarak gelen Ermeniler, Konya, Karaman ve Ereğli istasyonlarında yığılıp kalmıştır. Dolayısıyla Konya'da bulunan Ermenilerin tekrar yaya olarak sevkine imkân

61 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 108.

62 **BOA. DH. ŞFR.** 494.9.1.

63 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 68.93.1.

64 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 68.95.1.

65 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 73.56.1. Sevk sürecinin bu aşamasında Konya'daki genel görünüm şehirde bulunan Amerikan yardım kuruluşunun hastanesinde görevli doktor ve misyonerler tarafından rapor edilmiştir. Bk. Çiçek, **a.g.e.**, s. 240-250.

66 Metintaş, **a.g.e.**, s. 91.

67 **BOA. DH. ŞFR.** 494.86.1.

kalmadığı gibi trenle gönderilmesi de mümkün olmamıştır. Benzer şekilde Ereğli’de yığılma olmuş ve buradakilerin de gönderilmesi için ilgililere tebligatta bulunulmuştur.⁶⁸ Buna karşın 24 Ekim’de Konya Vilayetinden, vilayet dışında bulunan Ermenilerin Dâhiliye Nezaretinden tebligat yapılmadıkça sevk olunmaması ve yerlerinde kalmaları istenmiştir⁶⁹.

24 Ekim’e kadar sevk edilenler arasında Konya Ermenilerinin de olduğu Talat Paşa’nın kayıtlarından anlaşılmaktadır. Buna göre Konya’dan sevk edilen yerli Ermenilerin sayısı 4.381 kişidir. Bunların büyük bir kısmı Suriye, Zor, Halep, Urfa ve Musul’a gönderilirken bir kısmı da Adana, Bolu, Beyrut, Aydın, İzmit, Niğde gibi yerlere gönderilmiştir⁷⁰.

Son sevklerden sonra 26 Ekim’de asker aileleriyle Katolik ve Protestanlar müstesna olmak üzere yerli ve yabancı Ermeni sayısı 1.500 kişidir⁷¹. İki gün sonra bu kişilerin sevk edildiği bilgisi Nezarete iletilmiştir⁷². Yine Vali Samih Rıfat Bey, Dâhiliye Nezaretine 30 Ekim’de 2.700 kişinin 36 vagon ile yola çıkarıldığını⁷³; 31 Ekim’de de Konya’da yabancı Ermenilerden 1.500 kişinin kaldığını ve bunların da bir iki güne kadar sevk edileceğini bildirmiştir⁷⁴. Ayrıca 1 Kasım’da 2.885 Ermeni muhacir⁷⁵ ile 7-8 Kasım’da yukarı istasyonlardan gelenlerden 2.500’ünün 34 vagon ile gidecekleri yerlere gönderildiği⁷⁶, 13 Kasım’da diğer istasyonlardan gelen vagonlarla merkezde bulunan Ermenilerden 1.275’inin sevk edildiği bilgisi verilmiştir⁷⁷. 9 Kasım’da Edirne Karaağaç ahalisinden bir grup Ermeni direkt Konya’ya sevk edilmiştir⁷⁸. 11 Kasım itibarıyla, asker aileleri ile Protestan ve Katolikler müstesna olmak üzere bütün vilayet dâhilinde sevke tabi 4.108 Ermeni bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların 1.168’i yerli, geri kalanının ise diğer yerlerden gelip sevk edilmek

68 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 110-111.

69 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 295-296.

70 Tosun, **a.g.e.**, s. 46.

71 **BOA. DH. ŞFR.** 494.111.1.

72 **BOA. DH. ŞFR.** 495.20.1.

73 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 311.

74 Tosun, **a.g.e.**, s. 81.

75 **BOA. DH. ŞFR.** 495.73.1.

76 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 73.60.4.

77 **BOA. DH. ŞFR.** 497.32.1.

78 Tosun, **a.g.e.**, s. 60.

üzere bulunan kişilerdir⁷⁹. Buna karşın Valiliğinin bir gün sonra verdiği bilgiye bakılırsa asker ailesi, Katolik ve Protestan Ermenilerin vilayetteki toplam sayısı 10. 000'i geçmiştir⁸⁰. İki gün sonra Dâhiliye Nezareti, sevk edilmek üzere Konya'da bekleyen 2.000 Ermeni'nin şimdilik sevk edilmeyerek gözetim altında tutulmalarını, asker aileleri ile Katolik ve Protestan olanların Konya'da uygun yerlere iskân edilmelerini istemiştir⁸¹. Bu süreçte Konya üzerinden başka yerlere sevk edilmek için gönderilen Ermenilerden bazıları Konya'da kalmak istediklerini beyan etmişlerdir. Bu maksatla Dâhiliye Nezaretine başvurarak izin isteyenler olmuştur⁸².

Samih Rıfat Bey, 23 Kasım'da Konya'ya sevk olunan Ermeni muhacirlerin miktarı ve onların kazalara taksimi hakkında Dâhiliye Nezaretine bilgi vermiştir⁸³. Bu günlerde Pozantı tarafına sevkiyat yapılamaması nedeniyle merkezde yoğunluk oluşması önlenmek istenmiş ve Ermeniler, Ilgın başta olmak üzere kaza ve köylere sevk edilmiştir⁸⁴. 23 Aralık'ta Konya'daki Ermeni sayısı 8.385'tir ve bunların iskânı için vilayet dâhilinde muhtelif yerlere gönderilmesi planlanmaktadır⁸⁵. Bu süreçte sevklerle ilgili haberleşmeler ise daha çok Halep Vilayetiyle yapılmıştır. Bu nedenle 28 Kasım'da Talat Paşa, vilayetlere haberleşmelerin Halep vilayetiyle değil, eskiden olduğu gibi Dâhiliye Nezaretine yapılmasını emretmiştir⁸⁶.

1916 yılı başından itibaren Konya'dan sevkler devam ettirilmiştir. Buna karşın nakit bedel ödeyerek veya hava değişimi talep ederek Niğde, Irak, Suriye gibi yerlerden sevk edilenlerin arttığından bahsedilmiştir. Sevke tabi tutulan Ermenilerden önemli bir kısmı sevk edildiği bölgelerden çeşitli sebeplerle geri dönebilmiştir. Dolayısıyla hem sevklerin devamı hem de böylesi geri dönüşlerle Valilik, Konya'da Ermeni nüfusun çoğalacağına dikkat çekerek bu konuda tedbir alınmasını istemiştir⁸⁷.

79 BOA. DH. ŞFR. 497.1.1.

80 Gün, a.g.e., s. 292.

81 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 118.

82 Tosun, a.g.e., s. 57.

83 BOA. DH. ŞFR. 498.74.1.

84 BOA. DH. ŞFR. 498.84.1.

85 BOA. DH. ŞFR. 502.62.1.

86 BOA. DH. ŞFR. 58.143.1.

87 BOA. DH. ŞFR. 509.34.1.

25 Ocak 1916 günü, yukarı istasyonlardan gelen 1.600 muhacir ile Konya’da bulunan 1.225 muhacirden oluşan toplam 2.825 Ermeni’nin iskân bölgelerine sevk edilmesine devam edilmiştir⁸⁸. 28 Ocak’ta İstanbul basınına göre şimdiye kadar Konya’dan memleketlerine gönderilen Ermeni muhacirlerin sayısı 10.000’e yakındır⁸⁹. Ancak Konya Valiliği vilayete sevklerin devam etmesinden rahatsızdır ve bu konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretine sitemde bulunulmuştur. Burada Ermeni sevkياتının durdurulmasına, daha önce tebliğ edilmesine rağmen Eskişehir’den Konya’ya sevkياتın devam ettiğine dikkat çekilerek ya sevkiyata son verilmesi ya da geleceklerin Konya’dan Pozantı yönüne doğru gönderilmesine müsaade edilmesi istenmiştir⁹⁰.

Talat Paşa, 1 Şubat’ta Ermeni sevkياتına son verilmesinin Eskişehir Mutasarrıflığına yazıldığını belirtilerek şimdiye kadar Konya’ya gelmiş olanların vilayetin münasip mahallerinde ve eski tebligata göre iskân edilmesini emretmiştir⁹¹. Aynı tarihte Eskişehir’e yazılan telgrafta da Eskişehir’den Konya’ya mütemadiyen Ermeni sevk edildiğinin Konya vilayetince bildirildiği hatırlatılmıştır. Ancak evvelce bildirildiği gibi sevkياتın sonlandırıldığı; dolayısıyla Ermenilerin şimdilik Eskişehir’den Konya’ya gönderilmeyip buldukları mahalde iskân edilmeleri istenmiştir⁹². 12 Şubat günü Dâhiliye Nezareti, sevk sırasında İstanbul’da oldukları için sevk edilemeyen bir grup İzmitli Ermeni’yi Konya’ya göndermiş ve bunların vilayet dâhilinde iskân edilmelerini istemiştir⁹³. 25 Şubat’ta ise 136 Ermeni İzmir’den Konya’ya gönderilmiştir⁹⁴.

1916 Şubat’ında Dâhiliye Nezareti, görülen lüzum ile idari ve askerî sebeplerden dolayı Ermeni sevkياتının durdurulduğunu Vilayete bildirmiştir. Ayrıca şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiçbir sebeple sevk yapılmamasını emretmiştir⁹⁵. Fakat bu tarihten sonra da bazı özel durumlar dâhilinde sevkler yapılmaya devam etmiştir. Örneğin 3 Nisan’da Nezaret, Hınçak komitesiyle ilgilerinden dolayı Balıkesir’den çıkarılan bazı Ermenilerin Konya’ya sevk

88 Gün, **a.g.e.**, s. 297.

89 Bakar, **a.g.e.**, s. 186.

90 **BOA. DH. ŞFR.** 506.99.1.

91 **BOA. DH. ŞFR.** 60.199.1.

92 **BOA. DH. ŞFR.** 60.190.1.

93 Tosun, **a.g.e.**, s. 61-62.

94 Gün, **a.g.e.**, s. 295.

95 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 132.

edilmek üzere Karahisar'a geldiğini belirtilerek oraya geldiklerinde demiryollarından uzak bir kazaya gönderilmelerini Konya Vilayetinden istemiştir⁹⁶. 26 Nisan'da da İstanbul ve diğer yerlerden gönderilecek Ermenilerin Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Zor'a gönderilmeleri emredilmiştir⁹⁷.

19 Şubat 1917 tarihi itibarıyla Konya'da 1.485 yerli Ermeni bulunmaktadır. Bunların yanında büyük çoğunluğunu Batı vilayetlerinden gönderilenlerin oluşturduğu Ermeni sayısı 3.495'i erkek ve 7.233'ü kadın olmak üzere 10.728'dir⁹⁸. Katolik ve Protestan olarak yerinde bırakılanların sayısı 319'dur. Asker ailesi olduğu için sevk edilmeyenler 1.145, ihtida edenler 26, özel emirle sevk durdurulanlar 261, son emir gereğince askere gönderilenler 695 kişidir⁹⁹. Belirtilen tarihte çeşitli şekillerde Konya'da ticaret ve zanaatla uğraşan Ermenilerin sayısı 216'dır. Resmî dairelerde çalışanların sayısı ise 236'dır. Yerli ve yabancı Ermeniler, Katolik ve Protestan olarak yerlerinde bırakılanlar, asker ailesi oldukları için kalanlar, ihtida edenler, özel emirle kalanlar, son emir gereğince askere sevk edilenler 10.728 kişidir. Buna göre söz konusu tarihte Konya'daki Ermenilerin toplam sayısı 11.580 kişi olarak görülmektedir¹⁰⁰.

Konya Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Mart 1917 tarihli telgrafta Konya ve bağlı yerlerdeki Ermenilerin 1.990 adedi yerli ve 6.696 adedi yabancı olmak üzere toplam 8.686 kişiden oluştuğu bildirilmiştir. Bu kişilerin kayıtlı olduğu defterin posta yoluyla Dâhiliye Nezaretine gönderildiği ifade edilmiştir¹⁰¹.

II.1. Sevk ve İskânın Konya'daki Ekonomik Boyutu

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik olumsuzluklara rağmen sevk ve iskân için vilayet ve mutasarrıflıklara ayrı ayrı ödenek

96 Bakar, **a.g.e.**, s. 100-101.

97 **BOA. DH. ŞFR.** 65.95.1.

98 Gün, **a.g.e.**, s. 298.

99 Tosun, **a.g.e.**, s. 74.

100 **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 74.50.1; **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 74.50.2; **BOA. DH. EUM.** 2. Şb. 74.50.3.

101 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 384-385.

tahsis etmiştir¹⁰². Konya, sevk öncesi Zeytun Ermenilerinin iskânıyla çeşitli ihtiyaçların ortaya çıktığı vilayet olması nedeniyle mali desteğe gereksinim duymuştur. Bunun için Konya Valiliği 30 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek nakliye için 60.000 kuruş, iaşe için de günlük 200.000 kuruş ödeneye ihtiyaç olduğunu ve ayrıca 5.000 ya da 6.000 liranın da nakden gönderilmesini talep etmiştir¹⁰³. Talep hızlı bir şekilde karşılanmadığı için 200.000 kuruşluk ödenek talebi 6 Mayıs ve 10 Mayıs 1915'te yinelenmiştir¹⁰⁴. Ayrıca bu günlerde Konya Valiliğinin, Ereğli'de bulunan 4.022 Ermeni muhacirin iaşeleri için de 4.000 kuruş ödeneye ihtiyacı olmuştur¹⁰⁵. 25 Mayıs'ta Adana'dan gelen Ermenilerin iaşe ve sevklerinde harcanmak üzere gerekli ödeneğin Nezaretten gönderilmesine izin verilmiş fakat ödenek Konya'ya ulaşmadığı için 27 Mayıs'ta yeniden talepte bulunulmuştur. Nihayet Dâhiliye Nezareti, 29 Mayıs'ta Ermeniler için gerekli iaşe ve iskân masraflarının muhacirin ödeneğinden karşılanmasını isteyerek¹⁰⁶ ilk planda sevkiyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için gereken ödenek tahsisi yapılmıştır¹⁰⁷. Bu sayede Konya Valiliği, mayıs ayında Adana'dan gelen yaklaşık 5.000 Ermeni'nin iaşe masrafı olarak 59.760 kuruş, sevk masrafı olarak da 36.827 kuruş harcama yapmıştır¹⁰⁸.

Sevk ve iskân sürecinde Konya'ya gelen Ermeni muhacirlerin doğal olarak temel beslenme ihtiyaçları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, ödenek talep etmesi hâlinde Ereğli'de bulunan Ermeni muhacirlerin ekmek, zeytin ve peksimet ihtiyaçları için gereken paranın gönderileceğini, 29 Ağustos 1915'te Konya Valiliğine bildirmiştir. 31 Ağustos'ta da istasyonlarda bulunan Ermeni muhacirlere muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere ekmek verilmesini ve hareket ettiklerinde zor durumda kalmamaları için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir¹⁰⁹. 1 Eylül'de bu ihtiyaçların karşılanması için

102 Şenol, **a.g.e.**, s. 56.

103 **BOA. DH. ŞFR.** 469.4.1.

104 Tosun, **a.g.e.**, s. 63.

105 Gün, **a.g.e.**, s. 294.

106 Fehmi Kurtuluş, **Ermeni Tehciri ve Alman Önlemler**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 7.

107 Tosun, **a.g.e.**, s. 62.

108 Tosun, **a.g.e.**, s. 64.

109 Gün, **a.g.e.**, s. 294.

Dâhiliye Nezareti, Konya'ya 400.000 kuruş ödenek göndermiştir¹¹⁰. Valilik, 20 Eylül'de Konya merkezde bulunan 18.000 kişilik Ermeni nüfusun işe masrafları için ilave 4.000 lira, Ereğli Kaymakamlığı da 1.000 lira ödenek talep etmiştir¹¹¹.

22 Mart 1917 tarihine gelindiğinde Konya Vilayetine Ermeni muhacirlerin ihtiyacı için Dâhiliye Nezareti tarafından 500.000 kuruş ödenek daha gönderilmiştir¹¹². 20 Haziran'da iskân bölgeleri değiştirilen Rum ve Ermenilere harbiye tahsisatından verilmekte olan yevmiyelerin Mülteciler Talimatnâmesi'nin 6. maddesindeki hükme göre artırıldığı ifade edilmiştir. Günlük ödenen yevmiyelerin temmuz ayı başından itibaren küçükler için 60 paraya ve büyükler için 3 kuruşa çıkarıldığı bildirilmiştir¹¹³. 5 Temmuz'da Konya Valiliği, Dâhiliye Nezaretinden Arap ve Ermenilerin işeleri için seferberlik tahsisatından daha önce gönderilen 3.000 liranın tamamen harcandığını belirterek yeniden ödenek talebinde bulunmuştur¹¹⁴. Bunun üzerine tehcir edilen Ermeniler ve Rumların ihtiyaçları için 8 Ekim'de Konya Vilayetine 7. 500 lira ödenek gönderilmiştir¹¹⁵.

1918 yılında da Konya Vilayetine muhacirlerin ihtiyaçları için ödenek tahsis edilmeye devam edilmiş ve bu kapsamda 24 Mart 1918'de 500.000 kuruşluk ödenek aktarılmıştır¹¹⁶. Ödenek içerisinde muhacirlerin sağlık giderleri de bulunmaktadır. Bu doğrultuda Hükûmetçe görülen lüzum üzerine yerleri değiştirilerek yine Konya'ya gönderilen Rum ve Ermeni ailelerden hasta olanların ilaç, muayene ve tedavi masrafları seferberlik tahsisatından ödenmiştir¹¹⁷.

Sevk ve iskân sürecinde ödenek talepleri savaş ekonomisi gereği gecikmeli de olsa karşılanabilmiştir. Özellikle savaşın ekonomik yükünün iyice arttığı 1918 yılında vilayetlerde bulunan muhacirlerin giderleri karşılanmaya devam

110 Kurtuluş, **a.g.e.**, s. 8.

111 Tosun, **a.g.e.**, s. 64.

112 Kurtuluş, **a.g.e.**, s. 10.

113 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 388-389.

114 Tosun, **a.g.e.**, s. 64.

115 Kurtuluş, **a.g.e.**, s. 13.

116 Bakar, **a.g.e.**, s. 113-114.

117 **BCA.** 272.74.66.27.6.1; **BCA.** 272.74.66.27.6.2; **BCA.** 272.74.66.27.6.3; **BCA.** 272.74.66.27.6.5.

edilmiştir. Konya Defterdarlığı, 22 Mayıs 1918'de Konya'dan diğer yerlere gönderilecek Arap, Rum ve Ermeni ailelerin masraflarına tahsis edilen 8.000 liralık bir ödeneğin kullanılabilmesi için ihtiyaç duyulan senedin bir an önce düzenlenerek gönderilmesini istemiştir¹¹⁸.

Ödeneklerin nasıl kullanılacağı ile ilgili Valilik zaman zaman tereddüt yaşamıştır. Örneğin Konya Valiliği, 9 Kasım 1918 günü Konya'dan memleketlerine dönecek Ermeni ve Rumlardan sadece ihtiyacı olanların mı yoksa hepsinin mi masraflarının ödeneceğini Dâhiliye Nezaretine sormuştur¹¹⁹. Nezaret, ödeneklerin yetmemesi durumunda ilaveler yapmıştır. Bunun kanıtı olarak 14 Kasım 1918'de Konya Vilayetine Arap, Rum ve Ermeni ailelerin iâşe ve yol masrafları için gönderilen 600.000 kuruşun dışında 2.000.000 kuruş daha gönderilmesi gösterilebilir¹²⁰.

Mondros Mütarekesi öncesi ve sonrasında peyderpey Ermeni muhacirlerin geri dönüşlerine izin verilmiştir. Bunun için gerekli maddi kaynaklar da oluşturulmuştur. 26 Ocak 1919'da Dâhiliye Nazırı Vekili Ahmet İzzet imzasıyla Konya Vilayetine gönderilen telgrafta Arap, Rum ve Ermenilerin masrafına karşılık seferberlik ödeneğinden 2.000.000 kuruş gönderildiği bildirilmiş¹²¹ ve bu ödenek geri dönüşler için kullanılmıştır¹²². Ancak mütarekeden sonra oluşan kargaşa ortamında bazı sorunlar yaşanmış ve bunlar dikkatlice Hükûmet tarafından takip edilerek aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır. Buna göre 29 Mart 1919'da Konya'dan sevk olunan Ermeni muhacirlere şimendifer bileti alındıktan ve yoldaki iâşeleri temin edildikten sonra 2,5 lira verildiği haberinin araştırılması ve bu konuya açıklık getirilmesi istenmiştir¹²³. Mayıs ayında Ankara, Konya ve Akşehir'e gidecek Ermeni ve Rum muhacirler ile Müslüman muhacirler tren ücretlerindeki aşırı artış nedeniyle gönderilememiştir. Eskiden 120 kuruş olan bir kişilik ücretin 18,5 liraya çıkması nedeniyle sevkler aksamıştır. Muhacirler için özel bir fiyat tespit edilmesi için yapılan teşebbüsler sonuçsuz kalmıştır. Yine bu günlerde Maliye Nezaretinden istenen

118 **BCA.** 272.74.66.27.12.1; **BCA.** 272.74.66.27.12.2.

119 **BOA. DH. ŞFR.** 601.137.1.

120 Bakar, **a.g.e.**, s. 197.

121 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 445.

122 Tosun, **a.g.e.**, s. 90.

123 **BOA. DH. ŞFR.** 97.317.1.

6.000 lira gönderilmemiş ve bu nedenle muhacirlerin sevkiyatı ertelenmek zorunda kalmıştır. Sadece dul ve kimsesiz kadınlardan oluşan bir kafilenin sevk edilebileceği bildirilmiştir¹²⁴.

II.2. Sevk ve İskân Sırasında Konya'daki Kısıtlamalar ve İhtida Olayları

Sevk ve iskân sürecinde Hükûmet, Ermeni vatandaşlara yönelik birtakım kısıtlamalar getirmiştir. Bu kapsamda 2 Ağustos 1915'te aralarında Konya'nın da bulunduğu bazı vilayetlerden 16-60 yaş arasındaki erkek Ermenilerin Osmanlı ülkesinin sınırları dışına çıkmasına izin verilmemesini istemiştir¹²⁵. Yine Talat Paşa'nın 21 Ekim 1915 tarihli talimatıyla Ermenilerin izinsiz hareketlerine kısıtlama getirilmiştir. Müslüman olmuş ya da olmamış bütün Ermenilerin memur olanlarıyla ellerinde askerî belgeye sahip olarak resmî bir görev için gidenler hariç olmak üzere diğer demiryolu memur ve hizmetlilerinin Dâhiliye Nezaretinden izin almadan buldukları yerden İstanbul'a veya diğer yerlere gitmelerine izin verilmemesi istenmiştir¹²⁶.

Konya'da bazı Ermeniler ihtida etmiş yani Müslüman olmuşlardır. Onların bu tavrı ilk zamanlar sevkten kurtulmak için din değiştirdikleri şeklinde yorumlanmıştır¹²⁷. Bunun için 5 Ağustos 1915 tarihinde Konya vilayetine gönderilen bir yazıda Ermenilerin din değiştirmelerinin kabul edilmeyeceği bildirilmiştir. Fakat sonradan din değiştirme taleplerine Hükûmetin tavrı değişmeye başlamıştır¹²⁸. 4 Kasım'da vilayetlerden sürekli ikamet ettikleri yerlerde bırakılan veya sevkiyat sırasında merkezden gönderilen özel emirlerle ikametgâhlarına iade edilen veya herhangi bir yerde kalan Ermenilerin din olarak İslamiyet'i seçip Müslüman olmalarının kabul edileceği bildirilmiştir¹²⁹. 8 Mart 1916 tarihinde de bu tartışmalar sürmüş ve anılan tarihte Dâhiliye Nezareti ihtida eden Ermenilerin de sevk edilmeleri gerektiğini Konya vilayetine bildirmiştir.¹³⁰

124 Bakar, a.g.e., s. 200.

125 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 69-70.

126 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 149-150.

127 Tosun, a.g.e., s. 44-45.

128 Bakar, a.g.e., s. 101.

129 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 314.

130 Tosun, a.g.e., s. 45.

II.3. Konya’da Sevk ve İskândan Muafiyetler ile Af ve Yardım Talepleri

Dâhiliye Nezareti 15 Ağustos 1915 günü, Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden şimdiye kadar sevk olunmayanların sevkinden vazgeçilmesi; sevk olunanların ve kalanların sayılarının bildirilmesini emretmiştir¹³¹. Aynı tarihte Konya’ya da gönderilen bir başka telgrafta Ermeni mebus ve ailelerinin sevk ve iskân kapsamında dışarı gönderilmemesi¹³², bir diğerinde ise sevk edilecek Ermenilerden asker, subay ve sıhhiye subaylarının ailelerinin buldukları yerlerde kalmalarına müsaade edilmesi istenmiştir¹³³. 17 Ağustos 1915’te de demiryolları hizmetinde çalışan Ermeni memurlar ile diğer çalışanlardan ellerinde hizmetlerine dair belge olanların aileleriyle birlikte sevklerinden imtina edilmesi talep edilmiştir¹³⁴.

Dâhiliye Nezareti 8 Eylül 1915’te de Osmanlı Bankasının merkez ve şubelerinde çalışan ve iyi hâlleri Hükûmetçe onaylanan Ermeni memurların şimdilik görevlerine devam etmelerine müsaade edilmesini emretmiştir¹³⁵. 18-19 Eylül’de Talat Paşa, Anadolu Demiryolu Şirketinde görevli memurların nakliyat ve askerî hususlar sebebiyle sevk olunmalarını, şimendiferde görevli Ermeni memur ve müstahdemin yakın akrabalarının da sevkten muaf tutulmalarını istemiştir¹³⁶.

16 Ocak 1916 günü Talat Paşa, içinde Konya’nın da olduğu bazı vilayetlerden bilgi istemiştir. Burada Ermenilerden sevkîyat esnasında herhangi bir görevi olmadığı hâlde sevkten muaf tutulmak amacıyla hizmete alınanların ve hâlen şimendifer işlerinde devam eden, bir hizmeti olmadığı hâlde hizmetli gösterilip alıkonularının vilayet dâhilindeki miktarı ile isimlerinin araştırılmasını ve Dâhiliye Nezaretine bildirilmesini istemiştir¹³⁷. Aynı tarihte Nezaret, Düyun-ı Umumiye ve Reji idarelerinde çalıştığı için sevkten muaf tutulan Ermeni memurlar ile yeniden tayin edilen Ermenilerin isimlerinin, tayin tarihlerinin ve nereli olduklarının araştırılarak bilgi verilmesini vilayetten talep etmiştir¹³⁸.

131 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 213-214.

132 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 76.

133 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 215.

134 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 217.

135 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 244.

136 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 264-265.

137 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 126.

138 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 345.

25 Nisan 1916'da demiryollarında görev yapan bazı Ermeni memur ve müstahdemlerin görevli oldukları istasyonlarda değişiklik yapıldığı belirtilmiştir. Bu kişilere askerî makamlarca verilecek belgelerde ailelerini de görev yerlerine götürmelerine müsaade edilmesi emredilmiştir¹³⁹.

Sevk ve iskân süresince sevk edilecek Ermenilerin af talepleri ile sevke tabi tutulanlara yardım yapılması yönünde çeşitli müracaatlar olmuştur. Bunların masrafları Hükümet tarafından karşılanırsa da özellikle yabancı kurum ve kuruluşlar Anadolu'daki temsilcileri aracılığıyla yardım girişiminde bulunmuş fakat bunlara Hükümet ve mahallî idareciler şüpheyle yaklaşmıştır. Örneğin, Konya'da bulunan Amerikan Hastanesi doktoru Dodd, Amerikan Büyükelçiliğinden temin ettiği paraları Ermenilere dağıtmıştır. Durumu öğrenen Konya Valiliği bunu 27 Şubat 1916'da Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir¹⁴⁰. 10 Haziran 1916'da Talat Paşa, Konya'ya sevk olunan Zeytun Ermenilerine Amerikan heyetinden bir üyenin yardım amacıyla gönderilmesinde bir sakınca olup olmadığını sormuştur¹⁴¹. Konya Valiliği bu talebe olumsuz cevap vermiştir¹⁴².

Bunların dışında sevk ve iskân edilmesine karar verilen kişilerden bazıları şahsen veya Ermeni cemaatleri aracılığıyla sevk dışında bırakılmak istemiştir. Konya Ereğli'ye sevk edilen Papaz Karabet Dülgeryan ve yanındakiler Başkumandanlık Vekâletinden daha yakın yerlere iskân edilme talebinde bulunmuşlardır. Burdur Ermeni Cemaati adına Papaz Arsen, Osmanlı Devleti'ne asırlarca sadık kaldıklarını ve Konya'ya zor şartlarda geldiklerini söyleyerek sevk ve iskândan muaf tutulmalarını istemiştir. Benzer şekilde sadakatlerini belirten Karahisar Ermeni Cemaati üyeleri, Konya'ya göç ettirilecekleri şayialarından rahatsız olduklarını dile getirmiş ve başka bir yere gönderilme talebinde bulunmuştur. Isparta Ermeni Cemaati adına Serkis, Konya'ya gönderilen Isparta Ermenilerinin daha münasip yerlere yerleştirilmelerini istemiştir¹⁴³. Karamürseli Ermeniler adına müracaat eden Papaz Nişan, Konya'da iskân edilmeleri için talepte bulunmuştur¹⁴⁴. Benzer gerekçelerle bizzat Talat Paşa da emir vermiştir. Bu doğrultuda Tekfurdağı eski mebusu Agop Boyacıyan Efendi'nin Konya Ereğlisi'nde zorunlu sevk kapsamındaki yeğeni

139 BOA. DH. ŞFR. 63.96.1.

140 Tosun, a.g.e., s. 65-66.

141 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 39-40.

142 Tosun, a.g.e., s. 66.

143 Bakar, a.g.e., s. 104.

144 Gün, Meşrutiyet'ten Mütareke'ye Konya'ya Sürgün, s. 291.

Tekfurdağlı Bogos'un sevkinden vazgeçilerek Konya'da kalmasına müsaade edilmesini ve durumun bildirilmesini istemiştir¹⁴⁵.

Benzer talepler neticesinde Konya'da zorunlu ikâmete tabi tutulan Ermenilerin kendileri ya da yakınlarından pek çoğu Konya dışında istedikleri bir yerde ve genellikle İstanbul'da ikâmet etmelerine izin verilmesi hususunda af taleplerinde bulunmuşlardır. Konya'da sevk ve iskân nedeniyle bulunan bazı Ermeniler de eş ve çocuklarının ya da diğer yakınlarının yanlarına gelmesi konusunda yardım talep etmiştir¹⁴⁶. Bazı Ermeniler de sevk edildikleri yerlerden memnun kalmadıkları için kendilerinin Konya'ya gönderilmesini istemiştir¹⁴⁷. Neticede Konya Valiliği, Protestan ve asker ailelerinden oluşan 414 Ermeni'nin sevkinden vazgeçildiğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir¹⁴⁸.

II. 4. Sevk ve İskân Sırasında Konya'da Güvenlik Tedbirleri ve Özensizlikler

Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği ve olumsuzluklarının had safhaya çıktığı günlerde bile Hükûmet, Ermeni kabilelerin güvenliğine zarar gelmemesi için büyük gayret göstermiştir. Dâhiliye Nezareti taşradaki yöneticilere gönderdiği talimatlarla özellikle jandarma ve memurlardan Ermenilere kötü muamele etmemeleri için tedbir alınmasını ve olası fenalıkları yapanların azledilerek yargılanması talimatını vermiştir¹⁴⁹. Bunun yanında Dâhiliye Nezareti, vilayetlerden Ermeni sevkياتında görevlilerin isyana sebep olabilecek her türlü hareketten kaçınmasını emretmiştir¹⁵⁰. Nitekim Dâhiliye Nezareti, Konya'nın da aralarında bulunduğu bazı vilayetlere gönderdiği 1 Eylül 1915 tarihli telgrafta, Urfa Amele Taburunun bir bölümündeki Ermenilerin kasma ve kürekle saldırarak başlarındaki yüzbaşı ile bazı Müslümanları şehit ettiklerine değinilmiş ve Ermenilere yönelik emniyet tedbirlerinin artırılması istenmiştir¹⁵¹.

145 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 116.

146 Gün, **a.g.e.**, s. 301-303.

147 Gün, **a.g.e.**, s. 310.

148 Tosun, **a.g.e.**, s. 70.

149 McCarthy, **Türkler ve Ermeniler**, s. 168; Yusuf Sarıncay, "Ermeni Tehciri Sırasında Yaşanan Suiistimaller ve Alman Tedbirler", Ed. Mehmet Şahingöz, **Ermeni Meselesinde Türk Yurdu Yazıları**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2007, s. 362.

150 **BOA. DH. ŞFR.** 55.269.1.

151 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 240.

Bundan başka Halep İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdürü Şükrü, Konya sevk memurluğundan verilen bilgiye dayanarak sevkியatta gereken özenin gösterilmediği, gevşek davranıldığı ve yayımlanan talimatnâmeğe uyulmadığı hususunu dile getirmiştir¹⁵².

5 Eylül 1915 tarihinde Konya Valiliği, Ermenilerin Ereğli'ye sevkі sırasında bazı görevlilerin Ermenilere kötü davranması üzerine polis tarafından rapor tutulduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. 7 Eylül'de Konya'nın Saidili (Kadınhanı) ve Ilgın kazaları arasında Ermenilere yönelik bir saldırı meydana gelmiş ve eşyaları gasp edilmiştir. Bu olaya karışan 10 kişi ve onlarla iş birliği yapan 3 jandarma tutuklanmıştır¹⁵³. 17 Eylül 1915 günü Hacı Nuri adlı kişinin Karaman istasyonunda Ermeni muhacirlere kötü davranıldığıyla ilgili şikâyet resmî belgelere yansımıştır. Tevfik Çavuş isimli bir jandarmanın Karaman istasyonunda bazı Ermeni muhacirleri kırbaçladığı, daha önce yapılan uyarılara rağmen böyle davranan kişi ile buna müsamaha gösterenler hakkında hızla tahkikat yapılması ve suçluların şiddetle cezalandırılması ve sonucun bildirilmesi Nezaret tarafından istenmiştir¹⁵⁴. Bunların yanında bazı doktor ve istasyon çalışanları rüşvet, yolsuzluk gibi kötü davranışlar sergilemiştir. Konya İstasyon Tabibi İstavrakı'nın bazı Ermenilere para karşılığında, yolculuk yapamaz ya da istirahati gereklidir şeklinde raporlar verdiği tespit edilmiştir¹⁵⁵. Bazı Ermeniler ihtiyaçları olmadıkları hâlde devletten para talebinde bulunmuştur. Bazıları sahte isimlerle işlem yaptıрма yoluna gitmiştir¹⁵⁶.

Sevk ve iskân sürecinde benzeri ihmalleri bulunanlar Konya'daki Divan-ı Harp mahkemesine sevk edilmiştir. Buna 15 Aralık 1915'te Konya'ya sevk edilecek Ermenilerden bazılarını para karşılığında bir süre Eskişehir'de ikamet ettiren polis memurlarının mahkemeye sevk edilmeleri kanıt olarak gösterilebilir¹⁵⁷. Neticede 1916 yılı 22 Mayıs gününe kadar Konya'da 16 kişi Ermenilerin sevk ve iskânları olumsuz davranışları nedeniyle Divan-ı Harpte yargılanmıştır¹⁵⁸.

152 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 99.

153 Tosun, **a.g.e.**, s. 67.

154 Bakar, **a.g.e.**, s. 128.

155 **BOA. DH. EUM. KLH. 2.3.1; BOA. DH. EUM. KLH. 2.3.2; BOA. DH. EUM. KLH. 2.3.3.**

156 Tosun, **a.g.e.**, s. 69.

157 **BOA. DH. EUM. MEM. 71.73.1.**

158 Bakar, **a.g.e.**, s. 132, 133.

Sevk edilen Ermenilerden bazılarının yetkili makamlardan izin almaksızın eski yerlerine dönmeleri veya rüşvet aracılığıyla kaçmaları da söz konusu olmuştur. Bu minvalde gelişmelerin yaşanması üzerine Talat Paşa, aralarında Konya'nın da bulunduğu bazı vilayet ve mutasarrıflıklardan, sevk edildikleri yerlerden firar ederek gelen Ermenilerin toplattırılarak daha ilerilere sevk edilmeleri ve sayılarının bildirilmesini istemiştir¹⁵⁹. Konya'ya sevk edilen bazı Ermeni kadınların sahte nüfus tezkeresi düzenlenerek ve kıyafet değiştirerek para mukabilinde İstanbul'a kaçırılmakta iken yakalandıkları ve yerlerine iadelerinin istendiği¹⁶⁰ ve yine İstanbul'a gidebilmek için Ermeni kadınların kendilerini Müslüman olarak tanıttıkları ve çarşaf giydikleri polis ve müfettiş raporlarına yansımıştır¹⁶¹. Konya'dan yolcu treni ile İstanbul'a gelen iki Ermeni kadının Haydarpaşa İstasyonunda yakalanarak Polis Umum Müdürlüğüne sevk edildiği arşiv kayıtlarına girmiştir¹⁶². Sonuçta sevk ve iskâna tabi olduğu hâlde uygun olmayan yöntemlerle kaçmaya çalışanlar hakkında transit geçtikleri Konya İstasyonunda kontroller yapılmış ve kurallara uymayan bazı Ermeniler tespit edilerek trenlerden indirilmiştir¹⁶³. Hatta Konya'da söz konusu bu yöntemlerle kaçmak isteyenlerin artması üzerine kadınlara seyahat belgesi düzenlenmesi gündeme gelmiştir¹⁶⁴.

Kitlesel sevklerin azalmasından sonra yukarıdaki gelişmelere benzer olaylar yaşanmaya devam etmiştir. Bazı Ermenilere sahte vesika vererek İstanbul'a kaçırıldığı bildirilen Konya istasyon memuru Tahsin Efendi hakkındaki tahkikat ve takibat yapılmıştır¹⁶⁵. 29 Aralık 1918 tarihinde Konya'da bir Ermeni kızı kaçıran iki şahıs yakalanarak tutuklanmış ve tahkikat evrakı adliyeye sevk edilmiştir¹⁶⁶. Bu tür olayların artması üzerine Nezaret, seyahat varakalarındaki isimlerle nüfus tezkirelerinin karşılaştırılması ve böylece kız kaçırma vakalarının tespit edilerek önlenmesini istemiştir¹⁶⁷.

159 **BOA. DH. ŞFR.** 63.294.1.

160 **BOA. DH. EUM. SSM.** 60.86.1; **BOA. DH. EUM. SSM.** 60.86.2.

161 **BOA. DH. EUM. SSM.** 18.20.1; **BOA. DH. EUM. SSM.** 18.20.2; **BOA. DH. EUM. SSM.** 18.29.1.

162 **BOA. DH. EUM. SSM.** 11.23.A.1.

163 **BOA. DH. EUM. SSM.** 8.12.A.1.

164 **BOA. DH. ŞFR.** 535.15.1.

165 **BOA. DH. ŞFR.** 66.167.1.

166 **BOA. DH. EUM. 2. Şb.** 66.22.1; **BOA. DH. EUM. 2. Şb.** 66.22.2; **BOA. DH. EUM. 2. Şb.** 66.22.3; **BOA. DH. ŞFR.** 608.39.1.

167 **BOA. DH. EUM. 2. Şb.** 28.6.1; **BOA. DH. EUM. 2. Şb.** 28.6.2.

Sevk ve iskân sürecinde savaş ve iklim koşullarının etkisiyle sağlık sorunları da görülmüştür. Talat Paşa imzasıyla 7 Kasım 1915'te Konya Vilayetine gönderilen telgrafta, Ereğli'deki 200 Ermeni'den 50'sinin ağır ve 150'sinin hafif hasta ve çoğunluğunun dizanteri ve sıtma olduğu ve kalacak yerleri olmadığından bahsedilerek bunların boş olan Ermeni evlerinde tecrit edilmeleri istenmiştir¹⁶⁸.

III. Sevk ve İskânın Sona Ermesi ve Konya Vilayetine Geri Dönüşler

Ermenilerin sevk ve iskânı, Konya gibi bazı vilayetlerde daha önce başlasa da kitlesel sevkler 1 Haziran 1915'ten 15 Mart 1916'ya kadar yaklaşık dokuz ay sürmüş ve bu tarihten sonra vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen talimatla sevk ve iskân durdurulmuştur¹⁶⁹. Bu günlerden sonra kitlesel sevkler yapılmamış sadece yollarda bulunanlar sevk bölgelerine gönderilmeye devam etmiştir. Ermeni muhacirlerin geri dönüşüyle ilgili ilk adım 14 Ekim 1918'de sadrazamlık makamına gelen Ahmet İzzet Paşa tarafından atılmıştır. Esasında 8 Eylül 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Konya Valiliğine gönderdiği telgrafta Konya'nın merkez ve merkeze bağlı yerlerde bulunan Ermenilerin sevk edilmeyerek buldukları yerlerde kalmalarını istemiştir. Ahmet İzzet Paşa'nın 19 Ekim 1918 tarihinde kurduğu Hükûmetin programında nakil ve sevk edilen Ermenilerin ve diğer vatandaşların eski yerlerine dönmelerine izin verileceği ve zararlarının ödeneceği belirtilmiştir¹⁷⁰.

Meclis-i Vükela kararıyla Hükûmet, savaş sebebiyle nakledilen Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski ikametlerine dönebileceklerine dair resmî izni içlerinde Konya'nın da bulunduğu vilayetlere göndermiştir. Talimatta dönüşlerin isteğe bağlı olacağı ve zorlama yapılmayacağı vurgulanmıştır. 5 Kasım 1918'de bir talimat daha gönderilerek Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmelerinde kolaylık gösterilmesi, herhangi bir mağduriyete müsaade edilmemesi, seyahatleri süresince yetecek miktarda ekmek verilmesi, sevkiyat için ilave vagon tahsis edilmesi, yol masraflarının harbiye tahsisatından ödenmesi, baskı ve korku ile Müslüman olanların serbest bırakılması, seyahatler sırasında asayiş ve mahallî düzenin korunması için itina gösteril-

168 Bakar, **a.g.e.**, s. 135.

169 Sarıay, **a.g.m.**, s. 362.

170 Tosun, **a.g.e.**, s. 86.

mesi istenmiştir. 5 Kasım tebliğatında ayrıca Ermeni cemaatine hemen kilise tedariki için Konya Vilayetine özel olarak hükûmetçe yardım yapılmasından bahsedilmiştir¹⁷¹.

Geri dönüşlerin serbest bırakılması üzerine Konya'ya gelişler olduğu gibi Konya'dan gidenler de olmuştur. Konya'dan 18 Kasım 1918 tarihi itibarıyla 2.721 kişi memleketlerine geri dönmüştür. Buna karşın Konya'da hâlâ 30.000 civarında Ermeni bulunmaktadır¹⁷². Konya Valiliği 21 Kasım 1918'de, vilayete sevk edilen Ermenilerden memleketlerine dönmek isteyenlerin güvenli bir şekilde dönmeleri ve iskân edilmelerinin sağlanması hususunda yeniden Nezaretten destek istemiştir¹⁷³.

1918 yılı Kasım ayının son günlerinde Konya'da bulunan Ermeni gruplar memleketlerine dönmek için acele etmiştir. Bu doğrultuda 24 Kasım 1918'te Konya Valiliği, istasyonda toplanan Ermenilerin hücumla vagonlara bindikleri ve sevklerinin tehir edilmeyerek bir defaya mahsus olmak üzere memleketlerine gitmelerine müsaade edildiğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir¹⁷⁴. Nitekim 5 Aralık'ta Konya'dan yola çıkan 200 kadar Ermeni muhacirin İstanbul'a vardığı basına yansımıştır¹⁷⁵. 9 Aralık'ta ise Konya'da sevk ve iskân konusunda Hükûmetten yardım talep etmeyip kendi imkânlarıyla sevklerini isteyen Ermeniler olmuştur. Konya Valiliği bunların sayısı ve nereli olduklarını İstanbul'a bildirmiştir¹⁷⁶.

12 Aralık 1918 tarihinde tebliğ olunan 11 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile seferberlik esnasında gerçekleşen sevk suçlarının araştırılması amacıyla beşincisi Konya Vilayetine gönderilmek üzere on adet komisyon kurulmuştur¹⁷⁷. Yine aynı gün Konya'dan Dâhiliye Nezareti, Ermeni ruhani reisi nezdinde bulunan ve sevk edilen Ermeni yetimlere ücretsiz ekmek verilmesini istemiştir¹⁷⁸. Nezaret, böylesi talep ve ihtiyaçların seferberlik tahsisat-

171 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 176-177.

172 Tosun, **a.g.e.**, s. 87.

173 **BOA. DH. ŞFR.** 603.37.1.

174 **BOA. DH. ŞFR.** 603.71.1.

175 Bakar, **a.g.e.**, s. 178, 179.

176 **BOA. DH. ŞFR.** 605.56.1.

177 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 185-186.

178 **BOA. DH. ŞFR.** 605.102.1.

tından karşılanmasını uygun bulmuştur¹⁷⁹. Ayrıca 19 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla geri dönüşlerin izlenmesi amacıyla Eskişehir, Ankara ve Konya havalisine gönderilecek tahkik heyetlerinin masraflarının seferberlik ödeneğinden karşılanması kabul edilmiştir. Bunun gerçekleşmemesi hâlinde mezkûr harcamaların Hazine-i Maliyeden yapılması istenmiştir¹⁸⁰.

19 Aralık 1918 tarihinde Konya'da hâlen sevk edilmek üzere 2.000'den fazla Ermeni bulunmaktadır¹⁸¹. 23 Aralık'ta Konya Valiliği, Konya'daki Ermeni sevkiyatından bahsedilerek vagon bulunamadığından sevkiyatta sorun yaşandığını ve bunun giderilmesi için Muhacirin Müdüriyetine dirayetli ve yetenekli birinin görevlendirilmesini istemiştir¹⁸².

Ermeni muhacirlerin yerlerine iadesinde yaşanan sorunları tespit etmek üzere 27-31 Aralık'ta komisyonlar oluşturulmuştur. Buna göre İskân-ı Muhacirin Müdürü Sabri Bey'in başkanlığında, Mülkiye Müfettişlerinden Refet ve Celal Bey ile Ermeni ve Rum Patrikhanesi temsilcilerinin de içinde bulunduğu bir heyet, iade olunanların durumunu incelemek için hareket edecek ve incelemelere Konya'dan başlanacaktır¹⁸³. Dâhiliye Nezareti, 6 Ocak 1919 günü Konya Vilayetinden söz konusu heyetin Konya'ya gelişine kadar Ermeni muhacirlerin sevk olunmamasını istemiştir¹⁸⁴.

Dâhiliye Nazırı Vekili Ahmet İzzet 15 Ocak 1919 tarihinde, Konya Vilayetinden 9 Aralık tarihli talimatnâmenin yanlış yorumlandığını belirterek bütün Ermenilerin kira bedellerinin ödenmesinin mümkün olmadığı, kimsesiz kadın ve acezenin mutlaka vilayet merkezinde toplanması gerektiği, muhafaza ve iaşeden maksadın her gün sıcak yemek verilmesi olmayıp açlık ve sefaletten korunmaları anlamına geldiğini bildirmiştir. Ayrıca ihtiyacı olan Ermenilere ekmek veya hububat verilmesi ve ara sıra da yemek dağıtılmasını ve bölgedeki komisyonun da bu konuda bilgilendirilmesini emretmiştir. Bir gün sonra Ahmet İzzet, Konya Vilayeti ile Eskişehir ve İzmit mutasarrıflıklarından yardıma muhtaç Ermenilere memleketlerine gidinceye kadar ödenek

179 **BOA. DH. ŞFR.** 94.165.1.

180 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 410-411.

181 Bakar, **a.g.e.**, s. 183.

182 **BOA. DH. ŞFR.** 603.56.1.

183 Bakar, **a.g.e.**, s. 184.

184 **BOA. DH. ŞFR.** 95.53.1.

tahsis edilmesini istemiştir. Gittikleri yerden başka bir yere gitmeleri hâlinde ise kendilerine ücret ödenmemesi talimatı verilmiştir¹⁸⁵. 18 Ocak 1919 günü de Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde onlara teslimi, olmayan yerlerde ise Hükûmetçe emniyet altına alınması ve durumun bildirilmesi istenmiştir¹⁸⁶. 26 Ocak'ta Ermeni ve Rumların genel durumu ve iskân işlerini incelemek üzere Konya'da bulunan karma heyetin oradaki çalışmalarını bitirmeleri hâlinde Eskişehir, Bilecik ve İzmit'e gitmelerinin heyet reisliğine bildirilmesi talep edilmiştir¹⁸⁷. Yine aynı gün memleketlerine dönmekte olan gayrimüslimlerin derhâl mal ve mülküne kavuşmalarının sağlanması, açıkta kalan Müslüman muhacir ve mültecilerin de mağduriyetine meydan verilmemesi, yardıma muhtaç olanların iâşe ve iskânının kimseyi mağdur etmeden talimatlar doğrultusunda sağlanması emredilmiştir¹⁸⁸.

Konya Vilayeti geri dönüşlerde karşılaştığı sorunlar hakkında Dâhiliye Nezaretinden görüş istemiştir. Bu kapsamda Nezaret çeşitli konularda vilayete talimat vermiştir: Rum ve Ermenilere ait malların çeşitli yollarla el değiştirmesine fırsat verilmemesi¹⁸⁹, terk edilen Ermeni mallarının sahiplerine iade edilmesi¹⁹⁰, mülteci ve muhacir yetim çocukların yabancıların eline geçmesine meydan verilmemesi¹⁹¹, memleketlerine dönenlerin bir süre vergilerden muaf tutulması¹⁹², sevk ve iskân sırasında terk edilen meskenlerin sahiplerine iadesi edilmesi¹⁹³.

185 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 199-201.

186 Kurtuluş, **a.g.e.**, s. 38.

187 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 443.

188 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 207-208.

189 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 450.

190 **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, s. 218-219.

191 **Ermenilerin Sevk ve İskânı**, s. 455.

192 Gün, **a.g.e.**, s. 308.

193 **BOA. DH. ŞFR.** 632.65.1.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği günlerde tamamen bir iç güvenlik tedbiri olarak Osmanlı Ermenilerinin bir kısmına yönelik alınan sevk ve iskân kararı ve uygulanması bakımından Konya, sevkin bütün boyutlarıyla yaşandığı bir vilayet olmuştur. Daha sevk ve iskân kararı alınmadan Zeytun Ermenilerinin Konya vilayetine sevk ve iskânı da bir bakıma naklin ön uygulama sahası olarak değerlendirilebilir. Kaldı ki Karahisar ve Kayseri İncesu'dan Ermenilerin Konya'ya gönderilmesi sevk öncesi iskân denildiğinde ilk akla gelen vilayet olmuştur. Fakat gerek isyana katılmış bu Ermenilerin Konya'da da komitacılık ve ayaklanma ihtimalinin oluşması gerekse sevk ve iskâna tâbi tutulan kişi sayısının fazlalığı nedeniyle bu düşünceden vazgeçilmiştir.

Vilayete yapılan sevkleri ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi yukarda da bahsedildiği gibi Zeytun Ermenilerinin nakil öncesi vilayete sevk ve iskânlarıdır. İkinci dönemi ise sevk ve iskân kararı sonrası vilayetin mülki ve ulaşım kaynakları göz önünde bulundurularak kabilelerin sevk için toplanma ve sevk ve iskân bölgelerine sevk edilmeleridir. Esasen ikinci dönemde birinci dönem atılan adımdan vazgeçilerek bu Ermeni grupların da sevke tâbi tutulmuş olması dikkate alındığında asıl önemli ve uzun olan ikinci dönemdir. Sevke tâbi tutulan Ermenilerin yoğunlaşmaya başladığı günler Ağustos 1915'in sonları olmuş ve vilayet genelinde yaklaşık sayıları 16.500'e ulaşmıştır. Bu günlere kadar sevk ve iskânın uygulanmasının anlaşılabilmesi ile oluşan küçük aksaklıklar dışında vilayet genelinde sorunlar yaşanmamıştır. Fakat bu günlerde trenler daha çok İstanbul'a tahıl sevki ve askerî gayelerle kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bu yığılmalar trenlerle değil motorlu, yaya ve at arabaları yoluyla önlenmeye çalışılmış fakat bu çözüm bir dizi başka sorunu beraberinde getirmiştir. Asıl sorun ise sayıları günden güne artan kabilelerin Eylül ayı içerisinde yaklaşık 21.000'e çıkmasıyla ortaya çıkan izdihamdır. Buna karşın Eylül ortalarında kısmen ek vagonlar bulunmuş ancak Eylül sonu Konya merkez ve Ereğli'de yaklaşık sayıları 40.000'i bulan ve sevk bekleyen Ermeniler için yeterli olmaktan uzak kalınmıştır. Özellikle Cemal Paşa ve Konya Valisinin özel çabalarına rağmen havalardan da soğumaya başlaması kamplarda kalanlar için bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte ortaya çıkan izdiham uzun sürmemiş ve Ekim ayının ortalarından itibaren kabilelerin yaklaşık 4/5'i sevk edilmiştir. Bir hafta sonra benzer bir yoğunluk yeniden oluşmuş fakat önceki tecrübelerden olsa gerek sayıları 50.000'i bulan bu yığılma bu kez 26 Ekim itibarıyla gideril-

miş ve vilayet genelinde sevk bekleyen Ermeni sayısı 15.000'e düşürülmüştür. Bu günlerde dikkat çekici olan gelişme ise yaşanan hareketlilikten olsa gerek Konya'daki 4.381 yerli Ermeni'nin de sevke tâbi tutularak gönderilmiş olmasıdır. Sevk ve iskânın başlangıç günlerinde yerli Ermenilerin sevki gerektirecek bir durumlarının olmaması kararına çelişki gibi görünen bu durum, sevke tâbi tutulan bu grubun içerisinde önemli miktarda Zeyton Ermenilerinin olduğu ile açıklanabilir. Ekim ayının son haftasına girilirken bu yığılmalar başlangıçtaki planlamada düşünüldüğü gibi Konya vilayetinin kaynaklarıyla giderilebilmesi dikkat çekicidir. Çünkü sevk güzergâhındaki diğer vilayetlerin böyle bir hareketliliğin üstesinden gelebilecek kaynakları yoktur. Dolayısıyla dönemin koşulları dikkate alındığında yaklaşık bir aylık sürede çözüm üretilebilmesi vilayet açısından bir başarı olarak değerlendirilmelidir. 1915 yılının Kasım ayı nispeten vilayete gelen yeni grupların da azalmasıyla daha sakindir ve ortaya çıkan olumsuzluklar da yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte zaman zaman vilayetteki Ermeni sayısı yaklaşık 10.000'li rakamlara ulaştığı ve bir kısmının Ilgın civarındaki köylere iskân edildiği bilinmelidir. 1915 yılının Aralık ve 1916 yılının Ocak aylarında vilayette sevke tâbi vatandaşların hareketliliği kısmen azalsa da devam etmiştir. Konya vilayeti sevk ve iskânı bütün ağırlığıyla hissetmiş olacak ki Konya Valisinin Ocak 1916 sonunda Dâhiliye Nezaretine sitemde bulunması ve devam eden günlerde vilayete sevk yapılan ön istasyonlarda çözüm üretilmesi dikkat çekicidir. Resmî yazışmalara bakılırsa Şubat 1916'dan itibaren de vilayete sevklerde belirgin bir azalma görülmekle birlikte valiliğin bir yıl sonraki cetvelinde vilayette 1.485'i yerli, 10.728'i ise diğer yerlerden gelenler olmak üzere toplam 12.213 Ermeni vatandaş bulunmaktadır. Buna göre yerli Ermeni'den 1/10 civarında kalmıştır. Diğer taraftan vilayette hâlâ önemli miktarda sevke tâbi Ermeni bulunmaktadır. Bütün bu rakamlara bakılarak Konya'da toplanan ve sevk edilen Ermeni sayısını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Zikredilen rakamların mükerrerliği de dikkate alınarak resmî belgelere göre 60 ile 80.000 civarında bir hareketlilikten söz edilebilir.

Konya vilayetinde sevk ve iskânını bütün boyutları görülmüştür. Özellikle ekonomik bakımdan sevke tâbi tutulan insanların ihtiyaçlarının karşılanması için sürekli vilayet tarafından Hükûmetten ödenek istenmiş ve bu talep zaman zaman gecikse de karşılık bulmuştur. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan bütün ekonomik kaynakları Hükûmet sunmuş, valilik de sevk ve iskâna tâbi tutulan vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu hususla ilgili özellikle yabancı

kuruluşların da yardım talepleri geri çevrilmemiştir. Vilayette sevk ve iskânın diğer boyutları makalede ilgi başlıkta değerlendirilmiş olmakla birlikte vilayetin konumu ve kaynakları sevk ve iskândan geri dönüş için de kullanılmıştır. Zaman zaman sayıları 30.000'lere çıkan Ermeni vatandaşların ihtiyaçları Hükûmetin de desteğiyle vilayet kaynaklarından karşılanmıştır.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Yazar Katkıları
Author Contributions EY (% 50) AU (% 50)

Açık Erişim Lisansı
Open Access License Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Akbıyık, Yaşar, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli”, **Bellekten**, C 54, S 209, Nisan 1990, s. 435-462.

Artuç, Nevzat, **Ahmed Cemal Paşa (1872-1922), Askeri ve Siyasi Hayatı**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış) Doktor Tezi, Isparta 2005.

Ata, Ferudun, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 2011.

Bakar, Bülent, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2009.

Çiçek, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917**, Cedit Neşriyat, Ankara 2020.

Günay, Nejla, “Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri”, **Bellekten**, C 73, S 267, Ağustos, 2009, s. 555-580.

Halaçoğlu, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.

Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Kurtuluş, Fehmi, **Ermeni Tehciri ve Alman Önlemler**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

McCarthy, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

McCarthy, Justin, **Türkler ve Ermeniler: Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik ve Çatışma**, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Metintaş, Mustafa Yahya, **Ermeni Tehciri Sırasında Sağlık Sorunlarına Karşı Alınan Tedbirler ve Uygulamalar**, Kırmızılar Yayıncılık, Eskişehir 2018.

Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları 1919-1921, (Haz. Mehmet Akif Bal), Özgü Yayınları, İstanbul 2003.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın no: 14, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın no: 91, Ankara 2007.

Ömer, Gün, **Meşrutiyet'ten Mütareke 'ye Konya'ya Sürgün (1876-1918)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2021.

Sakin, Orhan, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınları, İstanbul 2008.

Sarıçelik, Kerim, **Konya'da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)**, Çizgi Yayınları, Konya 2010.

Sarınay, Yusuf, "Ermeni Tehciri Sırasında Yaşanan Suiistimaller ve Alınan Tedbirler", Ed. Şahingöz, Mehmet, **Ermeni Meselesinde Türk Yurdu Yazıları**, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2007, s. 360-366.

Şenol, Kürşat Selim, **1915 Ermeni Tehciri**, Berikan Yayınevi, Ankara 2006.

Şimşir, Bilâl N., **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, 5. Basım, Ankara 2009.

Tosun, Ramazan, **Ermeni Tehcirinde Konya**, Palet Yayınları, Konya 2015.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu): İskân (272.0.0.11)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (Muhacirin Fonu): Muhasebe, Levazım, Mübayaat (272.0.0.74)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. EUM. 2. Şb. İkinci Şube

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. EUM. KLH Kalem-i Hususi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. EUM. MEM. Memurin Kalemi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. EUM. SSM Seyrüsefer Kalemi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. HMŞ. Hukuk Müşavirliği

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. İ. UM. EK. İdare-i Umumiye Ekleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. İ. UM. İdare-i Umumiye

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. KMS. Kalem-i Mahsus

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. MTV. Mütenevvia

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. MUİ. Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. ŞFR. Şifre Kalemi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye (DH): DH. UMVM. Umur-ı Mahalliyeye ve Vilayat Müdürlüğü

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (İ.): İ. DH Dâhiliye

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (İ.): İ. DUİT Dosya Usulü

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): MV. Meclis-i Vükela Mazbataları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.): ŞD. Şura-yı Devlet

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN- BAĞDAT DEMİRYOLU (TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

ORHAN ÖZCAN*

ÖZ

Berlin-Bağdat Demiryolu, 19'uncu yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu topraklarında inşa edilen ve Almanya'nın yüklenici devlet olduğu bir projedir. Demiryolu, Alman emperyalizminin genişlemesi ve Orta Doğu'daki çıkarlarının sembolü haline gelmiştir. Büyük Britanya, 1890'lardan itibaren demiryolu projesini stratejik, iktisadi ve askerî bir tehdit olarak görmüştür. Demiryolu hattı, Osmanlı Devleti'nin Alman etkisi altına girmesi ve Almanya'nın Orta Doğu'da askerî, politik ve ekonomik gücünü artırma girişimi olarak yorumlanmış, hattın tamamlanmasının İngiliz sömürge yönetimi ve Hindistan'a yönelik bir tehdit oluşturabileceği öngörülmüştür. Birinci Dünya Savaşı esnasında Büyük Britanya tarafından Bağdat Demiryolu, Almanya'nın Osmanlı topraklarına kolayca asker ve mühimmat sevk etmesine olanak tanıyan bir altyapı sistemi olarak yakından takip edilmiş ve stratejik bir mesele olarak ele alınmıştır.

Çalışma, 18 Temmuz-22 Ağustos 1917 tarihleri arasında *İstihbarat Mezopotamya* (Irak) isimli Büyük Britanya istihbarat raporlarından oluşmaktadır. İstihbarat raporları, 1917 yılı kayıtlarından oluşması nedeniyle gerek Birinci Dünya Savaşı sürecinde Bağdat Demiryolu'nun gelişimini gerekse Osmanlı ordusunun günümüz Suriye ve Irak bölgesinde askerî hareketleri hakkında bilgi vermektedir. Araştırmanın temel

* Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi Kara Astsubay Meslek Yüksekokulu, Balıkesir/
TÜRKİYE, dorukefeorhan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0398-7184

hedefi, İngiliz istihbarat raporlarının içeriğini analitik bir çerçevede ele alarak, Bağdat Demiryolu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda Mezopotamya cephesindeki kritik önemini İngiliz belgeleri üzerinden yeniden değerlendirmek ve literatürdeki boşluğu doldurmaktır. 1917 yılına ait İngiliz istihbarat belgeleri; demiryolunun inşa sürecini, Osmanlı askerî organizasyonunun bölgesel askerî hareketliliği üzerine bilgi toplama ve analiz etme faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Bu nedenle çalışma, Büyük Britanya istihbaratının Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye ve Irak'ta yürüttüğü demiryolu inşaat faaliyetleri, mühendislik projeleri ve askerî harekâtlar hakkında topladığı bilgilerden oluşmaktadır. Büyük Britanya'nın yerel istihbarat raporları, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî stratejilerini ve altyapı projelerini belgeleyerek, saha ajanları aracılığıyla kritik gelişmeleri takip etmiştir. Demiryolu çalışmaları ve inşaatın ilerleyişi hakkında bilgi toplama çabaları, muhasımın askerî lojistik kapasitesi ve stratejik planları hakkında bilgi sahibi olma amacını taşımaktadır. Bahse konu istihbarat belgeleri, demiryolu inşaatının askerî ve stratejik açıdan ne kadar kritik bir öneme sahip olduğuna işaret etmesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmada araştırma yöntemi olarak kaynak taraması, sınıflandırma, çözümleme, tenkit ve sentez sırası izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Berlin-Bağdat Demiryolu, Birinci Dünya Savaşı, Büyük Britanya, "İstihbarat Mezopotamya" Raporları, Osmanlı Devleti.

**THE BERLIN-BAGHDAD RAILWAY IN BRITISH
INTELLIGENCE REPORTS
(JULY-AUGUST 1917)**

ABSTRACT

The Berlin-Baghdad Railway was a project built on the territory of the Ottoman Empire from the late 19th century onwards, with Germany as the contractor state. The railway became a symbol of the expansion of German imperialism and its interests in the Middle East. From the 1890s onwards, Great Britain saw the railway project as a strategic, economic and military threat. The railway line was interpreted as an attempt to bring the Ottoman Empire under German influence and to increase Germany's military, political and economic power in the Middle East. During the First World War, the Baghdad Railway was closely monitored by Great Britain as an infrastructure system that would allow Germany to easily deliver troops and ammunition to the Ottoman territories, and it was treated as a strategic issue.

This study is based on British intelligence reports titled *Intelligence Mesopotamia (Iraq)*, covering the period from July 18 to August 22, 1917. As these intelligence reports are derived from 1917 records, they provide insights into both the development of the Baghdad Railway during World War I and the military movements of the Ottoman army in the regions corresponding to present-day Syria and Iraq. The primary objective of the research is to analyze the content of British intelligence reports within an analytical framework, re-evaluating the critical importance of the Baghdad Railway on the Mesopotamian front during World War I through British documents, and to address the gap in the existing literature. The British intelligence documents from 1917 contain information on the construction process of the railway, the Ottoman military organization's regional movements, and intelligence-gathering activities regarding these developments. Therefore, this study is based on the intelligence collected by British authorities concerning the Ottoman Empire's railway construction activities, engineering projects, and military operations in Syria and Iraq. British

local intelligence reports documented the Ottoman Empire's military strategies and infrastructure projects, tracking critical developments through field agents. The efforts to gather information on railway construction and its progress were aimed at assessing the enemy's military logistics capacity and strategic plans. These intelligence documents are significant as they highlight the military and strategic importance of railway construction. The research methodology follows a sequence of source review, classification, analysis, critique, and synthesis.

Keywords: Berlin-Baghdad Railway, First World War, Great Britain, "Intelligence Mesopotamia" Reports, Ottoman State.

GİRİŞ

Endüstri devrimi, sömürgecilik ve demiryolu arasında önemli bir etkileşim vardır. Endüstrileşmenin dinamik ve reddedilemez koşullarını biçimlendiren demiryolu, ham maddenin fabrikaya taşınması, üretilen ürünün pazara dağıtılabilmesi anlamını taşır. Büyük Britanya’da Liverpool-Manchester arasındaki demiryolu hattının 1830’da aktif hâle gelmesi üzerine endüstrinin kolaylaştırıcı unsuru olan demiryolları, Avrupa’nın diğer ülkelerinde de kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa endüstrisinin gelişimi, artan ham madde ihtiyacını körüklemiştir. Bir ulaşım aracı olarak demiryolu, aynı zamanda 19’uncu yüzyılın ikinci yarısında yayılmacılığın ve emperyalizmin sembolü haline gelmiştir. Demiryolu yapımının hızlanması sömürgeci devletlerin kolonilerinde altyapılarını güçlendirerek orada politik açıdan daha da kökleşmelerini sağlamıştır¹. Endüstrileşmenin katalizatörü, emperyalizmin motoru olan demiryolları iktisadi ve toplumsal hayatın içinde olduğu kadar politika ve askerî alanın da ana unsuru haline dönüşmüştür.

Savaş zamanında demiryolu; askerî malzeme, personelin hızlı ve güvenli taşınmasına olanak tanır. Lojistik operasyonları kolaylaştırmak veya stratejik bölgeleri ele geçirmek ve kontrol etmek için kullanılabilir. Cephe hattındaki birliklerin ihtiyaç duyduğu mühimmat, erzak ve diğer malzemelerin tedarik edilmesini garanti eden demiryolu, askerî birliklerin hızlı bir şekilde cephe hatlarına taşınmasını ve gerektiğinde stratejik geri çekilmeleri veya hızlı ilerlemenin gerçekleşmesine önemli bir etki sağlar².

İstihbarat raporları ise askerî ve politik liderler için önemli bir bilgi kaynağı olup stratejik kararların alınmasında temel teşkil etmesinin yanı sıra hasım kuvvetler hakkında belirsizliği en aza indirmek, kendi verimliliğini üst düzeye çıkarmak maksadını taşır. Demiryolu gibi stratejik altyapı projeleri hakkında bilgi toplama; *coğrafi istihbarat*, *açık kaynak istihbaratı* ve *teknik istihbarat*

1 Endüstri, demiryolu ve emperyalizm ilişkisi hakkında bk. Remzi Avcı, “Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi”, **Mukaddime**, C 6, S 2, 2015, s.265-266. Demiryolunun uluslararası gelişimi hakkında bk. Esin Kâhya, “Türkiye’de İlk Demiryolları”, **Belleten**, C 52, S 202, 1988, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2014/tur> (Erişim Tarihi: 21.06.2024).

2 Martin Van Creveld, **Supplying War: Logistics From Wallenstein to Patton**, Cambridge University Press, Melbourne, 1997, p.1-3,36,113. Michael Freeman, **Railways and the Victorian Imagination**, Yale University Press, New Haven and London, 1999, p.25-35,139.

gibi istihbarat türlerinin bir kombinasyonunu içerebilir. Özel bağlamda *ulaşım-iletişim istihbaratı* ise bir devletin veya organizasyonun çeşitli altyapı projeleri, askerî ve sanayi tesisleri ya da diğer stratejik yapıları gibi önemli fiziksel projelerinin planlama, tasarım ve inşaa süreçlerine dair teknolojik ve mühendislik kapasitelerini anlamak amacıyla yapılan istihbarat faaliyetlerinin tümünü ifade eder. Bu tür istihbarat, özellikle rakip devletlerin veya potansiyel tehdit oluşturan aktörlerin teknolojik, askerî veya ekonomik kapasitelerini anlamak ve bu kapasitelerin gelecekte nasıl bir tehdit oluşturabileceğini öngörmek için kullanılır. Bahse konu istihbarat çeşitleri dışında, Birinci Dünya Savaşı sürecinde muhasım kuvvetlerin demiryolu hattında askerî faaliyetleri, *askerî istihbarat* konusu içerisinde yer almıştır. Telgraf hatlarının dinlenmesi gibi *sinyal istihbaratı* ve doğrudan insan kaynaklarından elde edilen bilgileri içermesi bağlamında *insan istihbaratı* da konu kapsamında yer almıştır³.

Bağdat Demiryolu, sadece Osmanlı toprakları boyunca genişlemeyi amaçlayan bir altyapı projesi olmanın ötesinde bölgenin jeopolitik dengelerini de etkileyen stratejik bir hamle olarak görülmektedir. Bağdat Demiryolu gibi büyük altyapı projeleri, askerî operasyonların başarısı ve savaşın gidişatı üzerinde yapabileceği etki yönünden kritik bir öneme sahip olması nedeniyle yalnızca bir ulaştırma aracı olarak görülmemiş aynı zamanda Almanya'nın Asya'daki yayılmacı hedeflerine hizmet eden bir araç olarak değerlendirilmiştir⁴.

Büyük Britanya'nın Bağdat Demiryolu hakkındaki istihbarat raporları, Hindistan Ofisi kayıtlarına dayanmaktadır. Gizli ibareli dosyalarda yer alan görüşmelerin içeriği ve bu görüşmelerde temas kurulan birimler göz önünde bulundurulduğunda, belgelerin askerî açıdan büyük önem taşıdığı anlaşılmak-

3 Alanlarına göre istihbarat türleri ve istihbarat toplama teknikleri için bk. Ümit Özdağ, **İstihbarat Teorisi**, Kripto Yayınları, İstanbul 2014, s.61-107,115-122.

4 Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu'na Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.xvi-xvii,109,121,128,152,265-267,305-307. İlber Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, Ankara. 1981, s.8,73-101. Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat**, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s.9,14-15,21,24,58,62-72. Sean Mcmeekin, **The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid For World Power**, The Belknap Press of Cambridge, Massachusetts 2010, p.2, 22-23, 32-40, 53, 135-136. Peter H. Christensen, **Germany, and the Ottoman Railways: Art, Empire and Infrastructure**, Pristone Pte. Ltd., Singapore 2017, p.1-2, 14-25,30, 155.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU (TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

tadır. Söz konusu raporlarda ele alınan temel konular arasında, Nusaybin'in doğusundaki Bağdat Demiryolu'nun Musul'a kadar uzatılması, istihbarat bilgilerinin doğruluğuna dair endişeler, demiryolunun inşası süreci, malzeme nakliyesi, demiryolu güzergâhındaki şehirler ve Osmanlı birliklerinin bölgesel hareketleri gibi teknik ve askerî detaylar yer almaktadır.

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'nın kritik bir döneminde (Temmuz-Ağustos 1917) Büyük Britanya istihbaratının Berlin-Bağdat Demiryolu hakkında topladığı bilgileri analiz ederek demiryolunun Osmanlı-Alman lojistik ağlarındaki rolünü ve İngiliz askerî stratejilerini nasıl etkilediğini incelemeyi hedeflemektedir. Literatürde eksik kalan 1917 yılına odaklanan bu araştırma, İngiliz Ulusal Arşivleri'nden elde edilen gizli raporları kronolojik ve tematik bir yaklaşımla değerlendirmektedir. Çalışmanın temel katkısı, demiryolunun yalnızca emperyal bir proje olarak değil, aynı zamanda savaşın lojistik dengelemlerini değiştiren stratejik bir araç olarak yeniden yorumlanmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin demiryolları ve güç mücadelesi üzerine daha önce yerli/yabancı literatürde araştırmalar yapılmıştır⁵ ancak Birinci Dünya Savaşı bağlamında 1917 yılına ait Büyük Britanya Harp Dairesinin Bağdat Demiryolu özelinde istihbarat raporu üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmada, arşiv belgelerine yer verilmiş olmakla birlikte Bağdat Demiryolu üzerine yazılmış telif eserlere de yer verilmiştir. Kaynakların kronolojik sırası, konu bütünlü-

5 Yerli/yabancı literatür için bk. İlber Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, Ankara 1981. Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 4. Cilt, 1988. Esin Kâhya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Belleten**, C 52, S 202, 1988, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2014/tur> (Erişim Tarihi: 21.06.2024). Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat**, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2001. H. Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004. Mustafa Sıtkı Bilgin, "The Construction of the Bagdad Railway and Its Impact on Anglo-Turkish Relations, 1902-1913", **OTAM Dergisi**, C 16, S 16, 2004. Sean McMeekin, **The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid For World Power**, The Belknap Press of Cambridge, Massachusetts, 2010. Kudret Emiroğlu, Umit Uzmay, **Demiryolu Ansiklopedisi**, TCDD, Ankara, 2012. Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu'na Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013. Peter H. Christensen, **Germany, and the Ottoman Railways: Art, Empire and Infrastructure**, Pristone Pte. Ltd., Singapore, 2017. Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, İletişim, İstanbul, 2017; Altan Alperen, "Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C 7, S 19, 2018.

ğü ve önemi dikkate alınarak hazırlanmış, telif eserlerle kıyaslama yapılarak yorumlanmıştır. Bu yönüyle çalışmanın söz konusu alandaki mevcut boşluğu dolduracağı; Birinci Dünya Savaşı, Türk ve istihbarat tarihiyle ilgili yeni çalışmalara katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Çalışma; Osmanlı Coğrafyası Üzerinde Almanya'nın Emperyalist Hedefleri, Birinci Dünya Savaşı'nda Temmuz 1917'ye Kadar Orta Doğu'da Yaşanan Gelişmeler, Büyük Britanya İstihbarat Raporlarına Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bağdat Demiryolu ve Sonuç başlıklarından oluşmaktadır. İstihbarat raporlarının orijinal metninde geçen *Mezopotamya* ifadesi, tercüme metninde aynen korunmuştur. Diğer yandan istihbarat raporlarında belirtilen ve Bağdat Demiryolu'nun güzergâhında olan yer isimleri, günümüzde kullanılan isimleriyle ve yerleşim yerlerine yakınlığı çerçevesinde ayrıca belirtilmiştir.

I. Osmanlı Coğrafyası Üzerinde Almanya'nın Emperyalist Hedefleri ve Bağdat Demiryolu'nun Gelişimi

Osmanlı coğrafyası, politik birliğini geç tamamlayan Almanya'nın öncelikli hedeflerinden biri olmuştur. Alman ideologların öne sürdüğünün aksine⁶ Alman emperyalizmi de Osmanlı Devleti'nin iktisadi açıdan gelişmesini istemekten ziyade Türklerin bağımsız iktisadi gelişmesi için var olan koşulları kaldırmak niyetindeydi⁷. Bu nedenle Alman emperyalizminin Anadolu'ya yönelmesinin nedenlerinden ilki, sanayileşmiş Almanya'nın ham madde ihtiyacını karşılayabileceği üzerine şekillenmiştir⁸. İktisadi menfaatlerin yanı sıra

6 Almanya, Berlin-Bağdat Demiryolu'nu Osmanlı topraklarına uygarlaştırıcı bir proje olarak takdim etmiştir. Osmanlı coğrafyasına barış götürecektir, toprak daha yaşanır, ekilir-biçilir hale gelecek ve karşılıklı yarar sağlayacaktır. Almanya, demiryolunun kendilerine iktisadi olarak etki alanı açacağını düşünmüştür. Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, İletişim, İstanbul 2017, s.121,123.

7 İlber Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, 1981, Ankara, s.5,8. Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Giriş Berlin-Bağdat**, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s.111.

8 Osmanlı topraklarında bakır, demir, krom ve kurşun gibi ağır sanayide kullanılan yer altı zenginliklerinin yanı sıra sulama tesislerinin inşa edilmesiyle gıda özellikle tahıl ve dokuma sanayi için pamuk gibi hammaddelere erişebilme imkânı veriyor olması ve Anadolu-Basra güzergâhının, yayılma açlığı içindeki Alman sermayedarlarına geniş bir eylem alanı sunması, temel etken olmuştur. Berlin-Bağdat Demiryolu'nun toplumsal ve iktisadi etkisi için bk. Quataert, **a.g.e.**, s.124-156. Bağdat Demiryolu ve Almanların Ekonomik Beklentileri için bk. Avcı, **a.g.m.**, s.275-277. Dünya Siyaseti (Weltpolitik) ve Osmanlı-Almanya

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

Osmanlı Devleti jeopolitiği, Almanya'ya politik ve askerî fırsatlar sunmaktaydı. Almanya, kara güzergâhıyla Osmanlı coğrafyasına ulaşabilir ve Büyük Britanya'nın deniz ablukasından sakınabilirdi. Böylece Almanya, Osmanlı jeopolitiğini kontrol ederek kuzeyde Çarlık Rusya'yı, doğu ve güneyde Büyük Britanya'yı kontrol etme olanağı bulabilirdi.

Yıkılmakta olan bir imparatorluğun coğrafyası, Alman emperyalizmine genişleme fırsatı sunarken, uluslararası güç dengesi de Almanya lehine bir avantaj sağlamaktadır. İngiliz-Fransız ya da İngiliz-Rus çekişmesi, Almanya'nın doğu planlarının rahatsız edilmeden gelişip büyümesine olanak tanımıştır ancak 1888-1918 evresinde iktisadi ve politik olarak devreye konulan Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi, Osmanlı topraklarının merkezinden Bağdat'a oradan Basra Körfezi'ne ulaşma amacındadır. Büyük Britanya ve Fransa tarafından inşa edilmiş İzmir, Selanik, Şam ve Kudüs gibi demiryolları, hinterlanda uzanan kısa mesafeli bir nitelikte olmasına rağmen Berlin-Bağdat Demiryolu, Osmanlı Devleti'nin merkezinden geçip Basra'ya uzanan, genişleme potansiyeline sahip ve diğer güçler için tehdit unsuru olabilecek niteliktedir. Bu nedenle Almanya'ya güç katacağı düşünülen projeye, Büyük Güçler şiddetle karşı çıkmıştır. Almanya'nın demiryolu inşa etme planı, başta Büyük Britanya, Fransa ve Çarlık Rusya olmak üzere büyük güçleri tedirgin etmiştir. Büyük Britanya, Berlin'den yola çıkan bir trenin Basra Körfezi'ne ulaşmasının Hindistan'daki sömürgeleri ve Hindistan yolu için tehdit oluşturabileceğinden endişe etmiştir. Ayrıca, Almanya'nın Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne erişim sağlaması, Britanya'nın kontrolündeki Süveyş Kanalı'nın güvenliğini de tehlikeye atma potansiyeli taşımıştır. Bu durum, Orta Doğu coğrafyasında Büyük Britanya ile mücadele içerisinde olan Fransa'yı da yakından ilgilendirmektedir. Çarlık Rusya'sı için tehdit, Almanya'nın Bağdat demiryolu vasıtasıyla İran-Orta Asya hinterlandına kolaylıkla inebilecek olmasıydı. Görüldüğü üzere siyasi birliğini geç tamamlayan Prusya'nın demiryolu aracılığıyla Orta Doğu üzerinden Asya planı, başta siyasi olmak üzere iktisadi ve askerî olarak kritik sonuçlara neden olma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle başta Büyük Britanya olmak üzere Fransa ve Çarlık Rusya tarafından Almanya'nın Osmanlı coğrafyasında özellikle Orta Doğu'da yaptığı hamleler

yakınlaşması ve Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den uzaklaşması hk. Soy, a.g.e., 43-95. H. Bayram Soy, "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid", *Türkler*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.25-33.

yakından takip edilmiştir. Türk-Alman iş birliğine karşı Büyük Britanya ve Rusya'nın yakınlaşması dahi söz konusu olmuştur⁹. Pek çok tarihçinin dikkat çektiği üzere Bağdat Demiryolu, bölgede emperyalizm yarışını hızlandırmakla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasında da temel argümanlardan birisi haline dönüşmüştür¹⁰.

Uzun süredir *Prusyalı askerî danışmanların* Osmanlı ordusunu modernize etmesi ve dolayısıyla Türk ordusu üzerinde etkisinin olmasının¹¹ yanı sıra

9 Özyüksel, **a.g.e.**, s.xvi. Emiroğlu, Uzmay, **a.g.e.**, s.43; Rathmann, **a.g.e.**, s.62-64,76-79,120-123; Ortaylı, **a.g.e.**, s.22-25. Alperen, a.g.m., s.2-6; 1902 Osmanlı Devleti-Almanya imtiyaz antlaşması sonrası 1905'te Büyük Britanya başta olmak üzere Fransa ve Çarlık Rusya üçgeninde Almanya çevrelenmeye başlamıştır. Almanya, sıkı takipten Çarlık Rusya ile 1911'de yaptığı antlaşma çerçevesinde kurtulmaya çalışmıştır. Anadolu'da Alman demiryollarının Konya hattına uzanmasıyla birlikte Büyük Britanya- Fransa-Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti üzerine 1893'ten itibaren yoğun bir baskı oluşturmaya başlamıştır. Özyüksel, **a.g.e.**, s.xviii, 68-83. Anadolu demiryolunun bir devamı olarak Bağdat Demiryolu, Konya'dan Adana'ya, Adana'dan da Halep ve Musul üzerinden Bağdat'a kadar uzanmaktadır. Bu hat daha sonra Bağdat'tan Basra'ya kadar uzatılması planlanmıştır. Bağdat Demiryolu'na Hicaz Demiryolunun da eklenmesi düşünülmüştür. Bağdat Demiryolu, Konya'dan Bağdat'a kadar 1600 km'lik bir hattır. Alperen, a.g.m., s.8. Hiçbir demiryolu projesi, Bağdat Demiryolu'nun uluslararası arenada etkili olduğu kadar büyük bir etki oluşturmamıştır. İnşası tamamlandıkça politik, askerî ve iktisadi karakteri daha fazla ön plana çıkan proje, Büyük Güçler arasında ciddi politik çekişmelere neden olmuş ve Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kutuplaşmayı da hızlandırmıştır. Avcı, a.g.m., s.265.

10 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.365; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.46; Mustafa Sıtkı Bilgin, "The Construction of the Bagdad Railway and Its Impact on Anglo-Turkish Relations, 1902-1913", **OTAM Dergisi**, C 16, S 16, 2004, s.110; Avcı, a.g.m., s.264-265. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bağdat Demiryolu meselesi hakkında İngiltere ile Almanya arasındaki anlaşmazlıkların çözümü ve antlaşma hakkında bk. H. Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'ni Parçalamak İçin mi Yapıldı? Savaşın Çıkış Sebeplerine Osmanlı Devleti Bağlamında Yeniden Bir Bakış", ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir, **Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası**, 1. Cilt, 6-8 Kasım 1914, s.27-34, 38-39.

11 Osmanlı ordusunda Alman askerlerin görev alması, III. Selim döneminde Albay von Goetze'nin topçu birliklerini denetlemesiyle başlamış, II. Mahmut zamanında Moltke ile devam etmiştir. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, Prusyalı subayların Osmanlı ordusundaki rolünü artırmıştır. II. Abdülhamit döneminde, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı denge unsuru olarak 1870'te Fransa'ya karşı üstünlüğünü kanıtlayan Alman ordusuyla yakın ilişkiler kurulmuştur. 1880-1888 arasında Osmanlı-Alman ticari ve siyasi ilişkilerinin zirvede olduğu bu dönemde, askerî iş birliği de geliştirilmiştir. II. Abdülhamit, Mayıs 1880'de Almanya'dan bir kurmay heyeti talep etmiş ve 11 Nisan 1882'de yapılan anlaşma ile Albay Kaehler, Yüzbaşı Kamphövener, Yüzbaşı Von Hobe ve Yüzbaşı Ristow Osmanlı ordusunda reform yapmak üzere göreve başlamıştır. Albay Kaehler, Alman silahlarının Osmanlı ordusuna alınmasında ve 1882'de başlayan reformlarda önemli bir rol oynamıştır. Kaehler'in 1886'daki ölümünün ardından Von der Goltz Paşa misyon şefi olarak atanmış

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

Alman sermayesinin, demiryolu vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında yayılması hız kazanmıştır. Alman Başbakan Bismarck'ın Şark Meselesi'ne yaklaşımının aksine II. Wilhelm'in 1888'de Alman İmparatoru olmasıyla Almanya'nın Osmanlı politikasında önemli değişimler yaşanmıştır. Haydarpaşa, Berlin-Bağdat Demiryolu'nun en önemli ara istasyonlarından birisi olurken demiryolu projesi, Doğu-Batı'nın bütünleştirildiği ve Alman emperyalizminin somutlaştığı bir yapıya evrilmiştir. Alman çelik rayları; çölleri, dağları, bataklıkları aşip Avrupa'nın (özelde Alman) teknolojisini Asya'ya taşıırken Doğu'nun ipeğini, baharatlarını, madenlerini de Almanya'ya taşıma amacındaydı. Kayser kendisini 300 milyon Müslümanın dostu olarak ilan ederken Büyük Güçler arasında dengenin sağlanması amacıyla II. Abdülhamit'in¹² de güvenilir müttefiki olmuştur. Bu sebepten Almanya ve Osmanlı Devleti, Bağdat Demiryolu Projesini karşılıklı menfaat ilişkisi olarak değerlendirmiştir¹³.

Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu, Tanzimat Döneminde başlamış olmakla beraber Duyûn-ı Umumiyenin kurulmasıyla hız kazanmış¹⁴, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında Almanya'ya verilen imtiyazlarla 1888, 1889, 1892, 1894, 1897 ve 1903'te pek çok demiryolu tamamlanmıştır. 12 Ağustos 1888'de Paris-Viyana-İstanbul Semplon Ekspresi, Sirkeci İstasyonuna törenle ulaşırken¹⁵ Almanya'nın doğuya ulaştığını gösteren bir sembol haline gelmiştir. 24 Eylül 1888'de Osmanlı Devleti'nin çıkarmış olduğu irade ve 4 Ekim 1888'de Alman Dışişleri Bakanının izniyle Deutsche Bank-Osmanlı Devleti

ve Osmanlı ordusunda etkili görevler üstlenmiştir. Naci Yorulmaz, **Büyük Savaşın Kara Kutusu: II. Abdülhamid'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası**, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s.117-150; Özyüksel, **a.g.e.**, s.45-48; Alperen, **a.g.m.**, s.3-4,6; Rathmann, **a.g.e.**, s.70-71; Ortaylı, **a.g.e.**, s.28-29,45-49,57-72.

12 1878 Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Osmanlı ekonomisinin 1881'de iflasını açıklaması ve Duyûn-ı Umumiye'de Büyük Güçlerin ekseri hakimiyeti, Alman nüfuzunun Osmanlı Devleti içerisine yerleşmesi için uygun ideolojik ortamı hazırlamıştır. II. Abdülhamit de İngiliz-Fransız ve Rusya bloğu üzerindeki baskısına karşı Alman yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.46; Berkes, **a.g.e.**, s.365; Ortaylı, **a.g.e.**, s.26-27, 41-45.

13 Quataert, **a.g.e.**, s.122-123; Alperen, **a.g.m.**, s.2-3; Avcı, **a.g.m.**, s.264-265,266-268. Caydırmanın kilit noktası, ittifak kurmaktır temelinde hareket eden II. Abdülhamit'in stratejik öngörüsü, Alman ittifakını sağlam zeminde inşa etmektir. Bu nedenle Osmanlı Devleti ve Almanya arasında askerî, iktisadi ve politik iş birliğinin en önemli aracı, Bağdat Demiryolu olmuştur.

14 Ortaylı, **a.g.e.**, s.22-23; Berkes, **a.g.e.**, s.365.

15 Berkes, **a.g.e.**, s.365.

arasında Haydarpaşa-Ankara Demiryolu (İzmit-Eskişehir-Ankara 486 km) yapım süreci başlamıştır¹⁶. II. Wilhelm'in 18 Ekim 1898'de¹⁷ II. Abdülhamit'i İstanbul'da ziyaretiyle fikirsel temelleri atılan Bağdat Demiryolu projesinin imtiyazı, 16 Ocak 1902'de II. Abdülhamit¹⁸ tarafından Almanlara verilmiştir. Böylece, İngiliz, Rus ve Fransızların oluşturduğu ortak düşmanlık zemininde, Alman-Osmanlı iş birliği temellenmiş ve şekillenmiştir. Alman mühendisler ve Türk işçilerden oluşan ekip, Mayıs 1906'da Haydarpaşa'da yeni ve görkemli bir garın temel atma törenine katılmıştır. Osmanlı Devleti ve Almanya arasında 1908'de Bağdat Demiryolu Antlaşması imzalanırken Alman mühendisler, Toros dağlarında ilk etüt çalışmalarına da başlamıştır¹⁹. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin iş birliğiyle yürütülen demiryolu projesi kapsamında, Berlin-Basra Demiryolu'nun önemli bir bağlantı noktası olan Bağdat Demiryolu'nun İstanbul'dan Irak'a kadar ulaşması hedeflenmiştir. Daha yaygın olarak Berlin-Bağdat Demiryolu olarak bilinen bu hattın inşası ve finansmanı bir dönem tıkanmış ancak 1903'te Deutsche Bank, Wiener Bankverein, Schwe-

- 16 Kudret Emiroğlu, Ümit Uzmay, **Demiryolu Ansiklopedisi**, TCDD, Ankara 2012, s.2-9; Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 4.Cilt, 1988, s.442-444; Özyüksel, a.g.e., s.55-65; Ortaylı, a.g.e., s.73-74,81; 4 Mart 1889'da Anadolu Demiryolları Şirketi (Société du Chemin de fer Ottoman d'Anatolie) kurulmuş ve 13 Nisan 1903'te Bağdat Demiryolu Şirketi (Société Impériale Ottomane du Chemin de fer de Bagdad) resmi olarak kurulmuştur. Beydilli, a.g.m., s.442-444.
- 17 Kayzer II. Wilhelm 1889'da ilk kez II. Abdülhamit ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni İstanbul'da ziyaret ettikten 9 yıl sonra 1898'de ikinci kez Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmiştir. Ahmet Emin Yalman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.46; Peter H. Christensen, **Germany and the Ottoman Railways: Art, Empire and Infrastructure**, Pristone Pte. Ltd., Singapore 2017, p.17; Ortaylı, a.g.e., s.52-56; Özyüksel, a.g.e., s.113; Alperen, a.g.m., s.5-6. II. Wilhelm Filistin gezisindeyken 31 Ekim 1898'de Genel Konsolos Wilhelm Stemrich, Bağdat Demiryolu'nun 500 Milyon Franklık maliyetine karşılık maliyet-kârlılık avantajının olamayacağı yönünde demiryolu projesi yerine Alman Deniz Filosunun geliştirilmesi yönünde olumsuz bir rapor hazırlamıştır. Özyüksel, a.g.e., s.125-131.
- 18 II. Abdülhamit, demiryolları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomik kalkınmasının başlayacağı, dağılma sürecinin durdurulabileceği ve Asya'daki toprakların savunulmasının kolaylaşacağını değerlendirmiştir. Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanya'ya verilmesinde *Marschall von Bieberstein*'in 1897'de Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğine atanmasının önemli bir rolü olmuştur. Almanya'da 1897 yılı Alman emperyalizminin dönüm noktası olarak da değerlendirilir. Özyüksel, a.g.e., s.105-106; Rathmann, a.g.e., s.65-69; Ortaylı, a.g.e., s.44; Berkes, a.g.e., s.365.
- 19 Sean Mcmeekin, **The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid For World Power**, The Belknap Press of Cambridge, Massachusetts 2010, p.1-4; Özyüksel, a.g.e., s.97-98; Rathmann, a.g.e., s.75; Quataert, a.g.e., s.122-123; Alperen, a.g.m., s.6.

izerische ve Osmanlı Bankasının mali desteğiyle proje yeniden canlandırılmıştır. Demiryolu hattının inşası ise Philip Holzman İnşaat Şirketi tarafından üstlenilmiştir²⁰.

II. Birinci Dünya Savaşı'nda Temmuz 1917'ye Kadar Orta Doğu'da Yaşanan Gelişmeler

Büyük Britanya, Bağdat-Berlin Demiryolu hattının İngiliz egemenliğindeki bölgeler üzerinde dolaylı bir baskı kurduğunu ve demiryolunun Orta Doğu'daki mevcut güç dengesini istikrarsız hale getirdiğini fark etmiştir. Bu açıdan Büyük Britanya, Bağdat Demiryolu'nu Almanya'nın bölgedeki yayılcı politikalarının bir aracı olarak değerlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın demiryolu vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında kolayca asker ve askerî malzeme sevk ederek savaşta başarılı olabileceği ve uzun vadede Orta Doğu'da askerî varlık inşa edebilmesine olanak tanıyacağı öngörüsünden yola çıkarak demiryolu, Büyük Britanya tarafından yakından takip edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Bağdat Demiryolu'nun stratejik önemi dikkate alındığında, kronolojik açıdan aşağıdaki askerî hadiseler dikkat çekmektedir. Büyük Britanya, Kanal Cephesi'nde başarı kazanması üzerine Filistin ve Irak cephelerini açarak taarruz üstünlüğünü eline geçirmiştir. Büyük Britanya ordusu, 7-22 Kasım 1914'te Basra Körfezi'ne bir çıkarma gerçekleştirmiştir. 7 Aralık 1915-29 Nisan 1916 tarihleri arasında Kût'ül Amâre'de İngiliz ordusu, büyük kayıplar vererek mağlup olmuş ve bu durum İngiliz ordusu için prestij kaybına neden olmuştur ancak Büyük Britanya, 29 Aralık 1916'da yeniden saldırıya geçerek Türk birliklerinin kuzeye doğru geri çekilmesine neden olmuştur²¹. Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan Arap İsyanı, İngilizlerin Osman-

20 Emiroğlu, Uzmay, a.g.e., s.43-48; Christensen, a.g.e., p.19. Bağdat Demiryolu'nun yapımına 1903 yılında başlanmıştır. Alperen, a.g.m., s.10.

21 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt: 3, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s.70-71,834.;Kemal Arı, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s.77; **Birinci Dünya Harbinde II. Cilt, II. Kısım, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı, 1916-1918**, haz. Reşat Güleken, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s.240. 6-7 Kasım 1914'te İngilizler, Basra Körfezi'nin girişindeki Fav Kalesi'ne asker çıkarmıştır. Ardından, 10 Kasım 1914'te 500 kişilik bir birliği Saniye'ye sevk etmiştir. Osmanlı Devleti, 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etmiş, ardından 17 Kasım'da Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında Kütüzzeyn (Harabe) Muharebesi yaşanmıştı. 19-20 Kasım'da Osmanlı birlikleri Basra'yı boşaltmış, 21 Kasım'da ise İngiliz General Barret'in emriyle şehir resmen işgal edilmişti. Ertesi gün İn-

lı'ya karşı yeni bir cephe açma stratejisinin parçası olmuş ve bu isyan, bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin ciddi şekilde zayıflamasına yol açmıştır. İngiliz istihbaratı, isyanın organizasyonunu ve liderlik yapısını izleyerek, yönlendirerek ve askerî/mali açıdan destekleyerek isyancı güçlerin Osmanlı kuvvetlerine karşı etkinliğini artırmıştır. Yerel güçlerin isyanı, Osmanlı Devleti açısından savaşın gerek bölgesel gerekse genel seyrine yıkıcı bir darbe vurmuştur. Osmanlı Devleti, Almanya'nın savaşın başlarında beklediği "Cihat" etkisinin aksine, ortaya çıkan yeni tehditler karşısında moral açısından büyük bir çöküş yaşamış ve askerî anlamda ağır kayıplara uğramıştır. Askerî ve diplomatik bakımdan Arap İsyanı'nın İngiliz kuvvetlerine savaş alanındaki desteği ise önemli ölçüde olumlu olmuştur. İsyân, İngilizlerin Orta Doğu'daki stratejik pozisyonunu güçlendiren adımlar atmasını sağlarken yeni stratejiler kurmasında kolaylaştırıcı bir atmosfer de oluşturmuştur. Arap İsyanı ile İngiliz kuvvetleri, savaşın yerel güçlerinden faydalanarak çatışmanın farklı boyutlarını daha iyi kavramış ve stratejik karar alma süreçlerinde bu unsurları etkin bir şekilde kullanmıştır. Arap İsyanı, İngilizlere Osmanlı ordusuna karşı yeni bir cepheden taarruz etme imkânı sağlamış ve savaşın gidişatını etkileyen kritik faktörlerden biri olarak değerlendirilmiştir²².

Irak Cephesi'nde diğer önemli bir gelişme ise 11 Mart 1917'de Bağdat'ın İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmesidir. İngiliz kuvvetleri, Irak Cephesi'nde harekâtlar organize ederek Osmanlı kuvvetlerinin bölgedeki kontrolünü zayıflatmış, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra kuzeye yönelmişlerdir. Bahse konu ilerleme ve harekâtlar, İngiliz kuvvetlerinin bölgedeki stratejik konumunu güçlendirmiştir. Osmanlı kuvvetleri²³, savunma hatlarını Irak'ın kuzeyine

giliz ordusu Basra'da ordugâh kurmuş, 5 Şubat 1915'te ise 12. İngiliz Tugayı bölgeye ulaşmıştı. Osmanlı kuvvetleri, 12 Nisan 1915'te Süleyman Askerî Bey komutasında Basra'ya taarruz etmiş, ancak ağır kayıplar vermesi üzerine Kutü'l-Amâre'ye geri çekilmek zorunda kalmıştı. Arı, a.g.e., s.71-72,77-79,105,128; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt: 3, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım**, s.70-71,79, 83.

22 Bk. Arap İsyanı hakkında. George Antonius, **Arap Uyanışı**, çev. Mehmet Akif Koç, Muhammed Karakuş, Selenge, İstanbul 2021, s.149-171; İsmail Köse, **İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı**, Kronik, İstanbul 2018, s.211-402; M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008, s.85-93.

23 Osmanlı kuvvetleri, 6'ncı Ordu sorumluluğunda 13'üncü ve 18'inci kolordulardan oluşmuştur. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak Cephesi, 3'üncü Cilt 1'inci Kısım**, s.79-85; **Birinci Dünya Harbinde II. Cilt, II. Kısım, Kafkas Cephesi, 2'nci Ordu Harekâtı, 1916-1918**, s.308.

çekmiştir²⁴. Bu gelişmeler sonucunda, Bağdat Demiryolu'nun tamamlanması, askerî lojistiğin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından temel bir gereklilik olarak görülmüştür. Bağdat Demiryolu'nun en önemli aşamalarından birini teşkil eden Musul Demiryolu'nun tamamlanması hem İtilaf devletleri hem de İttifak devletleri açısından askerî ve lojistik açıdan öneme kazanmıştır. Osmanlı Devleti, bu sebepten demiryolu inşaatının bir an önce tamamlanması için gereken çabayı göstermiştir. Diğer yandan savaşın beklenenden uzun sürmesi ve savaş yorgunluğu, Büyük Güçlerin kırılmalıklarını da ortaya çıkarmıştır. İngiliz askerî yetkilileri ise demiryolu inşasıyla birlikte güzergâh boyunca artması beklenen askerî hareketliliğe odaklanmıştır.

III. Büyük Britanya İstihbarat Raporlarına Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bağdat Demiryolu

Bağdat Demiryolu, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya için sadece bir altyapı projesi değil, aynı zamanda stratejik bir savaş aracı olarak da önemli bir yer tutmuştur. Bu demiryolu, bölgedeki askerî ve lojistik dengeleri değiştirebilecek bir potansiyele sahipti ve Büyük Britanya, bu projeyi Almanya'nın bölgedeki yayılmacı politikalarının bir aracı olarak görmekteydi. İngilizler, demiryolu hattının inşası, güzergâhı ve teknik detayları hakkında kapsamlı bir istihbarat toplama süreci başlatarak bu bilgileri savaş stratejilerine entegre etmeye çalışmışlardır. 18 Temmuz 1917 tarihinde Mezopotamya Genel Komutanlığı tarafından Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'na gönderilen X 3248 numaralı gizli telgraf, bu sürecin bir parçası olarak kaydedilen belgelerdendir. Bu telgraf, Bağdat Demiryolu'nun inşası ile ilgili elde edilen bilgilerin ve analizlerin, İngiliz istihbaratının savaşın gidişatını etkileme çabaları açısından ne denli kritik bir rol oynadığını göstermektedir. İstihbarat raporunda,

“1912’de Musul’daki Bağdat Demiryolu’nun Sektör Şefi olan Mösyö Aublé’nin²⁵, Musul’un batısındaki bölgeyi, planlanan demiryolu inşa-

24 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak Cephesi**, s.79-85; **Birinci Dünya Harbinde II. Cilt, II. Kısım, Kafkas Cephesi, 2’nci Ordu Harekâtı, 1916-1918**, s.308. Osmanlı kuvvetleri, Fetha Boğazı-Cebelehamrin Hattı’na çekilmiştir. **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak Cephesi**, s.79-85; **Birinci Dünya Harbinde II. Cilt, II. Kısım, Kafkas Cephesi, 2’nci Ordu Harekâtı, 1916-1918**, s.308.

25 Emile Aublé ile ilgili biyografik bir eser tespit edilememiş olmakla birlikte Murat Özyüksel’in *Osmanlı İmparatorluğu’na Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*

atı hakkında derin bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mösyö Aublé, Türkiye ile savaşın patlak vermesinden hemen önce Bağdat'tan ayrıldı. Fransız Hükûmeti'nden Derbisiduş²⁶ ile Musul arasında inşa edilmesi gereken köprülerin sayısı ve büyüklüğü ile oluşum seviyesinin gerekli (kelime eksik) hakkında bir tahmin istenebilir mi? Bu faktörler, Musul'a doğru demiryolu inşasının hızını yakından etkilemektedir" ifadelerine yer verirken ilgili istihbaratın Hindistan'a gönderildiği bildirilmiştir.²⁷

İngiliz Hükûmeti, 1912'de Bağdat Demiryolu şefi olarak görev yapan Mösyö Aublé'ye ulaşmak için Fransız Hükûmetiyle iletişime geçmiş ve Derbisiduş ile Musul arasındaki planlanan demiryolu inşasına dair detaylı bilgi talep etmiştir. Bu adım, Bağdat Demiryolu'nun savaş sürecinde Musul'a ne kadar hızlı ulaşabileceğini tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bu tür tahminler, askerî birliklerin sevkiyatı, lojistik destek sistemlerinin optimizasyonu ve stratejik kararların alınması açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, toplanan bilgilerle eksik enformasyon açığının kapatılması, mevcut bilgilerin doğrulanması ve istihbarat raporlarının güvenilirliğinin artırılması hedeflenmiştir. Bu bilgiler, bölgenin topografik ve stratejik özelliklerine dair derin bir anlayış sağlamaktadır.

Bununla birlikte İngilizler, Osmanlı'nın askerî lojistik kapasitesini değerlendirmek amacıyla Fransız mühendisler ve çeşitli kaynaklardan istihbarat

isimli çalışmasında ve Hacı Sarı'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı İstihdamı, Anadolu-Bağdat ve Hicaz Demiryolları Örneği (1888-1918)* isimli yüksek lisans tezinde ismine rastlanmıştır. Murat Özyüksel, esere atıfta bulunmuştur. H.Sarı, demiryolu inşa sürecinde Osmanlı'da bulunan yabancılar listesinde yer vermiştir. H.Sarı, listede mesleğini mühendis, milliyetini Fransız, çalıştığı yeri Bağdat, görevi Bağdat Hattı IV. Kısım Şube Müdürü olarak göstermiştir. H.Sarı, Emile Aublé'nin milliyetini Fransız olarak belirtmiştir. Oysa İngiliz istihbarat belgelerinde İsviçreli olduğu ileri sürülmüştür. Özyüksel, **a.g.e.**, s.188; Hacı Sarı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı İstihdamı, Anadolu-Bağdat ve Hicaz Demiryolları Örneği (1888-1918)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul 2011, s.124. Ayrıca Bağdat Demiryolu'yla ilgili olarak Emile Aublé'in *Bagdad-Son Chemin De Fer, Son Importance, Son Avenir* (Bağdat: Demiryolu, Önemi, Geleceği) isimli Fransızca yazılmış 1917'de Paris'te yayınlanmış bir kitabı vardır. Özyüksel, **a.g.e.**, s.188.

26 Derbisiyeh/Derbisiyah (Darbasryah), günümüzde Suriye'nin Türkiye sınırında yer alan yerleşim yeridir. Suriye'de Haseke iline bağlı olan *Al-Darbasryah* isimli yerleşim yeridir. Derbisiyeh, Resulayn'ın doğusunda yer alır ve Resulayn'a kuş uçuşu 57 km uzaklıktadır. Derbisiyeh, Bağdat Demiryolu hattının geçtiği önemli noktalardan biridir.

27 IOR: L/MIL/5/808. No. X 3248. 18th July 1917. Secret. From General Officier Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

toplamaya çalışmaktadır. Rapor, İngilizlerin demiryolu güzergâhı ve inşaat hızına ilişkin teknik verileri savaş stratejilerine entegre etme çabalarını ortaya koymasının yanı sıra Fransız Hükûmeti'nin bu süreçte aktif rol alması, elde edilen istihbaratın güvenilirliğini artırmaktadır. Bu tür analizler, istihbaratın yalnızca savaş sahasında değil, aynı zamanda altyapı projeleri ve mühendislik unsurları üzerinden nasıl şekillendirildiğini göstermektedir. Bu durum, enformasyonun mükemmelleştirilmesi olarak özetlenebilir ve hem askerî hem de stratejik planlamalar için kritik bir temel oluşturmaktadır.

19 Ağustos 1917'de saat 20.30'da Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'ndan Mezopotamya Genel Komutanlığı'na 39819 numaralı şifreli telgrafla gönderilen belge, Musul ve civarındaki demiryolu inşaat çalışmalarına ilişkin bir askerî istihbarat raporunu kapsamaktadır. Raporda,

“Midilli'den gelen rapora göre, No. 37483'te bahsedilen firari, mayıs ayında Mardin ve Diyarbakır arasında 10.000 ila 20.000 Hristiyan işçinin demiryolu inşasında çalıştırıldığını söylüyor ve geçen yıl Palu bölgesinde on taburun bir tabura azaltıldığı bir örnek veriyor. Mardin'in batıdan Musul, Diyarbakır ve Bitlis'e gelen iletişim hatlarının kavşağı olduğunu ve batıdan Musul'a giden tüm birliklerin Mardin'den geçtiğini ısrarla belirtiyor. Geçen mayıs ayında Resulayn (Ras el Ain)²⁸ ile Tel Ermen²⁹ arasında 3000 ila 4000 İtilaf esiri tarafından standart hat genişliğinin tamamlandığını ve Mardin'e dar hat ile ulaşıldığını söylüyor. Resulayn'dan Nusaybin (Nisibin)'e³⁰ doğru bir demiryolu olmadığını

28 Resulayn, Türkiye'de Şanlıurfa iline bağlı Ceylanpınar ilçesinin güneydoğusunda Suriye'de bulunan yerleşim yeridir. Suriye'nin kuzeydoğusunda Haseke vilayetinde yer alır. Sezen, **a.g.e.**, s.154. İslahiye-Resulayn Demiryolu 453 km 1911-1914 yılları arasında yapılmıştır. Ortaylı, **a.g.e.**, s.102. Adana'dan güneye, Bağdat'tan kuzeye 1911-1914 yılları arasında aşağıdaki hatlar çalışmaya başlamıştır: Bulgurlu-Ulukışla 38 km (1911), Dorak-Yenice 13 km (1912), Yenice-Mamure 97 km (1912), Radşu-Halep-Trablusşam 203 km (1912), Ulukışla-Karapınar 53 km (1912), Toprakkale-İskenderun 59 km (1913), Bağdat-Sumike 62 km (1914), Trablusşam-Tel Ebiad 100 km (1914), Sumike-Istabolat, Istabolat-Samarra 57 km (1914). Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde 1715 km *Konya-Bağdat Demiryolu'nun* 887 km tamamlanmıştır. Yapılmadan kalan Toros dağlarındaki 38 km lik yol, Amanos Hattı 100 km ve Samarra-Musul-Tel Ebiad/Tel Abyad Hattı 690 km idi. Rathmann, **a.g.e.**, s.101-102. Emiroğlu, Uzman, **a.g.e.**, s.9.

29 Tel Ermen ya da Tel Armen, günümüzde Mardin ili Kızıltepe ilçesidir.

30 Nisibin olarak ifade edilen yer, Mardin ili Nusaybin ilçesidir. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No:26, Ankara 2017, s.584.

ve Mardin'den Musul'a uzanan bir hattın başladığını gördüğünü ısrarla belirtiyor. Bu bağlamda, Aublé, Meissner³¹ için Mardin'den Dicle üzerindeki Fişhabur³² (Feishkhabur)'a ve oradan da sol kıyı boyunca Musul, Altun Kurpi ve Kerkük'e giden bir hizalama çalışması yaptı. Mayıs başındaki Derbisiye'deki demiryolu başlığı raporuyla ilgili olarak, Nusaybin'den Cizre (Jezireh) ve Fişhabur'a giden yolların birleştiği yere yakın, Cizre'nin yaklaşık 10 mil güneybatısında Derbajia adında bir yer olduğu not edildi, bk. Cilt IV., Mezopotamya, sayfa 262. Cizre veya Fişhabur'a doğru demiryolu inşası hakkında herhangi bir bilginiz var mı?"

ifadelerine yer verilmiştir³³.

Raporda, bölgede çalışan işçi gücü, inşaat süreci ve stratejik noktalar hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Rapor, ayrıca demiryolu hattı ve stratejik bağlantılar bağlamında Mardin'den Musul'a ulaşan hat ve stratejik öneme sahip köprü ve kavşakları ele almıştır. Daha önce belirtilen 37483 numaralı raporda, askerî birliklerin hareketliliği, lojistik-ikmal hatları ve coğrafi-stratejik bilgiler yer almakla birlikte raporun temel bilgileri, Mytilene (Midilli) adlı asker kaçağı bir kişinin ifadelerine dayandırılmaktadır. Raporda, haber elemanı *Mytilene* ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi verilmemiştir. İsmi geçen şahsa dayandırılan raporda, iş gücü ve insan kaynakları bakımından bilgiler sunulmuştur.

31 *Heinrich August Meissner* (1862-1940), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu açısından büyük ölçüde sorumlu Alman mühendis. Osmanlı İmparatorluğuna hizmetlerinden dolayı *Meissner Paşa* (1904) olarak da bilinmektedir. 1886'dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan demiryolu projelerinde (Güney Bulgaristan, Antalya, Trakya, Hicaz, Bağdat Demiryolu) mühendis olarak görev almıştır. 1910'da Bağdat Demiryolu'nun Halep kısmını yönettikten sonra Irak kısmında görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesinde aynı görevle Cemal Paşa'nın emir ve komutasında görev de yapmıştır. 1940'da İstanbul'da ölmüştür. Heinrich August Meissner, **Deutsche Biographie**, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118641042.html#ndbcontent> (Erişim Tarihi: 22.06.2024). Meissner, 1910'da Bağdat Demiryolu'nun Irak baş mühendisliğine getirilmiştir. Christensen, **a.g.e.**, p.21; Alperen, **a.g.m.**, s.12.

32 Fişhabur (Faysh Khabur/ Feish Khabur); Irak'ın kuzeybatısında Dicle Nehri'nin kıyısında yer alan stratejik bir köydür. Zaho ve Dohuk şehirlerine yakındır. Türkiye'nin Şırnak iline bağlı Silopi ilçesi ve Suriye'nin Haseke ili arasında bir konumda yer almaktadır. Suriye ve Irak sınır kapısı burada bulunmaktadır. Günümüzde Türkiye-Irak-Suriye sınırına çok yakın olması nedeniyle stratejik bir konuma sahiptir.

33 **IOR: L/MIL/5/808. (No: 39819 Cipher). 19 August 1917, 08:30 pm. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia.**

Mytilene isimli haber elemanı, Mayıs 1917’de Mardin ile Diyarbakır arasında demiryolu inşaatında 10.000 ila 20.000 Hristiyan işçinin çalıştığını belirtmiştir. II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları sonrasında gayrimüslimleri askere almak zorunda kalan İttihat ve Terakki yönetimi, 22 Mart 1914 tarihli Askere Alma Geçici Kanunu ile Birinci Dünya Savaşı’nda *Amele Taburlarını* oluşturmuştur³⁴.

Osmanlı Devleti, İttifak devletleriyle birlikte savaşa girince, imparatorluk genelinde askere alma işlemleri nedeniyle birçok işçi demiryolu inşaatını bırakarak askerî hizmete başlamıştır. Bağdat Demiryolu Şirketi’nin Ağustos 1914’te Adana ve Halep’teki inşaatlarında 11.796 çalışan varken, bir ay sonra bu sayı 1.651’e düşmüştür³⁵. Diğer yandan, Ali Kaşığığun *I. Dünya Sava-*

34 Amele taburları, Osmanlı Devleti’nde askerî hizmetten muaf tutulan veya cepheye savaşmak yerine geri hizmetlerde çalıştırılan işçi taburları olup, benzer uygulamalar farklı ülkelerde de görülmüştür. Osmanlı’daki amele taburları ağırlıklı olarak gayrimüslimlerden oluşmakla birlikte savaş sırasında düşman birliklerinden ele geçirilen esirler de bu taburlara dâhil edilmiştir. Zirai faaliyetler, yol yapımı, maden ocakları ve demiryolu inşaatı gibi alanlarda çalıştırılan bu taburlar, özellikle Birinci Dünya Savaşı boyunca Bağdat Demiryolu inşaatında zorunlu iş gücü olarak kullanılmıştır. Bağdat Demiryolu’nun zorlu inşaat süreçlerinden biri olan Amanos Dağları ve Toros Tünelleri bölgelerinde, amele taburlarında yer alan esirlerden yoğun şekilde faydalanılmıştır. Cengiz Mutlu, **Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 44-50; Karagöz, a.g.m., s.381-387,398-399; Emiroğlu, Uzmay, **a.g.e.**, s.13-14. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda Amele taburlarının 100.000 civarında (1000-1500 kişiden oluşan 90-123 tabur kurulmuştur) olduğu tahmin ediliyor. Amele taburlarının %70’i Osmanlı tebaası, %30’u esirlerden oluşmaktadır. Emiroğlu, Uzmay, **a.g.e.**, s.14; Karagöz, a.g.m., s.382, 410. Erkek nüfusun cephelede bulunması sebebiyle kadınlar da amele taburu benzer teşkilatlar içerisinde terzi, berber ve diğer zanaatkâr görevlerde bulunmuşlardır. Karagöz, a.g.m., s.393-395. Osmanlı demiryollarında cebri iş gücünden faydalanma Birinci Dünya Savaşı’na has bir uygulama değildir. 1904-1908 yıllarında kırsal kesimde yaşayanlar, zorunlu iş gücü ihtiyacının karşılandığı en büyük bölümü oluşturmasının yanı sıra niteliksiz iş gücü olarak ücretli işçiler şirketler tarafından istihdam edilmiştir. Türk, Ermeni, Kürt, Çerkez işçilerin yanı sıra Karadeniz’den demiryolunda işçi olarak çalışan bir kesim olmuştur. Quataert, **a.g.e.**, s.126-127.

35 Quataert, **a.g.e.**, s.127-130; Alperen, a.g.m., s.10. Ağustos 1914’te 12.000 çalışan sayısı Eylül’e kadar 1650 kişiye düşmüştür. McMeekin, **a.g.e.**, s.295. Osmanlı demiryollarında mühendis ve nitelikli iş gücü gibi üst kademe çalışanlar büyük ölçüde yabancılardan oluşuyordu. 1906 istatistiklerine göre, üst düzey yöneticilerin %43’ü Alman, %21’i ise Almanca konuşan Avusturyalı ve İsviçrelilerden meydana geliyordu. Ayrıca, İtalyan taş ve duvar ustaları (%15) gibi diğer yabancılar da demiryollarında çalışmaktaydı. Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler, özellikle Rumlar, nitelikli iş gücü olarak istihdam edilirken, niteliksiz iş gücü olarak Türkler, Ermeniler ve Osmanlı uyruğuna geçenler görev almıştı. 1908’de demiryolu işçi sendikalarını kuran Arhangelos Gavril, Yunan kökenli bir doktordu ve Anadolu hattında sağlık hizmetleri şefi olarak çalışmıştı. İsviçreli Edouard Hugue (Paşa) ise Osmanlı uyruğuna geçerek demiryollarında çeşitli görevler üstlenmiş ve Anadolu Demiryolu’nun yönetimini İsviçre modeline göre düzenlemişti. Orta kademe çalışanların

şı'nda *Esirler Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme* isimli çalışmasında, 25 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esir sayısını 16.583 olarak belirtirken Anadolu'da bulunan esir miktarını 21.506 olarak vermiştir³⁶. Mehmet Akan ise *Posta Malzemelerinin Anlattığı; Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara Esir Kampı* isimli çalışmasında, 9 Ocak 1916'da esir sayısını toplamda 10.628 olarak ifade etmiştir³⁷. Anadolu'da pek çok esir toplama kampları olmasına rağmen Bağdat Demiryolu'na yakın kamplarda (Musul, Toros, Resulayn, Amanos, Şam, Halep, Adana, Tarsus, Bağdat, Cizre, Nusaybin)³⁸ tutulan esir askerlerin demiryolu inşaatında çalıştırılmış olması çok muhtemeldir. Savaş öncesinde demiryollarında çalışanların askere alınması dikkate alındığında, 1917'de İtilaf devletlerine ait esir askerlerin³⁹ büyük bir kısmının demiryolu inşaatında çalıştırıldığı bilgisinin güvenilir olduğu açıktır.

Aynı haber elemanı, 1916 yılında Elâzığ'a bağlı Palu ilçesinde on taburun tek tabura indirildiğini belirterek bunun Osmanlı ordusunun bölgedeki askerî varlığının azaldığını gösterdiğini ve birliklerin başka bir bölgeye kaydırılmış olabileceğiyle ilgili bir strateji olabileceğine dikkat çekmiştir. İstihbarı bil-

yarısı Ermeni ve Rumlardan oluşurken, istasyon ve büro işlerinde görev alıyorlardı. En alt düzeyde ise çalışanların %90'ı Türklerden meydana geliyordu. Quataert, **a.g.e.**, s.127-130, 132-133; McMeekin, **a.g.e.**, s.293-297. Altan Alperen, demiryolu inşaatında 35.000'den fazla işçi oldukça zor ve tehlikeli şartlarda çalıştığını ifade etmiştir. Demiryolu inşaatında İsviçreli, Fransız, İtalyan, Avusturyalı, Rus, Yunan, Levanten, Ermeni, Türk ve Alman işçilerden oluşan kozmopolit bir işçi ordusu görev yapmıştır. Alperen, **a.g.m.**, s.10.

36 Ali Kaşıyüğun'a göre, Osmanlı topraklarındaki toplam esir sayısı 23.500'dür. Anadolu'da ise 15.702'si İngiliz, 4.935'i Rus, 700'ü İtalyan ve 169'u Fransız olmak üzere, toplamda 21.506 İtilaf Devletlerine ait esir bulunmaktadır. Ali Kaşıyüğun "I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C 4, S 1, 2018, s.80.

37 Mehmet Akan, "Posta Malzemelerinin Anlattığı; Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara Esir Kampı", **Kebikeç**, C 22, 2006, s.297-298.

38 Mehmet Akan *Posta Malzemelerinin Anlattığı; Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara Esir Kampı* isimli çalışmasında, kamp merkezlerini, Eskişehir, Afyonkarahisar, Ankara, Kocaeli, Bursa, Samatya, Tavşanlı, Kastamonu, Konya, Kırşehir, Kütahya, Manisa, Yozgat, Musul, Toros, Resulayn, Amanos, Sivas, Koçhisar, Zara, Merzifon, Kayseri, Giresun, Şam, Halep, Adana, Tarsus, Bağdat, Cizre, Nusaybin olarak sıralamıştır. Akan, **a.g.m.**, s.297. Resulayn'daki Amele Taburu, 18 Mayıs 1916'da Resulayn Demiryolu hattında, Pozantı Menzil Komutanlığı'nın emriyle Toros İnşaat Hattı Şirketi bünyesinde II. Amele Taburu adıyla demiryolu inşaatında görev yapmıştır. 28 Kasım 1916'da lağvedilen tabur, 14 Kasım 1918'e kadar Bağdat Hattı I. İnşaat Taburu adıyla faaliyetlerini sürdürmüştür. Karagöz, **a.g.m.**, s.396.

39 1916'da IV. Ordu bölgesinde çalışan esirlerinden oluşan inşaat taburu toplam mevcudu, 20.992, 1917'de 20.381'dir. Mevlüt Karagöz, "Birinci Dünya Savaşı'nda IV. Ordu Menzili Amele Taburları", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C 15, S 30, 2019, s.389-392.

gi sağlayan şahsın, batıdan doğuya giden tüm birliklerin Mardin'den geçtiği konusunda ısrarlı olduğuna dikkat çekilerek Mardin'in stratejik önemi vurgulanmıştır. Mardin, batıdan Musul, Diyarbakır ve Bitlis'e uzanan iletişim hatlarının kavşağı olarak tanımlanmakta ve batıdan Musul'a giden tüm askerî birliklerin buradan geçtiği ifade edilmektedir. Bu durum, Mardin'in hem lojistik hem de askerî açıdan kritik bir konumda olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Mardin'in gerek kara gerekse demiryolu güzergâhı bakımından stratejik bir askerî kavşak noktası olduğu vurgulanmıştır.

Demiryolu inşaatına ilişkin teknik detaylar da raporda yer almakta olup lojistik ve ikmal hatları açısından demiryolu çalışmalarının ilerlemesi ve ikmal kuvveti bağlamında, Resulayn ile Kızıltepe arasında 3.000 ila 4.000 İtilaf esirinin çalıştırılarak standart ölçünün tamamlandığı ve Mardin'e dar hatlı bir demiryolu ulaştırıldığı *Mytilene*'ye dayandırılarak belirtilmesine rağmen *Mytilene*, Büyük Britanya istihbaratının daha önceki bilgilerinin aksine dikkat çekici bir bilgi vermiştir. Resulayn'dan Nusaybin'e gittiği tahmin edilen demiryolu inşaatının devam etmediği, bunun yerine Mardin'den Musul'a yeni bir hattın olduğu üzere kritik bir bilgi vermiştir. Bu bilgi, Osmanlı Devleti'nin demiryolu ağını genişletme stratejisini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Cizre ve Fişhabur'a doğru işletilen demiryolu inşaatı hakkında bilgi istenmesi, İngiliz istihbaratının bölgedeki demiryolu faaliyetlerini yakından takip ettiğini ve bu bilgileri askerî stratejilerine entegre etmeye çalıştığını göstermektedir. Bu tür analizler, İngilizlerin Osmanlı'nın lojistik kapasitesini ve demiryolu ağının gelişimini anlamaya yönelik çabalarını ortaya koymaktadır.

Raporda, Aublé ve Meissner'ın Mardin'den Fişhabur üzerinden Musul ve Kerkük'e uzanan bir güzergâhı araştırdığı öne sürülmektedir. Mayıs 1917'de Derbisiye'deki demiryolu hattına ilişkin bir rapora atıfta bulunularak, Cizre'nin yaklaşık 16 km güneybatısında, Nusaybin'den Cizre ve Fişhabur'a giden yolların kesişim noktasında Derbajia adlı bir yerin bulunduğu belirtilmiştir. Ancak Derbajia'nın konumu hakkında yeterli bilgiye sahip olunmadığı ima edilmiş ve Mezopotamya (Cilt: IV) kitabının 262. sayfasına bakılması önerilmiştir. Bu bilgiler, İngiliz istihbaratının Osmanlı'nın demiryolu ağının askerî lojistik kapasitesini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik çabalarını göstermektedir. Cizre ve Fişhabur arasındaki hat ile Derbajia gibi stratejik geçiş noktaları, yalnızca askerî birliklerin hızlı intikali ve ikmal hatlarının kesintisiz işlemesi açısından değil, aynı zamanda bölgedeki stratejik noktaların kontrolü

ve güvenliği bakımından da kritik önem taşımaktadır. Bu veriler, Osmanlı'nın lojistik planlamasına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bağdat Demiryolu'yla ilgili bir başka raporda;

“(1) 8 Ağustos'ta İsviçre'den bildirildiğine göre, Amanua Decauville Hattı, standart hat genişliğinin nihayetinde alacağı hizalamayı takip etmiyor; eski hat birkaç kısa tünelden geçerken, yeni hat bu tünellerden kaçınıyor. Raporlardaki karışıklık bu nedenle açıklanabilir. (2) Amanos (Amanus) demiryolu inşasından sorumlu İsviçreli Mühendis Morff, birkaç ay önce Zürih'teki ailesine, işin tamamlanmasının ardından kısa süre içinde İsviçre'ye döneceğini bildirmişti, ancak şimdi yeni işler ve planlar nedeniyle ayrılamayacağını yazıyor”

ifadelerine yer verilirken Hindistan, Mısır ve Kafkas Askerî Ajanına gönderildiği ve M.I.1'e bir sureti iletildiği raporun sonuna eklenmiştir.⁴⁰

Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'ndan Mezopotamya Genel Komutanlığı'na 19 Ağustos 1917'de (aynı gün ve saatte) yazılan diğer (39821 numaralı) raporda, iki ana başlık altında istihbarata yer verilmiştir. İlk maddede, *Amanua Decauville*'in⁴¹ demiryolu güzergâhında standart ölçülere uymadığı için yapılmasından vazgeçilen kısa tünellerden bahsetmiş ve daha önce yazılan raporlardaki karışıklığın bu nedenden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Bilindiği üzere Decauville Şirketi'nin ray sisteminde en büyük yeniliği, çelik traverslere sabitlenmiş hafif, *dar hatlı rayların*⁴² hazır bölümlerini kullanmış olmasıdır. Decauville İmalat Şirketi'ne yenilik getiren kişi, Amanua'nın oğlu Paul Decauville'dir. Bağdat Demiryolu'nda, 1435mm (4ft 8/1 inç) ray açıklığına sa-

40 IOR: L/MIL/5/808. (No: 39821 Cipher). 19 August 1917, 08:30 pm. Secret. From General Officer Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence. (To India, Egypt, Caucasus Military Agent and Copy to MI 1).

41 Belgede, Amanua Decauville olarak ismi geçen şahıs, *Amand Decauville*'dir ve endüstriyel demiryollarının Fransız öncüsü Decauville şirketinin sahibidir. Martin Lovell, “The Decauville Railway System”, Gaugemaster, Right Lines, <https://www.gaugemasterretail.com/rightlines-article/decauville-railway-system.html> (Erişim Tarihi: 20.06.2024).

42 *Dar Hatlı Demiryolu*, ray açıklığı 1435 mm (4ft 8/1inç) standart hat açıklığından daha dar olan bir demiryoludur. Dar hatlı demiryollarının çoğu 600 mm (1ft 11/5 inç) ile 1067 mm (3ft 6 inç) arasındadır. Dar hatlı demiryolları genellikle inşa edilmesi, işletilmesi standart veya geniş hatlı demiryollarından daha az maliyetlidir. Düşük maliyetli, dar hatlı demiryolları mühendislik tasarrufunun önemli olabileceği dağlık arazi, seyrek nüfuslu bölgelerde kullanılır. C.E. Spooner, **Narrow Gauge Railways**, London 1871, p.2, 70-96.

hip *standart hat genişliğine*⁴³ sahip raylar kullanmıştır. Fransız sanayici Paul Decauville adından esinlenerek *Dekovil* ismi kullanılır. Dekovil, ray aralığı 60 cm ya da daha küçük rayların kullanıldığı küçük demiryolu için kullanılmaktadır.

Bağdat Demiryolu'nun inşasında görev alan Alman şirketinin, Decauville Şirketi tarafından üretilen malzemeleri kullandığı ancak tünellerde standart ray açıklığından vazgeçtiği raporda belirtilmiştir. Alman firmasının tünellerde dar hat genişliğine geçmesinin dört temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, coğrafi ve jeolojik koşullar bu tercihi zorunlu kılmıştır. Toros ve Amanos dağlarındaki tünel inşaatları yüksek kazı maliyetlerine ve uzun sürelerle neden olduğundan, daha küçük tünel kesitleri gerektiren dar hat kullanımı, maliyetleri azaltarak süreci hızlandırma avantajı sunmuştur. İkinci olarak, maliyet ve lojistik kolaylık sağlama amacı etkili olmuştur. Savaş koşullarında Osmanlı Devleti ve Alman şirketleri kaynakları daha verimli kullanmaya çalışırken, dar hat rayları ve lokomotifleri daha düşük maliyetli olup tedariki de daha kolaydı. Üçüncü neden, askerî ve stratejik faktörlerle ilgilidir. Cephe gerisinde hızlı ve geçici sevkiyat için dar hat sistemleri büyük avantaj sağlarken, özellikle dağlık arazilerde ikmal süreçlerini kolaylaştırmış ve gerektiğinde başka bölgelere taşınabilmiştir. Son olarak, teknik uyum sorunları da dar hat tercihinde etkili olmuştur. Bölgesel ölçekte dar hatlar, mevcut lokomotif ve vagon stoklarıyla daha uyumlu olabilmekteydi. Tüm bu nedenler, tünel inşaatlarında dekovil hattına geçilmesini açıklamaktadır⁴⁴. Büyük Britanya istihbaratının, Bağdat Demiryolu'nun güzergâhı ve inşaa sürecini yakından izlemenin yanı sıra, demiryolunda kullanılan malzeme ve hattın türü gibi teknik detayları da raporlar aracılığıyla takip ettiği tespit edilmiştir.

43 *Standart hat genişliğine sahip raylar*, daha geniş trenlerin ve daha yüksek taşıma kapasitelerinin kullanımına imkân tanır. Bağdat Demiryolu gibi standart hat genişliğine sahip demiryolları, ana ulaşım ve geniş kapsamlı lojistik ağlar için tercih edilir. Fransız demiryolu şirketi Decauville ray açıklığını, ilk önce 400 mm daha sonra 500 mm ve en sonunda 600 mm ölçüsü olarak değiştirmiştir. Bu ölçü birimi askerî mantık çerçevesinde değerlendirilmektedir. Decauville şirketi, ilk defa Fransız ordusu için 1888'de 600 mm kalibreli paleti kullanmıştır. Spooner, **a.g.e.**, s.41-98, 102; **Decauville**, *Illustrated Catalogue No.105*, London 1905, pp.1-72.

44 McMeekin, **a.g.e.**, s.96,105-108. Bk. mühendislik ve finansman sorunları, dar hat dönüşümünün arkasındaki teknik ve ekonomik gerekçeler hk. Jonathan S. McMurray, **Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway**, Praeger Publishers, 2001, s.120-123.

Diğer yandan *Amanos Tünelinden*⁴⁵ sorumlu *İsviçreli Mühendis Morff*'un birkaç ay önce ailesine kısa sürede döneceğini bildirmesine rağmen şimdi yeni iş ve planlar nedeniyle bölgeden ayrılamayacağını söylemiş olması raporda dikkat çekmektedir. İlgili istihbarat raporunda belirtildiği üzere telgrafların⁴⁶, istihbaratçılar tarafından dinlendiği, ele geçirildiği ya da ilgili kişilerin yakından takip edildiği sonucuna ulaşılabilir. Muhtemelen gizli gönderilen telgraflar, gerek Wassmuss Hadisesi⁴⁷ gibi münferit önemli olaylar neticesinde ya da başka yöntemlerle dinlendiği ve izlendiği anlaşılabilir. Rapor, Osmanlı Devleti'nin Bağdat Demiryolu inşaatı ve mühendislik projeleri hakkında detaylı bilgi toplamasının yanı sıra Osmanlı'nın stratejik hamlelerini ve altyapı projelerini yakından takip ettiğini göstermesi açısından kritik bilgiler vermiştir. 22 Ağustos 1917 tarihli başka bir raporda,

45 *Amanos Tüneli*; Ocak 1917'de tamamlanmasıyla birlikte demiryolu inşaatının en zorlu kısmını oluşturmuştur. Amanos tünelinin içinden dar bir demiryolu hattı geçirilmiştir. Kesinti ve zorluğun yaşandığı *Toros tünellerine*, 70-80 km'lik bitişik bir hat yapılmıştır. Torosları aşan 64 km'lik bir hatta, 44 adet tünel inşa edilmiş ve hat, 1478 m rakımdan geçirilmiştir. Bağdat Demiryolu'nun en büyük mühendislik başarısı, Kilikya geçidi, Toros ve Nur Dağları'nın raylar döşenerek aşılması olmuştur. Pozantı-Adana-Osmaniye-Halep demiryolları kesintili ve tek hatlı bir güzergâhtır. Birinci Savaşı döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan lokomotif sayısı 280, yolcu vagonu 720, yük vagonu 4500 adet olup yüzde yirmi beşi bakıma muhtaçtır. Hepsi bir araya gelse işlevsel 100 küçük tren meydana getirilebilirdi. Yalman, a.g.e., s.102; Alperen, a.g.m., s.8. *Amanos (Ayran) Tüneli*, Adana-Fevzipaşa hattı üzerinde bulunan 2263 metre yükseklikte, beş yılda açılmış (19 Temmuz 1915) kesintisiz 4905 metre olan tüneldir. Ayran Köyü yamacında olması nedeniyle *Ayran Tüneli* ismi de verilmektedir. Bağdat Demiryolu'nun en zorlu tünellerinden birisidir, açılışa Alman Başmühendisin eşi Fräulein Helga getirilirken adına *Amanos Tunnel 4905m. Durchschlag July 1915* yazısı olan hatıra madalyası basılmıştır. A. Lütfü Balamir, "Adana-Fevzipaşa Hattındaki Ayran Tünelinin Açılışı İçin Çıkarılan Madalya", S 607, 1976, <https://kentve-demiryolu.com/adana-fevzipasa-hattindaki-ayran-tunelinin-acilisi-icin-cikarilan-madalya/> (Erişim Tarihi: 11.07.2024). Amanos (Ayran)'da 947 gayrimüslim, Bahçe'de 1037 gayrimüslim ve Kelebek mıntıklarında 1444 gayrimüslim görev almıştır. Karagöz, "Birinci Dünya Savaşı'nda IV. Ordu Menziline Amele Taburları", s.388. Amanos (Ayran) Tüneli ve istasyonu, Osmaniye'ye bağlı Bahçe ilçesi sınırları içerisinde olup Arıcaklı Köyü'nde yer alan hemzemin istasyondur. Ayran Tüneli, Bahçe-Nurdağ (Gaziantep) güzergâhında yer alır.

46 Osmanlı topraklarında gizli telsiz ve telgraf merkezleri vasıtasıyla casusluk faaliyeti yapılmaktaydı ve 1914'te *Telsiz Telgraf Vasıtasıyla Casusluk, Gizli Bulunan Telsiz ve telgraf Teçhizatını Keşfe Hadim Rehber* çıkarılarak Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk faaliyetinde bulunanları tespit etmeye çalışılmıştır. Bozkurt, a.g.m., s.16.

47 *Wilhelm Wassmuss* Alman bir casus olarak, Birinci Dünya Savaşında İran bölgesinde Büyük Britanya'ya karşı bazı isyanlar tertip etmiştir. Wassmuss, Mart 1915'te İran'ın Şiraz yakınlarında İngilizlerin müttefiki Hayat Davudi'ye esir düşmüş olsa da çok kısa sürede kurtulmuştur. Ancak Alman istihbaratının kendi arasında kullandığı diplomatik kod kitabı, İngilizlerin eline geçmiştir. "Ayât-Dâvüdi", *Encyclopaedia Iranica*, <https://www.iranicaonline.org/articles/hayat-dawudi> (Erişim Tarihi: 11.06.2024).

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU (TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

“Mardin, Tel Halaf (Tel Helef)⁴⁸, Amude (Amudieh)⁴⁹, Nusaybin, Fişhabur (Dicle'nin Musul tarafındaki sol yakası), Erbil, Kerkük ve Deli Abbas⁵⁰ üzerinden Diyarbakır'dan Bağdat'a yapılan güzergâhın, Aublé tarafından 1914'te Meissner Paşa için araştırıldığı belirtilmiştir. Meissner'in Aublé'nin çalışmalarını almadığına inanılmakla birlikte, yukarıda bahsedildiği üzere bu güzergâh Almanlar tarafından biliniyor ve Oppenheim'in⁵¹ 1893 tarihli haritasında da yer alıyor. Aublé'nin raporunun bir kopyası alınmış ve bazı yerlerde Oppenheim'in çalışmalarına dayandığı, dolayısıyla tam olarak doğru olmadığı görülmüştür. Aublé'ye göre güzergâh şu şekilde açıklanmıştır: Mardin'den Deyrun'a⁵² (Maunsell⁵³ 25. sayfadaki Deirun Ağa?) kadar ilk 100 kilometre kolay,

48 Tel Halaf (Tel'ül Halif), Türkiye-Suriye sınırında Ceylanpınar ilçesinin güney istikametinde bulunan yerleşim yeridir. Suriye'nin Haseke iline bağlıdır.

49 Amude, Türkiye-Suriye sınırında Mardin'in Ambar köyü karşısındaki yerleşim yeridir. Suriye'nin Haseke iline bağlı bir kasabadır. Amude'ye yakın yerleşim yerleri, Kamışlı, Derik ve Resulayn'dır.

50 Günümüzde Deli Abbas ismiyle Irak sınırlarında olan yerleşim, Erbil ve Kerkük'ten sonra Irak'ın güneyindeki yerleşim yeridir. Bakuba'nın 50 km ve Bağdat'ın 115 km kuzeydoğusu olan yerleşim yeridir.

51 *Max (Freiherr) von Oppenheim* (1860-1946); Alman avukat, diplomat, ilkçağ tarihçisi, arkeolog ve casustur. M. Oppenheim, 1899'da Suriye'de bulunan Tel-Halef harabelerini keşfetmiş ve kazılarda bulunmuştur. Alman hükümeti adına Birinci Dünya Savaşı'nda Müslümanları ayaklandırmak için casusluk görevinde bulunmuştur. *Grenzgänger zwischen Orient und Okzident: Max von Oppenheim (1860–1946)*, <https://max-von-oppenheim.foundation/max-von-oppenheim/biografie/> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).

52 Deyrun ya da Derun, günümüzde Diyarbakır ili Silvan ilçesi Dutveren ya da Yeşilköy isimli köydür. Sezen, *a.g.e.*, s.216, 232. Belgede *Deyrun* ya da *Deirun Ağa* olarak geçmiştir.

53 *Francis Richard Maunsell* (1861-1936), Orta Doğu'da aktif olarak görev yapmış İngiliz diplomat, arkeolog, haritacı, subay ve istihbarat görevlisidir. Mezopotamya, İran, Türkiye ve Suriye bölgelerini dolaşarak bölgeye dair insan unsuru ve coğrafi bilgiler toplamıştır. 1905'e kadar Osmanlı Devleti'nde kaldı ve arazi ölçümleri yaparak harita üzerine çalışmalar yaptı. 1907-1910 yılları arasında Londra'da istihbarat üzerine çalışmalarına devam etti. 1914'te, Birinci Dünya Savaşı başladığında, askerî istihbarat danışmanı olarak coğrafi istihbaratın Askerî İstihbarat sorumlusu olarak MI2'de danışmanlık yaptı. İstanbul'da görev yapan İngiliz askerî ataşelerinden Francis Richard Maunsell, yaptığı araştırmalar neticesinde *Reconnaissance of Syria from the Coast Eastwards* (Doğu Kıyılarından Suriye'nin Keşfi) isimli rapor hazırlamıştır. İlgili rapor, İngiliz Genelkurmayı tarafından yayınlanmıştır. İngiltere'nin İstanbul elçiliği başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin stratejik noktalarda bulunan kırk beş konsolosluk/başkonsoloslugu istihbarat servisi olarak çalışmakta ve bilhassa arkeoloji heyetleri, istihbarat açısından İngilizlere büyük katkı sağlamaktadır. Osmanlı coğrafyasından istihbarat elde etme noktasında İngilizlerin Mısır'daki istihbarat şubeleri de önemli bir göreve üstlenmiştir. Maunsell, Francis Richard (14 Şubat 1861-1936), https://www.geographicus.com/P/ctgy&Category_Code=maunsellfrancisrichard (Erişim

Deyrun'dan Fişhabur'a kadar 60 kilometre orta derecede zordur. Bu bölümde, Terbagha adlı istasyon, Mezopotamya cilt IV'te (Deyrun ve Terbagha, Stielers Atlası'nda gösterilmektedir) yer alan Derbajia'ya yakın bir konumda önerilmiştir. Fişhabur'dan Dohuk'a⁵⁴ kadar olan 70 kilometre zordur, ancak Dohuk'tan Dicle'ye, Musul'un aşağısına kadar olan kısım orta derecede kolaydır. Diyarbakır ve Büyük Zap bölgesinde inşaat için taş, kalker, balast ve kum bol miktarda mevcuttur. Mardin, Nusaybin, Fişhabur ve Musul için depo önerilen travers miktarları sırasıyla 36.400, 117.000, 188.000 ve 117.000'dir. Bu traversler, Tur Abdin Dağları'ndan⁵⁵ (Mardin ve Nusaybin için) ve Bohtan-Bitlis⁵⁶ bölgesinden (Fişhabur ve Musul için) akıntı yönünde taşınmıştır. Ain Sere'nin⁵⁷ güneyinde, Jerahi Su ve Seruja yakınlarındaki Amude ile Nusaybin'deki köprülerin gerekli 50 fit açıklığın üzerindeki detayları eksik kalmıştır (Maunsell sayfası 25?). Fişhabur'un 7 kilometre kuzeyinde, Dicle üzerinde Fişhabur'da ve Fişhabur'un 15 kilometre güneydoğusunda, Dohuk'un 5 kilometre güneybatısında, Dicle'nin dirseğine yakın üç köprü bulunurken, Musul'un yaklaşık 45 kilometre kuzeybatısında, Butak ve diğer kolların birleştiği yer olan Dicle üzerinde, toplamda on iki köprü bulunmaktadır. Aublé'ye göre Zaho⁵⁸ yakınlarındaki dağlarda bol miktarda ve kaliteli bir kömür kaynağı vardır.”

Ayrıca raporun, Hindistan'a tekrarlandığı ve MI.1'e kopyalandığı belirtilmiştir⁵⁹.

Tarihi:27.07.2024); Bozkurt, a.g.m., s.18. İstihbarat raporunu kaleme alan İngiliz askerî istihbaratçının, F. R. Maunsell'in *Reconnaissance of Syria from the Coast Eastwards* adlı eserine başvurmuş olabileceği değerlendirilmektedir.

- 54 Duhok, günümüzde Irak'ın kuzeyinde 500.000 nüfuslu şehirdir. Musul'un kuzeyinde kalan Duhok, Fişhabur'a 71 km'dir.
- 55 Tur Abdin, Süryanice olup Kulların Dağları anlamına gelir. Midyat ve çevresinin içine alan tepelik bölgeye verilen isimdir.
- 56 Uluçay (Botan) Çayı ve Bitlis yöresi. Uluçay, Mardin'in doğusundan geçen Dicle Nehri'nin bir koludur.
- 57 Ayn El Arab, Suriye'nin kuzeyinde Halep vilayetinin doğusunda yer alır ve Türkiye'nin Şanlıurfa ilinin Suruç ilçesiyle sınır komşusudur. Belgede, Ayn Sere olarak belirtilen yer günümüzde Türkiye-Suriye sınırında yer alan ve Suriye topraklarında olan Ayn El Arab yerleşim yeridir. Türkiye'de Mürşitpınar Sınır Kapısı'nın bulunduğu yerdir.
- 58 Zaho, Irak'ın kuzeyinde Musul yolu üzerinde Habur Sınır Kapısı'na yakın bir şehirdir.
- 59 **IOR: L/MIL/5/808. (No: 39951, Cipher). 22 August 1917, 02:30 pm. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia (Repeated to India and Copy to MI).**

22 Ağustos 1917 tarihinde, saat 14.30'da Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı tarafından Mezopotamya Genel Subay Komutanlığı'na gizli ibareli ve 39951 (X 3248) numaralı bir istihbarat belgesi gönderilmiş olup bu belgede Diyarbakır-Bağdat Demiryolu hattının hizalanmasına⁶⁰ ilişkin yer isimleri, teknik detaylar ve Bağdat Demiryolu'nun Diyarbakır'dan Bağdat'a uzanan muhtemel güzergâhı hakkında istihbarî bilgiler özetlenmiştir⁶¹. Özellikle Mardin, Tel Halaf, Amude, Nusaybin, Fişhabur, Erbil, Kerkük ve Deli Abbas üzerinden ilerleyen bir hat ele alınmaktadır. Raporda, bu güzergâhın Aublé tarafından 1914 yılında Meissner Paşa için araştırıldığı belirtilmektedir. Ancak, Meissner'in Aublé'nin çalışmasını dikkate almadığı iddia edilmekle birlikte, bu güzergâhın Almanlar tarafından bilindiği ve Oppenheim'in 1893 tarihli haritasında da gösterildiği vurgulanmaktadır. Bu durum, İngiliz istihbaratının yalnızca Aublé ve Meissner Paşa'nın çalışmalarından değil, aynı zamanda 1893 tarihli Max von Oppenheim'in haritasından da haberdar olduğunu ortaya koymaktadır.

Demiryolunun en temel altyapı problemiğini oluşturan hizalama hakkında bilgiler Aublé'ye göre verilmiştir. Raporda, Mardin'den Deyrun'a 100 km mesafe inşaatın kolay bir şekilde yapıldığı, inşa faaliyetlerinin Deyrun'dan

60 Demiryolu hizalaması (alignman), hattın yatay ve dikey olarak konumlandırılması sürecidir ve mühendislik hesaplamaları ile arazi çalışmalarını gerektirir. Doğru hizalama, trenlerin güvenli, verimli ve konforlu hareket etmesini sağlar. Hizalama üç temel faktöre dayanır. *Yatay hizalama*: Rayların yeryüzü üzerindeki güzergâhını belirler, dönüşlerin ve virajların uygun şekilde tasarlanmasını sağlar. *Dikey hizalama*: Rayların yüksekliğini belirleyerek eğim ve yükseklik değişimlerini düzenler. *Eğim ve kıvrımlar*: Rayların eğim açılarının güvenli seyir için optimize edilmesini kapsar. Bu süreç, demiryolu altyapısının temel unsurlarından biridir ve hattın uzun ömürlü ve güvenli olmasını sağlar. Satish Chandra, M.M. Agarwal, **Railway Engineering**, Oxford University Press, India, 2013, p.39-45, 242-248.

61 Demiryolu inşasında en önemli husus, güzergâhın ayrıntılı şekilde belirlenmesidir. Bu amaçla 1/5000 veya 1/1000 ölçekli haritalar hazırlanmıştır. İstasyonlar, yaklaşık 20 km aralıklarla konumlandırılmış olup, ray uzunluğu ana hatlarda 40 m, tali hatlarda 30 m olarak belirlenmiştir. Osmanlı-Almanya antlaşmaları doğrultusunda köprüler standartlara uygun inşa edilmiş, tek hatlı tren yolları için köprü genişliği 4.50 m, yüksekliği ise en az 4.30 m olarak belirlenmiştir. Raylar arasındaki mesafe 1.44-1.45 m olup, demiryolunun dış kısmı ile balast üst seviyesi arasındaki mesafe 1 m'dir. İnşaat sürecinde önce tesviye kumu dö-külerek birinci tabaka balast oluşturulur, ardından 0.20 x 0.13 x 1.80 m ebadındaki tahta traversler yerleştirilir. Traversler, raylara vidalarla bağlanırken, bağlantı noktalarına yastık levhalar eklenir. Traversler arası mesafe 0.706 m olarak belirlenmiş olup, raylar döşendikten sonra ikinci ve üçüncü tabaka balast eklenerek yolun tesviyesi tamamlanır ve balast 30 cm yükseltilir. Esin Kâhya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", **Bellekten**, C 52, S 202, 1988, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2014/tur> (Erişim Tarihi: 21.06.2024).

Fişhabur'a orta zorlukta olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Irak sınırları içerisinde yer alan ve Derbijia'ya yakın bir konumda Terbagha isimli bir istasyona dikkat çekilmiştir. Fişhabur'dan Dohuk'a kadar olan demiryolu inşaatının sol tarafında 70 kilometrelik bir mesafenin zorlu olduğu ancak Dohuk'tan Musul'un güneyindeki Dicle'ye kadar olan bölgenin inşaat açısından orta derecede kolay olduğu ifade edilmiştir. Bu tarz teknik bilgiler, inşaatın hızıyla ilgili önemli ipuçları verebilmektedir. Aslında 1917 yılı demiryolu inşaatına ait İngiliz istihbarat belgelerinin temel argümanı ya da amacı, demiryolu inşaatının hızıyla ilgili, yani Bağdat'a ne zaman ulaşabileceğiyle ilgili endişeden kaynaklanmaktadır. Diyarbakır ve Büyük Zap (Çığlı Suyu) nehrinde ise inşaat taşı, kalker, balast ve kum gibi demiryolu inşaatında kullanılan malzemelerin bol miktarda bulunduğu ve demiryolu inşaatına yakın coğrafyadan sağlanabileceğine vurgu yapılmıştır. Malzeme bilgisi de yine demiryolunun kısa sürede tamamlanabileceğiyle ilgili bilgi vermektedir. Mardin'de 36.400, Nusaybin'de 117.000, Fişhabur'da 188.000, Musul'da 117.000 travers için depo yapılması önerildiği, Mardin ve Nusaybin için Tur Abdin Dağları'ndan, Fişhabur ve Musul için Uluçay (Botan)-Bitlis bölgesinden gelen traverslerin akıntı yönünde yüzdürüldüğü belirtilmiştir. İlgili istihbaratın edinilebilmesi için görülmüş ya da telgrafların dinlenmiş olabileceği hususunu akla getirmektedir. Ayn El Arap'ın (Ayn Sere) güneyinde Jerahi Su, Seruja yakınlarındaki Amude ve Nusaybin'de inşa edilen köprülerde gerekli olan 15 metre açıklığın bilgisine erişilemediği ya da ayrıntılı bilgi olmadığı belirtilmiştir. Fişhabur'un 7 kilometre kuzeyinde, Dicle Nehri üzerinde Fişhabur'da, Fişhabur'un 15 kilometre güneydoğusunda, Dohuk'un 5 kilometre güneybatısında, Dicle'nin dirseğine yakın üç köprü ve Musul'un yaklaşık 45 kilometre kuzeybatısında, Butak ve diğer kolların birleştiği noktada Dicle üzerinde olmak üzere, toplamda on iki köprünün inşa edilmesinin planlandığı bildirilmiştir. Aublé'ye göre, Zaho yakınlarındaki dağlarda çok fazla ve iyi kalitede kömür kaynağının olduğuna dikkat çekilmiştir.

22 Ağustos 1917 tarihli İngiliz istihbarat raporu, Osmanlı-Alman iş birliğiyle Mezopotamya bölgesinde planlanan demiryolu hatlarına dair kritik bilgiler içermektedir. Söz konusu güzergâh, Mardin'den başlayarak Tel Helef, Amude, Nusaybin, Fişhabur, Erbil, Kerkük ve Deli Abbas üzerinden Bağdat'a uzanan stratejik bir hat olarak belirlenmiştir. Bahse konu demiryolu hattının lojistik kapasitesi ve inşa edilebilirliği, Osmanlı Devleti'nin Mezopotamya'daki

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

askerî varlığını genişletme ve derinleştirme potansiyelini artırabilecek bir unsur olarak değerlendirilebilir. Bu noktada, İngiliz istihbaratının söz konusu projeye yönelik sahip olduğu bilgiler, bölgedeki askerî harekâtın gidişatını doğrudan etkileyebilecek stratejik avantajlar sağlamaktadır. Öncelikle, İngilizler Osmanlı ve Almanların ulaşım altyapısını nasıl şekillendirmeye çalıştığını öğrenerek, ilerleyen süreçte bu hatları sekteye uğratma veya kontrol altına alma fırsatı elde etmiştir. Demiryolları, Osmanlı ordusunun askerî seviyat ve lojistik ikmal kapasitesini artırma potansiyeline sahip olduğundan, bu hatların engellenmesi veya zarar görmesi Osmanlı'nın harekât gücünü doğrudan zayıflatabilirdi. Bununla birlikte, İngiliz istihbaratı, demiryolunun geçtiği güzergâhın arazi koşulları, köprü inşaatı gereksinimleri ve inşaat malzemelelerinin bulunabilirliği gibi unsurlar üzerine de ayrıntılı bilgiye ulaşmıştır. Belge, bölgede kalker, balast, kum ve kömür gibi inşaat malzemelerinin bolluğunu vurgulamakta ve demiryolu traversleri için belirlenen kaynak noktalarını ortaya koymaktadır. Bu kaynakların mevcudiyeti, Osmanlı'nın bölgedeki lojistik kapasitesini güçlendirme potansiyeline işaret ederken aynı zamanda İngilizlere, bu projeyi sekteye uğratmak için hangi stratejik bölgeleri hedef almaları gerektiği konusunda önemli bilgiler sağlamıştır.

159

Sonuç olarak, İngilizler tarafından elde edilen bu istihbarat, Osmanlı-Alman iş birliğinin bölgedeki askerî ve lojistik gücünü artırma potansiyelini ortaya koyarken, aynı zamanda bu projeyi engellemek için müdahale edilebilecek noktaları belirleme fırsatı sunmuştur. İngilizlerin bölgeyi daha iyi anlaması, harekât planlarını buna göre şekillendirmesi ve Osmanlı'nın lojistik hatlarına karşı önlemler alması, savaşın stratejik dengelerini kendi lehlerine çevirme ihtimalini güçlendirmiştir. Dolayısıyla, bu belge sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda İngilizlerin bölgedeki askerî-stratejik üstünlüğü sağlama noktasında nasıl hareket edebileceğine dair kritik bir analiz kaynağıdır. Bu bağlamda, belge yalnızca mevcut durum hakkında bilgi sağlamakla kalmayıp, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerî operasyonların başarısını belirleyen lojistik ve inşaat unsurlarının kritik rolünü de ortaya koymaktadır. İngilizler hem güzergâhın teknik detaylarını hem de inşaat sürecinde kullanılan malzemeleri ve doğal kaynakları analiz ederek, Osmanlı'nın demiryolu taşımacılığına dayalı askerî lojistik gücünü anlamaya çalışmıştır. Özellikle köprüler, istasyonlar, doğal kaynaklar ve zorluklar üzerine yapılan tespitler, İngiltere'nin bölgedeki operasyonları açısından kritik bir istihbarat sağlamaktadır.

22 Ağustos 1917 Saat 14.30 tarihli Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'ndan Mezopotamya Genel Subay Komutanlığı'na 39952 numaralı gizli ibareli gönderilen bir başka raporda;

1. “Cenevre’den 8 Ağustos tarihli bir rapora göre, Bağdat Demiryolu, Nusaybin’in 40 ila 50 km doğusundaki bir noktaya ulaşmıştı ve Suriye’den gelen yeni bilgilere göre hattın sonbahardan önce Musul’a ulaşması bekleniyordu (Sic.). Bu süreçte, Toros ve Amanos tünellerinden büyük miktarda ağır malzeme, standart ölçüde lokomotifler de dahil olmak üzere taşınıyordu (Tarih istendi). Kahire, güvenilir bir kaynaktan (muhtemelen Halep’te) alınan bilgiye göre, Mardin’in 35 km doğusuna ulaşan Musul demiryolunda 40.000 kişinin çalıştığını, ilk olarak Adana’dan trenle ağustos ayının (Rapor tarihi, 19 Ağustos) ilk haftasında Halep’e ulaştığını bildirdi. Ayrıca, İsviçre’den 15 Ağustos tarihli bir rapora göre, 20 ila 30 vagon çimento İstanbul’a ulaşmış ve Anadolu’ya gönderilmiştir.
2. Mithylene, Kafkasya’dan kaçan bir Rum’un ifadesine dayanarak (tarih belirtilmemiş, ancak 24 Temmuz tarihli Syra’dan gelen haber) 500 Alman kamyonunun Mardin’de, 250’sinin Musul’da ve 250’sinin de Diyarbakır’da tam depo benzinle bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, Binns, 15 Ağustos’ta 20.000 teneke petrol, 3 vagon benzin ve 16 vagon kömürün kısa süre önce İstanbul’a ulaştığını bildirmiştir.
3. 20 Haziran’da Kudüs’ten ayrılan Amerikalı, Kelebek (Gelebek)’te (Tarsus tünelinin Asya ucunda) bir Alman ve Avusturya otomobil istasyonu bulunduğunu ve burada 15 ile 20 kamyon gördüğünü, Pozanti’ya giderken ise 15-20 kamyonla karşılaştığını bildirdi. 4-5 Temmuz’da, 24 saatlik bir süre boyunca, Mamure (Marmoure)’de (Amanos ile Adana arasında) gece geçmiş olabilecek bir trene ek olarak, gündüz saatlerinde 50. Tümen birlikleriyle birlikte doğuya doğru ilerleyen 5-6 tren gözlemlendi. Hasanbeyli⁶² ile İslâhiye (tünel) ve Mamure arasında ise 30-40 kamyon park etmiş ve atları iyi durumda olan 300 donanımlı Türk süvarisinin Halep’e doğru “ha-

62 Hasanbeyli, Osmaniye’ye bağlı ilçedir. Osmaniye’nin doğusunda 35 km mesafede yer alır. Sezen, a.g.e., s.333. Hasanbeyli’den Bağdat Demiryolu tren hattı geçmemektedir. Hasanbeyli yerleşim yerine yakın batıdan doğuya Toprakkale-Osmaniye-Mamure-Bahçe-İslâhiye güzergâhında devam etmektedir.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

reket ettiği” görüldü. Amerikalı ayrıca, 14-24 Temmuz arasında İstanbul’da çelik miğferli Türk askerlerini gözlemlediğini bildirmiştir (39563 numaralı belgeye bakınız).

4. Kahire, birinci paragrafta bahsedilen aynı kaynağa dayanarak, 2 Temmuz’da dört taburun Halep’ten Musul’a hareket ettiğini bildirmektedir. 19. Tümen, 22. Tümen (sic.), 50. Tümen ve 156. Alay’a (? taslağı) bağlı yaklaşık 9000 askerin ağustos ayı başlarında batıdan geldiği ve muhtemelen Abdul Kerim Paşa’nın komutasında olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, 5 Ağustos’ta 2. Ordu’ya bağlı 51. Alay’ın bölgeye ulaştığı kaydedilmiştir. Not: Kahire, yukarıdaki tanımlamaları temkinli bir şekilde aktarmakla birlikte, eski itibari sayıların yeniden gündeme gelme ihtimalini de göz ardı etmemektedir.”

ifadeleri geçmektedir⁶³.

Raporda, Cenevre ve Kahire’den gelen çeşitli raporlar doğrultusunda belirli tarih ve coğrafi noktalara atıfta bulunarak Bağdat Demiryolu inşaatı, taşımacılığı hakkında güncel bir istihbarat bilgisi verilmiştir. Rapor; demiryolunun coğrafi ilerlemesi, taşınan malzeme ve iş gücü gibi unsurlar üzerinden Osmanlı askerî ve lojistik durumunun kapsamlı bilgisini vermektedir. Bağdat Demiryolu hattının ilerleyişi, tümen ya da alayların hareketleri, kaynakların tahsisi ve Osmanlı askerî güçlerinin Müttefik devletlerin ilerlemelerine karşı pozisyonlarını güçlendirmek için yaptığı çabalara dikkat çekmektedir.

İlk maddede, raporun çok merkezli bilgi akışı dikkat çekicidir. Farklı (Cenevre ve Kahire merkezli) kaynaklardan gelen bilgiler, istihbaratın doğruluğunu ve güvenilirliğini artırır. Kaynakların çeşitliliği, bilgilerin çapraz doğrulama yapılmasına olanak tanır. Herhangi bir bilginin doğruluğunun teyit edilmesini olanaklı hale getirir ve istihbarat belgesinin güvenilirliğini artırır. Raporda, *Suriye’den yeni gelenler* (kim ya da kimler oldukları belirtilmemiş), *güvenilir kaynak görünüşte Halep’te* ifadeleriyle istihbaratın çok merkezli teyit edildiği ve görüş alışverişinde bulunulduğunu ortaya çıkarmaktadır. *Güvenilir bir kaynak görünüşte Halep’te* ifadesiyle her iki tarafında bildiği ancak kimliğinin ifşa edilmediği haber elemanına gönderme yapılmaktadır. Çalışmada yer veri-

63 IOR: L/MIL/5/808. (No: 39952 Cipher). 22 August 1917. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia.

len pek çok İngiliz istihbarat belgesinden anlaşılacağı üzere Cenevre⁶⁴, İngiliz istihbarat ekibinin Bağdat Demiryolu hakkında edindiği bilgilerin önemli bir ayağı olduğudur.

8 Ağustos tarihli Cenevre raporuna göre Suriye'den yeni gelenlerin ifade ettiği üzere Bağdat Demiryolu hattının Nusaybin'in 40-50 km doğusuna ulaştığı ve birkaç ay içerisinde Musul'a ulaşacağı yönündedir. Bu bilgi, Bağdat Demiryolu'nun durumu hakkında detaylı bir bilgi sunmakla beraber inşaatın hızlı ve aktif bir biçimde batıdan doğu istikametine belirlenen hedeflere zamanında ulaşmak üzere ilerlediğini göstermektedir. Hattın, sonbahardan önce Musul'a ulaşabilme beklentisi, Müttefik güçlerin bölgedeki stratejik hamlelerini planlaması için yeterli zaman vermektedir. Demiryolunun Bağdat güzergâhı üzerinde Musul gibi stratejik bir merkeze ulaşmasının, bölgedeki askerî ve ekonomik kontrolü doğrudan etkileme potansiyelinin yanı sıra operasyonel planlama ve askerî stratejilerin belirlenmesinde de önemli bir rol oynayacağı değerlendirilmiştir.

Toros ve Amanos tünellerinden (Kilikya Kapısı'ndan), büyük miktarda nitelikli ağır malzeme taşındığı ve ilgili bilgi için tam *tarih istendiği* rapor edilmiştir. Nitelikli ağır malzemenin içeriği belirtilmemiş olması, ilgili istihbarî bilginin uzaktan görülmüş olma olasılığını artırmaktadır. Telgraf dinlemesinde edinilmiş bir istihbarat olsaydı belgede malzemenin niteliği açık biçimde yazılırdı. Bununla beraber büyük ölçekli bir lojistik operasyonun yürütüldüğü ve demiryolu inşaatı için gerekli kaynakların tedarik edildiğine de işaret edilmektedir. Standart ölçülerde lokomotiflerin kullanılması, demiryolu altyapısının modern ve yüksek kapasiteli taşımacılığa elverişli olduğuna işaret etmektedir. Bu tür veriler, lojistik operasyonların planlanması ve düşman ikmal hatlarının hedef alınması açısından stratejik önem taşımaktadır. Kahire'den gelen bilgilere göre, Mardin'in 35 km doğusuna ulaşan Musul Demiryolu hattında 40.000 kişinin çalıştığı tespit edilmiş olup, bu durum projenin büyük ölçekli ve emek yoğun bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, sevk edilen malzemenin Halep'e ulaşmış olması, demiryolunun kuzeydeki kritik bir lojistik merkezle bağlantısını güçlendirdiğini ve bu merkez üzerinden yürütülen operasyonların kapsamını genişlettiğini göstermektedir.

64 Bağdat'taki Hannani Ticarethanesi'nin, Cenevre'deki Jibler Ticarethanesi'yle gerçekleştirdiği yazışmaların İngiliz istihbaratı adına yürütüldüğü tespit edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından bu konuda bir soruşturma başlatılmıştır. Bozkurt, a.g.m., s.18.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

15 Ağustos tarihli Cenevre raporunda ifade edildiği üzere muhtemelen Almanya'dan yola çıkan bahse konu vagon bilgileri, Cenevre'ye iletilmiştir. Bu bilginin Almanya'dan geldiği üzerine bir bilgi olmasa da 20-30 vagon çimentonun ilk önce İstanbul'a ulaştığı bilgisi verilmiştir. İlgili istihbarat da İstanbul'dan Cenevre'ye iletildiği izlenimini vermektedir. İstanbul'dan yola çıkan vagonların Adana'ya, oradan da Ağustos'un ilk haftasında Halep'e ulaştığına dikkat çekilmiştir. İsviçre'den alınan raporda, inşaat malzemelerinin düzenli bir şekilde tedarik edildiği, lojistik ağın etkin biçimde çalıştığı ve projeye entegre edildiğini göstermektedir. Malzeme tedarik zincirinin etkinliği, inşaat sürecinin hızını ve verimliliğini artırır. Bu durum, inşaat sürecinin kesintisiz devam etmesi açısından kritik öneme sahiptir. İlgili haberle ilgili olarak ilk önce İsviçre'den 15 Ağustos'ta, Adana'yla ilgili haberin 19 Ağustos'ta rapor edildiği bildirilmiştir. Bilginin, her safhada takip ve teyit edildiği rapor edilmektedir. Askerî hareketler ve konuşlanma bağlamında ise Mardin-Musul ve Diyarbakır'daki Alman askerî lojistiğinin varlığı, Osmanlı ve Alman kuvvetleri arasındaki askerî koordinasyonu göstermesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Kafkasya'dan kaçan bir Rum olan *Mytilene*'in ifadesine göre (24 Temmuz tarihli haber), Mardin'de 500, Musul'da 250 ve Diyarbakır'da 250 Alman kamyonun tam dolu olarak bulunduğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca, 15 Ağustos'ta 20.000 teneke petrol, 3 vagon benzin ve 16 vagon kömürün kısa süre önce İstanbul'a ulaştığı bildirilmiştir. Bu tür askerî lojistik bilgileri, askerî harekâtın sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir.

20 Haziran'da Kudüs'ten ayrılan ve ismi belirtilmeyen Amerikalı kaynağın detaylı gözlemleri⁶⁵, İtilaf Devletleri'nin bölgedeki çeşitli istihbarat ağlarına sahip olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Amerikalı istihbarat elemanı, Kelebek'te⁶⁶ bir Alman ve Avusturya otomobil istasyonunun bulunduğu, ayrıca Pozanti'da 15 ila 20 kamyonla karşılaştığını bildirmiştir. Amerikalının Kelebek'teki Alman motorlu taşıt istasyonunu tespit etmesi,

65 ABD, Birinci Dünya Savaşı'na, Başkan W. Wilson'ın 6 Nisan 1917'de savaş deklarasyonunu imzalamasıyla resmen İtilaf Devletleri safında katılmıştır. ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması İtilaf Devletlerinin moralini yükseltmiş ve savaşın sonucunu etkileyecek bir dönüm noktası olmuştur. Bu nedenle ABD'li istihbarat elemanının İngiliz istihbaratına Ağustos 1917'de bilgi sağlaması, her ne kadar ABD ilgili cephede asker konuşlandırmamış olsa da iki müttefik devletin bilgi alışverişinde bulunması olarak değerlendirilebilir.

66 Kelebek Tren İstasyonu, günümüzde Adana'nın Karaisalı ilçesinde bulunan tren istasyonudur.

İngilizlerin üçüncü ülke istihbarat ağlarından yararlandığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. 4-5 Temmuz'da, 24 saat içinde Mamure'den⁶⁷ geçmiş olabilecek bir trene ek olarak, sabahın erken saatlerinde 50'nci Tümen birlikleriyle birlikte doğuya ilerleyen 5-6 tren gördüğünü aktarmıştır. Ayrıca, 14-24 Temmuz tarihleri arasında İstanbul'da çelik miğfer giymiş Türk askerlerine rastladığını rapor etmiştir. Bağdat Demiryolu rotasında bulunmayan Hasanbeyli'de (İslâhiye-Mamure arasında) ise 300 kadar süvarinin Halep yönüne hareket ettiği ve 30-40 kamyonun görüldüğü belirtilmiştir. Söz konusu istihbarat belgesinden anlaşıldığı üzere, bu bilgiler doğrudan Amerikalı şahıs tarafından sağlanmış ve daha önce rapor edilen 39563 numaralı belgeye dayandırılmıştır.

İngiliz istihbaratının Kahire şubesi, Cenevre merkezli istihbarat kaynağına atıf yaparak 2 Temmuz'da 4 taburun Halep'ten Musul'a hareket ettiği bilgisine yer vermiştir. 19'uncu Tümen, 22'nci Tümen, 50'nci Tümen ve 156'nci Alay'a ait 9000 asker, ağustos ayının başlarında batı istikametinden geldiği ve Abdülkerim Paşa'nın⁶⁸ komutasında olduğu belirtilmiştir. Tuğgeneral Abdülkerim (Öpelimi), 20'inci Kolordu Komutanı olarak 20 Kasım 1916'da Suriye Cephesinde göreve başlamış ve 1 Mayıs 1917'de 3'üncü Ordu Komutanı olarak görev yapmıştır. Bu bağlamda kolordunun Abdülkerim Paşa'nın emir komutasında olmasıyla ilgili bilginin güvenilirliği üzerine pek fazla şüphe yoktur. 5 Ağustos 1917'de 2'nci Ordu'nun 51'inci Alayı'nın da bölgeye geldiğine dair bilgi verilmiştir. Rapor, savaş döneminde küçük ya da büyük birlik hareketlerinin ayrıntılı izlendiğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan istihbarat bilgisinin çok merkezli teyit ve analiz edilerek birlik hareketleri kronolojik, coğrafi olarak belirtilmiştir. Rapor teknik açıdan incelendiğinde,

67 Mamure Tren İstasyonu, Osmaniye il merkezine bağlı Dervişli Köyü'nde yer alan hemzemin bir istasyondur. Adana-Fevzipaşa-Halep demiryolu üzerinde yer alan istasyon Bağdat Demiryolu Şirketi (Chemins du Fer Impérial Ottomans de Bagdad/CIOB) tarafından 27 Nisan 1912'de hizmete açılmıştır. İstasyon, batıdan doğuya Toprakkale-Mamure-Hasanbeyli-İslâhiye demiryolu güzergâhına bağlanmaktadır.

68 Tuğgeneral *Abdülkerim Öpelimi*; 1872'de Selanik'te doğmuş ve 16 Ocak 1923'te vefat etmiştir. 20 Kasım 1916'da 20'inci Kolordu Komutanı (Sina-Filistin-Suriye- Makedonya Cephesi) olarak görev yapmıştır. 1 Mayıs 1917'de 3'üncü Ordu Komutanı olmuştur. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt: II**, yay haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s.136-137.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

“Sic.”⁶⁹ ifadesiyle istihbarî bilginin temin edildiği kaynaktan *böyle geçtiği ve aynen alındığını* belirtmek için kullanılmış ve başka bir raporda böyle geçtiği vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı birliklerinin Halep'ten Musul'a sevk edilmesi, Büyük Britanya ordusunun ilerleyişine karşı alınan stratejik tedbirler kapsamında değerlendirilmektedir. Bu hareketlilik, Osmanlı kuvvetlerinin savunma hatlarını güçlendirmek ve İngiliz ilerleyişine karşı etkili bir konuşlanma sağlamak amacıyla gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ayrıca iyi donanımlı Türk süvarilerinin varlığı, Osmanlı kuvvetlerinin savunma ve taarruz kapasitelerini koruma çabalarını yansıtmaktadır. Raporda, çelik miğferli Türk askerleri, tren ve kamyon hareketlerine yapılan atıflar, Osmanlı askerî kapasitesi ve hareketleri hakkında sistematik istihbarat toplandığını göstermektedir. Raporlamada ihtiyatlı olunması konusunda belirtilen son not, istihbarat verilerinin yorumlanmasında dikkatli olunması gerektiği ve olası yanlışlıkların veya güncel olmayan bilgilerin farkında olduğuna işaret etmektedir. Başka bir istihbarat raporunda,

“Mart-Haziran ayları arasında Musul yönünde yürütülen demiryolu inşaatı faaliyetleri, büyük olasılıkla Almanların haziran başında Halep'te yapılacak toplantıya kadar Mezopotamya'da kapsamlı bir taarruz başlatma niyetlerinin bulunmadığını göstermektedir. Yukarıda adı geçen mülteci, Mayıs ayının ilk haftasında Derbisiyah'ın ötesinde demiryolu inşaatında herhangi bir çalışma yapılmadığını belirtiyor ve bu işte daha önce çalıştırılan Hintli esirlerin tam da bu sırada başka bir yere gönderildiğine dair iki bağımsız rapor aldık, ancak bu raporlar o zaman inandırıcı bulunmamıştı. Musul şehrinden demiryolu inşaatına gelince, herhangi bir yönde böyle bir çalışmanın başlatıldığına dair hala güvenilir bir kanıtımız yok. 3 Ağustos'a kadar trenlerin görünüşe göre yalnızca Derbtsiyah'a kadar çalıştığı düşünülse de Derbtsiyah'dan Tel (---) ve Amudah üzerinden eski seviyenin muhtemelen Nusaybin civarına ulaştığına inanıyoruz. Gerçek döşeme işlemi malzeme eksikliği veya gerekli köprü inşaatı nedeniyle gecikmiş olabilir, ancak trenlerin Nusaybin'e kadar çalıştığına dair haberleri yakında almayı bekliyoruz. Haritada

69 *Sic erat scriptum*; “böyle yazılmış”, “aynısı gibi alınmıştır” anlamına gelen Latince bir sözcüktür.

görüldüğü üzere, Nusaybin'in doğusundaki 40 millik mesafede birçok köprü veya menfez gerekeceği için inşaatın gecikmesi muhtemel, bu noktada her türlü bilgiyi memnuniyetle karşılıyoruz. Mardin ve Diyarbakır'a doğru uzanan hatla ilgili kesin bilgidен yoksunuz ve Mardin'in kuzeyindeki durum hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Mevcut bilgilere göre, Büyük Arada İstasyonu'ndan Mardin tepesinin eteğine kadar geniş hatlı bir hattın çalıştığı ve Nisan 1917'den önce Mardin'e ulaşan Decauville hattının Diyarbakır'a doğru devam ettiği düşünülmektedir. Böylece Nisan ayında Resulayn ile Mardin arasında bir demiryolu bağlantısı vardı ve Derbisiyah görünüşe göre Zeriye'ye giden ana yoldan uzakta olduğu için 6'ncı Ordu'yu ikmal etmek ve Mardin-Nusaybin yolu üzerinden Musul'a ulaşmak için Mardin'e geçici bir tren yolu yapmak daha uygun olabilirdi. Referans numarası 56721 21 Ağustos C.G.S. Simla'dan gelen 56721 referans numaralı belgede, yukarıdaki nedenlerden dolayı Derbisiyah'ın bahsedilen Tel-EshiShair gibi yerlerle bağlantılı olmasının muhtemel olmadığı düşünülüyor (Son paragraf yalnızca D.M.I. ve C.G.S. için) ifadelerine yer verilmiş ve C.G.S. Simla, Mısır Kuvveti ve Kafkasya askerî ajanlarına gönderildi. M.I.I.a'ya kopyalandı. İ.E. trenyolu muhtemelen şimdi Nusaybin ile ilgili. 27/8"

ifadelerine yer verilmiştir⁷⁰.

İlgili raporun nereden nereye gönderildiği bildirilmemiş olmakla beraber belgenin sonunda 27/8 ifadesinden 27 Ağustos 1917'de gönderildiği anlaşılmaktadır. Belge, *Intelligence Mesopotamia [7r] (13/60)* ismiyle kayıt altına alınmıştır. İlgili belgede, Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle 1917 yılının Mart-Haziran ayları arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mezopotamya bölgesindeki demiryolu inşaatı faaliyetleriyle ilgili olarak elde edilen askerî istihbarat bilgileri sunulmaktadır. Rapor, özellikle demiryolu inşaatının ilerleyişi ve bu süreçte karşılaşılan lojistik zorluklar üzerine odaklanmaktadır. Özellikle, Musul'a giden demiryolunun durumu, çeşitli coğrafi noktalar ve ilgili yerler hakkında bilgi verilmektedir. Rapor, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî stratejilerini ve lojistik altyapısındaki zorlukları anlamak için önemli bir kaynak sunmakla birlikte Almanların Mezopotamya'da bir taarruz baş-

70 IOR: L/MIL/5/808. 27/8/1917. Secret. Repeated C.G.S. Simla, Egypt Force and Caucasus Military Agent.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

latma niyetleri ve demiryolu inşaatının askerî harekâtlar üzerindeki etkisi de tartışılmaktadır.

Mayıs ayının ilk haftasından itibaren Derbisiyah'ta demiryolu çalışmalarının durdurulduğu ve daha önce amele taburlarına bağlı Hintli askerlerin başka bir bölgeye sevk edildiği belirtilmiştir. Musul'da demiryolu inşaatına dair herhangi bir çalışmanın olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. 8 Ağustos'a kadar Derbisiyah'a tren seferleri düzenlenmiş olsa da en son Tel Halef üzerinden Nusaybin'e kadar trenin ulaşabildiği ifade edilmiştir. Demiryolu inşaatının malzeme eksikliği ve köprü inşaatı nedeniyle geciktiği ancak hattın Nusaybin'e ulaştığına dair bilgilerin sağlam kanıtlara dayandığı değerlendirilmiştir. Harita üzerinde Nusaybin'in 65 km doğusunda birçok köprü ve menfezin gerekli olacağı ve bu durumun inşaatı geciktireceği, malum durumun da kendilerini çok memnun edeceği ifade edilmiştir. Osmanlı askerleri ve lojistiğinin Irak Cephesi'ne aktarılacağı yol, Bağdat Demiryolu'dur ve rapordan anlaşılacağı üzere demiryolu inşaatının Bağdat'a ulaşmasıyla ilgili her türlü malzeme yetersizliği ve teknik eksiklikler, Büyük Britanya'yı pek tabii memnun etmektedir. Mardin ve Diyarbakır'a giden demiryolu birimleriyle ilgili kesin bilgilerin edinilemediği dolayısıyla Mardin'in kuzeyiyle ilgili bilgi olmadığı beyan edilmiştir. Eldeki mevcut bilgilere göre; geniş hattın *Büyük Arada* İstasyonu'ndan Mardin tepe eteğine kadar uzandığı bildirilmiş ve Nisan 1917'den önce Mardin'e ulaşan decauville yani dar demiryolu hattının Diyarbakır'a uzandığı değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, Nisan 1917'de Resulayn ile Mardin arasında demiryolu bağlantısı vardır. Demiryolu bağlantısının, Derbisiyah ve Zeriye'ye giden ana yolun dışında olması nedeniyle, askerî taşımacılık biriminin (Military Transport-M.T.) 6. Ordu'ya ikmal sağlaması ve Mardin-Nusaybin yolu üzerinden Musul'a kadar ilerlemesi sebebiyle Mardin'e geçici bir tren yolunun yapıldığı değerlendirilmektedir. 21 Ağustos 1917 tarihli ve 56721 referans numarasıyla C.G.S. Simla ile yukarıdaki nedenlerden dolayı *Derbisiyah'ın Tel-EshlShair olarak adlandırılan herhangi bir yerle bağlantılı olması mümkün değildir* ifadesi geçen bir başka rapordan bahsedilmiştir. İlgili raporda bahsedilen yer bilgisi araştırılmış ve bahse konu nedenlerden bilginin doğru olmadığı teyit edilerek yeniden rapor edilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bilginin istihbarî noktada çapraz sorgulaması ve tutarlılığı analiz edilerek geri dönüş sağlandığı tespit edilmiştir.

Genelkurmay Başkanı Simla (Chief of the General Staff-C.G.S.) ifadesiyle isim belirtilmeden bir bilgi verilmiştir. Simla, Britanya Hindistanı döneminde yazlık başkent olarak kullanılan, serin iklimi ve dağlık coğrafyasıyla öne çıkan, günümüzde Hindistan'ın Himachal Pradesh eyaletinin başkenti olan bir şehirdir. Büyük Britanya yaz aylarında yönetim faaliyetlerini Delhi'den Simla'ya taşımaktadır. Bu nedenle Simla, askerî ve idari merkezlerden biridir. Bu bağlamda, 1917'de Hindistan'daki Britanya askerî yönetiminin üst düzey yetkililerinden biri, Genelkurmay Başkanı Tümgeneral *George Macaulay Kirkpatrick*⁷¹ olabilir. Simla'da 1917'de hazırlanan bazı belgelerde G. M. Kirkpatrick'in imzası yer almakta olup, o dönemde Hindistan'da görev yapan Britanya askerî yönetiminin önemli bir temsilcisiydi. Bu sebepten istihbarî bilgilerin, Mezopotamya Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'ndan Tümgeneral George M. Kirkpatrick'e gönderildiği anlaşılmaktadır.

İstihbarat belgesinde belirtilen (*Yalnızca D.M.I. ve C.G.S. için son paragraf*) kısaltmalardan anlaşılacağı üzere C.G.S. Büyük Britanya'nın Hindistan'da bulunan Genelkurmay Başkanı George M. Kirkpatrick kast edilirken *D.M.I.* (Directorate of Military Intelligence)'in kısaltması olup *Askerî İstihbarat Direktörlüğü/Daire Başkanlığı* anlamına gelmektedir. İlgili kurum, askerî istihbarat toplama, analiz etme ve raporlama işlevlerini yerine getirmektedir. Bu bağlamda Askerî İstihbarat Direktörlüğü, askerî operasyonlar, stratejik planlama ve istihbarat faaliyetlerinde kilit bir rol oynamıştır.

Raporun sonunda, ilgili raporun hangi birimlere gönderildiğini gösteren bir bölüm yer almaktadır. 27 Ağustos 1917 tarihli belge, Büyük Britanya'nın Hindistan Genelkurmay Başkanı George Macaulay Kirkpatrick'e, Mısır ve Kafkasya askerî istihbarat birimlerine tekrar gönderildiği ve M.I.1.⁷² a'ya kopyalandığı bildirilmiştir.

71 *George Macaulay Kirkpatrick* (23 Ağustos 1866-6 Şubat 1950); Güney Afrika, Kanada, Hindistan, Çin'de İngiliz ordusunda görev yapmış Kanadalı generaldir. 1914'ten 1916'ya kadar Büyük Britanya'nın Hindistan'da Askerî Harekât Başkanı olarak Birinci Dünya Savaşı'nda görev yapmasının ardından Büyük Britanya'nın Hindistan Genelkurmay Başkanı olmuştur. UEL Hall of Honour: General Sir George Macaulay Kirkpatrick, KCB, KCSI, UE <https://uelac.ca/wp-content/uploads/2023/07/Bay-of-Quinte-Hall-of-Honour-George-Kirkpatrick.pdf> (Erişim Tarihi: 22.07.2024).

72 M.I.1. kısaltması, Birinci Dünya ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Britanya Askerî İstihbarat teşkilatının bir alt bölümü olan Military Intelligence, Section 1 anlamına gelir. M.I.1., özellikle haberleşme ve şifreleme konularında uzmanlaştı. M.I.1.; Haberleşme ve şifreleme işleri, M.I.5.; İç güvenlik ve karşı istihbarat. M.I.6.; Dış İstihbarat (Günümüzde MI6, Secret Intelligence Service-SIS). İlgili İngiliz raporunda M.I.1. olarak yazılmış olduğu için metin içinde aynı ifade korunmuştur.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

Sonuç olarak, istihbarat faaliyeti, uzun soluklu ve sürekli bir süreçtir ancak bu süreçte, yukarıda bahsi geçen istihbarat faaliyetlerine anlık tepkiler verildiğini söylemek ya da elde edilen istihbaratın hemen ardından spesifik bir olayın patlak verdiğini iddia etmek, gerçeği tam olarak yansıtmaz. İstihbarat, bir bulmacanın parçalarını birleştirmek gibidir; her bir bilgi, büyük resmi görmek için zaman, sabır ve analiz gerektirir. Dolayısıyla, bu tür faaliyetlerin sonuçlarını anında görmek ya da her bir bilgi kırıntısının hemen bir olaya dönüştüğünü varsaymak, istihbaratın doğasını anlamamaktan kaynaklanır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz askerî stratejileri, Bağdat Demiryolu'nun Osmanlı-Alman lojistik ağındaki kritik rolü nedeniyle büyük ölçüde bu demiryolunu hedef alacak şekilde tasarlanmıştır. İngiliz istihbarat raporları, demiryolunun inşaat sürecini, köprü ve tünel gibi kritik altyapıları, malzeme tedarikini ve Osmanlı birliklerinin hareketliliğini düzenli olarak izleyerek bu bilgileri operasyonel planlamaya entegre etmiştir. Örneğin, 2 Temmuz'da Türk birliğinin Halep'ten Musul'a hareketi, İngilizlerin cephe hattını güçlendirmesini zorunlu kıldı. Abdulkerim Paşa komutasındaki 9.000 askerinin bölgeye ulaşması, İngiliz savunma hatlarını derinleştirirken, Hasanbeyli-Mamure hattında 300 Türk süvarisi ve 40 kamyonun tespiti, İngilizlerin mobil birlikleri izleme stratejisini pekiştirdi. Bu gelişmeler, İngiliz keşif uçaklarının faaliyetlerini artırmasına yol açmıştır. Musul-Nusaybin hattındaki köprü inşaatlarının gecikmesinin Osmanlı ikmal hatlarını zayıflattığı belirtilmişti ve bu durum İngilizlerin 1918'deki Musul Taarruzu'nda bölgeyi hedef almasını motive etmesinde önemli bir etken olmuştur⁷³. İngiliz istihbaratı Osmanlı'nın amele taburları ve esirleri demiryolu inşaatında kullandığını tespit ederek insan gücüne dayalı lojistiğin kırılganlığını analiz etmiş ve bu durum İngilizlerin bölgedeki propaganda faaliyetlerini artırmasına neden olmuştur. Nihayetinde İngiliz stratejisi, demiryolu hatlarını fiziksel olarak sabote etmeyi, malzeme tedarik zincirini kesmeyi, işçi ve esirlerin moralini zayıflatacak psikolojik operasyonlar yürütmeyi ve Osmanlı-Alman birliklerinin demiryolu üzerindeki hareketliliğini izleyerek ani taarruzlar planlamayı temel taktikler olarak benimsemiştir.

73 McMeekin, *a.g.e.*, s. 215.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı esnasında Berlin-Bağdat Demiryolu, Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya için stratejik bir proje olmanın ötesinde, bölgedeki askerî ve lojistik dengeleri değiştirebilecek bir unsur olarak görülmüştür. Büyük Britanya, bu demiryolu projesini hem Almanya'nın Orta Doğu'daki yayılmacı politikalarının bir aracı hem de Osmanlı'nın askerî lojistik kapasitesini artırabilecek bir tehdit olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle, İngiliz istihbaratı, demiryolunun inşası, güzergâhı, teknik detayları ve lojistik kapasitesi hakkında kapsamlı bilgi toplamış ve bu bilgileri savaş stratejilerine entegre etmiştir.

1917 yılı Bağdat Demiryolu inşaatına ait İngiliz istihbarat belgelerinin temel amacı, demiryolu inşaatının hızı ve askerî kuvvetlerin ilerlemesiyle ilgili bilgileri zamanında rapor edebilmek, askerî ve politik bakımdan endişelere mahal verebilecek durumlara karşı stratejik yanıtlar oluşturabilmek için hazırlanmıştır. Demiryolunun Bağdat'a ne zaman ulaşabileceğiyle ilgili endişe, Büyük Britanya'nın askerî açıdan temel sorunsalını oluşturmaktadır. İlgili istihbarat raporları, Bağdat Demiryolu'nun inşasının hangi aşamada olduğunu, hangi bölgelerde zorluklarla karşılaşıldığını ve Osmanlı'nın lojistik kapasitesini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle Musul, Mardin, Nusaybin ve Diyarbakır gibi kritik noktalardaki demiryolu çalışmaları, İngilizlerin bölgedeki askerî operasyonlarını planlamalarında büyük önem taşımıştır. Raporlarda belirtilen teknik detaylar, köprü inşaatları, malzeme tedariki ve iş gücü durumu, demiryolunun tamamlanma sürecinin ne kadar hızlı veya yavaş ilerlediğine dair önemli ipuçları vermektedir.

İngiliz istihbaratı, yalnızca demiryolunun fiziksel inşasını değil, aynı zamanda Osmanlı ve Alman birliklerinin hareketliliğini, lojistik hatlarını ve bölgedeki askerî stratejilerini de yakından izlemiştir. Bu bilgiler, İngilizlerin Osmanlı'nın lojistik kapasitesini zayıflatma ve demiryolu projesini engelleme stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Özellikle köprülerin inşası, malzeme temini ve iş gücü durumu gibi faktörler, bu stratejilerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca, İngiliz istihbaratının bölgedeki yerel kaynaklardan, esirlerden ve diğer istihbarat ağlarından elde ettiği bilgiler, raporların güvenilirliğini artırmıştır. Bu bilgiler, İngilizlerin Osmanlı'nın askerî hareketliliğini ve lojistik kapasitesini daha iyi anlamasına ve buna göre stratejik kararlar almasına yardımcı olmuştur.

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

İstihbarat belgeleri, demiryolu projesinin ilerlemesi ve lojistik operasyonlar hakkında kritik bilgiler sunmakla birlikte, karar vericiler için hem askerî hem de stratejik öngörüler içermektedir. Bu tür bilgiler, sahada alınacak kararlar ve yapılacak planlamalar için önemli fırsatlar sağlarken aynı zamanda düşmanı şaşırtma ve manevra yapma olasılıklarını da ortaya koymaktadır. İstihbarat belgelerinin etkin bir şekilde analiz edilmesi ve stratejik karar alma süreçlerinde doğru şekilde kullanılması, askerî ve politik liderler için önemli bir kaynak oluşturmakta ve stratejik kararların alınmasında temel rol oynamaktadır. Bu açıdan, belgenin belirli coğrafi noktalar ve tarihler içermesi, sağladığı bilgilerin doğruluk, hassasiyet ve güvenilirlik açısından kritik olduğunu göstermektedir.

İstihbarat belgesini kayıt altına alan İngiliz istihbarat elemanı/elemanları, kaynakları değerlendirirken potansiyel tehdit ve riskleri göz önünde bulundurmuş, güvenilirliğini sürekli analiz etmiştir. Bilginin doğrulanması açısından, elde edilen veriler bağımsız kaynaklarla karşılaştırılarak teyit edilmiş (çapraz sorgulama) ve mevcut bilgilerle ne kadar örtüştüğü, olası çelişkiler (tutarlılık) dikkate alınarak incelenmiştir. Bilginin sınıflandırılması ve özetlenmesi bağlamında, elde edilen verilerin konu, görev veya operasyonla ne derece ilişkili olduğu değerlendirilmiş (relevans) ve bu doğrultuda kritik noktalar ile bulgular açık ve net bir şekilde özetlenmiştir. Analiz edilen bilgi, anlaşılır ve etkili bir şekilde raporlanmıştır. Takip ve izleme açısından, istihbarat sürekli olarak güncellenmiş ve yeni bilgiler doğrultusunda yeniden değerlendirme (dinamik analiz) yapılmıştır. Bilgiyi kullananlardan geri bildirim alınarak analiz süreci geliştirilmiş, analiz sonuçları ilgili karar vericilere ve operatif birimlere iletilmiştir.

Analiz ve yorumlama açısından bakıldığında belgeleri raporlayanın konumu ve niteliği gereği bilgi stratejik, politik veya operasyonel bağlam içinde değerlendirilmemiştir. Bilginin karar verme süreçleri üzerindeki etkisi (stratejik sonuçlar), istihbarat elemanının bahse konu konumda olmaması sebebiyle belirtilmemiştir. Edinilen bilginin, belirli eğilimler veya kalıpları ortaya çıkarıp çıkarmadığı ya da 1'inci, 2'inci hatta 3'üncü olası etkilere ilişkin analizler (trendler ve modeller) yapılmamıştır. Uzun dönemli eğilimler incelenmemiş, odaklanılan konunun zayıf noktaları belirlenmemiş, farklı senaryo ve olasılıklar geliştirilmemiştir. Değerlendirme ve raporlama açısından, bilginin potansiyel tehditleri ve fırsatları nasıl etkilediği analiz (tehdit analizi) edilmemiştir. Bu noktada, stratejik seviyede analiz yapmayacak ya da yapamayacak seviyede bir haber elemanı olduğu değerlendirilmektedir. Bahse konu ifadeler, istihbarat belgelerinin ya da

istihbarat personelinin önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir bilakis temel seviyede sahada olan istihbaratçıların sağladığı bilgiler çok değerlidir. Sahadan alınan istihbarat bilgileri, operatif seviyede toplanır, analiz edilir ve stratejik seviyede gerekli mercilere arz edilir. Analizler ya da sonuçlar, üst düzey politik elitlere veya askerlere sunulur ve karar vermelerine yardımcı olur.

Raporlar, teknik açıdan resmî yazışma usullerine uygun ve diplomatik bir biçimde yazılmıştır. Çalışmada geçen tüm raporlarda tarih, hatta saat bilgisi verilmiştir. Raporun nereden nereye gittiği bilgisi, bir belge dışında tamamında belirtilmiş ve sonunda gönderilecek makamlar belirtilmiştir. İletişim ve bilgi alışverişinin kurulduğu birimler arasında ise İngiliz Askerî İstihbarat Direktörü, Hindistan Başkomutanı, Mezopotamya Komutanı Genel Subayı ve Kafkasya Askerî Ajansı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle tüm Orta Doğu bölgesinde bulunan üst düzey Büyük Britanya askerî yetkileri ve ajanlarının, Bağdat Demiryolu hakkında bilgi paylaşımı yaptığı ve irtibatta olduğu söylenebilir.

Belgeler, demiryolunun Almanlar tarafından askerî ikmal hattı olarak kullanıldığını göstermekle birlikte Bağdat Demiryolu'nun Osmanlı Devleti ve müttefiki Almanya için oynadığı merkezi role dikkat çekmektedir. Bağdat Demiryolu'nun askerî ve stratejik boyutları bağlamında, Almanya'nın bölgedeki etkisinin artmasına yönelik kaygılar ön planda tutulmuş ve bu hat, askerî istikrarsızlığı derinleştiren bir unsur olarak istihbarat raporlarında sıkça vurgulanmıştır. Bu söylem, hattın savaş stratejileri ve bölgesel hakimiyet açısından oynadığı kritik rolün altını çizmiştir. Bu nedenle döneme ait istihbarat belgeleri, Bağdat Demiryolu'nun yalnızca Osmanlı-Alman iş birliği projesi olarak görülmediği aynı zamanda Avrupa'daki güç dengesini Orta Doğu üzerinden şekillendirmeye yönelik bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir. Musul, Halep, Mardin ve Nusaybin gibi stratejik şehirler arasındaki demiryolu bağlantısının, bölgenin kontrolünü ve stratejik üstünlüğü elde etmeyi kolaylaştırdığı vurgulanmış, Osmanlı birliklerinin hareketleri ve lojistik destek sistemleri düzenli olarak izlenmiştir. Bu durumun, askerî stratejilerin ve operasyonel planların geliştirilmesine katkı sağlaması sebebiyle savaşın devamını ve askerî operasyonların başarısını doğrudan etkilediği değerlendirilmektedir ancak bahse konu bilgiler hakkında bir analiz yapılmamış ve bilgi verilmemiştir.

Sonuç olarak, 1917 yılına ait İngiliz istihbarat raporları, Mezopotamya'daki Osmanlı Devleti'nin lojistik ve stratejik yapılarını anlamak açısından büyük

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU (TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

bir önem taşımaktadır. Bu raporlar, yalnızca demiryolu inşasının teknik detaylarını değil, aynı zamanda savaşın seyrini etkileyen askerî ve lojistik faktörleri de gözler önüne sermektedir. İngilizlerin bu bilgileri kullanarak Osmanlı'nın lojistik kapasitesini zayıflatmaya ve bölgedeki askerî üstünlüğünü elinde tutmaya yönelik çabaları, savaşın stratejik dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu bağlamda, Bağdat Demiryolu projesi, sadece bir altyapı hamlesi değil, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın lojistik ve stratejik mücadelesinin önemli bir simgesi olarak tarihe geçmiş olmasına rağmen raporlarda vurgulanan malzeme eksiklikleri ve köprü inşaatındaki gecikmeler, Osmanlı'nın 1917'den sonraki savunma kapasitesinin zayıflamasında kritik bir rol oynamıştır.

Bu çalışma, 1917 yılında İngiliz istihbaratının Bağdat Demiryolu'nu Osmanlı-Alman lojistik kapasitesinin merkezi olarak değerlendirdiğini ve bu algının askerî operasyonları doğrudan şekillendirdiğini ortaya koymuştur. Nusaybin-Musul hattındaki köprü inşaatlarına ilişkin teknik raporlar, İngilizlerin demiryolunu birincil hedef haline getirdiğini açıkça göstermektedir. Literatürdeki eksikliği gideren bu araştırma, savaşın son dönemlerinde demiryolunun stratejik öneminin nasıl arttığına dair yeni bir bakış açısı sunmuştur. Gelecekte yapılacak çalışmalarda, Osmanlı mühendislik kayıtları ve Alman askerî arşivlerinin incelenmesi, bu bulguları daha da güçlendirecek ve savaşın lojistik dinamiklerine daha derinlemesine bir anlayış kazandıracaktır.

İntihal Taraması *Plagiarism Detection*

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan *Ethical Statement*

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı *Open Access License*

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Akan, Mehmet, “Posta Malzemelerinin Anlattığı: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara Esir Kampı”, **Kebikeç**, C 22, 2006, s.297-306.

Alperen, Altan, “Bağdat Demiryolu: Siyasal Sonuçları Olan Bir Türk-Alman Demiryolu Projesi”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, C 7, S 19, 2018, s.1-22.

Antonius, George, **Arap Uyanışı**, çev. Mehmet Akif Koç, Muhammed Karakuş, Selenge, İstanbul, 2021.

Arı, Kemal, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Avcı, Remzi, “Sömürünün Ulaşım Aygıtları: Bağdat Demiryolu Özelinde Alman Emperyalizmi”, **Mukaddime**, C 6, S 2, 2015, s.263-282.

“Ayât-Dâvüdi”, Encyclopaedia Iranica, <https://www.iranicaonline.org/articles/hayat-dawudi> (Erişim Tarihi: 11.06.2024).

Balamir, A. Lütfü, “Adana-Fevzipaşa Hattındaki Ayran Tünelinin Açılışı İçin Çıkarılan Madalya”, S 607, 1976, <https://kentvedemiryolu.com/adana-fevzipasa-hattindaki-ayran-tunelinin-acilisi-icin-cikarilan-madalya/> (Erişim Tarihi: 11.07.2024).

Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

Beydilli, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 4. Cilt, 1988, s.442-444.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “The Construction of the Bagdad Railway and Its Impact on Anglo-Turkish Relations, 1902-1913”, **OTAM Dergisi**, C 16, S 16, 2004, s.109-129.

Birinci Dünya Harbinde II. Cilt, II. Kısım, Kafkas Cephesi, 2’nci Ordu Harekâtı, 1916-1918, Hazırlayan: Reşat Güleken, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt: 3, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, I. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt: II, yay haz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genekurmay Basımevi Ankara, 2009.

Chandra, Satish, M.M. Agarwal, **Railway Engineering**, Oxford University Press, India 2013.

Christensen, Peter H., **Germany and the Ottoman Railways: Art, Empire and Infrastructure**, Pristone Pte. Ltd., Singapore 2017.

Creveld, Martin Van, **Supplying War: Logistics From Wallenstein to Patton**, Cambridge University Press, Melbourne 1997.

Decauville, Illustrated Catalogue No.105, London 1905.

Emiroğlu, Kudret, Ümit Uzman, **Demiryolu Ansiklopedisi**, TCDD, Ankara 2012.

Freeman, Michael, **Railways and the Victorian Imagination**, Yale University Press, New Haven and London 1999.

Grenzgänger zwischen Orient und Okzident: Max von Oppenheim (1860–1946), <https://max-von-oppenheim.foundation/max-von-oppenheim/biografie/> (Erişim Tarihi: 11.05.2024).

Heinrich August Meissner, **Deutsche Biographie**,

<https://www.deutsche-biographie.de/gnd118641042.html#ndbcontent> (Erişim Tarihi: 22.06.2024).

India Office Records: L/MIL/5/808. No. X 3248. 18th July 1917. Secret. From General Officer Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence.

India Office Records: L/MIL/5/808. (No: 39819 Cipher). 19 August 1917, 08:30 pm. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia.

India Office Records: L/MIL/5/808. (No: 39821 Cipher). 19 August 1917, 08:30 pm. Secret. From General Officer Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence. (to India, Egypt, Caucasus Military Agent and Copy to MI 1).

INDIA OFFICE RECORDS: L/MIL/5/808. (No: 39951, Cipher). 22 August 1917, 02:30 pm. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia (Repeated to India and Copy to MI).

India Office Records: L/MIL/5/808. (No: 39952 Cipher). 22 August 1917. Secret. From Director of Military Intelligence to General Officer Commanding, Mesopotamia.

India Office Records: L/MIL/5/808. 27/8/1917. Secret. Repeated C.G.S. Simla, Egypt Force and Caucasus Military Agent.

Kâhya, Esin, “Türkiye’de İlk Demiryolları”, **Bellefen**, C 52, S 202, 1988, <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2014/tur> (Erişim Tarihi: 21.06.2024), s.209-218.

Karagöz, Mevlüt, “Birinci Dünya Savaşı’nda IV. Ordu Menziline Amele Taburları”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, C 15, S 30, 2019, s.379-415.

Kaşıyuğun, Ali “I. Dünya Savaşı’nda Esirler Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C 4, S 1, 2018, s.74-98.

Kılınçkaya, M. Derviş, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2008.

Köse, İsmail, **İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı**, Kronik, İstanbul 2018.

Lovell, Martin, “The Decauville Railway System”, Gaugemaster, Right Lines, <https://www.gaugemasterretail.com/rightlines-article/decauville-railway-system.html> (Erişim Tarihi: 20.06.2024).

McMeekin, Sean, **The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany’s Bid For World Power**, The Belknap Press of Cambridge, Massachusetts 2010.

McMurray, Jonathan S., **Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway**, Praeger Publishers, 2001.

Mutlu, Cengiz, **Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

Ortaylı, İlber, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479, Ankara 1981.

Özdağ, Ümit, **İstihbarat Teorisi**, Kripto Yayınları, İstanbul 2014.

Özyüksel, Murat, **Osmanlı İmparatorluğu’na Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Rathmann, Lothar, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi Berlin-Bağdat**, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001.

Sarı, Hacı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı İstihdamı, Anadolu-Bağdat ve Hicaz Demiryolları Örneği (1888-1918)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Sezen, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, Ankara 2017.

Soy, H. Bayram, Almanya'nın **Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Soy, H. Bayram "II. Wilhelm, Weltpolitik ve II. Abdülhamid", **Türkler**, C 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.25-33.

Soy, H. Bayram, "Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'ni Parçalamak İçin mi Yapıldı? Savaşın Çıkış Sebeplerine Osmanlı Devleti Bağlamında Yeniden Bir Bakış", ed. Halil Çetin, Lokman Erdemir, **Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında 1. Dünya Savaşı ve Mirası**, 1. Cilt, 6-8 Kasım 1914, s.27-41.

Quataert, Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, İletişim, İstanbul 2017.

UEL Hall of Honour: General Sir George Macaulay Kirkpatrick, KCB, KCSI, UE,

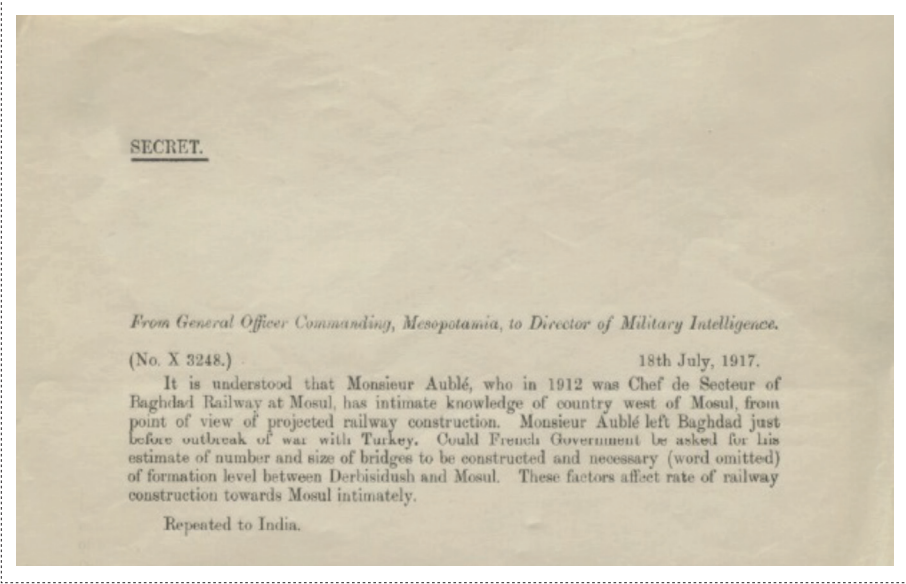
<https://uelac.ca/wp-content/uploads/2023/07/Bay-of-Quinte-Hall-of-Honour-George-Kirkpatrick.pdf> (Erişim Tarihi: 22.07.2024).

Yalman, Ahmet Emin, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Çeviren: Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

Yorulmaz, Naci, **Büyük Savaşın Kara Kutusu: II. Abdülhamid'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası**, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

EKLER

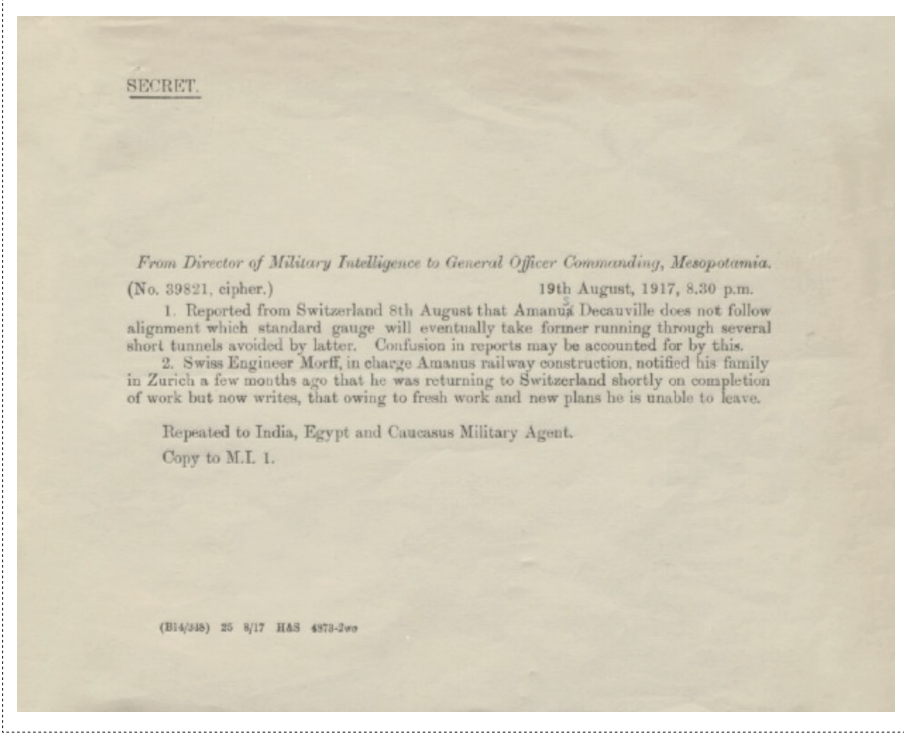
Ek-1. 18 Temmuz 1917'de Mezopotamya Genel Komutanlığı'ndan Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'na gizli ibareli gönderilmiş belge.⁷⁴

74 IOR: L/MIL/5/808. No. X 3248. 18th July 1917. Secret. From General Officer Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence

İNGİLİZ İSTİHBARAT RAPORLARINDA BERLİN-BAĞDAT DEMİRYOLU
(TEMMUZ-AĞUSTOS 1917)

Ek-2. Askerî İstihbarat Daire Başkanlığı'ndan Mezopotamya Genel Komutanlığı'na 19 Ağustos 1917 saat: 20.30'da 39821 numaralı şifreyle gönderilen telgraf.⁷⁵

⁷⁵ IOR: L/MIL/5/808. (No: 39821 Cipher). 19 August 1917, 08:30 pm. Secret. From General Officer Commanding, Mesopotamia, to Director of Military Intelligence. (To India, Egypt, Caucasus Military Agent and Copy to MI 1).

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI*

BEKİR KARACABEY**
SULTAN MURAT TOPÇU***

ÖZ

Eğitim kurumları, sosyal devletlerde kamusal bir görev olarak kabul edilmekte olup bu kurumlar devlet eliyle inşa edilmiştir. Yapım süreçlerinde dönemin sanat, mimarlık ve fikir akımlarının yanında geçmişten gelen devlet birikimleri etkin bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni de kendinden önceki devletin bakiyesinden yararlanmıştı. Ancak Cumhuriyet'in sağlam temellere oturmasıyla birlikte kendi karakterini yansıtacak okul planları tasarlanmıştı. Bunun yanı sıra bir ulusu yeniden inşa etmek, rejimi özümsetmek ve kendini anlatmak üzere ülkenin dört bir köşesine gidecek öğretmenler yetiştirilmiştir. Köylere giden öğretmenler için hem ders anlatacakları okul hem de yaşamını ikame edecekleri bir ev ihtiyacı hâsıl olmuştur. Buna istinaden devlet, lojmanlı köy okulları modelini geliştirmiştir. Bu okulların tasarımında gerek yurt içinden gerekse yurt

* Bu makale; Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan ve Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından SDK-2023-13143 kodlu proje ile desteklenen "Ardahan'da Türk Dönemi Mimari Eserleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** 1. Yazar Öğretim Görevlisi, Kafkas Üniversitesi Kazım Karabekir Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kars/TÜRKİYE, bekir.karacabey38@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5001-5073

*** 2. Yazar Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, stopcu@erciyes.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6832-6531

dışından ülkeye davet edilen mimarlar, köylerde inşa edilecek okullar için bir dizi çalışmalar yapmıştır. Ayrıca ülke genelinde lojmanlı köy okulları için tip-proje yarışmaları düzenlenmiştir. Dolayısıyla Erken Cumhuriyet Dönemi yapılarında belli bir plandan söz etmek mümkündür. Makalenin konusunu oluşturan lojmanlı eğitim yapıları da bu düzen içerisinde Ardahan'da inşa edilmiş Cumhuriyet Dönemi'nin karakteristik mimarisini yansıtan önemli eserlerdir. Bu çalışmayla, lojmanlı eğitim yapıları Ardahan özelinde tespit edilerek Türk Eğitim mimarisindeki önemi vurgulanmıştır. Lojmanlı köy okullarıyla ilgili doğrudan yayınlanmış bir çalışma bulunmamakla birlikte bazı kitap, makale ve tezlerde eğitim yapıları içerisinde bu tür eserler incelenmiştir. Söz konusu lojmanlı köy okulları ilk defa bu makalede detaylı bir şekilde ele alınarak tipoloji değerlendirmesine gidilmiştir. Bu kapsamda Ardahan il merkezi, ilçe ve köylerinde yaptığımız saha çalışmasında Erken Cumhuriyet Dönemi'ne ait beş lojmanlı köy okulu tespit edilmiştir. Bu okullar plan, malzeme ve cephe tasarımları açısından Anadolu'da inşa edilen benzer örneklerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Eğitim Yapıları, İlkokul Binaları, Lojmanlı Köy Okulları.

**VILLAGE SCHOOLS WITH LODGINGS BUILT IN
THE EARLY REPUBLICAN PERIOD IN
ARDAHAN**

ABSTRACT

Educational institutions are recognised as a public duty in welfare states and are built by the state. In the construction processes, the art, architecture and intellectual movements of the period as well as the state accumulations from the past played an active role. The Republic of Türkiye, which was established in the place of the Ottoman Empire, also benefited from the heritage of the previous state. However, with the establishment of the Republic on solid foundations, school plans were designed to reflect its own character. In addition, teachers were trained to go to the four corners of the country to rebuild a nation, adopt the regime and explain them. Teachers travelling to the villages needed both a school to teach in and a house to live in. Accordingly, the state developed the model of village schools with lodgings. In the design of these schools, architects invited both from Türkiye and abroad carried out a series of studies for the schools to be built in the villages. In addition, type-project competitions were organised throughout the country for village schools with lodging houses. Therefore, it is possible to speak of a certain plan in the buildings of the Early Republican Period. The educational buildings with lodgings, which constitute the subject of this article, are also important works built in Ardahan within this order, reflecting the characteristic architecture of the Republican Period. In this study, educational buildings with lodgings were identified in Ardahan and their importance in Turkish educational architecture was emphasised. Although there is no published study directly related to village schools with lodgings, such works have been examined within educational structures in some book, articles and theses. For the first time in this article, these village schools with lodgings are discussed in detail and typologised. In the surface survey conducted in Ardahan provincial centre, districts and villages, five village schools with lodgings belonging to the Early Republican Period were identified. An attempt was made to reach a

conclusion by comparing these schools with similar examples built in Anatolia in terms of plan, material and facade designs.

Keywords: Ardahan, Education Buildings, Primary School Buildings, Village Schools with Lodgings.

GİRİŞ

Eğitim kurumları, tarih boyunca devletlerin ideolojik alt yapısını oluşturmuştur¹. Türk eğitim tarihine baktığımızda da aynı metodun uygulandığını görebilmekteyiz. Zira İslamiyet'i kabul eden Karahanlı Devleti, âdete tüm şehirlerini bilim yuvasına çevirmiş, medreseler açmış² ve devletin yeni dinini tebaasına aktarmıştır³. Ayrıca İslamiyet'ten önceki eserleri İslamileştirmiştir⁴. Büyük Selçuklu Devleti ise hem devlet ideolojisini doğru aktarabilmek hem de devlet için tehlike arz eden görüşleri bertaraf edebilmek adına⁵ eğitim kurumlarını geliştirmiştir⁶. Bu gelişim esasında kendinden sonra kurulacak olan Türk Devletleri'ni özellikle de Anadolu Selçukluyu etkilemiştir⁷. Alanında ihtisaslaşan Anadolu Selçuklu Medreseleri Osmanlı döneminde de gelişerek devam etmiştir. Eğitim kurumları, Osmanlı'da geleneğin devamı olarak ilerlemiş fakat 17. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya ve buna bağlı olarak kurumların işlevsizleşmesiyle birlikte değişim göstermeye başlamıştır⁸.

Osmanlı'da çocuklara dinî eğitim veren sıbyan mektepleri ve medreseler artık

- 1 Detaylı bilgi için bk.: Tanakie Khalanyane, "State, schooling and society: Contemporary debates", **Educational Research and Reviews**, 2010, C V, S 12, s.742-747; Louis Althusser, **Ideology and Ideological State Apparatuses**, In Lenin and Philosophy, and Other essays, trans: Ben Brewster, Monthly Review Press, New York 1971.
- 2 Detaylı bilgi için bk.: Saffet Bilhan, "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi: Vakıf Belgesi I", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C XV, S 2, Ankara 1982, s.117-124.
- 3 İsmet Kayaoğlu, **İslam Kurumları Tarihi II**, Konya 1994, s.49.
- 4 Suat Polat, "Karahanlı Devleti'nde Eğitim Faaliyetleri", **Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi**, C I, S 1, s.43.
- 5 Büyük Selçukluların ünlü veziri Nizamülmülk, dışarda Fatimiler içerde ise Batniler'in Şii'lik hareketlerine karşı Sunni'liği yaymak için "Nizamiye" adıyla ülkenin farklı şehirlerinde medreseler açtırmıştır. bk.: Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Belleten**, C XII, S 45, Ankara 1948, s.17-172; Ahmet Yavuzılmaz, **Anadolu'da XVI. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi (1500-1600)**, Necmeddin Erbakan Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2021, s.18.
- 6 Bk.: İsmail Güven, "Büyük Selçuklu Devletinde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C XXV, S 2, Ankara 1992, s.833-848.
- 7 Stanford Shaw, **History of the Otaman Empire and Modern Turkey**, C I, Cambridge University Yayınevi, Cambridge 1977, s.5.
- 8 Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C XI, S 11, Ankara 2000, s.24.

çağın ihtiyaçlarına karşılık veremez duruma gelmiş, ilk modern eğitim alanındaki çalışmalar ise Sultan II. Mahmut döneminde “Meclis-i Umûr-u Nafiâ” içerisinde yer almıştır⁹. Eğitimdeki eksikliklerin giderilmesi ve bu kurumların devlet kontrolü altına alma çabaları¹⁰ maarif alanında atılan ilk adım olarak değerlendirilebilir. 1838 yılında ise Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye gibi okullara öğrenci yetiştirmede sıbyan mektepleri yetersiz görülerek ara öğretim kademesi niteliğinde önce sınıf-ı sani adıyla kurulan sonra Sultan II. Mahmut’un tensipleriyle rüşdiye adını alan mektepler açılmıştır. Bunun denetimini sağlamak adına Mekaâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur¹¹. Sıbyan mekteplerinde öğrencilere bireysel öğretim yöntemi uygulanırken, rüştiye mekteplerinde sınırlar üzerinde modern bir sınıf düzenine geçilerek tüm öğrencilere aynı dersin okutulması, rüştiye mekteplerinin teknik olarak diğer okullardan ayrıldığını göstermektedir¹². Bu da bize eski kurumların kökten değişeceğine ve yöntem olarak eski usullere geri dönmeyeceğine işaret etmektedir. Bu yenileşme çabaları içerisinde en somut adım Tanzimat ilanı sonrası 1857 yılında Maarif-i Umûmiye Nezareti’nin kurulmasıyla atılmıştır¹³. 1869 yılında ise Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi yayımlanmıştır¹⁴. Kanun niteliği taşıyan 198 maddelik nizamname içerisinde¹⁵; ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi¹⁶, merkez ve taşrada hangi tip okulların açılacağı, kız ve erkek çocukların kaç yaşında

- 9 Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınevi, Ankara 1991, s.4.
- 10 Meclis-i Umûr-u Nafiâ’nın 1838 tarihinde hazırladığı rapora göre; mekteplerin kontrolü için bir teftiş kurulu kurulması kararlaştırılmıştır. bk; Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nafi, **Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, Haz. Mustafa Ergün, MEB, 2002 Ankara; Ayşegül Altınova Şahin, **Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri**, TTK Yayınevi, Ankara 2018, s.23.
- 11 Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, **Yeni Türkiye**, C VII, S 32, s.746.
- 12 İlhan Tekeli, Selim Yıldırım, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s.63.
- 13 Ali Akyıldız, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **İslam Ansiklopedisi**, C XXVII, Ankara 2003, s.273.
- 14 A. Tayfur Erdoğan, **Maarif-İ Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından**, İstanbul Üniversitesi SBE Siyaset Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s.46.
- 15 Mine Çağır-İbrahim Caner Türk, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri” **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C IV, S 11, s.62-75; Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C XIII, S 1, s.271-283.
- 16 Kodaman, a.g.e., s. 67.

eğitime başlayacağı gibi birçok konuda teferruatlı bilgiler yer almıştır¹⁷. Yine bu nizamnamede köy ve mahallelerde sıbyan, 500 haneli kasabalarda rüşdiye, 1000 haneli kasabalarda idadiye ve vilayetlerde sultanîyelerin açılması tertip ve tasnif edilmiştir. Bunların bir üst kademesinde ise birçok meslek ve ihtisas mektepleriyle birlikte Darülfünun'a yer verilmiştir¹⁸. Eğitim politikasının genel hatları bu dönemde oluşmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ile beraberinde getirdiği öğretmen yetersizliği okulları olumsuz etkilemiştir. Bu sıkıntılara rağmen II. Abdülhamid döneminde yeni okulların açılması ve eğitimin taşrada yaygınlaştırılması devlet politikası haline gelmiştir¹⁹. Devletin zor koşullarda taşraya yatırım yapmasının altında, II. Abdülhamid'in eğitim ve öğretimde merkezîyetçi siyaset izleyerek devlet teşkilatındaki kurumsallaşma fikri yatmaktadır²⁰. Milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan tebaanın ulus devletler kurmaya başladığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu ise, II. Meşrutiyet ile birlikte eğitimi zorunlu ve parasız hale getirerek millileşme sürecine girmiştir. Maarif teşkilatındaki yapısal değişiklikler, müfredat değişiklikleri, medreselerin ıslahı, ilköğretim kanunu²¹ gibi birçok alanda yapılan yenilikler ve açılan yeni okul modelleri aslında ileride filizlenecek olan Cumhuriyet'in alt yapısını oluşturmuştur. Bu çalışmanın amacı da, cumhuriyetle birlikte gelişen lojmanlı köy okulları planının ortaya çıkışını etkileyen faktörleri ve bu okulların alt yapısını oluşturan dinamikleri tespit etmeye yöneliktir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Anadolu'nun farklı bölgelerinde uygulanan bu plan tipleri çok geniş bir alana yayıldığı için sadece Ardahan'daki örneklerle açıklanmıştır. Makale, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin ideolojisini ve mimari yorumlarını yerel üslupta göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Çalışmanın vücuda getirilmesinde nitel araştırmanın yanında T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, T.C. Resmî Gazetesi, T.C. Anayasası ve Maarif

17 Bk.: Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

18 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.425.

19 Detaylı bilgi için Somel'in 6. Bölüm'deki "The Educational Contribution- Tax (Maârif Hisse-i İânesi) and its Application in the Provinces (1877-1908) bakınız. bk.: Selçuk Akşin Somel, **The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline**, Leiden, Brill, 2001, s.140-143.

20 Baytal, a.g.m., s.28.

21 Tekeli-Yıldırım, a.g.e., s.86-101.

Vekilliği Tebliğler Dergisi gibi doğrudan bilgi kaynakları taranmıştır. Cumhuriyet Dönemi'ne ait Ardahan'da eğitim yapıları hakkında fazla bilgi bulunamadığı için makalenin konusunu oluşturan veriler saha çalışmasından toplanmıştır. Saha çalışması 01.11.2023/20.11.2023 tarihleri arası ile 17.04.2024/06.05.2024 tarihleri arasında Ardahan'ın ilçe ve köylerine gidilerek iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Saha çalışmasında Erken Cumhuriyet Dönemi'nden günümüze ulaşan toplamda beş lojmanlı köy okulu tespit edilmiştir. Bu okullar; Posof Asmakonak Köyü İlkokul Binası (1938) Hanak Börk Köyü İlkokul Binası / Börk Eğitim Okulu (1939), Hanak Çayağzı Köyü / Oragaz Eğitim Okulu (1939), Çıldır Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası (1945), Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul Binası (1945)'dir. Saha çalışmasında tespit edilen yapıların konumları (GPS), ada ve parselleri kaydedilmiştir. Yapıların detaylı fotoğrafları profesyonel fotoğraf makinesi ve drone ile çekilerek ölçüleri metre ve lazer metre yardımıyla alınmıştır. Ölçüleri alınan eserlerin çizimleri AutoCAD programında yapılmıştır. Bu veriler ışığında lojmanlı köy okullarının ortaya çıkış süreçleri, plan, malzeme ve teknikleri, Ardahan dışında inşa edilen örneklerle karşılaştırılarak bir tipoloji değerlendirmesi yapılmıştır.

I. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitim ve Lojmanlı Köy Okullarının Alt Yapısı

Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, TBMM'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 6 Mayıs 1920'de Maarif Vekilliği kurulmuştur. 15 Temmuz 1921'de ise kadın ve erkeklerden oluşan yaklaşık 250 öğretmenin katılımıyla bir Maarif Kongresi düzenlenmiştir²². Kongrenin açılışında konuşan Mustafa Kemal; eğitimdeki yanlışlıkların ulusun gerilemesine neden olduğunu belirterek millî müfredata vurgu yapmıştır²³. Eğitim alanındaki çalışmalar Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da hızla devam etmiştir. 7 Mart 1924 tarihinde yedi maddeden oluşan Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartılmıştır. Kanun maddeleri gereğince Türkiye'deki tüm eğitim kurumları (şeriye, evkaf ve özel vakıflara bağlı medrese ve mektepler) Maarif Vekâletine bağlanmıştır²⁴. 1924

22 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 100 M.S. 2009**, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2009, s.289-293.

23 Erol Kapluhan, "1921 Maarif Kongresi'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, C IV, S 8, s.128.

24 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, **Cumhuriyet Arşivi**, Genel, 07.03.1924 / 60 – 300 – 3.

Anayasası, madde 87'ye göre ise kadın erkek bütün Türklerin ilköğretime gitmesi ödev olarak addedilmiştir²⁵. Ayrıca ilköğretimin devlet okullarında parasız olarak okutulması kanunlaştırılmıştır²⁶. Cumhuriyetle birlikte hem eğitimin geliştirilmesi hem de devletin fikirlerini memleketin en ücra yerlerine ulaştırmak amacıyla okul binalarının inşası hız kazanmıştır. 1924 tarihli Köy Kanunu'nun 13/15²⁷ maddesi gereğince köy okullarının inşası köy halkının zorunlu görevleri arasında yer almıştır²⁸. Binaların yapımına dair mevzuat ise 1926'da çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanununa bağlanmıştır²⁹. Taşranın en ücra yerlerinde bile bir okul inşa edilirken Maarif Vekilliğinin izni ve idarisine başvurulmuştur. Vekâlet bünyesinde kurulan İnşaat Dairesi, modern ve millî bir çizgide durarak ne Osmanlı ne de Batı'ya yönelmiştir. Yeni kurulan genç Cumhuriyet bir ulusu yeniden inşa etmek, kendini tanıtmak ve anlatmak üzere ülkenin dört bir köşesine ulaşmayı hedeflemiştir. Bunun için ilk olarak rejime bağlı köy enstitüleri açılmıştır³⁰. Taşranın birçok yerinde eğitim okulları bulunmaması sebebiyle enstitülerden mezun olan öğretmenlerin hem barınmak hem de eğitim faaliyetlerini yürütmek için eğitim okulları açılmıştır. Taşrada açılan bu okullarda hem rejimin ideolojileri anlatılmış hem de ülkeyi muasır seviyesine yükseltmek için eğitimler verilmiştir.

Köylere yönelmenin altında yatan sebepler arasında ülkenin ana gelir kaynağı olan tarımsal faaliyetler ile 1930'lu yıllarda ülke nüfusunun yaklaşık %80'inin

25 T.C. 1964 Yasası Md. 54' de: "İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburîdir ve Devlet okullarında parasızdır" ibaresinden artık ilköğretimin zorunlu olduğu belirtilmiştir; **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, 1964, Md. 54.

26 **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, 1924, Md. 87.

27 T.C. 1924 Tarihli Köy Kanunu'nun 13. Maddesinin 15. Fırkasında; "Köyde maarif idarelerinin vereceği örneğe göre bir mektep yapmak (yeniden yapılacak ise köyün en havadar bir tarafına yapılacak ve mektebin herhalde bir bahçesi bulunacaktır.)" yazmaktadır.

28 **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, 1924, Md. 13/15 (18.03.1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu, RG. 07.04.1924/68).

29 T.C. 1926 Tarihli Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun'un 24. Maddesinde; "Türkiye'de yapılacak resmi mektep binaları, kütüphaneler ve müzeler ancak Maarif vekâletinin hazırladığı projeler dairesinde yapılır" denmektedir.

30 Ayrıntılı bilgi için bk.: Anonim, "Köy Enstitüleri Kanunu", **T.C. Resmi Gazete**, 22 Nisan 1940, S 4491, Kanun No: 3803; Mehmet Özel, **Köy Enstitüleri**, Kültür Bakanlığı; Köy Enstitüsünün geniş tahlili için bk.: Esra Gündoğan Baldık, Sultan Murat Topçu, "Sivas – Yıldızeli Pamukpınar Köy Enstitüsü Yerleşkesi", **International Journal of Social and Humanities Sciences Research**, C XI, S 112, s.1923-1938.

köylerde yaşaması yatmaktadır³¹. Bu yüzden köyleri birer fabrikaya çevirmeyi hedefleyen Genç Cumhuriyet, yatırımını eğitim üzerinden planlayarak köylerdeki ekonomik³² ve iktisadi potansiyelini artırmak istemiştir. Zira Atatürk, 1 Mart 1922 yılında üçüncü toplanma yılını açarken köylerdeki eğitimin önemi- ne değinerek şu sözleri söylemiştir:

“Efendiler! Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler tâmin-i maarif arzusunu izhar edegelmişlerdir. Ancak bu arzularına vusul için garkı ve garbı taklitten kurtulamadıklarından netice milletin cehilden kurtulamamasına müncer olmuştur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin hututu esasiyesi şöyle olmalıdır: Demiştim ki; bu memleketin sahib-i aslisi ve heyeti içtimaiyemizin unsur-u esasisi köylüdür, işte bu köylüdür ki bugüne kadar nur-u maariften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvelâ mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben, bu fikrimi bir kaç kelime ile tavzih etmek için diyebilirim ki alelittlak umum köylüye **okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihî, dinî ve ahlâkî malûmat vermek ve âmal-i erbaayı (dört işlem)** öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir”³³.

Atatürk’ün sözlerinden de anlaşılacağı üzere o, köylünün modernleşme ve teknik becerilerin yanı sıra köylünün daha entelektüel, bilimsel ve ahlaki bir donanıma sahip olmasını ve müreffeh bir yaşam sürmesini arzulamıştır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Birinci Ulusal Mimarlık akımının etkisiyle Osmanlı’nın Neo-Klasik akımı Mimar Kemalettin öncülüğünde belli bir süre devam etmiştir³⁴. Bu akımın etkileri kendini daha çok şehir merkezlerinde

31 Çiğdem Erdem, “Cumhuriyet Yönetiminin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte ‘Dönüşüm’ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitim Kursları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C X, S 3, s.192.

32 Ayrıntılı bilgi için bkz: Fatih Tuğluoğlu, Tunç Tuncay, “1926 İlkmeçten Müfredatı ve Cumhuriyet Dönemi Eğitiminin Ekonomik Hedefleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVI, S 76, s.55-98.

33 **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s.241.

34 Sibel Bozdoğan, **Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Mimari Kültür**, çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2002, s.54.

göstermiştir. Daha sonra bu akımın yerini 1927'lerden 1940'lara kadar batı etkisinde yabancı mimarların ülkede inşa ettikleri yapı ve plan tasarımları almıştır³⁵. Bu durum Türk mimarlarının arka planda kalmalarına neden olmuştur. Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı mimarlar; Clemens Holzmmeister (1886-1983), Ernst Arnold Egli (1893-1974), Bruno Taut³⁶ (1880-1938) Margarate Schütte Lihotzky (1897-200)'dir. 1940-1950'li yıllarda ise artık Cumhuriyet'in kendi temellerini yansıtan İkinci Ulusal Mimarlık Dönemi akımının etkisiyle farklı plan tasarımlarına gidilmiştir. Bu dönemin alt yapısını oluşturan temel etmenler arasında savaşların sona ermesi, millîlik kavramının tekrar canlanması ve Cumhuriyet'in demokratikleşme sürecine girmesi etkili olmuştur. Ulusal mimarlar artık ülkede nitelikli projelere imza atarak yabancı mimarların yerini almıştır. Mimarlar, modern yapım tekniklerini geleneksel mimariyle sentezleyerek eklektik bir mimari anlayış sergilemişlerdir³⁷. Buna örnek olarak bir mimar kimliğiyle dönemin koşullarını etkili biçimde değerlendiren Sedat Hakkı Eldem'i gösterebiliriz.

Millîlik ilkesine uygun modern, işlevsel ve sade cephe tasarımlarıyla yeni bir kimlik oluşumunu hedefleyen dönemin yöneticileri taşrada inşa edilecek projeler üretmişlerdir. Bu projelerden en erken tarihlisi 1933'de yayınlanan "İlkmektep Plânları Albümü"dür³⁸. Albümün hazırlanmasında yurt dışından ülkeye davet edilen Mimar E. A. Egli'nin etkisi büyüktür. Maarif Vekâletine danışman sıfatıyla gelen Egli, Anadolu'yu karış karış gezerek tip projenin vücuda getirilmesinde etkin rol oynamıştır³⁹. Albümün girişinde; köy okullarının kurulacağı topoğrafya özellikleri, cephe tayini, temel durumu, malzemenin cinsi, ısıtma sistemi, pencerelerin biçimi, dam ve beşik örtü çatıları hakkında

35 Eylül Ayda Türker, Ahmet Mete Tapan, "20. Yüzyıl Türkiye Mimarlığı'nın Ulusal ve Uluslararası Düzeydeki Politik Değişimler Bağlamında İncelenmesi", **İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Disiplinlerarası Yenilik Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 2, Nisan 2022, s. 100-101.

36 Yabancı mimarların Türkiye'deki faaliyetleri için bk; Leyla Alpagut, **Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Ankara'daki Eğitim Yapıları**, Hacettepe Üniversitesi SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s.131-144; Leyla Alpagut, "Üretken Bir Mimar ve Ankara'da Modern Bir Bina: Bruno Taut ve Atatürk Lisesi", **Sanat Tarihi Dergisi**, C 27, S 1, s.135-161.

37 Türker, Tapan, a.g.m., s. 101-104.

38 Anonim, **İlkmektep Plânları Albümü**, Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Dairesi, Ankara 1933.

39 Murat Erdal Dere, Murat Oral, "Erken Cumhuriyet Döneminde Ernst Arnold Egli'nin Köy İlkmektep Planları ve Eğitimin Önemi", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C XXI, S 47, s.266.

kısa açıklamalarla teknik bilgi verilmiştir. Albümün içeriğinde ise taş, kerpiç ve ahşap malzemeden “Bir Sınıflı Köy Mektebi”, “Üç Sınıflı Köy Mektebi”, “Üç Sınıflı Bir Dersanede Köy Mektebi” , “Beş Sınıflı Üç Dersanede Köy Mektebi” planları 1/100 ölçekte çizilmiştir. Projede öğretmen odası, alet odası, sofa, koridor ve sınıfların yerleri plan üzerine yazılarak belirtilmiştir. Ayrıca okulun cepheleri ve çatı planları detaylarıyla verilmiştir. Yine taş, kerpiç ve ahşap malzemeden evli ve bekâr muallim ev planları ile müstakil hela planı çıkarılmıştır. Muallim evlerinin planında; medhal bölümü, oturma odası, yatak odası, mutfak, kiler ve helaya yer verilmiştir. Ev planları hemen hemen aynı ölçülerde olup ortalama 90 m² içerisine sığdırılmıştır. Evli ve bekâr muallim evleri giriş ve helanın farklı yerlere konumlandırılmasıyla birbirinden ayrılmıştır.

Taşrada inşa edilmek üzere hazırlanan diğer bir proje, Köy Eğitimcileri Kanunu’na istinaden hazırlanan 1937 tarihli tip-projedir⁴⁰. Proje, tek bina içerisinde bir sınıf ve lojman bölümünden oluşmaktadır. Okul ve lojman girişleri farklı cephelerden verilmesine karşın bu iki birim arasında geçişi sağlayan öğretmen odası yer almaktadır. Bu plan daha sonra uygulanacak olan projelere de örnek teşkil etmektedir. Aynı planın gelişmiş varyasyonunu 1938 tarihinde Margarate Schütte Lihotzky’nin⁴¹ köy okulları için 7 ayrı tipte tasarladığı planda görebilmekteyiz⁴². Lihotzky’nin 3. tip tasarımında öğretmen evi de yer almaktadır. Bu tipin genişletilmesiyle öğretmen evi, iki sınıflı bir okul, muhtar odası, vestiyer, müze ve alet odası eklenerek 4, 5 ve 6. tipler ortaya çıkmıştır.

Erken Cumhuriyet Dönemi’nde tasarlanan dördüncü tip proje, yarışma yoluyla düzenlenmiştir. Köy Enstitüleri mezunlarının çalışacakları köylerde yaptırılacak okul binaları planları yarışması 16 Aralık 1940 tarihli Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisinde duyurulmuştur⁴³. Ayrıca köy okullarının tasarımında

40 Fatma Nursen Kul, “Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları”, **Mimarlık Dergisi**, S 360. URL: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=374&RecID=2862>

41 Margarate Schütte Lihotzky, 1938’de mimar kocasıyla birlikte Güzel Sanatlar Akademisi’nde ders vermek ve Maarif Vekilliği için okul projeleri hazırlamak üzere İstanbul’a davet edildi. Ayrıntılı bilgi için bk.; Arnold Reisman, **Nazımdan Kaçanlar ve Atatürk’ün Vizyonu**, Çev: Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

42 Salih Birtan Karain, “Margarete Schütte-Lihotzky ve Türkiye’deki Yapıları”, **Mimarlık Dergisi**, C XCVI, S 270, s.10.

43 Anonim, “Şartnameler: Köy Enstitüleri Mezunlarının Çalışacakları Köylerde Yaptırılacak Okul Binalarının Planlarına Ait Müsabaka Şartnamesi”, **Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi**, 16 Birincikanun (Aralık), C III, S 100, s.79-80.

dikkat edilecek hususlar şartnamede belirtilmiştir. Bu şartnamenin 2. maddesine göre köylerde inşa edilecek okullar; “Soğuk, mutedil ve sıcak iklim bölgelerine göre üç tipte projelendirilecektir. 50 öğrencinin okuyabileceği bir sınıf, 10 öğrencinin ağaç ve ya demir işlerini yapabilmesi için atölye, öğrencinin palto ve şapkasını asmak için bir vestiyer, öğretmenlerin kalması için iki oda, bir mutfak, bir hela ve banyo, okul ve öğretmen evinin ihtiyacına yetecek kadar odunluk bulunacaktır. Ayrıca okul, atölye ve öğretmen evi girişlerinin birbirinden bağımsız olması” şartı koşulmuştur. Şartnamenin 8’inci maddesinde “dereceyi kazanan mimarların isimleri tatbik olunan yerlerde binaların üstüne yazılacaktır” ibaresi yer almaktadır. Maarif Vekilliğince açılan yarışmayı, 13 Nisan 1941 tarihinde Yüksek Mimar Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar kazanmıştır⁴⁴. Mimarların yaptığı projeler tüm yurttan bulmuştur.

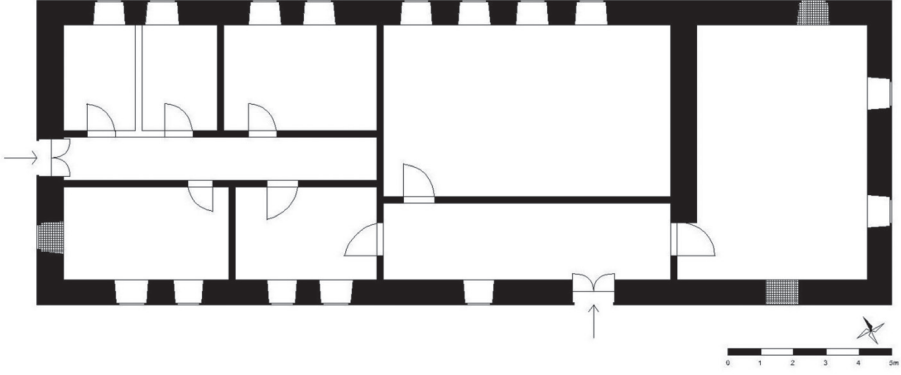
Makalenin konusunu oluşturan lojmanlı eğitim yapıları yabancı mimarlar ve İkinci Ulusal Mimarlık akımının etkisinde olduğu dönem içerisinde Ardahan’da inşa edilmiş Cumhuriyet ideolojisini yerel üslupta yansıtan önemli eserlerdir.

II. Lojmanlı Köy Okulları

II.1. Posof Asmakonak Köyü İlkokul Binası

Asmakonak Köyü İlkokul Binası, Ardahan’ın Posof İlçesi Asmakonak Köyü’nde (K-41.486628, D-42.726117) 101 ada 157 parsel üzerine inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerinde bulunan inşa kitabesine göre 1938 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Okul, kuzeydoğu-güneybatı yönde dikdörtgen planlı, tek katlı, lojmanlı ve iki sınıflıdır (**Çizim 1**). Yapı, farklı işlevlere sahip sınıf ve lojmanıyla tek kütle içerisinde değerlendirilmiştir. Kuzeydoğusuna sınıflar, güneybatısına lojman konumlandırılmıştır. Taşımali eğitimin başlamasıyla birlikte işlevini yitiren okul günümüzde atıl vaziyettedir.

44 Anonim, “Köy Okulları Proje Müsabakası”, *Arkitekt Dergisi*, C 1941, S 1941, s.12-23.

Çizim 1: Posof Asmakonak Köyü İlkokul Binası Planı (B. Karacabey 2024).

Yapının cepheleri oldukça yalın bir tasarıma sahiptir (**Fotoğraf 1-2**). Kuzeybatı cephede biri sonradan kapatılmış iki kapı ile düşey dikdörtgen formlu 2+2+1'lik düzende beş pencere bulunmaktadır. Aynı formda kuzeydoğuda iki, güneydoğuda biri sonradan kapatılmış dokuz pencere açıklığı yer almaktadır. Güneybatı cephede ise bir kapı ve bir pencere bulunurken pencere açıklığı sonradan kapatılmıştır.

Kuzeydoğu cepheden açılan lentolu kapıdan okulun koridoruna girilmektedir. Koridor, kuzeydoğu-güneybatı ekseninde dikdörtgen plandadır. Kapının solundan açılan pencere ile bu mekân aydınlatılmaktadır. Koridordan dersliklere ve lojmana geçiş sağlanmaktadır. Bu mekânın sağında birinci derslik, karşısında ikinci derslik solunda ise lojmanla derslikler arasında geçişi sağlayan öğretmen odası oda yer almaktadır. Hem geçiş hem de oda olarak tasarlanan bu birim okulla lojman arasında organik bağ oluşturmuştur. Birinci dersliği şevli formda iki pencere, ikinci dersliği ise yine aynı formda dört pencere aydınlatmaktadır. İkinci dersliğin dışı açılan beden duvarında kısmi yıkılmalar söz konusudur. Sınıfların zemininde ve tavanında ahşap doğramalar kullanılmıştır. Duvarları ise kireç ağırlıklı harçla sıvalıdır (**Fotoğraf 3**).

Lojman, okulun güneybatısına bitişik nizamda inşa edilmiştir. Üç odası ve bir de öğretmen odası bulunmaktadır. Giriş, güneybatı cepheden lentolu bir kapıyla ortada bulunan koridora açılmaktadır. Koridorun iki yanında dikdörtgen planlı ikişer oda yer almaktadır. Bu mekânlar, düşey dikdörtgen formda şevli pencerelerle dışarı açılım sağlamaktadır. Koridorun sağındaki birinci odanın güneybatısında bir pencere olduğu fakat daha sonra kapatıldığı dilatasyondan anlaşılmaktadır. Bu odanın bitişiğindeki diğer mekân ise dersliklerle bağlantı-

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI

lıdır. Koridorun solundaki ikinci oda, aslında tek mekân iken sonradan araya duvar örülmek suretiyle iki küçük birime dönüştürülmüştür. Bu durum diğer oda ve pencere tasarımlarından hareketle net bir şekilde kendini ifade etmektedir. Bitişigindeki üçüncü odanın tasarım ve planı diğer odalarla benzer özellikler sergilemektedir.

Okulun inşasında taş, ahşap, kerpiç, tuğla ve günümüz özelliklerini yansıtan beton harç kullanılmıştır. Beden duvarlarının inşasında taş malzeme kullanılırken zemin döşemesi, tavan ve çatı iskeletinde ahşap tercih edilmiştir. Derslik ve lojmanın duvar bölmeleri hımış⁴⁵ tekniğinde ahşap arası kerpiçle doldurulmuştur. İki yana eğimli kırma çatı, saç malzemeyle kaplanmıştır. Kapı ve pencereler ahşap doğrama iken pencereler günümüzde plastik doğrama malzemeyle yenilenmiştir. Baca çıkışları tuğladandır. Binanın dışı kesme taş arası derz dolgudur. İç mekândaki bölme duvarlar ise sıvalı ve boyalıdır.

Fotoğraf 1: Asmakonak Köyü İlkokul Binası Kuzey Cepheden Görünümü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 2: Asmakonak Köyü İlkokul Binası Doğu Cepheden Görünümü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 3: Asmakonak Köyü İlkokul Binası Sınıfı (B. Karacabey 2023).

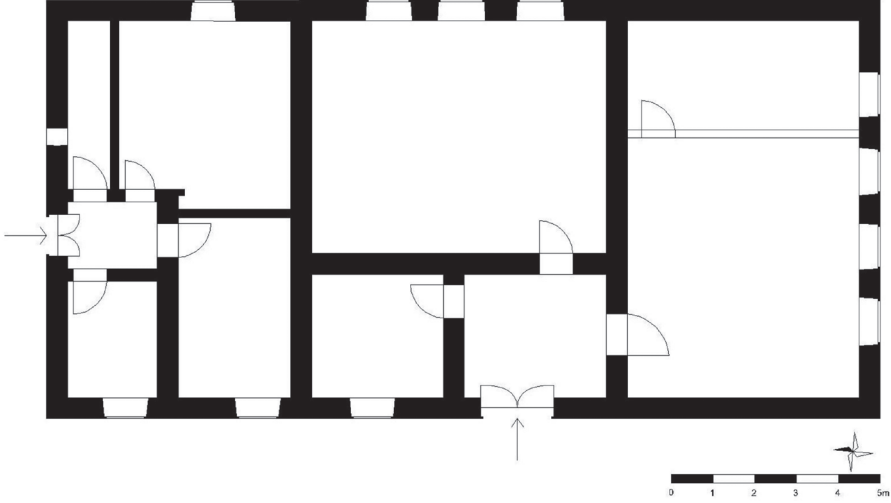
Fotoğraf 4: Asmakonak Köyü İlkokul Binası İnşa Kitabesi (B. Karacabey 2023).

45 Hımış: Ağaç çatıkların arasına kerpiç doldurularak yapılmış duvar veya bina (TDK).

Giriş kapısının üzerinde kazıma tekniğinde tarih kitabesi yer almaktadır (**Fotoğraf 4**). Kitabenin sol tarafı üçgen kartuşla belirtilirken sağ tarafı boş bırakılmıştır. Ortasında kalın harflerle; “TC” altında ise “8.1.938” tarihi yazmaktadır.

II.2. Hanak Börk Köyü İlkokul Binası (Börk Eğitim Okulu)

Börk Eğitim Okulu, Ardahan’ın Hanak ilçesi Börk Köyü’nde (K-41.205135, D-42.965460) 112 ada 33 parsel üzerine inşa edilmiştir. İnşa kitabesine göre 1939 yılında, Mülteli Musa ve İsrail isimli ustalara yaptırılmıştır. Okul, kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı, tek katlı, lojmanlı ve iki sınıflıdır (**Çizim 2**). Lojman ve okul tek bakiye içerisinde değerlendirilmiştir. Yapının kuzeyine lojman, batısına ise sınıflar konumlandırılmıştır. Günümüzde atıl durumda olan yapının lojmanı oldukça bakımsız durumdadır.

Çizim 2: Hanak Börk Köyü İlkokul Binası Planı (B. Karacabey 2024).

Kapı ve pencere söveleri ile yapı köşelerindeki bosajlı çıkımlar cephelere derinlik kazandırmıştır. Kuzey cephede lojman, batı cephede ise okul kapısı cepheleri hareketlendiren unsurlardır. Batı cephede üç, doğu ve güney cephede dikey dikdörtgen formulu dörder pencere bulunmaktadır (**Fotoğraf 5-6**). Kuzey cephede ise bir üstlük pencere yer almaktadır.

Okula batı cepheden açılan lentolu bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Girişin önünde diğer mekânlara geçişi sağlayan kare planda bir sofa yer almaktadır.

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI

Sofanın güneybatı köşesine çağ⁴⁶ adı verilen el yıkama yeri yapılmıştır. Sofanın solundan kare planlı öğretmen odasına geçilmektedir. Bu mekân, batısından açılan bir pencereyle aydınlatılmaktadır. İki sınıftan birincisi, kuzey-güney yönde kareye yakın dikdörtgen planda olup girişle aynı aks üzerindedir (**Fotoğraf 7**). Sınıf, doğu duvarından açılan şevli üç pencereyle aydınlatılmaktadır. Sofanın sağından ise diğer sınıfa giriş sağlanmaktadır. Bu sınıf doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı olup okulun güney cephesini boydan boy kaplamaktadır. Batı duvarındaki dört şevli pencereyle dışa açılım sağlamaktadır. Sınıfın doğusuna sonradan bir duvar örülerek küçük bir birim meydana getirilmiştir.

Lojmana, kuzey cephenin merkezinden açılan lentolu kapı açıklığından girilmektedir. Buradan da sofaya geçilmektedir. Lojmana ait iki oda, bir mutfak ve ıslak mekân sofa etrafında şekillenmiştir. Tüm mekânların kapıları buraya açılmaktadır. Islak mekân ve bitişiğinde mutfak (**Fotoğraf 8**), sofanın doğusundadır. Banyo ve tuvaleti kuzeyinden açılan bir üstlük pencere, mutfağı ise doğusundan açılan şevli pencere aydınlatmaktadır. Mutfağın batı duvarı niş şeklinde içeri girmektedir. Burası erzakların muhafaza edildiği bölüm olarak değerlendirilmiştir. Sofanın batısından açılan bir kapıyla küçük hacimli yatak odasına geçilmektedir. Yatak odasının şevli penceresi batı duvarındadır. Oturma odasına, giriş ile aynı eksen üzerinde bulunan kapıdan geçilmektedir. Burası doğu-batı yönde dikdörtgen planlı olup batısından açılan şevli bir pencere ile aydınlatılmaktadır.

Fotoğraf 5: Börk Köyü İlkokul Binası Batı Cepheden Görünümü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 6: Börk Köyü İlkokul Binası Güneybatıdan Görünüm (B. Karacabey 2023).

46 Çağ-Çağlık; Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde el, yüz, ayak yıkamak ya da banyo yapmak için mekânın bir köşesine zeminden hafif yüksekte yapılan ve su giderinin olduğu bölüme verilen isimdir. Çağlarda genellikle taşıma su kullanılır. Çağ kelimesi TDK'de, "Çağ-Çağlık" olarak isimlendirilmiştir.

Fotoğraf 7: Bork Köyü İlkokul Binası Sınıfı (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 8: Bork Köyü İlkokul Binası Lojmanının Mutfağı (B. Karacabey 2023).

Yapının beden duvarlarında kesme taş malzeme kullanılmıştır. İç bölme duvarları sıvalı ve boyalıdır. Yapının ahşap tavanı 1994’de kaldırılmış ve yerine beton atılmak suretiyle düz tavana dönüştürülmüştür. Okulun bu tarihte kapsamlı bir onarım geçirdiği, beden duvarlarının üstüne atılan beton kirişlerden anlaşılmaktadır. Ahşap doğrama pencereler günümüzde plastik doğrama pencereler ile yenilenmiştir. İki yana eğimli kırma çatının üzeri saç malzemeyle kaplanmıştır.

198

Fotoğraf 9: Bork Köyü İlkokul Binası Kitabenin Konumu (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 10: Bork Köyü İlkokul Binası İnşa Kitabesi (B. Karacabey 2023).

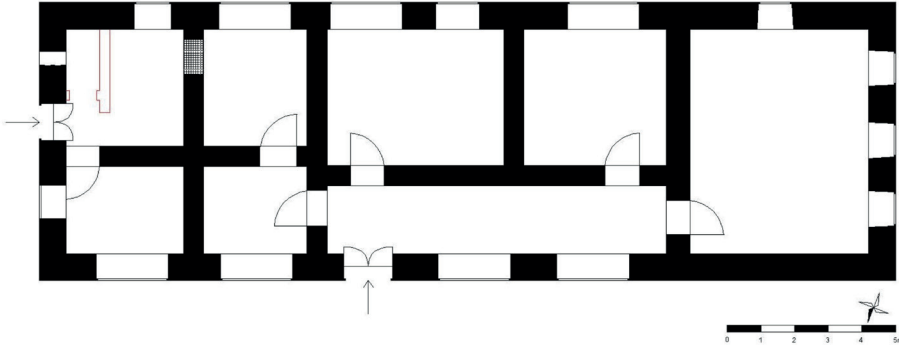
Okul kitabesi giriş kapısı lentosunun üzerinde yer alması gerekirken batı cephenin sol alt köşesindedir (**Fotoğraf 9**). Kitabenin işlendiği taş, okul kapısının genişliğiyle aynı ölçülere sahiptir. Esasında kitabenin giriş kapısı üzerinde olduğu fakat 1994 tarihindeki onarımda kaldırıldığı ve daha sonra yapının bir köşesine eklendiği düşünülmektedir. Kitabe metni üç panoya ayrılmıştır. Soldan sağa ilk iki pano kare, üçüncü pano ise yarı dairesel formdadır. İlk panonun üzeri sıvalı olduğu için burada bezeme ya da bir yazının varlığı tespit edilememiştir. Fakat bitişiğindeki ikinci panoda kabartma tekniğinde “Bork

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI

Eğitmen Okulu” yazmaktadır. Yarı dairesel formlu üçüncü panoda ise yine kabartma tekniğinde daire çemberi içerisinde Mülteci Musa-İsrafil” yazısı ile daire merkezindeki boşluğa “939-6” tarihi yazılmıştır (**Fotoğraf 10**).

II.3. Hanak Çayağzı Köyü İlkokul Binası (Oragaz Eğitim Okulu)

Oragaz Eğitim Okulu, Ardahan’ın Hanak ilçesi Çayağzı Köyü’nde (K-41.193127, D-42.850258) 120 ada 11 parsel üzerine inşa edilmiştir. İnşa kitabesinden hareketle 1939 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Okul, doğu-batı yönde dikdörtgen planlı, tek katlı, lojmanlı ve üç sınıflıdır (**Çizim 3**). Lojman ve okul tek bakiye içerisinde değerlendirilmiştir. Yapının batısına lojman, doğusuna ise sınıflar konumlandırılmıştır. Günümüzde lojman bölümü köy fırını olarak işlevlendirilirken okul bölümü atıl bırakılmıştır.

Çizim 3: Hanak Çayağzı Köyü İlkokul Binası Planı (B. Karacabey 2024).

Yapının cephelerini kapı ve pencereler hareketlendirmektedir. Kapı ve pencere söveleri ile bina köşelerindeki boşajlı çıkmlar yapıya derinlik katmıştır. Bakiyenin ana cephesi kuzey yödedir. Burada okulun giriş kapısı ile iki yanında yatay dikdörtgen formlu ikişer penceresi bulunmaktadır. Batı cephedeki üç pencere dikey dikdörtgen formundadır. Güney cephede üçü yatay, üçü dikey dikdörtgen formunda pencere yer almaktadır. Lojman kapısı ile kapının solunda bir üstlük, sağında dikey dikdörtgen formlu pencere, doğu cepheye hareketlilik katmıştır (**Fotoğraf 11-12**).

Fotoğraf 11: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Kuzeydoğudan Görünümü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 12: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Güneybatıdan Görünümü (B. Karacabey 2023).

Bakiyenin okul bölümü iki oda, üç sınıf ve koridordan oluşmaktadır. Okula batı cepheden açılan lentolu bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Girişin önünde diğer mekânlara geçişi sağlayan doğu-batı doğrultuda koridor yer almaktadır (**Fotoğraf 13**). Koridorun solunda içerden birbirine geçişin sağlandığı iki oda bulunmaktadır. Koridordan geçilen ilk oda kare planlı olup diğerine göre daha küçük boyutlardadır. Kuzeyindeki yatay dikdörtgen formlu pencere açıklığıyla aydınlatılmaktadır. Doğu duvarının sıvası üzerine Mustafa Kemal Atatürk'ün portresi işlenmiştir (**Fotoğraf 14**). Duvar üzerindeki sıvaların dökülmesiyle birlikte resmin sadece sağ alt bölümü ulaşabilmiştir. Burasının öğretmen odası olarak değerlendirildiği düşünülmektedir. Öğretmenler odasının güneyinden açılan bir kapıyla ikinci odaya geçiş sağlanmaktadır. Kuzey-güney yönde dikdörtgen planlı odanın güneyine açılan yatay dikdörtgen formlu bir penceresi ile doğu duvarının güneyine kaydırılmış bir kapı açıklığı bulunurken sonradan bu kapı açıklığı kapatılmıştır (**Fotoğraf 15**). Koridorun güneyindeki iki sınıf, koridorla aynı uzunluktadır. Sınıflardan ilki okul giriş kapısıyla aynı eksende olup doğu-batı yönde dikdörtgen planlıdır. Yanındaki sınıf ise kare plana yakın ölçülerdedir. Güneyine açılan yatay dikdörtgen formlu pencere ile aydınlatılmaktadır. Koridorun sonundan üçüncü sınıfa geçilmektedir. Burası kuzey-güney eksende dikdörtgen planlı olup okulun batı cephesini boydan boya kaplamaktadır (**Fotoğraf 16**). Diğerlerine göre daha büyük ölçülerdeki sınıfın batı duvarında üç, güney duvarında ise bir pencere açıklığına yer verilmiştir.

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN
LOJMANLI KÖY OKULLARI

Fotoğraf 13: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Koridoru (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 14: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Öğretmen Odası ve Atatürk Portresinden Detay (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 15: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Lojmana Geçilen Oda ve Kapatılan Kapısı (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 16: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Sınıfı (B. Karacabey 2023).

Lojman işlev değiştirdiği için günümüze özgün planıyla ulaşamamıştır. Fakat diğer lojman planlarından, duvar bölmelerindeki dilatasyonlardan, kapı ve pencerelerin konumlarından hareketle, oda, mutfak ve ıslak mekânın varlığından söz edilebilir. Lojmana, doğu cephenin merkezinden açılan lentolu kapı açıklığından girilmektedir (**Fotoğraf 17**). Oturma odası, lojmanın kuzeyindedir. Dışa açılım sağlayan pencerelerden batıdaki dikey, kuzeydeki yatay dikdörtgen formundadır. Lojmanın güneyinde, mutfak ve ıslak mekânların olduğu düşünülmektedir. Giriş kapısının güneyinden açılan küçük bir üstlük pencereden hareketle burasının ıslak mekân olduğu yanında ise bir mutfağın varlığından söz etmek mümkündür. Mutfak penceresi, dikey dikdörtgen formunda güney cepheden açılım sağlamaktadır (**Fotoğraf 18**). Doğu duvarının güneyine kaydırılmış kapısı okulla irtibatlandırılırken sonradan kapatılmıştır. Köy fırını olarak kullanılan lojman bölümüne taş fırın yapılmıştır.

Fotoğraf 17: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Lojman Cephesi (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 18: Çayağzı Köyü İlkokul Binası Lojmanı (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 19: Çayağzı Köyü İlkokul Binası İnşa Kitabesi (B. Karacabey 2023).

Yapı bakiyesinin köşeleri ile kapı ve pencere sövelerinde kesme taş, beden duvarlarında ise moloz taş malzeme kullanılmıştır. Cepheledeki taşların yüzeyi sıvasız olup araları derz dolguludur. İç duvarlar kireç harçla sıvalı ve üzeri boyalıdır. Sıva ve boylar aşırı derecede tahribata uğrayarak dökülmeler mevcuttur. Kapı ve pencereler günümüze ulaşamamıştır. Ahşap doğramalı düz tavanda yer yer çürümeler görülmektedir. İki yana eğimli kırma çatının üzeri saç malzemeyle kapatılmıştır. Lojman bölümünün girişine günümüz özelliklerini yansıtan demir kapı ile plastik doğramalı pencereler eklenmiştir. Tavanı ise özgününe yakın malzemeyle yenilenmiştir.

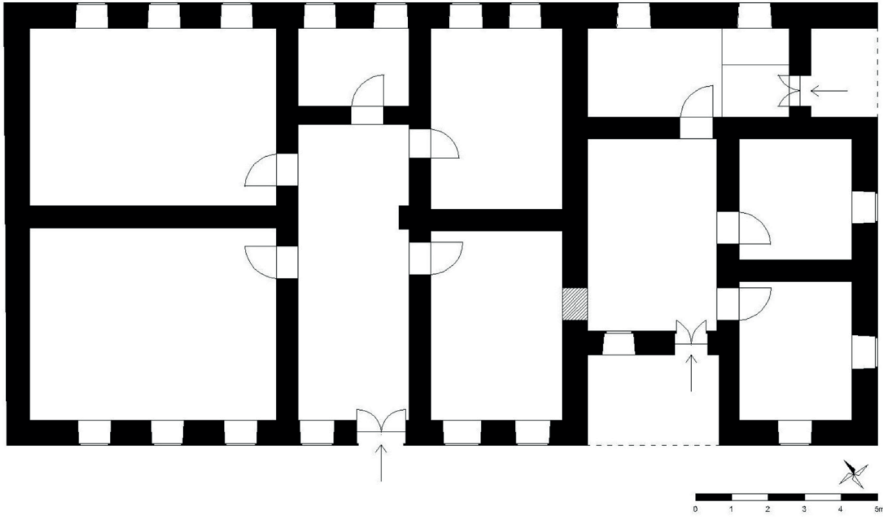
Oldukça yalın inşa edilen eğitim yapılarında bezeme unsuruna fazlaca yer verilmemiştir. Fakat bu okulun öğretmen odasında Mustafa Kemal Atatürk'e ait bir portre, duvara işlenmiş durumdadır. Sıva üzerine bezenen portrenin etrafı çerçeve içerisine alınmıştır. Çerçeve, iki farklı renkte bordürden oluşmaktadır. Dış bordür altın sarısı, iç bordür ise lacivert renktedir. Açık mavi zemin üzerine lacivertle resmin yapıldığı kalan boya izlerinden anlaşılmaktadır.

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI

Okul kitabesi, giriş kapısı lentosuna kabartma tekniğinde işlenmiştir (**Fotoğraf 19**). Kitabe metni kartuş içerisine alınmıştır. Kitabenin üstünde birbirinin içinden geçen “TC” yazısı ile iki yanında yönleri yazıya bakan ok işaretleri yer almaktadır. Bunun altında ise iki satır yazı bulunmaktadır. Birinci satırda “ORAGAZ” ikinci satırda “EĞİTMEN OKULU” yazmaktadır. Kitabenin sağ alt köşesindeki “939” tarihi kartuş dışına yazılmıştır.

II.4. Çıldır Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası

Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası, Ardahan’ın Çıldır İlçesi Taşdeğirmen Köyü’nde (K-41.106585, D-43.117424) 101 ada 85 parsel üzerine inşa edilmiştir. Yapı üzerinde bulunan inşa kitabesine göre 1940-1949 yılları arasında yaptırıldığı düşünülmektedir. Okul, doğu-batı yönde dikdörtgen planlı, tek katlı, lojmanlı ve iki sınıflıdır (**Çizim 4**). Lojman ve okul tek bakiye içerisinde tasarlanmıştır. Yapının doğusuna lojman, batısına ise sınıflar konumlandırılmıştır. Yapı günümüzde atıl durumdadır.

Okulun cephelerini pencere, kapı ve eyvanlar hareketlendirmektedir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet Dönemi’nin karakteristik mimarisini yansıtan kapı ve pencere kenarları ile cephe köşelerinde, duvar yüzeyinden şaşırtmalı formda dışa taşırılmış bosajlar cepheye derinlik ve hareketlilik kazandırmıştır. Cepheye derinlik katan bir diğer uygulama ise lojmana geçişi sağlayan güney ve

doğu cephenin kuzeyine yerleştirilmiş eyvanlardır. Bu eyvanlar lojman girişini okuldan ayırmaktadır. Yapının batı cephesi sağır bırakılmıştır. Güney cephede düşey dikdörtgen formlu sekiz, kuzey cephede dokuz pencere, doğu cephede ise iki pencere bulunmaktadır (**Fotoğraf 20**).

Fotoğraf 20: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Cepheden Görünüşü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 21: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası 1 Nolu Sınıf (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 22: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası 2 Nolu Sınıf (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 23: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Öğretmen Odası (B. Karacabey 2023).

Okul bölümüne güney cepheden açılan lentolu kapıdan girilmektedir. Girişin önündeki koridor, kuzey-güney eksindedir. Koridorun solunda sınıflar, sağında daha küçük birimler halinde odalar, karşısında ise küçük bir malzeme deposu yer almaktadır. Girişin solundaki pencere koridoru aydınlatmaktadır. Sınıflar hemen hemen birbirine yakın ölçülerde simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Girişin yanındaki birinci dersliğin zemini, günümüz özelliklerini yansıtan karolarla döşelidir. Tavanı ahşap kaplı olan dersliğin duvarları sıvalı ve boyalıdır. Güneyinde hafif şevli üç pencere ile dışarı açılım sağlamaktadır (**Fotoğraf 21**). İkinci derslikte birinci derslikle benzer özellikler sergilemektedir. Farklı olarak sadece dışa açılım sağlayan üç pencere, sınıfın kuzeyindedir (**Fotoğraf 22**). Bu mekânın aynı zamanda dönemin müfredatına uygun

biçimde şekillenen uygulamalı derslerin yapıldığı atölye olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Koridorun sağında yine sınıflarda olduğu gibi simetrik biçimde iki oda bulunmaktadır. Güneydeki odanın lojmana açılan bir kapısı bulunmaktayken sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır (**Fotoğraf 23**). Burasının öğretmen odası olduğu düşünülmektedir. Bitişindeki diğer oda ise okulun uygulamalı derslerde kullanılmak üzere araç ve gereçlerin muhafaza edildiği⁴⁷ ya da dönemin okullarında açılması planlanan müze bölümü olarak değerlendirildiği düşünülmektedir. Fakat günümüzde bunu destekleyecek hiçbir belge ya da bilgi mevcut değildir.

Lojman, iki oda ve bir mutfaktan oluşmaktadır. Okulun doğu duvarı ile lojmanın batı duvarı müşterektir. Fakat girişleri aynı cepheden açılan farklı kapılarla sağlanmaktadır. Lojmanın ana girişi güney cepheden ikinci girişi ise doğu cephenin kuzeyindedir. Girişler cepheden geri çekilmek suretiyle üç tarafı ve üstü kapalı eyvan formundadır (**Fotoğraf 24**). Ana eyvandan hole lentolu bir kapıyla geçilmektedir. Holü, giriş kapısının solundaki pencere aydınlatmaktadır (**Fotoğraf 25**). Holün batı duvarından açılan bir kapıyla okula geçiş sağlanırken günümüzde bu kapı açıklığı kapatılarak okulla lojman arasındaki bağlantı kesilmiştir. Eyvan ve holün uzunluğunda yan yana iki oda yer almaktadır. Bu odalardan güneydeki oturma odası, kuzeydeki yatak odası olarak tasarlanmıştır. Oturma odası, yatak odasına göre daha büyüktür. Oturma odasının doğu ve güney duvarında dışarı açılım sağlayan dikey dikdörtgen formlu iki pencere yer almaktadır. Yatak odasının tek penceresi ise doğu duvardadır. Giriş kapısıyla aynı eksende olan mutfak evin kuzey tarafındadır. Burası ince uzun dikdörtgen plandadır. Mutfak iki üstlük pencereyle aydınlatılmaktadır. Mutfağın doğusundan dışarı açılan aynı genişlikte eyvanlı giriş vardır. Bu giriş daha sonraları kapatılarak mutfak içerisine banyo ve tuvalet eklenmiştir (**Fotoğraf 26**).

47 İlk mekteplerde bulunması gereken araç ve gereç listesi için bk.; Gönül Türkan Demir, "1928 Muallim Almanağı ve Dönemin Eğitim Anlayışı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXVII, S 103, Mayıs 2021, s.158-165.

Fotoğraf 24: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Lojman Girişi (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 25: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Lojman Holü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 26: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Lojman Mutfağına Eklenen Bölümler (B. Karacabey 2023).

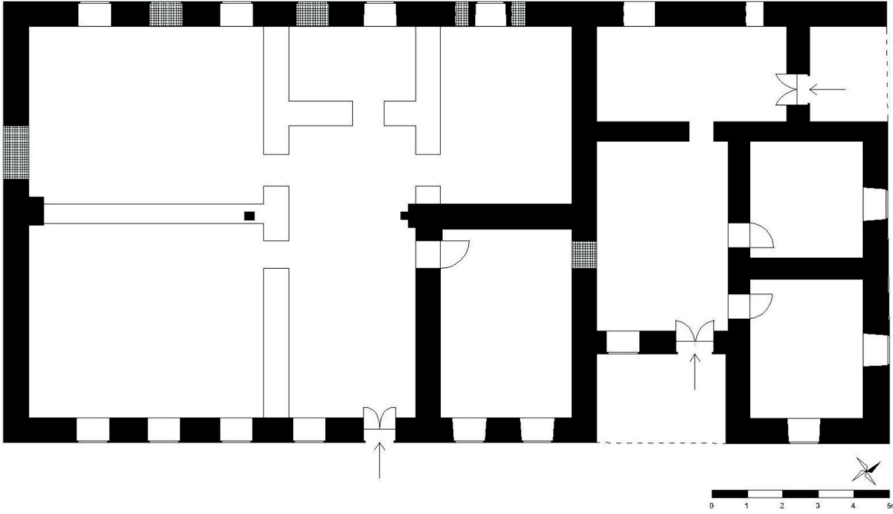
Fotoğraf 27: Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası Kitabesi (B. Karacabey 2023).

Yapı bakiyesinin ana inşaat malzemesi moloz taştır. Kapı ve pencere söveleri ile bakiyenin köşelerinde kesme taş kullanılmıştır. Ara bölme duvarlarda briket, zeminde karo, tavan döşemesinde ise ahşap malzeme tercih edilmiştir. Pencere ve kapılar ahşap doğramayken pencereler sonradan plastik doğramayla yenilenmiştir. İki yana eğimli kırma çatının üzeri saç malzemeye örtülmüştür. Yapı, içten ve dıştan kapı, pencere ve köşe bosajları hariç sıvalıdır. Sıvalarda yer yer dökülmeler mevcuttur.

Okul girişi kapısının sağındaki pencere lentosunda yapının kitabesi mevcuttur. Kitabede büyük harflerle kabartma tekniğinde “BAYKAL MAKAMA RIF K.M. ALİYAR ÇELİK YAŞASIN CUMHURİYET BAŞKANIMIZ İNÖNÜ İSMET USTA KAMİL YUSUF 94?” yazmaktadır (**Fotoğraf 27**). Kitabenin altındaki 94.. yazısının devamı okunamamakla birlikte aynı planda yapılan Çıldır Sazlısu Köyü İlkokulu’nda yazan “945” yazısından hareketle bu binanın 1940-1949 tarihleri arasında yapıldığını düşündürmektedir. Nitekim kitabede yer alan İsmet İnönü’ nünde dönemin cumhurbaşkanı olması inşa tarihini teyit eder niteliktedir.

II.5. Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul Binası

Sazlısu Köyü İlkokul Binası, Ardahan'ın Çıldır ilçesi Sazlısu Köyü'nde (K: 41.106585, D:43.117424) 121 ada 1 parsel üzerine inşa edilmiştir. Yapı üzerinde bulunan inşa kitabesine göre 1945 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Okul, doğu-batı yönde dikdörtgen planlı, tek katlı, lojmanlı ve iki sınıflıdır (**Çizim 5**). Lojman ve okul tek bakiye içerisinde tasarlanmıştır. Yapının doğusuna lojman, batısına ise sınıflar konumlandırılmıştır. Hafif eğimli bir arazi üzerine kurulan binaya beş basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Çıldır Taşdeğirmen Köyü İlkokulu ile hemen hemen aynı plana sahiptir. Bina günümüzde işlevini değiştirerek köy konağı olarak hizmet vermektedir.

Çizim 5: Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul Binası Planı (B. Karacabey 2024).

Binanın cephelerini kapı ve pencereler hareketlendirmektedir. Ayrıca kapı ve pencere söveleri ile yapı köşelerindeki bosajlı çıkmalar cepheye derinlik kazandırmıştır. Bu uygulama Cumhuriyet Devri mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Cepheye derinlik katan bir diğer uygulama ise lojmana geçişi sağlayan güney ve doğu cephenin kuzeyine yerleştirilmiş eyvanlardır. Bu eyvanlar okul ile lojmanı birbirinden ayırmaktadır. Yapının batı cephesinde kapı açıklığı yer alırken sonradan kapatılmıştır. Güney cephede düşey dikdörtgen formu sekiz, kuzey cephede üçü küçük olmak üzere on, doğu cephede ise iki pencere bulunmaktadır (**Fotoğraf 28-31**).

Okula güney cepheden açılan lentolu kapıyla giriş sağlanmaktadır. Girişin sağında bir oda yer almaktadır. Bu odanın içinden lojmana açılan kapısı yer almaktayken günümüzde kapı açıklığı muhdes duvar örgüsüyle kapatılmıştır. Özgününde iki sınıflı, iki odalı ve bir depolu planda olması gereken eğitim yapısının iç duvarları kaldırılmak suretiyle tek mekân haline dönüştürülmüştür. Okulun özgün planından geriye sadece girişin sağındaki ilk oda kalabilmiştir. Ayrıca kuzeybatıda sınıfın dışarıyla bağlantısının sağlandığı geniş bir kapı açıklığı da kapatılmıştır. Kuzey duvarlarında ise iki üst iki alt pencere kapatılarak özgün mimarisinden uzaklaştırılmıştır. Okulun köy konağına dönüştürülmesiyle birlikte zemini fayans, duvarları alçı, tavanı ise asma tavan uygulamalarıyla yenilenmiştir. Pencere ve kapılar da günümüz özelliklerini yansıtan ergonomik malzemelerle değiştirilmiştir. Özgünlüğünü koruyan odanın duvarları ise ahşap lambri ile kapatılmıştır(**Fotoğraf 32-33**).

Fotoğraf 28: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Güney Cepheden Görünüşü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 29: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Kuzey Cepheden Görünüşü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 30: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Batı Cepheden Görünüşü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 31: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Doğu Cepheden Görünüşü (B. Karacabey 2023).

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN
LOJMANLI KÖY OKULLARI

Fotoğraf 32: Sazlısu Köyü İlkokul Binası İçeriden Görünümü (Batıdan) (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 33: Sazlısu Köyü İlkokul Binası İçeriden Görünümü (Doğudan) (B. Karacabey 2023).

Okulun lojmanı günümüze özgünlüğü koruyarak ulaşabilmiştir. Fakat bu bölümün atıl kalması sebebiyle bakımsız kaldığı gözlemlenmektedir. Lojmana, güney cepheden açılan eyvandan girilmektedir (**Fotoğraf 34**). Eyvanın gerisinde oda ve mutfaka geçişi sağlayan hol yer almaktadır (**Fotoğraf 35**). Holün güneyinden açılan pencere bu mekânı aydınlatmaktadır. Lojmanla okulun arasında bağlantıyı sağlayan kapı açıklığı holün batı duvarındayken sonradan bu açıklık kapatılmıştır. Holün sağında yan yana iki oda yer almaktadır. Bunlardan birincisi oturma odası diğeri yatak odasıdır. Oturma odası güney ve batıda birer pencere ile dışarı açılım sağlamaktayken yatak odası sadece doğu cepheden açılan bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Giriş kapısıyla aynı eksende olan mutfak evin kuzey tarafındadır. Burası ince uzun dikdörtgen plandadır. Mutfak iki üstlük pencereyle aydınlatılmaktadır. Mutfağın doğusundan dışarı açılan aynı genişlikte eyvanlı giriş vardır. Eyvanın önüne sonradan eklemeler yapılarak garaj yapılmıştır (**Fotoğraf 36**).

Fotoğraf 34: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Lojman Girişi (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 35: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Lojman Holü (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 36: Sazlısu Köyü İlkokul Binası Lojman Mutfağının Eyvanı (B. Karacabey 2023).

Fotoğraf 37: Sazlısu Köyü İlkokul İnşa Kitabesi (B. Karacabey 2023).

Yapı bakiyesinin temelinde, kapı ve pencere sövelerinde kesme taş, beden duvarlarında ise moloz taş malzeme kullanılmıştır. Bağlayıcı malzemeler kireç ve agregalardır. Kirecin aynı zamanda iç ve dış sıvalarda kullanıldığı bakiyenin lojman bölümünde tespit edilmiştir. Dersliklerin olduğu bölümün duvarlarında alçı, pencerelerinde plastik doğrama, girişte çelik kapı, zemininde fayans, tavanında ise asma tavan kullanılmak suretiyle yenilenmiştir. Lojmanın kapısı demir doğrama, iç kapılar ve tavanda ahşap doğrama kullanılmıştır. İki yana eğimli kırma çatının üzeri saç malzemeyle kapatılmıştır.

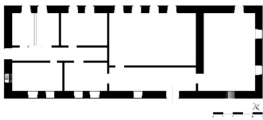
Okul girişi kapısının sağındaki pencere lentosunda yapının kitabesi mevcuttur. Kitabede büyük harflerle kabartma tekniğinde “1945 T - A. AH.” yazmaktadır (Fotoğraf 37). Okul girişi kapısının lentosunda başka bir kitabenin varlığı izlerden anlaşılmaktadır. Kitabe bölümü iki lentonun üst üste konmasıyla elde edilmiştir. Fakat burasının günümüzde alçıyla kapatıldığı görülebilmektedir. Alçının uygulanmadığı üst kısımlardan hareketle burada “Ay-Yıldız”lı bir motifin, altında ise yazı kitabesinin varlığı düşünülmektedir.

III. Lojmanlı Köy Okullarının Değerlendirilmesi

Cumhuriyet Dönemi’nde eğitim politikaları gereğince taşrada çok sayıda eğitim yapısı inşa edilmiştir. Bu eğitim yapıları inşa edilirken belli bir plan dairesi içerisinde değerlendirilmiştir. Taşranın en ücra yerlerinde bile bir okul inşa edilirken Maarif Vekilliğinin izni ve idarisine başvurulmuştur. Bu yüzden Erken Cumhuriyet Dönemi yapılarında belirli bir plandan söz etmek mümkündür. Ardahan’da incelenen eğitim yapıları da bu düzen içerisinde inşa edilmiştir.

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN LOJMANLI KÖY OKULLARI

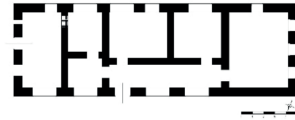
İncelenen eserler, iki farklı planda ele alınmıştır. Bunlardan en erken tarihlieleri Posof Asmakonak (1938), Hanak Börk (1939) ve Hanak Çayağzı (1939) köylerinde inşa edilen okullardır (**Tablo 1**). Bu okullar; 1933'de yayınlanan “İlkmektep Plânları Albümü” içerisinde “Taştan Üç Sınıflı Köy Mektebi” planıyla benzer özellikler sergilemektedir. Sınıfların konumu, koridor ve okulun ölçüleri hemen hemen bir birine yakındır. Fakat albüm içerisinde “Muallim Köy Evi” projesi okul binasından bağımsız olarak tasarlanırken, incelen yapılar lojmanlar okul binasına bitişik konumda inşa edilmiştir. Okul ve lojmanın tek bakiye içerisinde tasarlandığı plan tipi, Köy Eğitimcileri Kanunu'na istinaden taşrada inşa edilmek üzere çizilen 1937 tarihli projedir. İncelenen okullar iki derslikli olmasına karşın bu proje tek dersliklidir. İki derslikli, lojmanlı köy okulları projesini, 1938'de Lihotzky'nin tasarladığı 7 tip projeden 4,5, 6. tip planlarda görebilmekteyiz. Bu bilgilerden hareketle Posof Asmakonak (1938), Hanak Börk (1939) ve Hanak Çayağzı (1939) köylerinde inşa edilen okulların; kısa kenarları boyunca konumlandırılan sınıfın planı ile ilk mektep planlarına, lojmanlı oluşuyla 1937 tarihli tip-projeye ve iki derslikli planıyla Lihotzky'nin tasarladığı 4. tip projesine benzemektedir (**Tablo 2**). Bu projelerle tasarlanıp Anadolu'nun farklı yerlerinde inşa edilen yapılara; Ürgüp Akköy (1938)⁴⁸ Kangal Yeşildere, Pınarbaşı Elmalı⁴⁹, Antalya Susuzsahap ve Ürünlü⁵⁰ köylerindeki okullar örnek gösterebilir.

Posof Asmakonak Köyü
İlkokul Binası Planı (2024)

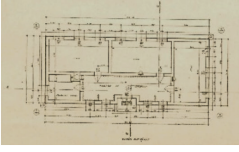
Hanak Börk Köyü İlkokul
Binası Planı (2024)

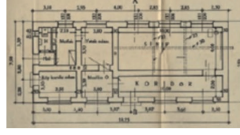
Hanak Çayağzı Köyü
İlkokul Binası Planı (2024)

Tablo 1: 1933-1938 tarihleri arasındaki “tip-projeler” içerisinde değerlendirilen yapılar.

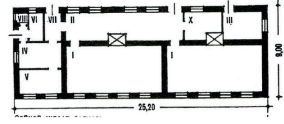
- 48 Ayşe Budak, **Ürgüp'te Erken Cumhuriyet Dönemi Okul Binaları (1923-1945)**, Kömen Yayınevi, Konya 2024, s.116-121.
- 49 Esra Gündoğan Baldık, **Tanzimat'tan 1950'ye Kadar Sivas'ta Eğitim Yapıları**, Erciyes Üniversitesi SBE Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2022, s.193-450.
- 50 Eyyup Doğan, **Kırsal Mimari Gelenekte Eğitim Yapıları: Akseki - İbradı Havzası Örneği**, Akdeniz Üniversitesi FBE Mimarlık Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2022, s.59-67.

Taştan Üç sınıflı Köy Mektep Planı (Maarif Vekilliği'nden).

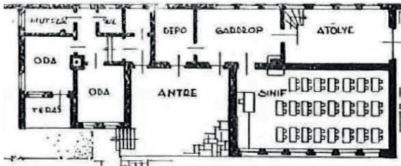
Köy Öğitmenleri Kanunu'na istinaden hazırlanan 1937 tarihli Tip-Proje (Kul'dan)

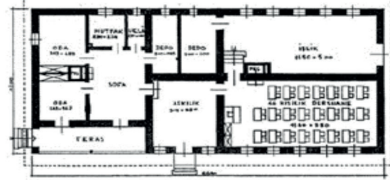
Margarate Schütte Lihotzky'nin 4. Tip Projesi (Karain'den)

Tablo 2: 1933-1938 tarihleri arasında tasarlanan “tip-projeler”.

Değerlendirilmeye alınan okulların ikinci plan tipinde; Çıldır Sazlısu (1945) ve Çıldır Taşdeğirmen (1945) köylerinde inşa edilen yapılar yer almaktadır (**Tablo 3**). Bu okullar, Köy Enstitüleri mezunlarının çalışacakları köylerde yaptırılacak okul binaları planları müsabakasında birinci olan Yüksek Mimar Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar'a ait tip projelerdir. Proje yarışması, Aralık 1940'da düzenlenmiş, Şubat 1941'de ise dereceye girenler belirlenmiştir. Mutlu ve Yapanar'ın projesi birinci seçildikten sonra soğuk, sıcak ve mutedil plan tipleriyle tüm yurttan uygulanmaya başlanmıştır. İncelenen yapılar, soğuk iklim bölgesi tipi projesiyle benzer özellikler sergilemektedir (**Tablo 4**). Tip proje içerisinde yer alan sınıf-atölye-lojman bölümleri ile bu bölümlere girişlerin müstakil oluşu aslında aynı planın ufak değişikliklerle Erken Cumhuriyet Dönemi Ardahan eğitim yapılarında da uygulandığının kanıtıdır.

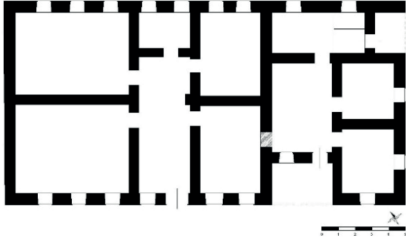
Köy Okulları Proje Müsabakası “Soğuk İklim Tipi” Planı (Anonim).

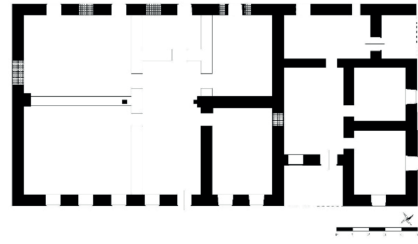
Mutlu ve Yapanar Tarafından Tasarlanan Köy Okulu Soğuk İklim Bölgesi Tipi Taslağı (Kul'dan)

Tablo 3: Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar'ın Soğuk İklim Bölgesi Okul Planı

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN
LOJMANLI KÖY OKULLARI

Çıldır Taşdeğirmen Köyü İlkokul Binası
Planı (2024)

Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul Binası Planı
(2024)

Tablo 4: Köy Okulları Proje Müsabakası “Soğuk İklim Tipi” Planı içerisinde değerlendirilen yapılar.

İncelenen yapılar arasında Hanak Börk Köyü İlkokul Binası hariç diğerlerinin hepsinde lojmanla okul binasına geçişin sağlandığı görülmektedir. Bu geçişlerin hepsi sonraki dönemlerde muhdes duvar örgüsüyle kapatılmıştır. Mutlu ve Yapanar'ın tasarladığı Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde inşa edilmiş lojmanlı köy okulları; Kars Azat⁵¹, Kayseri Nize (Güzelköy)⁵², İzmir Bergama İsmaili, Menemen Çavuşköy, Ödemiş Lübbey, Tire Ayaklıkırı, Tire Saruhanlı, Tire Yeniçiftlik⁵³, Sivas Kızılcakışla, Durdulu, Divriği Gürpınar, Gemerek Ekizce, Hafik Yarhisar, Hafik Tuzhisar, Yıldızeli Yavu⁵⁴, Antalya Akseki Akşahap, Güçlüköy, Minareli, Süleymaniye⁵⁵, Mersin Karayayla ve Çaltıbozkır⁵⁶ köylerinde inşa edilen eğitim yapılarıdır.

Binaların cephelerini düşey dikdörtgen formlu pencere ve kapılar hareketlendirmiştir. Posof Asmakonak ve Hanak Börk Köyü İlkokul binaları oldukça yalın bir cephe tasarımına sahipken⁵⁷ Hanak Çayağzı, Çıldır Taşdeğirmen ve

51 Muhammet Arslan vd., **Tarihi Kimliğiyle Kars Kenti-Kars İl Kültür Envanteri**, C 2, Palet Yayınları, Konya 2025, s.268-269.

52 Yıldırım Özbek, “Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1945) Kayseri’de Okul Yapıları”, **Belleten**, C LXXVII, S 278, s.295-296.

53 Fatma Nurşen Kul, “İzmir’de Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar Tarafından Tasarlanan Köy Okulları”, **Ege Mimarlık Dergisi**, C LXXVIII, s.31.

54 Gündoğan Baldık, **a.g.t.**, s.193-450.

55 Doğan, **a.g.t.**, s.30-63.

56 Özgehan Kavas, “Mersin’de Cumhuriyet Dönemi Köy Okulları”, **24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı (7 – 9 Ekim 2020)**, Editör: Enes Kavalçalan, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2021, s.344.

57 Cephe tasarımlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk.; Zeki Selâh, “Mektep Binalarında Estetik”, **Mimar**, S 8, Ağustos 1931, s.253-254.

Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul binalarının cephe tasarımları Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nin karakteristik mimarisini yansıtan kapı ve pencere kenarları ile cephe köşelerinde duvar yüzeyinden şaşırtmalı formda dışa taşırılmış bosajlar cepheye derinlik ve hareketlilik kazandırmıştır. Bu yönüyle Kars Azat⁵⁸, Boğazköy, Halefoğlu⁵⁹, Arpaçay Meydancık, Susuz Yolboyu⁶⁰, Balıkesir Konakpınarı⁶¹, Aksaray Lisesi⁶², Pınarbaşı Arıtmak⁶³ köylerindeki eğitim yapılarıyla benzerdir. Hanak Çayağzı Köyü İlkokul binası pencerelerinden bazılarının yatay formlu oluşu ve pencere lentolarındaki uygulamaları, Rusların belli bir dönem bölgede Baltık Mimari üslubunda inşa ettikleri yapılarla benzeşmektedir⁶⁴.

Ardahan'da eğitim yapıları inşa edilirken bölgenin sunduğu malzemelerden istifade edilmiştir. Beden duvarlarında kesme veyahut moloz taş, döşeme, tavan, kapı ve pencerelerde ahşap, çatılarda ise saç malzeme kullanılmıştır. Yapıların dış cepheleri çoğunlukla sıvasız bırakılırken içerden sıvalı ve boyalıdır. Posof Asmakonak Köyü İlkokulunun ara bölme duvarlarında diğer yapılardan farklı olarak hımış tekniği kullanılmıştır. Bu yönüyle Antalya Akseki'nin Minareli Köyü'ndeki ilkokul binasıyla benzer özellikler sergilemektedir⁶⁵.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yapı inşa tarihlerinin başına "bin" eklenmeden yüzlük sayılarla verilmiştir. Posof Asmakonak Köyü-938, Hanak Börk Köyü-939, Hanak Çayağzı (Oragaz)-939, Çıldır Taşdeğirmen-93?, okulla-

58 Muhammet Arslan, Bekir Karacabey, Ahmet Şen, "Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçerindeki Türk Dönemi (20218 Yılı Çalışmaları)", **37. Araştırma Sonuçları Toplantısı 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2019, s.559.

59 Muhammet Arslan, Ahmet Şen, Bekir Karacabey, "Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçerindeki Türk Dönemi (20219-2020 Yılı Çalışmaları)", **2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2022, s.295.

60 Muhammet Arslan, Ahmet Şen, Bekir Karacabey, "Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçerindeki Türk Dönemi 2021 Yılı Çalışmaları", **38. Araştırma Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 2022 Denizli**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2023, s.567-570.

61 Ahmet Yavuzylmaz, Emre Kolay, "Balıkesir İlkokulu ve Ortaokulu Binaları", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S 51, s.171.

62 Kübra Kılıç, Eyüp Polat, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Aksaray İlinin Eğitim Sistemi ve Eğitim Yapıları (1703-1950), **Culture and Civilization**, S 6, s. 17.

63 Özbek, a.g.m., s.283.

64 Ayrıntılı Bilgi için bk: Hamza Gündoğdu, "XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansımaları", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S 18, s.79-99.

65 Doğan, a.g.t., s.100.

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN
LOJMANLI KÖY OKULLARI

rının tarihleri binler basamağı olmaksızın verilmiştir. Çıldır Sazlısu Köyü okulunda tarih, 1945 olarak yazılmıştır. Ayrıca bu okulun kitabesinde A.AH. yazmaktadır. Kitabede geçen harflerin tam olarak neyi karşıladığı bilinmese de bu harflerin “16 Aralık 1940 tarihli Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisinde” Köy Enstitüleri mezunlarının çalışacakları köylerde yaptırılacak okul binaları yarışma şartnamesinin 8.’inci maddesinde “Dereceyi kazanan mimarların isimleri tatbik olunan yerlerde binaların üstüne yazılacaktır” ibaresinden hareketle projede birinci olan Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar adlarının kısaltılarak yazılmış olması muhtemeldir.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerinde inşa edilen eğitim yapıları dönemin ihtiyacı yönelik tasarımlarıyla dikkat çekmektedir. Bu yapılar belirli kaide ve kurallar dizisi içerisinde gelişim göstermiştir. Dönemin eğitim politikaları tasarlanırken eğitimin yapılacağı binalar da göz ardı edilmemiştir. Ulus devlet bilinciyle Ankara'da tasarlanan okul planları kırsalda yerel bir anlayışla vücut bulmuştur. Başlangıçta Birinci Ulusal Mimarlık akımının etkisinde olan Cumhuriyet, belli bir dönem yönünü batıya çevirerek yabancı mimarların tip-projeleriyle imar faaliyetlerinde bulunmuştur. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ulusların kendi kaynaklarını kullanması ve öz benliklerini ortaya koymasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti de tekrar millîleşme sürecine girmiştir. Bu bağlamda ülke genelinde Köy Enstitüleri mezunlarının çalışacakları köylerde yapılacak okul binaları planları yarışması düzenlenerek yarışmayı kazanan mimarlar ulusal kimlikleriyle köylerde inşa edilecek yeni tip-projeler üretmiştir. Merkezden gönderilen lojmanlı köy okulları tip-projelerinin nerelerde uygulandığına dair bir belge bulunmamasına karşın yapılan çalışmalar neticesinde Ardahan ve Anadolu'nun faklı bölgelerinde bu tip projelerin hayata geçirildiği tespit edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte köy meydanlarında kendini net bir şekilde gösteren bu eserler Genç Cumhuriyet'in temel taşlarını teşkil etmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi'ne ait, Posof Söğütükaya, Posof Baykent ve Hanak Ortakent Mahallesi okulları günümüze ulaşamayan yapılar arasındadır. Günümüze ulaşan Posof Asmakonak (1938), Hanak Börk (1939), Hanak Çayağzı (1939) ve Çıldır Çayağzı-Oragaz (1945) okulları ise taşınabilir eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte atıl kalarak yıkılmaya yüz tutmuş durumdadır. Çıldır Sazlısu Köyü İlkokul Binası'nın (1945) okul bölümü köy konağı olarak korunmasına karşın özgün planından uzaklaştığı saptanmıştır. Günümüz köylerinde taziye evleri ve ya köy konakları inşaatları moda haline gelmişken bu yapılara yüz çevrilmiştir. İçinde yaşamın olmadığı binaların kaderi yıkılmaya mahkûmken bu binaların planlarına sadık kalmak suretiyle yeniden işlevlendirilerek köy halkının hizmetine sunulması abidelerin gelecek kuşaklara aktarılması bağlamında önemli bir rol oynayacaktır. Lojmanlı köy okullarının derslikleri düğün, nişan, taziye gibi halkın toplanacağı mekânlar haline getirilmeli, lojman kısmı ise farklı nedenlerle köy dışına çıkmış ve köy-

ARDAHAN'DA ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN
LOJMANLI KÖY OKULLARI

de evi olmayan vatandaşların misafir edilebileceği köy konaklarına dönüştürmelidir. Böylece Erken Cumhuriyet Dönemi'nden kalan hatıralar nesiller boyunca yaşayacaktır.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Yazar Katkıları
Author Contributions BK (% 60) SMT (% 40)

Açık Erişim Lisansı
Open Access License Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Akyıldız, Ali, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, **İslam Ansiklopedisi**, C XX-VII, Ankara 2003, s.273-274.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 100 M.S. 2009**, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2009.

Alpagut, Leyla, **Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Ankara’daki Eğitim Yapıları**, Hacettepe Üniversitesi SBE Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Alpagut, Leyla, “Üretken Bir Mimar ve Ankara’da Modern Bir Bina: Bruno Taut ve Atatürk Lisesi”, **Sanat Tarihi Dergisi**, C 27, S 1, s.135-161.

Althusser, Louis, **Ideology and Ideological State Apparatuses**, In Lenin and Philosophy, and Other essays, trans: Ben Brewster, Monthly Review Press, New York 1971.

Altın, Hamza, “1869 Maarif-I Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C XIII, S 1, s.271-283.

Altınova Şahin, Ayşegül, **Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri**, TTK Yayınevi, Ankara 2018.

Anonim, “Köy Enstitüleri Kanunu”, **TC Resmi Gazete**, 22 Nisan 1940, S 4491, Kanun No: 3803

Anonim, “Köy Okulları Proje Müsabakası”, **Arkitekt Dergisi**, C 1941, S 1941, s.12-23.

Anonim, “Şartnameler: Köy Enstitüleri Mezunlarının Çalışacakları Köylerde Yaptırılacak Okul Binalarının Planlarına Ait Müsabaka Şartnamesi”, **Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi**, 16 Birincikanun (Aralık), C III, S 100, s.79-80.

Anonim, **İlkmektep Plânları Albümü**, Maarif Vekâleti İlk Tedrisat Dairesi, Ankara 1933.

Arslan, Muhammet, Karacabey, Bekir, Şen, Ahmet, “Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçelerindeki Türk Dönemi (20218 Yılı Çalışmaları)”, **37. Araştırma Sonuçları Toplantısı 17-21 Haziran 2019 Diyarbakır**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2019, s.551-575.

Arslan, Muhammet, Şen, Ahmet, Karacabey, Bekir, “Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçelerindeki Türk Dönemi (2019-2020 Yılı Çalışmaları)”, **2019-2020 Yılı Yüzey Araştırmaları**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2022, s.293-308.

Arslan, Muhammet, Şen, Ahmet, Karacabey, Bekir, “Ortaçağdan Günümüze Kars ve İlçelerindeki Türk Dönemi 2021 Yılı Çalışmaları”, **38. Araştırma Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 2022 Denizli**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C 2, Ankara 2023, s.563-577.

Arslan, Muhammet, Şen, Ahmet, Papuccu, Gonca, Karacabey, Bekir, Koçak, Mustafa, **Tarihi Kimliğiyle Kars Kenti - Kars İl Kültür Envanteri**, C 2, Palet Yayınları, Konya 2025.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, 5. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

Baytal, Yaşar, “Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Ankara 2000, C XI, S 11, s.23-32.

Bilhan, Saffet, “900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi: Vakıf Belgesi I”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C XV, S 2, Ankara 1982, s.117-124.

Bozdoğan Sibel, **Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye-si'nde Mimari Kültür**, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2002.

Budak, Ayşe, **Ürgüp'te Erken Cumhuriyet Dönemi Okul Binaları (1923-1945)**, Kömen Yayınevi, Konya 2024.

Çağır, Mine, Tür, İbrahim Caner, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri” **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C IV, S 11, s.62-75.

Demir, Gönül Türkan, “1928 Muallim Almanacağı ve Dönemin Eğitim Anlayışı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXVII, S 103, Mayıs 2021, s.143-178.

Dere, Murat Erdal, Oral, Murat, “Erken Cumhuriyet Döneminde Ernst Arnold Egli'nin Köy İlkemtepe Planları ve Eğitimin Önemi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, C XXI, S 47, s.252-277.

Doğan, Eyyup, **Kırsal Mimari Gelenekte Eğitim Yapıları: Akseki - İbradı Havzası Örneği**, Akdeniz Üniversitesi FBE Mimarlık Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2022.

Erdem, Çiğdem, “Cumhuriyet Yönetiminin 1930’lu Yıllarda Köyde ve Köylülükte “Dönüşüm”ü Gerçekleştirme İsteğinin Bir Aracı Olarak “Köy Eğitim Kursları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C X, S 3, s.187-200.

Erdoğdu, A. Tayfur, **Maarif-İ Umumiye Nezareti Teşkilatı İdari Teşkilat Açısından**, İstanbul Üniversitesi SBE Siyaset Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, **Yeni Türkiye**, C VII, S 32, s.735-753.

Gündoğan Baldık, Esra, **Tanzimat’tan 1950’ye Kadar Sivas’ta Eğitim Yapıları**, Erciyes Üniversitesi SBE Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2022.

Gündoğan Baldık, Esra, Topçu, Sultan Murat, “Sivas – Yıldızeli Pamukpınar Köy Enstitüsü Yerleşkesi”, **International Journal of Social and Humanities Sciences Research**, C XI, S 112, s.1923-1938.

Gündoğdu, Hamza, “XIX. Yüzyıl Kars Yapılarına Baltık Mimari Üslubunun Yansımaları”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S 18, s.79-99.

Güven, İsmail, “Büyük Selçuklu Devletinde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C XXV, S 2, Ankara 1992, s.833-848.

Kapluhan, Erol, “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, C IV, S 8, s.123-134.

Karain, Salih Birtan, “Margarete Schütte-Lihotzky ve Türkiye’deki Yapıları”, **Mimarlık Dergisi**, C XCVI, S 270, s.8-13.

Kavas, Özgehan, “Mersin’de Cumhuriyet Dönemi Köy Okulları”, **24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı (7 – 9 Ekim 2020)**, Editör: Enes Kavalçalan, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2021.

Kayaoğlu, İsmet, **İslam Kurumları Tarihi II**, Konya 1994, s.49.

Khalanyane, Tanakie, “State, schooling and society: Contemporary debates”, **Educational Research and Reviews**, 2010, C V, S 12, s.742-747.

Kılıç, Kübra, Polat, Eyüp, Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Aksaray İlinin Eğitim Sistemi ve Eğitim Yapıları (1703-1950), **Culture and Civilization**, S 6, s.13-20.

Kodaman, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınevi, Ankara 1991.

Kul, Fatma Nurşen, “İzmir’de Asım Mutlu ve Ahsen Yapanar Tarafından Tasarlanan Köy Okulları”, **Ege Mimarlık Dergisi**, C LXXVIII, s.28-33.

Kul, Fatma Nurşen, “Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları”, **Mimarlık Dergisi**, S 360. URL: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=374&RecID=2862>

Nafi, Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh, **Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı**, Haz.:Ergün, Mustafa, 2002 Ankara.

Özbek, Yıldray, “Erken Cumhuriyet Döneminde (1923-1945) Kayseri’de Okul Yapıları”, **Bellekten**, C LXXVII, S 278, s.271-302.

Özel, Mehmet, **Köy Enstitüleri**, Kültür Bakanlığı.

Polat, Suat, “Karahanlı Devleti’nde Eğitim Faaliyetleri”, **Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi**, C I, S 1, s.42-52.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

Selâh, Zeki, “Mektep Binalarında Estetik”, **Mimar**, S 8, Ağustos 1931, s.253-254.

Somel, Selçuk Akşin, **The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908 Islamization, Autocracy and Discipline**, Leiden Brill 2001.

Shaw, Stanford, **History of the Otaman Empire and Modern Turkey**, C I, Cambridge University Yayınevi, Cambridge 1977.

Tekeli, İlhan, Yıldırım, Selim, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK Yayınevi, Ankara 1999.

Tuğluoğlu, Fatih, Tuncay, Tunç, “1926 İlköğretim Müfredatı ve Cumhuriyet Dönemi Eğitiminin Ekonomik Hedefleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVI, S 76, s.55-98.

Turan, Osman, “Selçuk Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Bellekten**, C XII, S 45, Ankara 1948, s.17-172.

Türker, Eylül Ayda, Tapan, Ahmet Mete, “20. Yüzyıl Türkiye Mimarlığı’nın ulusal ve uluslararası düzeydeki politik değişimler bağlamında incelenmesi” **İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Disiplinlerarası Yenilik Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 2, Nisan 2022, s.95-113.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1924, Md. 87.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1924, Md. 13/15 (18.03.1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu, RG. 07.04.1924/68).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1964, Md. 54.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, **Cumhuriyet Arşivi**, Genel, 07.03.1924 / 60 – 300 – 3.

Yavuzylmaz, Ahmet, Kolay, Emre, “Balıkesir İlkokulu ve Ortaokulu Binaları”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S 51, s.165-184.

Yavuzylmaz, Ahmet, **Anadolu’da XVI. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimari- si (1500-1600)**, Necmeddin Erbakan Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2021.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVİRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

AYDIN ÇAKMAK*

ÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir Osmanlı müessesesi olarak kurulan ve yönetimi Bahriye Nezâretine bağlı İstanbul Liman Riyâsetine bırakılan Tahlisiye İdaresi, 1883 yılında hazırlanan nizamnameyle birlikte yabancı devletlerin kontrolüne açık bir hale gelmişti. Kapitülasyon haklarından yararlanan yabancı devletler, malî ve idarî anlamda etkili olmaya başlamışlardı. I. Dünya Savaşı'nda Türk yönetimine geçen kuruluş, Mütareke Dönemi'nde neredeyse tamamen İtilaf Devletleri'nin kontrolü altında kalmıştı. Ankara Hükûmeti, Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde Tahlisiye İdaresinin yeniden Türk yönetimine alınması için harekete geçmişti. İtilaf Devletleri temsilcileriyle İstanbul'da yapılan görüşmeler sonucunda önce yönetim geri alınmış ve ardından da Tahlisiye Umum Müdürlüğü kurularak yabancı devletlerin etkinliğine son verilmişti. Aynı dönemde Osmanlı Bankasının Londra şubesinde tutulan mevduatın geri alınması için de çalışma başlatılmış; fakat bu durum hiç kolay olmamıştı. Uzun zamana yayılan çalışmalar uluslararası ilişkileri hareketlendiren bir gündem konusu teşkil etmişti. Sonuçta çetin geçen görüşme ve müzakerelerin ardından mevduatın geri alınması mümkün olmuştu. İşte bu makalenin amacını da yeni Türk Devleti'nin önemli bir kazanımı olan Tahlisiye İdaresinin tekrar Türk yönetimi altına girmesi sürecinde ve sonrasında yaşanan girişim ve gelişmeler oluşturmaktadır. Uzun ve zorlu bir diplomasi mücadeles-

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul/
TÜRKİYE, a.aydincakmak@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2413-7760

sine odaklanan çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan doküman analizi esasına dayalı olarak kapsamlı şekilde yürütülmüştür. Bu noktada elde edilen bilgi ve belgeler ayrı ayrı değerlendirilerek sürecin gelişimi ve ayrıntıları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ana malzemesini Türk Diplomatik Arşivi oluşturmakla birlikte diğer arşivler, süreli yayınlar ve telif eserlerden de yararlanılmıştır. Netice itibarıyla Millî Mücadele hareketinin siyasi ve askerî alanlardaki başarıları, Lozan Antlaşması'nda kapitülasyonların tamamen kaldırılması ve yeni Türk Devleti'nin yabancı devletlerin müdahalelerine son veren uygulamalarının da etkisiyle bu diplomasi mücadelesi olumlu şekilde son bulmuştu.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Boğazı, İstanbul Liman Riyâseti, Karadeniz, Osmanlı Bankası, Tahlisiye İdaresi, Tahlisiye Umum Müdürlüğü.

**TRANSFER OF THE LIFESAVING SERVICE
TO THE TURKISH ADMINISTRATION AND
LIQUIDATION PROCEDURES**

ABSTRACT

The Lifesaving Service, which was established as an Ottoman institution in the second half of the 19th century and whose administration was left to the Istanbul Port Authority under the Ministry of Navy, became open to the control of foreign states with the regulation prepared in 1883. Benefiting from the capitulation rights, foreign states started to be financially and administratively effective. The organisation, which came under Turkish administration during World War I, remained almost completely under the control of the Entente Powers during the armistice period. During the days of the Lausanne Conference, the Government of Ankara took action to bring the Lifesaving Service back under Turkish administration. As a result of the negotiations with the representatives of the Entente Powers in Istanbul, first, the administration was taken back and then the General Directorate of Lifesaving was established, putting an end to the influence of foreign states. In the same period, efforts were also initiated to recover the deposits held in the London branch of the Ottoman Bank; however, this was not easy. The efforts spread over a long period of time constituted an agenda item that mobilised international relations. In the end, after arduous negotiations, it was possible to recover the deposits. The purpose of this article is to analyse the initiatives and developments that took place during and after the process of the Lifesaving Service, which was an important acquisition of the new Turkish State, to come back under Turkish administration. Focusing on a long and difficult diplomatic struggle, the study was conducted comprehensively based on document analysis, one of the qualitative research methods. At this point, the information and documents obtained were evaluated separately and the development and details of the process were tried to be revealed. Although the Turkish Diplomatic Archive constitutes the main material of the study, other archives, periodicals and copyrighted works were also utilised. As a result, with the successes of the National

Struggle movement in the political and military fields, the complete abolition of capitulations in the Treaty of Lausanne and the practices of the new Turkish State that put an end to the interventions of foreign states, this diplomatic struggle ended in a positive way.

Keywords: Black Sea, Bosphorus of Istanbul, General Directorate of Lifesaving, Istanbul Port Authority, Ottoman Bank, The Lifesaving Service.

GİRİŞ

Arapça halâs kökünden türetilen “tahlis” kurtarma, kurtarılma ve “tahlisiye” cankurtaran anlamına gelmektedir¹. Zamanla farklı kavramları da karşılamış olan tahlisiye kelimesi, aynı zamanda denizden can ve mal kurtarma faaliyetlerini anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Üç aşama halinde gerçekleşen bu tahlisiye hizmetinin ilk ikisi olan kaza öncesi önleyici çalışmalarla kaza esnasındaki müdahaleler devlet veya sivil toplum girişimi, üçüncüsü olan kaza sonrası eşya ve malzemelerin çıkarılması ise kâr getirici bir ekonomik teşebbüs olarak öne çıkmıştır². Buradan hareketle kıyı emniyetinin önemli bir yönünü tahlisiye, yani cankurtarma hizmetlerinin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı topraklarında deniz kazaları açısından en riskli bölge Karadeniz ve özellikle Karadeniz’in Boğaz girişi olarak kabul edildiğinden, XIX. yüzyılın ikinci yarısında hususi bir cankurtarma biriminin kurulması ihtiyacı gündeme gelmiştir³. Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi veya sadece Tahlisiye İdaresi adında, İstanbul Boğazı dışında Anadolu Feneri’nden Şile’ye ve Rumeli Feneri’nden Darboğaz’a kadar devam eden bir alanı kapsamak, gemilerin Boğaz’dan güvenle geçişlerini temin ve kazaya uğrayanlara yardım ederek mürettebat ve yolcuların hayatlarını kurtarmak gibi amaçlarla 1869 yılında bir kuruluş tesis olunmuştu⁴. Kuruluş cankurtaran filikaları, sığınma barınakları, gözetleme noktaları, roket istasyonları, fenerler ve fener gemileriyle faaliyet göstermekteydi⁵. Gelir kaynağı ise Boğaz yoluyla Karadeniz’e gidecek beş tondan fazla hacimdeki gemilerden ton başına alınan ücretti⁶.

- 1 **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat- Eski ve Yeni Harflerle**, haz. Ferit Devellioğlu, Yay. haz. Aydın Sami Güneşal, 24. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s.1020.
- 2 M. Emre Kılıçaslan, “Üç Taz-ı Tahlisiye: Osmanlı Kıyı Güvenliğine Bir Bakış”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik**, ed. İsmail H. Demircioğlu vd., Pegem Akademi, Ankara 2020, s.465-469.
- 3 “Kıyı Emniyeti’nin bir diğer önemli hizmet alanı: Cankurtarma”, **Denizin Sesi**, Y 16, S 88, Mart 1991, s.27-28.
- 4 “Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi”, **Yıllık Türk Deniz Ticareti**, Ticaret Vekaleti Neşriyatı, İstanbul 1926, s.231.
- 5 Lukas Schemper, “The International Moral Economy of Saving Lives at Sea in the Late Ottoman Empire”, **The International History Review**, s.1-2, <https://doi.org/10.1080/07075332.2024.2393646>.
- 6 İsmail Köse, “Türk Boğazları Deniz Fenerleri İmtiyazı Sorunu ve Geçişten Alınan Ücretler (1860-1950)”, **İnsan ve Toplum**, C XIV, S 1, 2024, s.155; **Türkiye Cumhuriyeti Devlet**

İdare, ilk başlarda Bahriye Nezâretine bağlı olmak üzere İstanbul Liman Riyâsetinin sorumluluğunda faaliyet yürütmüştü. Ancak İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Avusturya-Macaristan, İspanya, Amerika, İsveç, Belçika, Romanya, Felemenk ve Yunanistan sefirlerinin verdikleri 1880 tarihli nota sonucunda bir karma komisyon kurulmuştu. Komisyon, yaklaşık iki buçuk yıl süren çalışmaların ardından bir nizamname hazırlamıştı. Babıali bu nizamnameyi kabul ve ilan etmese de uygulamaya girmesine engel olamamıştı. Yani yabancı devletler durumu bir oldu bittiye getirmişti. Neticede 1883 nizamnamesiyle birlikte Tahliye İdaresi yine Liman Reisi'nin yönetimine bırakılmıştı. Ama mali ve idari kontrol yönünden artık adı geçen devlet temsilcileri etkili olmaya başlamıştı. Böylece hem Liman Reisi'nin görev alanı daraltılmış hem de uluslararası bir yapı haline gelmişti⁷. Bu durum hiç kuşkusuz yabancı devletlerin sahip oldukları kapitülasyon haklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı⁸.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve ardından kapitülasyonların kaldırılması üzerine Tahliye İdaresinin uluslararası yapısında değişikliğe gidilmişti. İmtiyazlı kuruluşlara karşı zaten tavır almış olan Osmanlı yönetimi, İdareyi Türk egemenliği ve Liman Riyâsetinin başkanlığı altında yeniden yapılandırmıştı. Bu sırada Boğaz geçişindeki azalma dolayısıyla ekonomik sıkıntılar yaşayan kuruluşun Londra'daki mevduatının geri getirilmesi yolunda yapılan girişim ise olumlu bir sonuca ulaşmamıştı⁹. İdare, 1915 yılı sonlarından itibaren yaklaşık beş yıl süren yeni dönemde başlangıçtaki yönetim şeklini kazanmıştı. Fakat Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkmış ve İstanbul'un işgalinden sonra üç yabancı delegeden oluşan karma komisyon idareye egemen olmuştu¹⁰. İşgal İstanbul'unda birçok hizmetle faaliyeti yürütmek için komisyonlar kuran İtilaf Devletleri, Liman Kontrol Komisyonu vasıtasıyla limanın yönetim ve

⁷ **Yılığ 1928-1929**, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s.146.

⁷ **Türkiye Cumhuriyeti Tahliye İdaresi**, İktisat Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1933, s.14-21. Nizamname uyarınca Fenerler İdaresinde toplanacak tahliye vergisi her gün düzenli olarak Osmanlı Bankasına yatırılacaktı. Bk. "Karadeniz Boğazı Tahliye İdaresi", **Yıllık Türk Deniz Ticareti**, s.231.

⁸ Fahri Çoker, "Kapitülasyonlar ve Lozan", **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.1673.

⁹ Aydın Bayarşlan, **Osmanlı'da Karadeniz Tahliye İdaresi**, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ordu 2023, s.66-68.

¹⁰ **Türkiye Cumhuriyeti Tahliye İdaresi**, s.22-23.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

asayiş işlerine el koyarak İngiliz, İtalyan ve Fransız temsilcilerden oluşan birer liman reisi atamışlardı¹¹. İşte bu liman reisleri mütareke şartları, işgaller ve merkezî yönetimin güçsüzlüğü gibi sebeplerle Tahlisiye İdaresini kontrolleri altına almışlardı.

Tahlisiye İdaresi, her ne kadar yürürlüğe girmemiş dahi olsa Sevr Antlaşması içerisinde bir yer işgal etmişti. Antlaşmanın 46. maddesinde “Karadeniz Boğazı’ndaki sefâin-i tahlisiye idare-i milliyesi” diye geçen kuruluş, Boğazlar Komisyonu’nun denetimi altında ve onun tarafından belirlenecek tarzda faaliyet göstermeye devam edecekti¹². Başka bir deyişle Sevr Antlaşması’nda bile tahlisiye hizmetinin milli, yani Osmanlı olan yapısı kabul edilmiş ve komisyona ancak denetim hakkı tanınmıştı¹³. İtilaf Devletleri ise aynı dönemde tahlisiye vergisini arttırmış, bazı personelin maaşlarına zam yaparken “vezâif-i mevdûaları beyne’l-milel seyrüsefer için” gerekli olmadığı bahanesiyle diğerlerinin maaşını ödemekten kaçınmışlardı¹⁴. Bu şekilde Tahlisiye İdaresinin durumu, personelin yaşadığı ekonomik zorluklar ve bankadaki mevduat gibi hususlar dönemin gündem maddeleri arasında yer almıştı¹⁵. İşte tarihsel yöntemle ve doküman analizi tekniğine dayalı olarak hazırlanan bu makalede de öncelikle yeni Türk Devleti’nin kuruluşun yönetimini devralma yolunda yaptığı girişimler ve karşılaştığı güçlükler üzerinde durulmuştur. İkinci olarak kuruluş üzerindeki yabancı kontrolünün kaldırılması ve nihayetinde yurt dışında tutulan mevduatın geri alınması yolundaki çalışmalar makalenin odaklandığı konu başlıkları arasındadır.

11 Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s.736.

12 Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s.546. Antlaşmanın 255. maddesine göre ise Osmanlı Devleti, kuruluşu ait mevduat hakkında İtilaf Devletleri tarafından ve gerektiğinde diğer devletlerle birlikte alınacak kararları kabul edecekti. Bk. Erim, **a.g.e.**, s.612.

13 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS.), 2681/6, lef 11. Babıali Hukuk Müşavirliği tarafından kaleme alınan 25 Teşrin-i Sani 1336/25 Kasım 1920 tarihli mütalaaname.

14 **BOA**, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), 4720/353959, lef 5. Babıali Hukuk Müşavirliği tarafından kaleme alınan 16 Mayıs 1338/1922 tarihli mütalaaname sureti.

15 **BOA**, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 220/170; **BOA**, HR.SYS., 2681/6, lef 32; **BOA**, MV., 221/87; **BOA**, MV., 224/102; **BOA**, HR.SYS., 2681/7, lef 5-7, 21-22, 39; **BOA**, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.), 19-22/1-18, lef 8; Bayarlan, **a.g.t.**, s.70-73.

I. İdarenin Türk Yönetimine Devri

1922 yılı kasım ayında başlayan Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde öne çıkan konulardan biri de Tahlisiye İdaresi olmuştu. Konuyu gündeme getiren Müdafaa-i Milliye Vekâleti, daha doğrusu vekâlet bünyesindeki Bahriye Dairesi, kuruluşun yönetimine ve toplanan vergiye İngilizler tarafından el konulduğu bilgisini paylaşmıştı. Dahası merkez ve sahil personelinden bazılarıyla emekliler, eş ve yetimlerin iki seneden beri maaş alamamaları yüzünden sefalet ve zaruret içinde kaldıklarını aktarmıştı. Son olarak bankadaki paraya ve yönetime müdahale edilmemesi, kuruluşun eskiden olduğu gibi İstanbul Liman Reisi tarafından idaresi taleplerini dile getirmişti¹⁶.

Tahlisiye İdaresi, söz konusu girişimin ardından siyasi gündemi meşgul etmeye başlamıştı. Yazdığı bir tezkirede geçmiş dönemin özetini yapan İstanbul Liman Reisi, İdarenin Karadeniz'in zorlu hava koşullarının yol açtığı deniz kazalarına karşı ve her sene binlerce insanla milyonlarca para kaybını önlemek amacıyla kurulduğunu hatırlatmıştı. Böyle önemli bir sorumluluk üstlenen kuruluştaki tüm işlemlerin yürütülmesi Liman Riyâsetine aitti. Yalnızca mali işler yabancı delegenin kontrolüne bağlıydı. Fakat İtilaf Devletleri, Mütareke Dönemi'nde yaptıkları faaliyetlerle nizamname hükümlerini yine bizzat kendileri yok saymıştı. İngiliz Liman İdaresinde bir oda oluşturan işgalciler, yönetime ve bankadaki paraya el koymuş, bazı personele fazla maaşlar vermiş ve yavaş yavaş yetki alanlarını aşmışlardı. Bu suretle merkez memurlarıyla sahil çalışanlarından bir kısmı, emeklilerle yetim kalmış çocuklar maaştan mahrum bırakılmışlardı. Osmanlı Hariciye Nezâretinin zamanında yaptığı girişimlerden de olumlu sonuç alınamamıştı. Neticede insani olduğu kadar ekonomik olan ve personelinin hepsi "Türk evladları" bulunan kuruluşun Liman Riyâsetine devriyle yabancı müdahalesinin önlenmesi istenmişti¹⁷.

Tahlisiye İdaresi özelinde yaşanan gelişmeler sadece Ankara ve İstanbul'la sınırlı kalmamış, toplantı halinde bulunan Lozan Konferansı'ndaki Türk heyetine de intikâl ettirilmişti. Bu durumu dikkate alan İstanbul Murahhaslığı¹⁸,

16 **Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 534/37668-151433-135. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 23 Kanun-ı Sani 1339/23 Ocak 1923 tarihli tahrirat.

17 **BOA**, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 45/16, lef 10. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 1 Şubat 1339/1923 tarihli maruzat.

18 İstanbul Murahhaslığı, İtilaf Devletleri Fevkalade Komiserleri ve yabancı temsilcilerin Hariciye Vekâleti ile olan ilişkilerinin yürütülmesi amacıyla 9 Aralık 1922 tarihinde

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

İlgili dosya Türk murahhas heyetine gönderilmiş ve bu gibi meselelerin genel olarak barış antlaşmasıyla çözümleneceği anlaşılmış olduğundan o anda bir girişimde bulunmamıştı¹⁹. İstanbul Murahhaslığı belki hemen girişimde bulunmadı ama Liman Reisliği konunun takipçisi olmaya devam etti. Zira ona göre İstanbul Boğazı'nın en önemli yerini işgal eden kuruluşun yabancılar eline geçmesi ve bu suretle yitirilmesi doğru değildi. Halen muvazzaf olan ve vazifelerinden ayrılmayan personelin uzun süredir maaşsız kalmalarına izin verilemezdi. Bu mağduriyeti hafifletmek için tekrar tekrar yapılan başvurulara İtilaf Liman Reisleri para darlığı gerekçesiyle olumsuz cevap vermişlerdi. Fakat Tahlisiye İdaresinin yurt dışında ihtiyat amaçlı yüklü miktarda senedi vardı. Gerekli durumlarda bir kısmının çekilebilmesi mümkün olduğu gibi 1922 yılı zarfında toplanan 6.763.664 guruş hasılat dahi masraflarla personel ve emekli maaşlarına yeterli gelirdi²⁰.

Liman Reisi yabancı müdahalesinin önlenmesini isterken, aynı zamanda kendisi de girişimlerde bulunmuştu. Olumlu sonuçlanan bu girişimler neticesinde, İtilaf Liman Reisleri Komisyonu, barış antlaşmasının imzalanmasına kadar tüm işlemlerin mevcut nizamname uyarınca yönetilmek üzere İstanbul Liman Riyâsetine devrine karar vermişti²¹. Böylece Tahlisiye İdaresi üzerindeki yabancı etkinliğinin kaldırılması yolunda önemli bir adım atılmıştı. Ancak günler geçmesine rağmen kararın uygulamaya girmesi mümkün olmamıştı²². İtilaf Devletleri, özellikle Vasilyadis Efendi ile Kaptan Russell adlı iki memurun mali haklarının tespiti için devir işlemini sonraya bırakmışlardı²³.

kurulmuştu. İlk murahhas olarak da Dr. Adnan Bey görevlendirilmişti. Bk. Mustafa Selçuk, **Dersaadet Murahhaslığı (1922-1928)- Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı**, Alfa Aktüel, Bursa 2013, s.23-24.

19 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 9. İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekâletine gönderilen 25 Şubat 1339/1923 tarihli cevabî tahrirat.

20 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 13. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 1 Mart 1339/1923 tarihli tezkire.

21 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 14. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 14 Mart 1339/1923 tarihli tezkire. İstanbul Murahhaslığı, kararın bir an evvel sonuca ulaşması için İngiltere, Fransa ve İtalya fevkalade komiserliklerine bir nota vermişti. Bk. **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 12.

22 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 17. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 27 Mart 1339/1923 tarihli tezkire.

23 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 19. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 21 Nisan 1339/1923 tarihli tezkire.

Lozan Konferansı'nın ara verdiği dönemde meydana gelen bu gelişmeler sürecin daha da uzamasına yol açmaktaydı. Sonunda J. Curély, N. Henderson ve F. Maissa imzalı bir nota sunan Müttefikler²⁴, bazı şartların kabulü halinde devir işlemine hazır olduklarını bildirmişlerdi. İleri sürülen şartlara göre Fenerler İdaresince²⁵ tahsil olunan vergi eskisi gibi Osmanlı Bankasına yatırılacaktı. Bu vergi ya da bankaya yatılı meblağ kısmen veya tamamen fevkalade komiserlik delegeleri tarafından imzalı bir çekle bankadan alınabilecekti. Vasilyadis Efendi ile Kaptan Russell'ın tasfiyeye tâbi hesapları komiserliklerce tetkik edilip karara bağlanacaktı. Görevi devam eden yabancı personelin istihdam ve tahsisatlarına ait esaslar barış antlaşmasına kadar komiserlerin onayı alınmadan değiştirilemeyecekti. Şartların kabulünü izleyen iki gün içerisinde devir işlemi tamamlanacağından, İtilaf Liman Reisleri nezdindeki meblağdan olağan harcamalar çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktar bankaya teslim edilecekti. İstanbul Liman Reisi, Tahlisiye İdaresi işlerini barışın akdine değin İtilaf Liman Reisleri ile ortaklaşa şekilde yürütecekti. Ayrıca Kilyos Feneri'nin Fenerler İdaresine bağlanması, barış antlaşmasından sonra yapılacak düzenlemeler ne olursa olsun verginin devamını içermemesi ve kuruluşun lağvından sonraki masraflar oldukça azalacağından bunun diğer ülkelerdeki gibi hükûmet tarafından üstlenilmesi tarzında görüşler eklemişlerdi²⁶.

Görüldüğü üzere komiserliklerin talep ettiği koşullar hem garip hem de akıl dışı idi. Çok sayıda yetkiyi ellerinde tutmayı amaçladıkları gibi ortak yönetim konusunda da talepte bulunmuşlardı. Kendi idarelerinde ve üstelik arttırılarak alınan verginin iptali, kurtarma hizmetlerine yönelik masrafların devlet tarafından üstlenilmesi benzeri gelecekteki işleyişe yönelik görüşler dikkate değerdi. Öne sürülen şartları etraflıca inceleyen İstanbul Liman Reisi ise 1883

24 BOA, HR.İM., 45/16, lef 20. İtilaf Devletleri fevkalade komiserliklerinden İstanbul Kumandanlığına gönderilen 21 Nisan 1923 tarihli müşterek nota.

25 Osmanlı topraklarında modern anlamda fenerler inşasına yönelik ilk girişim Kırım Savaşı sırasında gündeme gelmişti. Hazırladığı projeyle Babıali'ye başvuran Marius Michel, yapılan görüşmeler sonucunda ve Tersane-i Âmire'nin gözetimi altında Fenerler Umum Müdürü olarak atanmıştı. Ancak Fenerler İdaresi, 1860 yılına gelinde, daha sonra süreleri uzatılacak antlaşmalarla M. Michel ve ortağı Camille Collas yönetiminde imtiyazlı bir şirkete dönüşmüştü. İmtiyaz sözleşmesi Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam eden kuruluş, 1 Ocak 1937 tarihi itibarıyla satın alınarak millileştirilmişti. Bk. İdris Bostan, "Osmanlı Döneminde Deniz Fenerleri", **Türkiye'nin Tarihi Deniz Fenerleri**, ed. İdris Bostan, Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2021, s.31-41.

26 BOA, HR.İM., 45/16, lef 18. İstanbul Murahhaslığından İstanbul Kumandanlığına gönderilen 30 Nisan 1339/1923 tarihli tezkire.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

nizamnamesinin korunmasını hedefleyen ve uzlaşmacı bir düşünceye dayanan görüşlerini cevabi layihada dile getirmişti²⁷.

Sekiz madde halinde tertip olunan layihaya göre, tahsil olunan verginin eskisi gibi Osmanlı Bankasına yatırılması nizamnameye uygun olduğundan bu şart kabul edilebilirdi. Verginin ya da bankadaki paranın delegelerin imzaladığı çekle alınması hakkındaki talebe ihtiyatlı yaklaşılması gerekirdi. Düzenlenecek çeklerde Liman Reisi ile delegenin müşterek imzası usul ve teamül icabı olduğundan, İtilaf Liman Reislerinden birinin delege sıfatını taşıması daha uygun olacaktı. İki memurun hesaplarının tasfiyesi hususunda İstanbul Liman Riyâseti ile Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında fikir birliği oluşmuştu. Fakat personel içerisinde yalnız onların hesaplarını tasfiye edip haklarını gözetme düşüncesi eşitlik ve adalet ilkelerine uygun değildi. Yirmi sekiz aydan beri maaşlarından mahrum bırakılan memur, emekli ve yetimlerin ödenmemiş maaşlarının da hasılatın müsaadesi nispetinde verilmesi gerekirdi. Görevi devam eden yabancı memurlara ilişkin öneri kabule şayandı. Ama metinde geçen “şerâit-i esasiye” ifadesiyle ne anlatılmak istendiğinin açıkça vurgulanması lazımdı. Olağan harcamalar düşüldükten sonra geriye kalan paranın bankaya yatırılması uygun olsa da bu masrafların kaydının teslim edilmesi gerekirdi²⁸.

İstanbul Liman Reisi bundan sonra yönetimle ilgili konular üzerinde durmuştu. Şöyle ki İtilaf Devletleri Liman Reisleri adına hareket edecek bir delege seçildiği takdirde, mali işler kendisiyle istişareli şekilde yürütüleceği gibi idari konular hakkında da iş birliği yapılması mümkündü. Bununla beraber İtilaf Devletleri Liman Reislerinin her biriyle fikir alışverişinde bulunup anlaşmaya varılması vakit kaybına ve idari güçlüğü neden olacağından, barışa kadar olsa bile böyle bir usulün kabulü uygun değildi. Yine insanlığa hizmet eden bir hayır müessesesi niteliğindeki Tahlisiye İdaresi, esasen insancıl bir düşünceyle tesis olunmuştu. İstanbul Boğazı’ndan geçen gemilerden ton başına alınan vergiyle idare olduğu için verginin aynı şekilde devam etmesi gerekirdi. Barıştan sonra yapılacak düzenlemeler hükümetin kararına bağlı olduğundan şimdiden bir kayıt altına girme imkânı yoktu. Son olarak işaret fener dubası teşkilâtın ayrılmaz bir parçasıydı. Fenerler İdaresine bağlanması temel düzen-

27 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 21. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Kumandanlığına gönderilen 5 Mayıs 1339/1923 tarihli cevabi tezkire.

28 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 24. İstanbul Liman Reisi tarafından kaleme alınan 5 Mayıs 1339/1923 tarihli cevabi layiha.

lemelere aykırıydı ve kuruluşun şeklini değiştirme mahiyetinde olduğundan kabulü mümkün değildi²⁹.

İstanbul Murahhaslığı, Liman Riyâsetinin görüşü çerçevesinde komiserlikler nezdinde teşebbüste bulunmuştu. Bunun üzerine Fevkalade Komiserlikler devir için altı maddelik yeni bir nota sunmuşlardı. Notada, toplanan verginin Osmanlı Bankasına yatırılması, hesaptan para çekilmesi ve elleindeki paranın kaydının verilmesi gibi konularda fikir birliği sağlandığı anlaşılmaktaydı. Maaşları ödenmemiş Türk memurlarına Liman Riyâsetinin emrine bırakılacak fondan veya vergilerden ödeme yapılmasını, kendi delegeleriyle kararlaştırılmış olmak şartıyla esas itibarıyla kabul etmişlerdi. Kendi namlarına yalnızca bir delege seçmeyi de kabul ederek Fransa Sefareti Ataşenavali Fırkateyn Komutanı Mösyo Bouquet'nin adını belirlemişlerdi. Ama bunlar dışında anlaşmazlık süren kısımlar da vardı. Mesela Kaptan Russell'a ait tasfiyenin Liman Riyâseti nezdinde belirleyecekleri delege marifetiyle yapılmasında ısrar etmişlerdi. Görevi devam eden yabancı memurların istihdam ve tahsisatları hakkındaki teklifleri aynen geçerliydi. Buna dair ve manası anlaşılamayan çekince kaydını uygun göremeyeceklerini vurgulamışlardı. Daha sonra yine gündeme gelecek bir konuya da değinen Fevkalade Komiserler, değişikliğin Londra'daki ihtiyat ve tekaüd akçesinin Liman Riyâsetine bırakılması anlamına gelmeyeceğini not düşmüşlerdi. Zira bu mevduat uluslararası niteliğe sahip olduğundan, yeni bir karara değin kontrolleri altında kalması lazım gelecekti³⁰.

Anlaşılabileceği üzere Türk tarafının bazı önerilerini kabul eden Fevkalade Komiserler, bazılarını ise reddetmişlerdi. Notayı değerlendiren İstanbul Liman Reisi, layihadaki önerilerin çoğunun kabul olduğuna dikkate çekerek sadece görevi devam eden yabancıların tahsisatı, Londra'daki mevduat ve Kaptan Russell'ın durumu hakkında çekince kaydı konulduğunu dile getirmişti. Bunun yanı sıra layihadaki yedinci ve sekizinci fıkralar cevapsız bırakılmıştı. Bu konudaki sessizliği ise kabul anlamında telakki etmişti. Netice itibarıyla iki taraf arasında anlaşmazlık kalmadı denilebilirdi³¹.

29 BOA, HR.İM., 45/16, lef 24.

30 BOA, HR.İM., 45/16, lef 25. İstanbul Murahhaslığından İstanbul Kumandanlığına gönderilen 28 Mayıs 1339/1923 tarihli ve acele ibareli tezkire. 25 Mayıs tarihli müşterek nota için bk. BOA, HR.İM., 45/16, lef 26.

31 BOA, HR.İM., 45/16, lef 29. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Kumandanlığına

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

Gerçekten Fevkalade Komiserlikler nezdinde yapılan girişim bu defa olumlu sonuç vermiştir. Kısa süre sonra yeni bir nota gönderen Komiser Vekilleri, devir işleminin 9 Haziran yani cevabın verildiği gün yapılması kararını bildirmişlerdi. İşlem hakkında Müttefik Amirallere, Osmanlı Bankasına ve Fenerler İdaresine gerekli bilgilendirmeyi yapmışlardı. Öte yandan vazifesi devam eden yabancı memurlarla Kaptan Russell'ın durumunun Liman Reisi ile Mös-yö Bouquet arasında ilgililerin çıkarları gözetilerek çözülebileceği inancını dile getiren Komiser Vekilleri, yedinci ve sekizinci maddelerdeki hususların tüm tarafları ilgilendirdiği fikrine sahiptiler. Dolayısıyla sergiledikleri sessizlik bu hususları onayladıkları anlamına gelmezdi³².

İstanbul Liman Reisi çok geçmeden müjdeli haberi vermişti. Kuruluştaki tüm işlemler 9 Haziran gününden itibaren Liman Dairesindeki Tahlisiye İdaresine devredilmiş ve eskiden olduğu gibi Liman Reisi'nin nezareti altında yürütülmeye başlanmıştır³³. Böylece İdare, I. Dünya Savaşı'ndan önceki şartlarla Türk yönetimine geçmişti³⁴. Bu sırada İsviçre'de bulunan İsmet [İnönü] Paşa da İngilizlerin İdareyi teslim ettiklerinin gazetelerde görüldüğünü söylediği telgrafında o anki duruma ilişkin bilgi verilmesini istemişti. Hatta telgrafının sonuna "bu idâre hakkında muâhedede hiçbir şey yoktur" diye de eklemiştir³⁵. Kendisine cevap veren İcra Vekilleri Heyeti Reisi (ve Hariciye Vekâleti Vekili) Hüseyin Rauf [Orbay] Bey ise kuruluş üzerindeki yabancı nüfuzunun kaldırılması ve devir işlemleri hakkında yapılan girişimlerin başarıya ulaştığını müjdelemiştir³⁶.

gönderilen 29 Mayıs 1339/1923 tarihli tezkire. Aynı günlerde basında yer alan bir haberde de devir sürecinde çözüme yaklaşıldığı üzerinde durulmuştu. Bk. "Tahlisiye İdaresi'nin Tarafımıza Devir ve Teslimi", **Tanin**, S 234, 7 Haziran 1339/1923, s.2.

32 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 32. İngiltere, Fransa, İtalya fevkalade komiserlikleri tarafından İstanbul Murahhaslığına gönderilen 9 Haziran 1923 tarihli müşterek nota. Durumun İstanbul Kumandanlığına bildirilmesi için bk. **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 31.

33 **BOA**, HR.İM., 45/16, lef 27. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 11 Haziran 1339/1923 tarihli tezkire.

34 "Tahlisiye İdaresi Limanlar İdaresi'ne Teslim Edildi", **Tanin**, S 241, 14 Haziran 1339/1923, s.2.

35 **Lozan Telgrafları**, C II, haz. Bilâl N. Şimşir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.515.

36 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)**, 01004227-56. Hüseyin Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya gönderilen 5 Temmuz 1339/1923 tarihli cevabi şifre.

II. Tahlisiye Umum Müdürlüğünün Kuruluşu

Tahlisiye İdaresinin yeniden İstanbul Liman Riyâseti, yani Türk yönetimi altına girmesi yolundaki çabalar Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde, aslında beklenenden de kısa sürede sonuç vermişti. Üstelik İstanbul bu sırada hâlâ İtilaf askerlerinin işgali altındaydı. Olumlu sonuç alınmasında Millî Mücadele'nin başarılı olması ve Türk tarafının kararlı duruşu yanında Lozan'daki Türk heyetinin kapitülasyonların kaldırılması için verdiği mücadele de etkili olmuştu. Zira kuruluştaki yabancı nüfuzu kapitülasyonların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. İtilaf Devletleri'nin devir işlemini baştan kabul etmeleri ise artık kapitülasyon rejiminin devam edemeyeceğini anlamış olmalarıyla ilgili bir durumdu.

İdarenin devriyle birlikte sürecin ilk adımı olumlu tamamlanmış oluyordu. Ancak ikinci adımı oluşturan yabancı kontrolünün tamamen kaldırılması ve tasfiyeye ilişkin girişimler uzun bir zamana yayılmış ve hiç de beklenmeyecek şekilde uzamıştı. Bu ortamda devir-teslim işlemini gerçekleştiren İstanbul Liman Reisi, Osmanlı Bankasındaki paranın Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi hesabına geçirildiğini ve Fenerler İdaresinde toplanan verginin de aynı hesaba yatırıldığını haber vermişti. İtilaf temsilcilerinin çekince kaydı koyduğu iki maddeye dikkat çeken Reis, tüm iş ve işlemler uluslararası anlamda kabul görmüş 1883 nizamnamesine uygun yapıldığından, nizamname yürürlükte kaldıkça kuruluşun aslı niteliğini değiştirecek bildirimlerin kabul ve tasvip olunamayacağını vurgulamıştı³⁷.

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Türk zaferi ve yeni Türk Devleti'nin varlığı tüm dünyaya kabul ettirilmişti. Ama beklenen aksine ve İsmet Paşa'nın yukarıda açıkladığı üzere tahlisiye meselesiyle ilgili antlaşma metin ve ekleri içerisinde belirgin bir konu yoktu. Sadece 113. maddenin 3. kısmına göre Türkiye, "müsâdeme, muâvenet ve umur-ı tahlisiye-i bahriye hakkındaki bazı kavâidin tevhidine dair 23 Eylül 1910 tarihli mukavelename"ye iltihak veya onları tasdik etmeyi üstlenmişti³⁸. Söz konusu düzenlemeler ise kurtarma ameliyesiyle ilgili olup kurumsal yapıyla herhangi

37 BOA, HR.İM., 51/12, lef 1. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Kumandanlığına gönderilen 1 Temmuz 1339/1923 tarihli tezkire.

38 **Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı- Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası**, Birinci Takım, C I, İkdâm Matbaası, İstanbul 1340/1924, s.489.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

bir bağları bulunmuyordu³⁹. Bundan sonra İdare; ödenmemiş maaşları, kimi âtil kalmış istasyonları, nereye ve nasıl ödeneceği belli olmayan vergisi ve yurt dışında tutulan mevduatıyla yeni bir döneme giriyordu⁴⁰.

Tahlisiye İdaresi yeniden Türk yönetimine geçmişti. Fakat mevzuatla ilgili sorunlar tam olarak çözülememişti. Bunlardan birincisi yabancı delegenin malî konulardaki söz hakkının devam etmesine, ikincisi ise yurt dışında bulunan hesaplara yönelikti. Nitekim Osmanlı Bankasının Londra şubesinde mevcut 85.197,7 Sterlin ile 50.600 Florin kıymetindeki senetlerin ihtiyat ve tekaüd sandığı sermayesini teşkil ettiği kayıtları sabitti. Bu senetler üzerindeki işlemler, savaştan önce yabancı delegelerden oluşan komisyonun başkanıyla malî işleri kontrole memur yabancı delegenin bildiriyle yapılmaktaydı. Yani ortaklaşa şekilde ikili emir verilmesi zorunluydu. Ancak halihazırda bu komisyon mevcut değildi. Sadece kontrol işini yürüten bir yabancı delege vardı. Senetlerin gerçek sahibi Tahlisiye İdaresi olmakla beraber doğrudan doğruya bankadan çekilmesi imkanı yoktu⁴¹.

İstanbul Murahhaslığına gönderdiği tezkirede bu durumu açıklayan yeni Liman Reisi, bankadaki senetlerin geri alınması üzerinde hassasiyetle durmuştu. Zira I. Dünya Savaşı, mütareke ve yabancı işgali günlerinde kurtarma mevkî ve eşyaları tahribata maruz kalmış, çoğunluğu kullanılamayacak derecede köhneleşmiş, telefon makine ve hatları bozulmuştu. Bunların tamir ve bakımı, cankurtaran sandallarının yenilenmesi gerekiyordu. Dahası ödenmemiş maaşlarla zamanında Osmanlı Maliye Nezâretinden avans olarak verilen yaklaşık 180.000 liranın karşılanmasına ihtiyaç vardı. Şimdiki gelir miktarı ancak maaşlarla zorunlu masraflara yeterli geldiğinden, sadece vergi hasılatıyla imar ve ıslah işlerinin yapılması imkansızdı. Neticede altmış yıldan beri önemli hizmetlerde bulunmuş, halen de “âlem-i medeniyette ulvî bir nam” kazanmış olan müessesenin ortadan kalkması uygun görülemezdi. Devamı ve eskisi

39 Türkiye, deniz yardım ve kurtarma işleri ile gemi kazaları ve zarar tazmini konuları hakkındaki aynı tarihli iki mukavelenameye 1937 yılı haziran ayında kabul edilen bir kanunla iştirak etmişti. Yani Lozan Antlaşması'nda üstlenilen bu yükümlülük yaklaşık on dört yıl sonra hayata geçirilmişti. Bk. **Düstur**, Üçüncü Tertib, C 18, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s.1268-1290.

40 Bayarslan, **a.g.t.**, s.73. Ele alınan sürecin genel bir değerlendirmesi için ayrıca bk. Bayarslan, **a.g.t.**, s.73-75.

41 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 6. İstanbul Liman Riyâsetinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 25 Teşrin-i Evvel 1339/25 Ekim 1923 tarihli tezkire.

gibi gelişmiş seviyeye çıkarılması yurt dışındaki mevduatın geri alınmasıyla mümkün olabilirdi. Bu kadar ihtiyaç ve sıkıntı içinde bulunduğu günlerde kendisine ait mühim bir meblağın Londra’da bırakılması uygun değildi. Bu yüzden mevcut para ve senetlerin İstanbul’daki Osmanlı Bankası şubesine getirilmesi için yardımcı olunmasını istemişti⁴².

Tahlisiye İdaresi’nin yurt dışındaki mal varlığının geri getirilmesi yolundaki bürokratik girişimler artık başlamıştı⁴³. Maliye Vekâletine bağlı Borsa ve Bank-ı Osmanî Komiseri Adil [Okuldaş] Bey, mevduatın İstanbul Liman Riyâseti adına ve İstanbul şubesine nakliyle hazinenin onayı alınmaksızın İdareye teslim edilmeyip muhafazasını Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğüne tebliğ etmişti. Buna karşılık Genel Müdürlük, sonraki bir emre kadar mevduatın yabancı mümessillerin kontrolleri altında kalmasına İstanbul Murahhaslığının muvafakat ettiğine ilişkin İngiltere, Fransa, İtalya maslahatgüzarlarından gelen notayı iletmişti⁴⁴. Hakikaten üç maslahatgüzar, yasal bir uzlaşmaya varılıncaya kadar Londra’daki menkûl kıymetlerle fonların fiilî durumunda hiçbir değişiklik yapılamayacağını ve (Dr. Adnan Bey’in 2 Haziran tarihli cevabına göre) Türk Hükûmeti’nin bu konuda hemfikir olduğunu bildirmişlerdi⁴⁵.

Son durumu değerlendiren Hukuk Müşaviri Münir [Ertegün] Bey, Tahlisiye İdaresinde halen yabancı kontrolünün devam ettiği şüphesi oluştuğuna dikkat çekmişti. Aynı zamanda Lozan Antlaşması ve ekli vesikalarda geçmese de kapitülasyonların lağvı üzerine varlık sebebini yitirmiş olan bu kontrol eyleminin barış antlaşmasından sonra devamını “fevkalâde hâiz-i ehemmiyet” bulmuştu⁴⁶. Münir Bey’in mevduatın geri alınmasından ziyade yabancı etkinliğinin devam edip etmediği konusunu önemseddiği açıktı.

42 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 6.

43 **TDA**, 534/37668-151433-141; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 5, 7-9.

44 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 11. Borsa ve Bank-ı Osmanî Komiserliği’nden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 22 Kanun-ı Sani 1340/22 Ocak 1924 tarihli tezkire.

45 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 23. İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri tarafından Osmanlı Bankasına gönderilen 8 Ocak 1924 tarihli nota sureti.

46 **TDA**, 534/37668-151433-129. Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliği tarafından takdim olunan 24 Şubat 1340/1924 tarihli, mühim ve acele ibareli mütalaaname. Durumun Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile İstanbul Murahhaslığına iletilmesi için bk. **TDA**, 534/37668-151433-131.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

Kendisi Tahlisiye İdaresinin o anki durumuna dair Müdafaa-i Milliye Vekâletinden gelen yazıyı da değerlendirmişti. Ona göre eskiden boğazlardan geçen yabancı ticaret gemilerinden mensup oldukları devletin rızası olmadıkça vergi alınamamasından dolayı kabulünde zorunluluk duyulan kontrol ve müdahalenin şimdilerde devamı uygun görülemezdi. Üstelik Lozan Antlaşması'nın 28. maddesi kapitülasyonların kaldırılması konusunu içerdiğinden, yabancı nüfuz ve müdahalesine son verilerek müessesenin tamamıyla millî bir hale getirilmesine hiç kimse itiraz edemezdi. Diğer taraftan tekaüd ve ihtiyat sermayesi olmak üzere Londra'da bulunan ve mühim bir yekûna ulaşan mevduatı kurtarmak için ihtiyatla hareket edilmesi gerekirdi. Bu hususta antlaşmanın benzer meselelere ait hükümlerinin örnek alınması mümkündü. Nitekim imzacı devletler, Hudut-ı Sıhhiye İdaresine üç yabancı müşavir alınacağı taahhüdüne karşılık Meclis-i Kebir-i Sıhhi'nin ilgası, ilgili muamelelerin tasfiyesi ve özellikle ihtiyat akçesinin kullanım şekli gibi hususların özel bir komisyona havalesini kabul etmişlerdi. Münir Bey'e göre tahlisiye işleri önem itibarıyla ikinci derecede kaldığından, yeni teşkilata müşavir ve uzman sıfatıyla bir-iki yabancı alınmasının tasfiye olanağı sağlaması muhtemeldi. Fakat yabancı temsilcilerle resmî surette görüşülmesi meseleye de resmî bir nitelik verebilirdi. Bunu önlemek için Bahriye Dairesi tarafından yeni bir nizamname hazırlanması üzerinde duran Münir Bey, ayrıca konuyla en çok ilgisi bulunan İngiliz yönetimine yabancı uzman düşüncesinin açılmasını ve mevduatın geri alınması sırasında güçlük çıkarmamasının teminini gerekli görmüştü. Akabinde Paris ve Roma'da da aynı tarzda gayriresmî girişimlerde bulunulmasını teklif etmişti⁴⁷.

Hukuk Müşavirliğinin görüşünü uygun bulan Hariciye Vekâleti; Müdafaa-i Milliye Vekâleti, İstanbul Murahhashı ve Londra Mümessilliği gibi kurumlara bilgi ve talimat vermişti⁴⁸. Aldığı talimat üzerine İngiltere Mümessili R. Lindsay ile görüşen İstanbul Murahhası Dr. Adnan [Adivar] Bey, İdaresinin mevcut yapısıyla varlığını devam ettiremeyeceğini belirtmişti. R. Lindsay de bunu kabul etmişti. Lindsay ayrıca kuruluşun ıslahı için mevduat meselesine olumlu yaklaşmış; fakat meselenin sadece İngiltere'yi değil diğer devletleri

47 **TDA**, 534/37668-151433-125. Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliği tarafından takdim olunan 12 Nisan 1340/1924 tarihli mütalaaname.

48 **TDA**, 534/37668-151433-123; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 41. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhashı, Londra Mümessilliği ve Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen 17 Nisan 1340/1924 tarihli yazı.

de ilgilendirdiğini söylemişti⁴⁹. Çok geçmeden murahhaslığa yeniden gelen R. Lindsay, mevduatın Hudut-ı Sıhhiye İdaresi için olduğu gibi özel bir komisyon aracılığıyla tasfiyesini ve Tahlisiye İdaresinin tamamen Türkiye'ye devrini İngiliz Hükûmetinin kabul edebileceğini bildirmişti. Bununla beraber Fransa ve İtalya'ya da müracaat edilmesi gereğini eklemişti⁵⁰.

İngiltere'nin Türk görüşüne ılımlı yaklaşması olumlu bir adımdı. Ancak bu sırada Hariciye Vekâleti ile Bahriye Dairesi arasında sürecin yürütülmesine ilişkin bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Yabancı kontrolünün kaldırılması için ücretle çalışan yabancı uzmanların görevden uzaklaştırılmasının yararlı olmayacağı kanaatinde olan Hariciye Vekâleti, bilakis bu gibi tedbirlerin amaçlanan gayeyi elde etmede güçlük çıkaracağı endişesine sahipti⁵¹. Mevduatı almak için öne sürülen öneriye karşı çıkan Bahriye Dairesi ise özellikle yabancı uzman istihdamını gereksiz sayarak bankadaki paranın diplomasi yoluyla getirilmesini tercih etmekteydi. Görüşünde ısrarcı olan Hariciye Vekâleti, daha önceki örnekleri gündeme getirerek geçici süreliğine uzman istihdamının zararı olmayacağı düşüncesini tartışmaya açmıştı. Aynı zamanda Dr. Adnan Bey'in yaptığı girişimle İngiliz Hükûmeti özelinde ilk semeresi alınan önlemi "terk ve tatil" etmenin hükûmet nezdinde görüşülmesini teklif etmişti⁵².

Bahriye Dairesi, aynı günlerde Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezâreti binasında Bahriye-i Ticariye Müdüriyeti adında bir birim tesis etmişti. Müdüriyetin gemicilik ve denizcilikle ilgili sorumlulukları arasında "Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi'ne ve tahlisiye vapur kumpanyalarına ait umur ve muâmelâtın tedviri" gibi vazifeler de vardı⁵³. Böylece İdare, ayrı bir başkanlık

49 **TDA**, 534/37668-151433-106; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 18. İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekâletine gönderilen 29 Nisan 1340/1924 tarihli cevabî tahrirat. Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi talep eden Londra Mümessili Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey ise İstanbul'da bu işlere vakıf çok sayıda kişi bulunduğundan müzakerelerin orada yürütülmesinin daha kolay olacağını yazmıştı. Bk. **TDA**, 534/37668-151433-107.

50 **TDA**, 534/37668-151433-105. İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekâletine gönderilen 10 Mayıs 1340/1924 tarihli, mühim ve acele ibareli tahrirat. Evrakın müsveddesinde "İngiltere hükûmetinin kabul edeceğini..." şeklinde kesinlik bildiren bir ifade vardır. Bk. **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 21.

51 **TDA**, 534/37668-151433-108. Hariciye Vekâletinden Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen 29 Mayıs 1340/1924 tarihli cevabi tezkire.

52 **TDA**, 534/37668-151433-103. Hariciye Vekâletinden Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen 11 Haziran 1340/1924 tarihli cevabi tezkire.

53 **BOA**, HR.İM., 241/29, lef 2. "Bahriyyuna Tâimim".

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

halinde ve kısa bir süre bu kuruma bağlı olarak yönetilmişti⁵⁴. Aynı günlerde Başvekâlete başvuran Hariciye Vekâleti ise kendi görüşünü ve yaşanan anlaşmazlığı gündeme getirmişti. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yabancı uzman istihdamını gereksiz gören Bahriye Dairesi, aynı zamanda mevduat geri alınsa bile hazinenin İdareden istediği paraya karşılık tutulup geriye pek az bir kısım kalacağı düşüncesine sahipti. Buna karşılık ısrarını sürdüren Hariciye Vekâleti, diploması yoluyla parayı kurtarma ümidini zayıf gördüğü kadar maliyenin alacağından dolayı fayda sağlanamayacağı yolundaki görüşü de yerinde bulmamıştı. Zira gerek Maliye Vekâletinin gerekse Tahlisiye İdaresinin alacağı demek olan böyle yüklü miktardaki esham ve tahvilatın kaybedilmesine kayıtsız kalmak doğru değildi⁵⁵.

Konunun hükûmet seviyesinde görüşüleceği günlerde İstanbul Murahhaslığına gelen İngiliz, Fransız ve İtalyan ataşenavalleri yeni Murahhas Nusret [Metya] Bey'le bir görüşme gerçekleştirmişlerdi. Burada tahlisiye işlerinin eski şeklini koruduğunu ve harcamaların İtalya ataşenavali tarafından vize edilmesinin doğal olmadığını söylemişlerdi. Meseledeki dikkat çekici bir yönün de Londra'daki mevduat olduğunu dile getiren ataşenavaller, bunun iadesinin eski yapının tasfiyesiyle mümkün olabileceğini vurgulamışlardı. Hudut-ı Sihhiye İdaresine benzer olan Tahlisiye İdaresinin Lozan Antlaşması'nda ilki için öngörülen usul çerçevesinde tasfiyesi üzerinde durmuşlardı. Bir başka deyişle tasfiye işlemine nezaret etmek üzere daha önce konuyla alakadar olmuş devletlerden mürekkep bir komisyon oluşturulması ve kuruluşta çalışmış kişilerle geride kalan ailelerine tazminat verilmesi gerektiğini belirtmişlerdi. İdarenin sırf milli bir müessese olması üzerinde duran Nusret Bey ise Türk Hükûmetinin uluslararası komisyon teşkili yoluyla tasfiye yapılmasını kabul edemeyeceği cevabını vermişti. Mevduat geri verilmek şartıyla tazminat ödenmesinin etraflıca düşünmeye değer olduğunu da eklemiştir⁵⁶.

54 Mustafa Hergüner, **Cumhuriyetimizin Başlangıç Yıllarındaki Denizciliğimize İlişkin Bir İnceleme (1923-1930)**, İstanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz, Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2002, s.111; **Türkiye Cumhuriyeti Tahlisiye İdaresi**, s.23.

55 **TDA**, 534/37668-151433-101. Hariciye Vekâletinden Başvekâlete gönderilen 2 Eylül 1340/1924 tarihli tezkire.

56 **TDA**, 534/37668-151433-100; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 22. İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekâletine gönderilen 23 Eylül 1340/1924 tarihli cevabi tahrirat.

Meseleyi başka açıdan değerlendiren Bahriye-i Ticariye Müdüriyeti, halen Tahlisiye İdaresi tarafından alınan ve Osmanlı Bankasına yatırılan verginin yabancı delegenin imzası olmadan çekilememesi gerçeğinden yola çıkarak kapitülasyonların kaldırılmasından sonra anormal görünen bu uygulamanın Londra'daki ihtiyat akçesinden bütünüyle ayrı bir konu teşkil ettiğini vurgulamıştı. Bu konunun ayrıca çözümlenmesi gerektiği için tahsil edilecek verginin başka bir bankaya yatırılıp bağımsız şekilde ve İdare adına tasarrufunu istemişti. Buna karşılık Hariciye Vekâleti, emrivaki yapılması yoluna gidildiği takdirde önemli bir yekûna ulaşan ihtiyat akçesini kaybetme ihtimali doğacağından hükûmetin kararından önce hiçbir değişiklik yapılmaması düşüncesine sahipti⁵⁷. Nihayetinde meseleyi gündeme alan İcra Vekilleri Heyeti ise Bahriye Dairesinden ayrıntılı bilgi istenmesine karar vermişti⁵⁸.

1925 yılı Tahlisiye İdaresinin yapısı açısından yeni gelişmelere kapı aralamıştır. Konu hakkındaki görüşünü Ocak ayında ileten Bahriye Vekâleti, hiçbir devlet kurumunda varlığına tahammül imkânı kalmayan yabancı kontrolünün buradan da kaldırılmasını “pek matlûb ve mültezem”, yani çok istenilen ve gerekli görülen diye nitelendirmişti. Mevduatın geri alınması için uzman getirilmesi hususundaki olumsuz yaklaşımını temelde devam ettiren Vekâlet, emekli denizciler arasında bu vazifeyi başarıyla yerine getirecek kişiler bulunduğunu hatırlatmıştı. Üstelik stratejik niteliği olan kuruluş bünyesinde yabancı uzman çalışmasını askerî yönden uygun görmemişti. Bu bakımdan eğer mevduatın geri alınması ve yabancı kontrolünden korunması için bir-iki uzman getirilmesi zorunlu görülüyorsa hiçbir yazılı mecburiyet altına girilmemesi, kısa süre için mukavele yapılması ve her halde geçici niteliğe sahip olması gerekeceğini bildirmişti. Dahası savaş ihtimali ve kuruluşun gelişimi gibi hususları dikkate alarak, bir bakanlığa bağlanmasının ve muvazzaf subaylarla yönetilmesinin pek de uygun olamayacağı düşüncesini paylaşmıştı. Gerek amacı gerekse vazifeleri dolayısıyla “Türk şefkat ve intizamına numûne” olacak şekilde gelişimi için, başarılı hizmetleri dünyaca bilinen ve uluslararası bir konuma sahip olan Hilal-i Ahmer Cemiyetine, yani Kızılaya bağlanmasını önermişti. 27 Ocak tarihli toplantıda bütün bu görüşleri inceleyen Başvekil

57 TDA, 534/37668-151433-93; TDA, 534/37668-151433-90. Hariciye Vekâletinden Başvekâlet ile Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen 17 Kanun-ı Evvel 1340/17 Aralık 1924 tarihli ve acele ibareli tezkire.

58 TDA, 534/37668-151433-91. Hariciye Vekâletinden Bahriye Vekâletine gönderilen 6 Kanun-ı Sani 1341/6 Ocak 1925 tarihli tezkire.

Ali Fethi [Okyar] Bey başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti, tamamen farklı yönde bir karar alarak Tahlisiye İdaresinin Ticaret Vekâletine bağlanmasını ve katma bütçeyle yönetimini kararlaştırmıştı⁵⁹. Bu durum 14 Nisan 1925 tarihli ve 617 sayılı kanunla da teyit edilmişti. Burada tüzel kişiliğe sahip olan kuruluşun umum müdür ile dört üyeden oluşan bir yönetim kurulu tarafından idare olunacağı kaydedilmişti⁶⁰.

Tahlisiye Umum Müdürlüğünün kurulması suretiyle gerçekleştirilen bu yasal düzenlemeler, hiç kuşkusuz millileştirme yolunda atılan önemli bir adımdı. Bilindiği üzere yeni Türk Devleti, Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa'nın temel esaslarını belirlediği şekilde ülke dahilindeki imtiyazlı kuruluş ve şirketleri millileştirme yolunda bir siyaset izlemişti. Zaman içerisinde tahlisiye, fenerler, gemi kurtarma ve kılavuzluk gibi kıyı emniyeti sahasında faaliyet gösteren yapıların millileştirilmesi yoluna gidilmişti⁶¹. Bu çerçevede, M. Hergüner'in de belirttiği üzere, "ilk millileşen kıyı destek kurumu" Tahlisiye İdaresi olmuştu⁶². Üstelik onunla aynı gün, yani 14 Nisan'da yayımlanan Limanlar Kanunu'nun hemen ardından İstanbul Liman Nizamnamesi yürürlüğe girmişti. Nizamnamede, İstanbul limanı ve boğazının tamamen milli bir düşünceyle kullanılacağı vurgusu yer almıştı⁶³.

III. Tasfiye Sürecindeki Gelişmeler

Tahlisiye İdaresinin Ticaret Vekâleti bünyesine katılması Türk yönetiminin bütünüyle sağlanması anlamına geliyordu. Fakat üçüncü adımı oluşturacak tasfiye süreciyle ilgili işlemler yavaş ilerliyordu. Hatta İstanbul Murahhaslı-

59 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-1/12-73-11. 27 Kanun-ı Sani 1341/27 Ocak 1925 tarihli kararname. *Cumhuriyet* gazetesinin Ankara hususi muhabiri bu haberi 26 Ocak günü gazetesine bildirmişti. Bk. "Tahlisiye İdaresi Ticaret Vekâletine Rabt Olunuyor", *Cumhuriyet*, S 261, 27 Kanun-ı Sani 1341/27 Ocak 1925, s.3.

60 **Kavanin Mecmuası**, C III, TBMM Matbaası, Ankara 1925, s.183; **Türkiye Cumhuriyeti Tahlisiye İdaresi**, s.60-61.

61 Metin Kopar, "Atatürk Dönemi Deniz Taşımacılığı (1923-1938)", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y 8, S 22, Nisan 2016, s.483-484.

62 Mustafa Hergüner, **Cumhuriyetimizin İlk Yıllarında Türk Boğazları ve Boğazlar Komisyonu Başkanı Vasıf (Temel) Paşa**, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Eğitim Yayınları, İstanbul 2004, s.39-40.

63 Abdurrahman Bozkurt, **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s.213; Hergüner, **a.g.e.**, s.43.

ğı kapısını aşındıran yabancı mümessiller sürecin hızlandırılmasını dahi istemişlerdi⁶⁴. Yine Tahlisiye İdaresi Riyâsetine yazdıkları bir mektupta, Hudut-ı Sıhhiye İdaresinde olduğu gibi tasfiye yapılmasına hazır olduklarını bildirmişlerdi. Yapılacak tasfiyenin siyasi olduğu kadar askerî yönden de fayda ve önem sağlayacağı düşüncesini dikkate alan Ticaret Vekâleti ise derhal bir murahhas belirlemek suretiyle ve ülkenin genel çıkarları dahilinde müzakerelere başlanıp “basit ve idari bir şekilde” tamamlanmasının uygun olacağı üzerinde durmuştu. Neticede meseleye bütün teferruatıyla hakim, idari ve hukuki yetkinliğe sahip olan Ticaret Umum Müdürü ve Hukuk Müşaviri Vekili Faik Bey murahhas sıfatıyla memur edilmişti⁶⁵.

İdarenin tasfiyesine yönelik çalışmalar artık başlamıştı⁶⁶. Mevduatın devri için İstanbul ticaret mıntıkasında ve yabancı delegelerin katılımıyla yapılan bir görüşme sırasında, Fransız delegesi Mösyö Bouquet, ilgili on dokuz devletin tasfiyeye davet ve işin karma komisyona havale edilmesini önermişti. İtalyan delegesi ise on altı devletin hakları Türkiye tarafından temin olunmak üzere üç sefaretin katılımıyla yapılmasını teklif etmişti. Buna karşılık Türk tarafı hızlı, adil ve çözüm odaklı bir süreçten yanaydı. İdarenin hususi hayır kuruluşu olma niteliğini dikkate alan Hariciye Vekâleti, bütün devletlerden oluşan komisyon toplamanın zaman kaybı yanında çoğunluğu ilgililere ve ailelerine ait olan paranın büyük kısmının komisyona ayrılmasına ve bundan dolayı hak kaybına neden olacağını öngörmüştü. Bu yüzden Nusret Bey’e verilen talimatta, İngiltere ve Fransa elçilerini ziyaretle, Hudut-ı Sıhhiye İdaresinin tasfiyesinde kararlaştırılan esaslar çerçevesinde ve Türkiye dışında üç ülkenin delegesinden oluşan bir toplantıyla yetinilmesini kaydetmişti⁶⁷.

Türkiye bu şekilde görüşünü bildirmesine rağmen uzun süre cevap alamadı. Bu durum meselenin sürüncemede kalmasına neden oldu⁶⁸. Gecikmenin bir

64 **TDA**, 534/37668-151433-89; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 25. İstanbul Murahhaslığından Hariciye Vekâletine gönderilen 5 Şubat 1341/1925 tarihli cevabı tahrirat.

65 **BCA**, 30-18-1-1/13-25-3. 30 Nisan 1341/1925 tarihli kararname.

66 “Tasfiye Başladı”, **Son Saat**, S 48, 5 Mayıs 1341/1925, s.1; “Tahlisiye İdaresi’nin Tasfiyesi”, **Cumhuriyet**, S 357, 6 Mayıs 1341/1925, s.1; “Tahlisiye İdaresi’nde Tasfiye”, **Vatan**, S 742, 6 Mayıs 1341/1925, s.2.

67 **TDA**, 534/37668-151433-81; **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 29. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhaslığına çekilen 2 Haziran 1341/1925 tarihli şifre.

68 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 31; **TDA**, 534/37668-151433-79. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 6 Ağustos 1341/1925 tarihli tahrirat.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

diğer olumsuz etkisi Londra'daki mevduatın alınamamasından dolayı ıslahat faaliyetlerinin başlatılamamasıydı⁶⁹. Bu arada yurt dışındaki mevduattan ziyade kuruluşun cârî gelirlerinin de belli bir birikim oluşturduğunu söylemek gerekir. Nitekim İstanbul Liman Şirketi Reisi⁷⁰ ve aynı zamanda Tahlisiye Umum Müdürlüğü Yönetim Kurulu üyesi olan Ahmed Hamdi [Başar] Bey, Tahlisiye İdaresi, Sanayi ve Maadin Bankası ile İstanbul Liman Şirketini ilgilendiren bir gelişmeyi açıklarken şu ifadelere yer vermişti⁷¹:

“İngilizlerden kalma bir Tahlisiye İdaresi vardı. Karadeniz’de Boğaz’ın her iki kıyısında kazaya uğrayan gemilerdeki insanları kurtarmak için kurulmuş milletlerarası bir teşkilâtı. Tabîî Lozan Muahedenamesi’nden sonra Türk Hükûmetine devredilmişti. Ticaret Vekâleti’ne bağlı, İdare Meclisi tarafından yönetilen bir Umum Müdürlük olmuştu. Ben de burada İdare Meclisi azası idim. Umum Müdür Mehmet Ali Bey adında bir bahriyeliydi. İdare, Boğaz’dan gelen geçen gemilerden tarifesine göre bir resim alırdı. Fakat geliri her zaman fazla olduğundan, Osmanlı Bankası’nda 150 bin lira kadar parası birikmişti ve çoğalmaktaydı... Osmanlı Bankası’nda hiç çekinmeden yılda yüzde 1,5 faizle yatan bu parayı nasıl şirkete aktarabilirim diye kafamda çeşitli kombinonlar kuruyordum.”

Diğer taraftan Fransa, İngiltere ve İtalya sefaretleri, Karadeniz’e geçen gemilerden alınan tahlisiye vergisinin 1 Mart 1925 tarihinden geçerli ve geriye dönük olmak üzere %100 oranında arttırılmasına tepki göstermişlerdi. Denizcilerin dünya genelinde doğal girişlerle kanallardan geçiş için herhangi bir ücret ödemek zorunda olmadıkları üzerinde duran sefaretler, verginin geriye dönük etkisinin hukukun genel ilkelerine aykırı ve deniz trafiğine ciddi zarar

69 BOA, HR.İM., 51/12, lef 32; TDA, 534-37668-151433-74. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 19 Eylül 1341/1925 tarihli tahrirat.

70 *Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepolar Şirketi* adıyla faaliyete geçen şirketin unvanı 1925 yılında *İstanbul Limanı İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketi* diye değişmiştir. Bk. Ali Fuat Öreç, “Modern İstanbul Limanı’nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim”, **Osmanlı İstanbulu IV**, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.215.

71 **Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları “Gazi Bana Çok Kızmış!..”**, C I, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s.225-226; Fatma Yalçın, **Erken Cumhuriyet Döneminde Milli İktisat Politikası ve Bir Örnek Girişim: İstanbul Liman Şirketi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.78.

vereceği uyarısında bulunmuşlardı. Bir başka deyişle başından beri parçası oldukları yapının yıllar yılı vergi almasına ses çıkarmayan devletler, Türk yönetimine geçişin ardından bunun sürdürülmesine karşı çıkmışlardı. Notanın geri kalan kısmında, Kilyos fener gemisinin düzenli hizmet vermesi koşuluyla Tahlisiye İdaresi teşkilatının tasfiyesini incelemeye hazır olduklarını eklemişlerdi. Dahası kendileri dışındaki devletlerle görüşüp ya geri çekilmelerini ya da tasfiyeyi önceden kabul etmelerini sağlama görevini Türk Hükûmetine bırakmışlardı⁷².

Vergi artırımını kararının bu üç devleti müzakerelere yönlendirip yönlendirmediği açık olmamakla birlikte oldukça rahatsız ettiği bir gerçektir. Nitekim iki ay sonra yeni bir nota veren temsilciler, tasfiyeye yönelik düşüncelerini ayrıntılı biçimde ifade etmişlerdi. Burada daha önce temsil edilen tüm devletlerin delegelerinden oluşan bir konferans toplanmasına hiçbir zaman niyetleri olmadığını vurgulamışlardı. Sorunun çözümü için ise iki formülü ön plana çıkarmışlardı. Bunlardan birincisine göre Türk Hükûmeti kendileri dışındaki alakadar devletlerin tasfiyeye katılımdan vazgeçmesini sağlayabilirdi. Bu durum Fransız ve İtalyan ataşenavallerince ima edilen çözümdü. İkinci olarak sorunu önce birlikte inceleyip daha sonra diğer misyonlarla bir anlaşmaya varma yoluna gidilebilirdi. Zaten Türk görüşünü yansıtan İstanbul Murahhaslığının önerdiği ikinci çözüm yolu da buydu. Sonuçta Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerden oluşan komisyona eski Tahlisiye İdaresinin hangi koşullar altında tasfiye edilebileceğini inceleme görevi vermeye hazırdılar. Şu şartla ki alınan karar Türk Hükûmeti ilgili diğer güçlerin onayını almadan geçerli olmayacaktı⁷³.

Hariciye Vekâleti, aralık ayı ortalarında gönderdiği cevabi notasında tasfiyeden doğan bazı meseleleri görüşmek üzere 4 Ocak 1926 Pazartesi günü bir toplantı yapılmasını teklif etmişti. Fakat üç sefaret de ön onaya dayalı çekinice kaydını hatırlatarak toplantıya katılımlarını şarta bağlı tutmuşlardı⁷⁴. Buna

72 TDA, 534/37668-151433-71; TDA, 534/37668-151433-64. İngiltere, Fransa ve İtalya sefaretleri tarafından İstanbul Murahhaslığına gönderilen 13 Ağustos 1925 tarihli müşterek nota. Notanın Ticaret Vekâletine tebliği için bk. TDA, 534/37668-151433-73.

73 TDA, 534/37668-151433-65. İngiltere, Fransa ve İtalya sefaretleri tarafından İstanbul Murahhaslığına gönderilen 15 Ekim 1925 tarihli müşterek nota.

74 TDA, 534/37668-151433-58; TDA, 541/44261-209169-179; TDA, 534/37668-151433-57; TDA, 541/44261-209169-178; TDA, 534/37668-151433-55; TDA, 541/44261-209169-177.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

karşılık Türk tarafı ön onay şartını benimseme eğiliminde değildi. Zira üyeleri hakkaniyetle hareket edecek tasfiye komisyonu tarafından alınacak kararların tartışmaya yol açmayacağı görüşündeydi. Bu bakımdan aldığı yeni bir karar la delegeler toplantısını 25 Şubat olarak belirlemişti⁷⁵. Fakat 25 Şubat günü de herhangi bir toplantı yapılamadı. Yaklaşık bir ay sonra cevap veren üç temsilci, tasfiye için öngörülen prosedürü yine kabul etmediklerini belirtmişlerdi. Onlara göre tüm aktörlerin sahip olduğu haklar nedeniyle dört devlet delegesinden oluşan komisyonun hükümleri tespit etmesi maddi ve hukuki açıdan mümkün değildi. Bu koşullar altında her ikisi de çıkarları koruyacak ve uzlaştıracak iki yöntemden birinin benimsenmesini önermişlerdi. Yeni önerilerine göre Türk Hükûmeti öncelikle tüm tarafları şartları belirlemek üzere bir toplantıya çağırabilirdi. İkinci olarak ise komisyon tarafından hazırlanacak projeyi diğer devletlerin tanımayı taahhüt etmelerini İngiliz, Fransız ve İtalyan hükûmetlerine bırakabilirdi⁷⁶.

Türkiye, taraflar arasındaki yazışmalar devam ederken deniz ticareti ve denizcilik açısından yeni kararlar almıştı. Mecliste kabul edilen Kabotaj Kanunu uyarınca, 1 Temmuz 1926'dan itibaren Türk sularında denizcilik anlamındaki tüm ticaret ve nakliyat Türk vatandaşlarına mahsus olacaktı. Hiçbir yabancı nın Türk sularında ticaret yapmasına izin verilmeyecekti. Kanunda dönemin özel şartları gereği sadece kurtarma işleri için ayrı bir muamele gözetilmişti. Ticaret Vekâletini böyle istisnai bir muamele yapmak zorunda bırakan husus, henüz güçlü bir Tahlisiye İdaresinin mevcut olmayışydı⁷⁷.

Ticaret Vekâleti konu hakkındaki son görüşünü 24 Temmuz'da bildirmişti. Burada ileri sürülen şartları haklı ve uygun görmediği gibi mevduatın geri alınması için üç çözüm yolu önermişti. Konuyu inceleyen Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliği, Ticaret Vekâletinin önerdiği üç çözüm yolundan üçüncüsünü sefaretlerin verdiği notadaki şartlara uygun bulmuştu. Ama bunun gerçekleştirilmesi, en fazla tahlisiye vergisi ödeyen devletlere başvurmak ve onların kararını tasfiye noktasında toplamak suretiyle mümkün olabilirdi. Bu

75 **TDA**, 534/37668-151433-31. Hariciye Vekâletinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 13 Şubat 1926 tarihli tahrirat.

76 **TDA**, 534/37668-151433-28. İngiltere, Fransa ve İtalya sefaretlerinden İstanbul Murahhaslığına gönderilen 31 Mart 1926 tarihli müşterek nota. Hariciye Vekâleti bu notayı 13 Mayıs günü Ticaret Vekâletine iletmişti. Bk. **TDA**, 534/37668-151433-26.

77 "Bir Tahlisiye İdaresi Tesis Edilecek", **Akşam**, S 2703, 22 Nisan 1926, s.2.

ise kolay bir iş değildi. Vekâletin birinci çözüm yolu Osmanlı Bankasına başvurup mevduatın yasal yetkiliye teslimini talep ve gerekirse mahkemeye giderek Türk kanunlarına uygun hareket etmektir. Mevduatın yabancı kontrolünün sürdüğü zamana ait olması ve müşterek imzayla verilmesi itibarıyla banka bu müracaata karşı çıkabilirdi. Lakin kuruluşun yapısıyla bu konudaki yasal düzenlemeleri tebliğ edip mevduatın Umum Müdürlüğe devrini istemek bir başlangıç yolu olabilirdi. Üç büyük devlet temsilcisine başvurmak ise çözüm yollarından ikincisi olup bunun için bankadan cevap gelmesini beklemek yerinde olacaktı⁷⁸.

Aynı zamanda müşterek notayı da değerlendiren Hukuk Müşavirliğine göre Lozan Antlaşması'nın 28. maddesinde imzacı devletler kapitülasyonların her yönden ve tamamen ilgasını kabul ettiklerinden, tahlisiye üzerindeki kontrollerinin kendiliğinden kalkması gerekirdi. Üstelik bu hizmetler şimdilerde Ticaret Vekâletine bağlı bir umum müdürlük tarafından yerine getirilmekteydi. Geçmişte ödenen vergiden kaynaklanan meblağın bankadan alınması için alakadar devletleri toplamak veya belirlenecek tasfiye şartlarına ilişkin onaylarını almak gibi şartlar öne sürmenin hiçbir hukuki yönü yoktu. Zaten Boğazlar Komisyonu tarafından Milletler Cemiyetine gönderilen bir raporda, bazı yabancı memurların tekaütlük işlemleri çözümlendiği takdirde mevduatın tasfiye ve kalanının Türk makamlarına teslim edileceği ibaresi mevcuttu. Buna nazaran mevduatı vermekten kaçınmanın haklı sebebe dayanmadığı ve ancak bir-iki yabancı memurun haklarının muhafazası vesilesiyle siyasî güçlük çıkarmaktan ibaret olduğu anlaşılmaktaydı⁷⁹.

Görüldüğü üzere Türk Hükümetinin düşüncesi Türkiye ile İngiltere, Fransa ve İtalya delegelerinden oluşan bir komisyon kurulması yoluyla gerekli adımların atılmasıydı. Komisyon için daha önce delege de belirlemiştir. Fakat kendisinin Amsterdam Ticaret Mümessilliğine atanması dolayısıyla yerine Ticaret Umum Müdür Vekili ve Hukuk Müşaviri Şakir Bey tayin edilmiştir. Seyrisefain İdare Meclisi azasından Hamid Bey de müşavir-i murahhas sıfatıyla görevlendirilmiştir⁸⁰.

78 TDA, 534/37668-151433-38. Hariciye Vekâleti Hukuk Müşavirliği tarafından kaleme alınan 28 Teşrin-i Evvel 1926/28 Ekim 1926 tarihli mütalaaname.

79 TDA, 534/37668-151433-38.

80 BCA, 30-18-1-1/21-72-19. 24 Teşrin-i Sani 1926/24 Kasım 1926 tarihli kararname.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

Sürüncemede kalan meseleyi çözme adına girişimlerini devam ettiren Ticaret Vekâleti⁸¹, aynı günlerde umum müdür değişikliğine gitmişti. Öteden beri üst düzey bahriyeliler tarafından yönetilen Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi Umum Müdürlüğüne Bahriye Erkan-ı Harbiyesi Harekât Dairesi Reisi Kaymakam Necmeddin [Erol] Bey atanmıştı⁸². 15 Haziran'da görevine başlayan Necmeddin Bey, ele alınan konuyla ilgili yaptığı bir açıklamada "...biliyorsunuz ki, Lozan Muâhedesi'nin akdine kadar Tahlisiye İdaresi de, diğer birçok müessesâtımız gibi ecnebler elinde gibi idi. Kapitülasyonlar ecneblere buralara kadar burunlarını sokturmuştu. Elhamdülillah vaziyet bugün öyle değildir" demişti⁸³. Bu arada kuruluşun ıslahına yönelik incelemelerde bulunmak üzere Hollandalı bir uzman da davet edilmişti⁸⁴.

Kurumsal anlamda düzenlemeler yapıldığı günlerde tasfiye meselesi biraz geri planda kalmıştı. Fakat 1928 yılının ortalarına doğru tekrar hareketlilik görülmeye başlamıştı. Gelinen noktada, mevduatın devri ve hak sahiplerine dağıtılması için müzakereye girişmeden önce sunulan tekliflerin ne dereceye kadar kabul edilebilir olduğunun İcra Vekilleri Heyetine bildirilmesi kararlaştırılmıştı⁸⁵. Hariciye Vekâleti de bu karar doğrultusunda tasfiyeye ilişkin görüşünü iletmışti. Esasen bankadaki mevduat için herhangi bir yabancı devletin onayını almaya lüzum görmeyen Vekâlet, Tahlisiye İdaresi adına toplanmış olan verginin diğer vergilerden farkı olmadığı kanaatindeydi. İlgili devletler kapitülasyonların ilgasını kabul ettiklerinden bu konudaki iddialarının hiçbir hukuki yönü yoktu. Ticaret Vekâletinin yerini alan İktisat Vekâletinin Osmanlı Bankasına başvurup kuruluşun şimdiki yapısıyla yasal düzenlemeleri tebliğ ettikten sonra mevduatın yetkili temsilciye verilmesini istemesi gerekir-

81 **BOA**, HR.İM., 51/12, lef 43. Ticaret Vekâletinden Hariciye Vekâletine gönderilen [3 Şubat 1927 tarihli] tezkire sureti. Konu, İstanbul'da bulunan Hariciye Vekâleti Baş Hukuk Müşaviri Nusret Bey'e iletilmişti (**BOA**, HR.İM., 51/12, lef 42; **TDA**, 534/37668-151433-54). Üç devletin sunduğu notaya henüz cevap verilmediğini hatırlatan Nusret Bey, uygun görülecek cevaba göre hareket edilmesi düşüncesini bildirmişti (**BOA**, HR.İM., 51/12, lef 40). Bu arada Şakir Bey de tasfiye meselesini incelemek üzere İstanbul'a gelmişti ("Tahlisiye İdaresi'nin Tasfiye Muamelesi", **Akşam**, S 3054, 14 Nisan 1927, s.2).

82 **BCA**, 30-11-1/31-10-15, lef 4. Ticaret Vekâletinden Başvekâlet'e gönderilen 26 Mayıs 1927 tarihli tezkire. Üç gün sonraki kararname için bk. **BCA**, 30-11-1/31-10-15, lef 3.

83 "Yeni Tahlisiye Müdürü", **Cumhuriyet**, S 1113, 16 Haziran 1927, s.1-2.

84 "Tahlisiye İşleri", **Cumhuriyet**, S 1265, 16 Teşrin-i Sani/16 Kasım 1927, s.2.

85 **TDA**, 541/44261-209169-183; **TDA**, 541/44261-209169-170; **TDA**, 541/44261-209169-167.

di. Dahası icabında mahkemeye gidip Türk kanunlarına uygun hüküm almak ve uygulamak yerinde olacaktı⁸⁶. Yani daha önce Ticaret Vekâletinin önerdiği ve Hukuk Müşavirliğinin değerlendirdiği çözüm yolunun hayata geçirilmesini istemişti. İktisat Vekâleti de söz konusu görüşü uygun bulmuştu⁸⁷.

Borsa ve Banka Komiseri A. Kemaleddin Bey, Tahlisiye Umum Müdürlüğünden aldığı bildirimini 15 Aralık günü Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğüne iletmişti. İlk olarak teşkilatın tarihî gelişiminin açıklandığı bildirimde, uzun süredir Osmanlı Bankası'nda tutulan ve hiçbir kişi veya makamın müdahalesi olmaksızın münhasıran İdareye ait olan senetlerin 85.175 Sterlin, 50.600 Florin ve 4.392,50 Frank değerinde menkul kıymetlerden oluştuğu belirtilmişti. Daha sonra bankada muhafaza edilen, diğer vergilerden farkı olmayan ve devletin egemenlik hakkına dayanılarak toplanan tahlisiye vergisinden gelen paraları tahsis edildikleri işlerle personel ve emekli maaşlarını ödemek üzere harcamaya yetkili tek kurumun Umum Müdürlük olduğu vurgulanmıştı. Son olarak da bankadaki mevduatın hesaplanacak faiziyle birlikte bir an evvel gönderilmesi talep edilmişti⁸⁸.

Osmanlı Bankası yetkilileri komiserliğin başvurusuna cevap verecek yerde yabancı sefaretleri konudan haberdar etmişti. Ardından İngiltere ile İtalya sefaretleri Hariciye Vekâletine birer nota vermişlerdi. Notalarda, cereyan eden gelişmelerin tarihçesini çıkardıktan sonra, tasfiyenin Türk Hükûmeti tarafından tek taraflı olarak yapılması mümkün olamayacağına dikkat çekmişlerdi. Arada sadece bir anlaşmazlık konusu kaldığı halde bankaya gönderilen mektubun tamamıyla aksi yönde bir ima içerdiğini, meselenin son teklifleri daire-sinde çözümlendirilmesini ve o zamana kadar bankaya verilen emrin takibinden vazgeçilmesini istemişlerdi. Son gelişmeler üzerine Başvekâlete yeni bir yazı gönderen Hariciye Vekâletine göre, Lozan Antlaşması'nda kaldırılması kabul edilen kapitülasyonların her türlü sonucunun da “tesviye ve tasfiyesiyle” devletler hukuku genel hükümlerine ve egemenlik haklarına uygun normal bir rejime dönülmesinin Türk Hükûmetinin yetkisine bırakılması gerekirdi.

86 TDA, 534/37668-151433-37; TDA, 534/37668-151433-36. Hariciye Vekâletinden Başvekâlet ile İktisat Vekâletine gönderilen 13 Eylül 1928 tarihli tezkire.

87 TDA, 541/44261-209169-175. Hariciye Vekâletinden İktisat Vekâletine gönderilen 16 Kanun-ı Evvel 1928/16 Aralık 1928 tarihli tezkire.

88 TDA, 534/37668-151433-43. Borsa ve Banka Komiseri A. Kemaleddin Bey'den Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğüne gönderilen 15 Aralık 1928 tarihli mektup.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

Hükûmet bu konudaki hak ve yetkisini dilediği gibi kullanmakta özgürdü. Yabancı elçiliklerin bundan önce yapılan bir tebliğle vatandaşlarının menfaatini korumayı amaçlayan bir müzakereye çağrılmış olması tasfiyenin uluslararası çözüm şekline tabi olacağı anlamına gelmezdi. Aynı zamanda bu durum, kabul cevabı verilmemiş olan teklifin bugün aynı nitelikte de olsa devamını gerekli kılacak bir emrivaki sayılmazdı⁸⁹.

Hariciye Vekâleti, bu değerlendirmeler çerçevesinde meselenin ivedilikle çözümlenmesini ve ilk adımı atılan işlemin doğal bir seyir izlemesini gerekli görmüştü. Bunun için süreci eski tahlisiye memurlarına tazminat vermekle birlikte yürütmek en doğru yol olacaktı. Zira İngiltere Sefareti yetkilileriyle yapılan temaslardan edinilen izlenim, meseleye birkaç İngiliz memurun emeklilik haklarını temin etmekten ibaret baktıkları şeklindeydi. Adım adım ilerleyecek bir çözüm şekli öneren Vekâlet, öncelikle Hudut-ı Sıhhiye İdaresinin tasfiyesinde izlenen usul ve barem dahilinde eskiden istihdam edilmiş Türk ve yabancı memurların maaşlarını anaparaya ekleyip ortaya çıkacak meblağın ihtiyat akçesinden ödenmesi için Osmanlı Bankasına emir verilmesini gerekli görmüştü. Ayrıca Umum Müdürlüğün tazminatı vermeye yetkili olduğu hakkında hükûmetçe bir karar alınması gerekiyordu. Tazminatlar ödendikten sonra kalan kısmın teslimini istemek uygun olacağından, bu bakiyenin kuruluşun teşkilat yapılanması için devredildiğine dair ikinci bir karar alınmalıydı. Zikrolunan işlemlerin yapılmasıyla Türkiye'nin tasfiye hususundaki yetkisi bir kere daha kayıt ve tespit edilmiş olacaktı. Akabinde tasfiye muamelesinin bu yetkiye uygun olarak tamamlandığı ve tazminatların verildiği yolunda cevabî nota yazılacaktı. Notada, Türk Hükûmetinin daha önce müzakeresini öngördüğü muamelenin tazminatın birlikte tespitinden ibaret olduğu ve teklifin benimsenmemesi neticesinde hükümsüz kaldığı vurgulanacaktı. Böylece uluslararası çözüm şeklini gerektiren hiçbir yön görülemediği belirtilecekti. Nihayetinde Vekâlet, Osmanlı Bankası ödeme emirlerini yerine getirmediği takdirde yasal yollara müracaatla mevduatın ihtiyatî hacze tabi tutulmasını ve hükûmete verilmesi için dava açılmasını teklif etmişti⁹⁰.

89 **TDA**, 534/37668-151433-17; **TDA**, 534/37668-151433-19. Hariciye Vekâletinden Başvekâlete gönderilen 30 Ocak 1929 tarihli tezkire.

90 **TDA**, 534/37668-151433-17; **TDA**, 534/37668-151433-19.

İcra Vekilleri Heyeti, 30 Ocak 1929 tarihinde toplandı ve Hariciye Vekâletinin görüşü çerçevesinde bir karar aldı⁹¹. Fakat kararın alınması tazminat ve yurt dışındaki mevduat meselelerinin hemen çözümünü sağlamadı. Bundan sonra da sorun ve anlaşmazlıklar yaşanmaya devam etti⁹². Üstelik 1929 yılında patlak veren Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye'nin ekonomik ve mali anlamdaki tüm öngörülerini alt üst etmişti⁹³. Bu durum sözleşmesi ve planlaması yapılmış Osmanlı borçlarının tasfiyesi konusunun dahi yeniden gözden geçirilmesine sebebiyet vermişti⁹⁴.

Tazminat konusundaki gelişmeler 1931 yılı başlarında yeniden hareketlenmiştir. Bu sırada İktisat Vekâletinde meselenin çözümü için bir komisyon toplanmıştı⁹⁵. Uzun süredir devam eden sürecin artık sonuna yaklaşılmış; meselenin yakında halledileceği konuşulur olmaya başlamıştı⁹⁶. Nitekim hükümet, hususi komisyonca yapılan tasfiye üzerine yurt dışındaki mevduattan tahakkuk eden tazminatın ilgililere verilmesine, vazife başında ölen bir kişinin ailesinden de fazla ödenmiş kısmın geri istenmemesine karar vermişti⁹⁷. İktisat Vekili Mustafa Şeref [Aykut] Bey ise Tahlisiye Umum Müdürlüğü 1932 yılı bütçesinin mecliste görüşüldüğü esnada sürecin özetini yapan şu açıklamalarda bulunmuştu⁹⁸:

- 91 **BCA**, 30-18-1-2/1-14-24. 30 Kanun-ı Sani 1929/30 Ocak 1929 tarihli kararname.
- 92 **TDA**, 534/37668-151433-15. Hariciye Vekâletinden İktisat Vekâletine gönderilen 15 Nisan 1929 tarihli tezkire.
- 93 Gürbüz Arslan, "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)", **History Studies**, C VII, S 4, 2015, s.9.
- 94 Faruk Yılmaz, **Osmanlı Borçları Tarihi (Duyûn-u Umûmiye)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.346-350.
- 95 **TDA**, 534/37668-151433-5. Hariciye Vekâletinden İktisat Vekâletine gönderilen 20 Kanun-ı Sani 1931/20 Ocak 1931 tarihli cevabî tezkire.
- 96 **TDA**, 534/37668-151433-11. Hariciye Vekâletinden İktisat Vekâletine gönderilen 9 Mayıs 1931 tarihli tezkire. Bu arada Tahlisiye Umum Müdürü Necmeddin Bey ile Boğazlar Komisyonundaki İngiliz delegesi Kaptan MacDonald, sekiz aileyi ilgilendiren tazminat meselesinde mevcut kararname ve belirlenen barem çerçevesinde bir uzlaşmaya varmıştı. Bk. **TDA**, 534/37668-151433-13. 5 Temmuz 1931 tarihli telefon ve mülakat muhtırası.
- 97 **BCA**, 30-18-1-2/26-15-7. 9 Mart 1932 tarihli kararname. Kararın İngiliz ve Fransız sefaretlerine bildirilmesi için bk. **TDA**, 534/37250-149523-2.
- 98 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt: 8, Devre: 4, İçtima 1, İnikat: 49, s.170, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c008/tbmm04008049.pdf>, (erişim tarihi: 28.05.2024).

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE TASFİYE İŞLEMLERİ

“Malûmu [malûm-ı] âliniz olduğu üzere Tahlisiye İdaresi vaktile ecne-
bilerin elinde bulunuyordu. O sırada burada hizmet edenlere verilmek
üzere idarenin varidatından bir miktar ayrılıp bankaya bırakılmıştır.
Bilâhare Hükûmetimiz idareyi eline aldığı zaman bu bankada bulunan
paraları tabî idareye ait olduğu için kendilerinden istemiştir. Cevaben
ötedenberi bu işte çalışmış olanların tekaüt ve diğer suretle hakları taal-
lûk etmiş olduğu için bu paranın verilemeyeceği bildirilmiştir. Nihayet
bir çok muhaberat ve müzakerattan sonra alâkası ve istihkakı olanlar
kimlerse onların tespiti ve hakikî istihkaklarının tayini hususu takarrür
ettirildikten sonra geri kalanın Hükûmetimize yani Tahlisiye İdaresine
teslimi üzerinde ittifak hâsıl olmuştur. Bu ittifak üzerine Hükûmet ta-
rafından bir komisyon teşkil edilmiş ve o komisyon, eshabı [eshab-ı]
istihkak kimlerse onların hakikaten bu parayı istemeğe hakları olup ol-
madığını ve hakları miktarını tesbit etmiştir. Şimdi iş nihayete gelmiştir.
O bankada mevcut olan paradan bunların istihkakı verilecek, üst tarafı
da idareye kalacaktır [kalacaktır]. Tabî bu hususta çalışanlara yevmiye
ve saire verilmediği için bir ikramiye verilmesi icap eder. Bütçe encü-
meni bu ikramiyenin, idareye geçecek miktarın yüzde ikisini tecavüz
etmemesini takarrür ettirmiştir.”

253

Vekilin olumlu açıklamalarına karşılık meselenin sonuçlanması biraz daha
sürmüş ve yeni kararlar alınmasını gerektirmişti. Bunlardan ilki, tasfiyeden
sonra kalan miktarın geri alınması karşılığında Osmanlı Bankası aleyhine açıl-
an davanın sulh yoluyla halledilmesine yönelikti⁹⁹. İkincisi ise tasfiyeden arta
kalan kısmın getirdiği faiz ve kıymetinin düşme ihtimalinden dolayı fon ve
tahvilat olarak tutulması yerine satılarak milli bankalardan birine yatırılma-
sının daha yararlı olacağı şeklindeydi¹⁰⁰. Nihayetinde gerçekleştirilen tasfiye
sonucunda Tahlisiye Umum Müdürlüğünün kasasına giren miktar 189.950,51
lira olmuştu. Bu miktar, kuruluşa ait 1933 mali yılı kesin hesap kanunundaki
957.795,67 liralık gelirin %19.83’ü kadar önemli bir orana eşitti. Hesapların
tetkik ve tasfiyesinde hizmeti geçenlere ise 18.850 lira ikramiye verilmişti¹⁰¹.

99 **BCA**, 30-11-1/78-18-14. 5 Haziran 1933 tarihli üçlü kararname.

100 **BCA**, 30-18-1-2/38-57-10. 10 Ağustos 1933 tarihli kararname.

101 Tahlisiye Umum Müdürlüğü 1933 yılı son hesabı hakkında mutabakat beyannamesinin sunulduğuna dair Divan-ı Muhasebat Riyaseti tezkiresile Tahlisiye Umum Müdürlüğü 1833 [1933] yılı son hesabı hakkında kanun lâyihası ve Divan-ı Muhasebat Encümeni mazbatası, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c016/tbmm05016040ss0111.pdf>, (erişim tarihi: 11.05.2024).

SONUÇ

Tahlisiye İdaresi, İstanbul Boğazı'ndaki geçiş güvenliğini sağlamak ve kazaya uğrayan gemilere yardım etmek gibi amaçlarla 1869 yılında kurulmuştu. O dönemde bir Osmanlı kuruluşu hüviyetine sahip olan İdare, kapitülasyon haklarından yararlanan yabancı devletlerin yaptığı girişimlerle malî ve idarî kontrol anlamında uluslararası bir yapıya dönüşmüştü. I. Dünya Savaşı sırasında Türk egemenliği sağlanmış olsa da mütarekenin imzalanmasının ardından neredeyse tamamen İtilaf Devletleri'nin kontrolü altına girmişti.

Milli Mücadele'yi başarıya ulaştıran Ankara Hükûmeti, Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde Tahlisiye İdaresi konusunu gündeme almıştı. Özellikle İtilaf Devletleri'nin yönetime el koymuş olması ve uzun süredir maaş alamayan bazı personelin yaşadığı sıkıntılar konuyu önemli bir gündem maddesi haline getirmişti. Fakat İtilaf temsilcileri, kuruluşun devri için eski anlayışı devam ettiren bazı şartlar öne sürmüşlerdi. Bu ortamda yapılan girişimler neticesinde Tahlisiye İdaresi yeniden Türk yönetimine geçmişti. Böylece İstanbul'un işgalinin daha devam ettiği günlerde işgalin beraberinde getirdiği bir yönetim yapısı ortadan kaldırılmış oldu. Bu arada uzlaşma kapsamındaki bazı şartlar barış antlaşmasına kadar geçerliyken bazıları ise eski nizamnamede yer alan hususların devamı niteliğindedi.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte kapitülasyonlar yürürlükten kalkmıştı. Tahlisiye İdaresi bünyesinde kapitülasyon rejiminin ortaya çıkarıldığı yabancı kontrol işlemi de anlamsız kalmıştı. İşte bundan sonraki adım bu kontrolün sonlandırılması ve kuruluşun tam bağımsız şekilde Türk yönetimine alınması olmuştu. Söz konusu düşünce yurt dışındaki mevduatın geri alınma çabaları eşliğinde yürütülmüştü. Bir yandan yabancı sefaretler nezdindeki girişimlerini sürdüren hükûmet, diğer yandan katma bütçeyle yönetilen ve Ticaret Vekâletine bağlı müstakil bir yapı olan Tahlisiye Umum Müdürlüğünü kurmuştu. Bu şekilde yabancı mali kontrol esasına son verildiği gibi kuruluşun millileştirilmesi ideali de hayata geçirilmişti.

Kuruluşun Ticaret Vekâleti teşkilatına dahil edilmesi Türk yönetiminin sağlanması anlamına geliyordu. Bundan sonra üçüncü adımı oluşturacak tasfiye işlemine hız verilmişti. Ama bunun nasıl yapılacağı hakkında ortaya çıkan görüş ayrılığı sürecin gittikçe uzamasına yol açmıştı. Tasfiyenin uluslararası nitelikte olmasını istemeyen Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya temsilcileri

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE
TASFİYE İŞLEMLERİ

arasındaki görüşme ve yazışmalar çok defa sonuçsuz kalmıştı. Neticede benzer bir örnek çerçevesinde ve yurt dışındaki mevduatın geri alınmasına karşılık ilgili kişilere tazminat verilmesi suretiyle çözüme ulaşılmıştı.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları “Gazi Bana Çok Kızmış!..”, C I, yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Akşam, S 2703, 22 Nisan 1926;

Akşam, S 3054, 14 Nisan 1927.

Arslan, Gürbüz, “Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)”, **History Studies**, C VII, S 4, 2015, s.1-23.

Bayarslan, Aydın, **Osmanlı’da Karadeniz Tahlisiye İdaresi**, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, dan. M. Emre Kılıçaslan, Ordu 2023.

Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Bozkurt, Abdurrahman, **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014.

Bostan, İdris, “Osmanlı Döneminde Deniz Fenerleri”, **Türkiye’nin Tarihi Deniz Fenerleri**, ed. İdris Bostan, Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2021, s.21-41.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01004227-56.

Cumhuriyet, S 261, 27 Kanun-ı Sani 1341/27 Ocak 1925.

Cumhuriyet, S 357, 6 Mayıs 1341/1925.

Cumhuriyet, S 1113, 16 Haziran 1927.

Cumhuriyet, S 1265, 16 Teşrin-i Sani/16 Kasım 1927.

Çoker, Fahri, “Kapitülasyonlar ve Lozan”, **IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.1661-1674.

Düstur, Üçüncü Tertib, C 18, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

Hergüner, Mustafa, **Cumhuriyetimizin Başlangıç Yıllarındaki Denizciliğimize İlişkin Bir İnceleme (1923-1930)**, İstanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz, Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2002.

Hergüner, Mustafa, **Cumhuriyetimizin İlk Yıllarında Türk Boğazları ve Boğazlar Komisyonu Başkanı Vasıf (Temel) Paşa**, Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Eğitim Yayınları, İstanbul 2004.

“Karadeniz Boğazı Tahlisiye İdaresi”, **Yıllık Türk Deniz Ticareti**, Ticaret Vekaleti Neşriyatı, İstanbul 1926, s.231-233.

Kavanin Mecmuası, C III, TBMM Matbaası, Ankara 1925.

Kılıçaslan, M. Emre, “Üç Tarz-ı Tahlisiye: Osmanlı Kıyı Güvenliğine Bir Bakış”, **Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik**, ed. İsmail H. Demircioğlu, Yücel Yiğit, Ahmet Özcan, Ebru Demircioğlu, Cengiz Ünver, G. Salih Karabacak, Pegem Akademi, Ankara 2020, s.465-481.

“Kıyı Emniyeti’nin bir diğer önemli hizmet alanı: Cankurtarma”, **Denizin Sesi**, Y 16, S 88, Mart 1991, s.27-31.

Kopar, Metin, “Atatürk Dönemi Deniz Taşımacılığı (1923-1938)”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Y 8, S 22, Nisan 2016, s.465-492.

Köse, İsmail, “Türk Boğazları Deniz Fenerleri İmtiyazı Sorunu ve Geçişten Alınan Ücretler (1860-1950)”, **İnsan ve Toplum**, C XIV, S 1, 2024, s.139-170.

Lozan Telgrafları, C II, haz. Bilâl N. Şimşir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat- Eski ve Yeni Harflerle, haz. Ferit Devellioğlu, yay. haz. Aydın Sami Güneşal, 24. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

Örenç, Ali Fuat, “Modern İstanbul Limanı’nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim”, **Osmanlı İstanbulu IV**, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.205-258.

Schemper, Lukas, “The International Moral Economy of Saving Lives at Sea in the Late Ottoman Empire”, **The International History Review**, s.1-20, <https://doi.org/10.1080/07075332.2024.2393646>.

Selçuk, Mustafa, **Dersaadet Murahhashğı (1922-1928)- Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı**, Alfa Aktüel, Bursa 2013.

Son Saat, S 48, 5 Mayıs 1341/1925.

Şark-ı Karib Umuru Hakkında Lozan Konferansı- Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası, Birinci Takım, C I, İkdam Matbaası, İstanbul 1340/1924.

Tahlisiye Umum Müdürlüğü 1933 yılı son hesabı hakkında mutabakat beyannamesinin sunulduğuna dair Divan-ı Muhasebat Riyaseti tezkiresile Tahlisiye Umum Müdürlüğü 1833 [1933] yılı son hesabı hakkında kanun lâyihası ve Divan-ı Muhasebat Encümeni mazbatası, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c016/tbmm05016040ss0111.pdf>, (erişim tarihi: 11.05.2024).

Tanin, S 234, 7 Haziran 1339/1923.

Tanin, S 241, 14 Haziran 1339/1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 8, Devre: 4, İçtima 1, İnikat: 49, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c008/tbmm04008049.pdf>, (erişim tarihi: 28.05.2024).

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37250-149523-2.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-5.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-11.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-13.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-15.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-17.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-19.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-26.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-28.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-31.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-36.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-37.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-38.

Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-43.

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE
TASFİYE İŞLEMLERİ

- Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-55.**
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-57.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-58.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-64.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-65.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-71.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-73.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534-37668-151433-74.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-79.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-81.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-89.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-90.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-91.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-93.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-100.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-101.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-103.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-105.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-106.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-107.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-108.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-123.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-125.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-129.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-131.
Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 534/37668-151433-135.

- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 534/37668-151433-141.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-167.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-170.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-175.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-177.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-178.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-179.
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 541/44261-209169-183.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-11-1/31-10-15, lef 3-4.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-11-1/78-18-14.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-1/12-73-11.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-1/13-25-3.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-1/21-72-19.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-2/1-14-24.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-2/26-15-7.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-2/38-57-10.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.), 4720/353959, lef 5.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM.), 19-22/1-18, lef 8.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hariciye Nezareti Siyasi Kalem (HR.SYS.), 2681/6, lef 11, 32.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS.), 2681/7, lef 5-7, 21-22, 39.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 45/16, lef 9, 10, 12-14, 17-21, 24, 25, 27, 29, 31, 32.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 51/12, lef 1, 5-9, 11, 18, 21-23, 25, 29, 31, 32, 40-43,

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 241/29, lef 2.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 220/170.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 221/87.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 224/102.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, İstanbul 1929.

Türkiye Cumhuriyeti Tahlisiye İdaresi, İktisat Vekaleti Neşriyatı, İstanbul 1933.

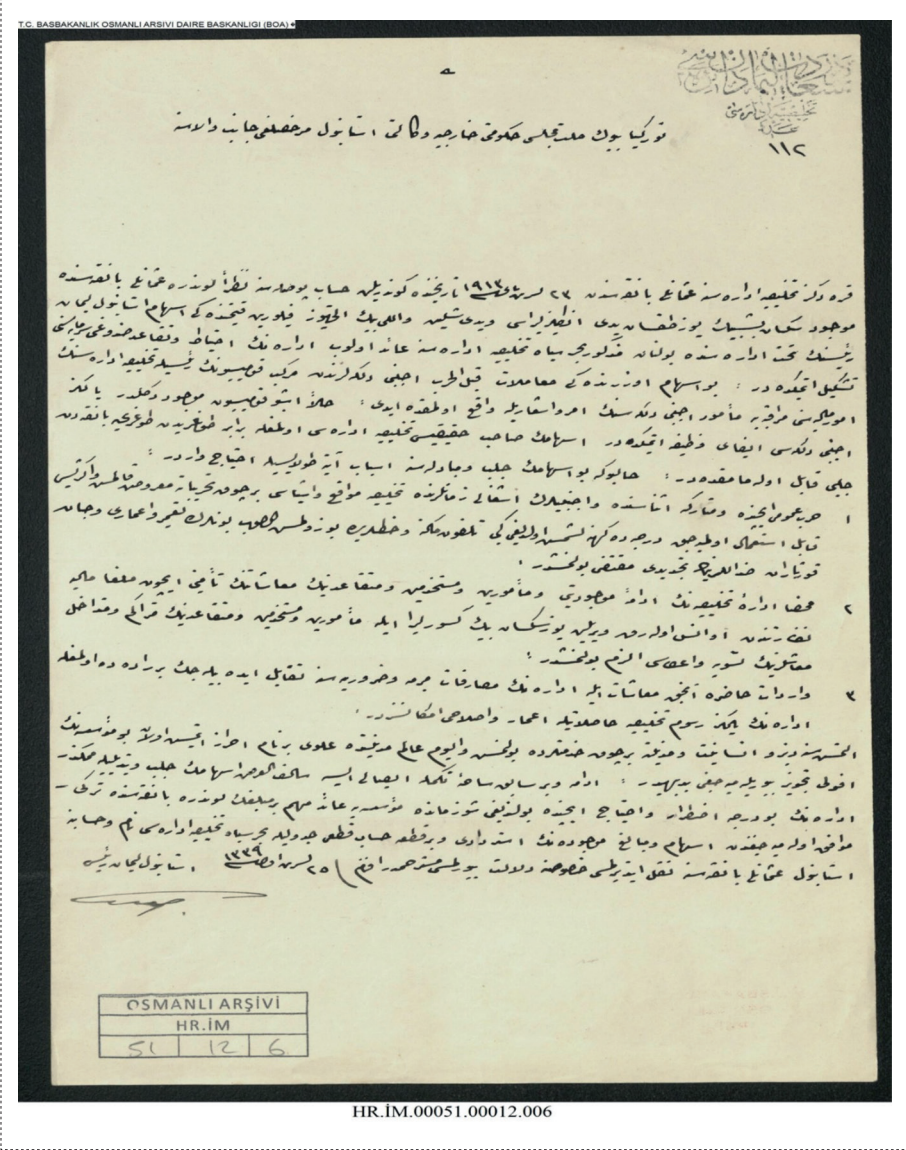
Vatan, S 742, 6 Mayıs 1341/1925.

Yalçın, Fatma, **Erken Cumhuriyet Döneminde Milli İktisat Politikası ve Bir Örnek Girişim: İstanbul Liman Şirketi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Yılmaz, Faruk, **Osmanlı Borçları Tarihi (Duyûn-u Umûmiye)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

EKLER

Ek 1. İstanbul Liman Riyâsetinin yurt dışındaki mevduatın geri alınması isteğiyle ilgili tezkiresi¹⁰²

102 BOA, HR.İM., 51/12, lef 6

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE
TASFİYE İŞLEMLERİ

Ek 2. İdarenin devralındığına dair İsmet Paşa'ya gönderilen şifre ¹⁰³

1004227-56

دوسیه ربط نومرولرینک اشارته مخصوص محل

یارلش

A	VII-10-b-2
D	47 50
F	4-576

دوسییه سی

مدقه

خارجیه وطنی ~~سک~~ مدیریتی

نومرولر	شعبه لک بید نومرولر	بیتلر	مردود	میز	مدير

اوراقل عمومی نومرولر

اوراقل خصوصی نومرولر

اوراقل تاریخی

خلاصه

شيفره

عمتت يات حفتيرينه

2. 4 نومر و 87 نمدو لوتمه
خديصه اداره سي ادنرته كي اجنجه نقرديك رنه اداره نقر
دوري حقن اجراقنا نه نكآن نينج مرتقته ~~مهمه~~ ايشه و
استاجه ليه نه يا سفته آناه 11 عزايه تا نينج نقرتايه
اداره نك نيم ايشه و برنوال سابعه اداره اموره يا سفته
بيد يلد - اضغ

49 / 7 / 50

شيفره ايشه 49 / 7 / 50

1004227-56

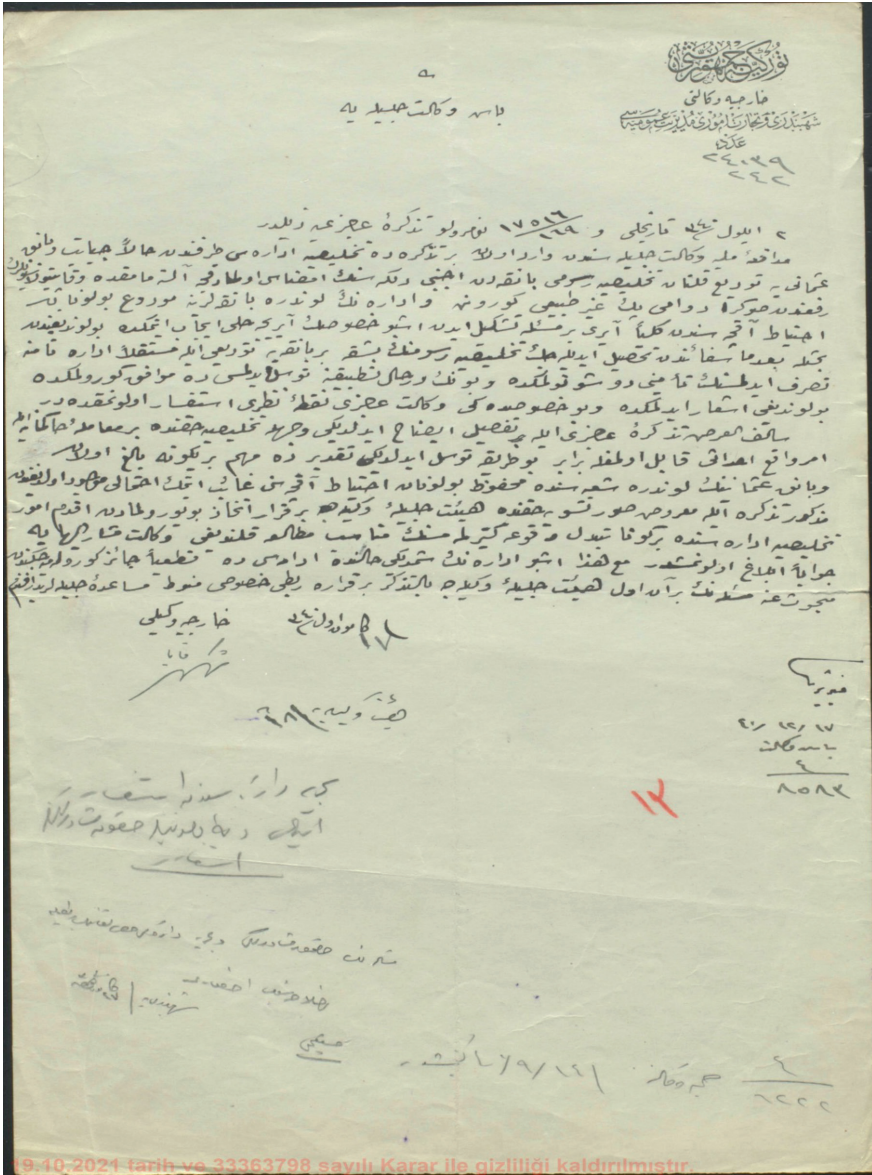
CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI

Yer No. : _____

Dos. No. : _____

Vasiha No. : _____

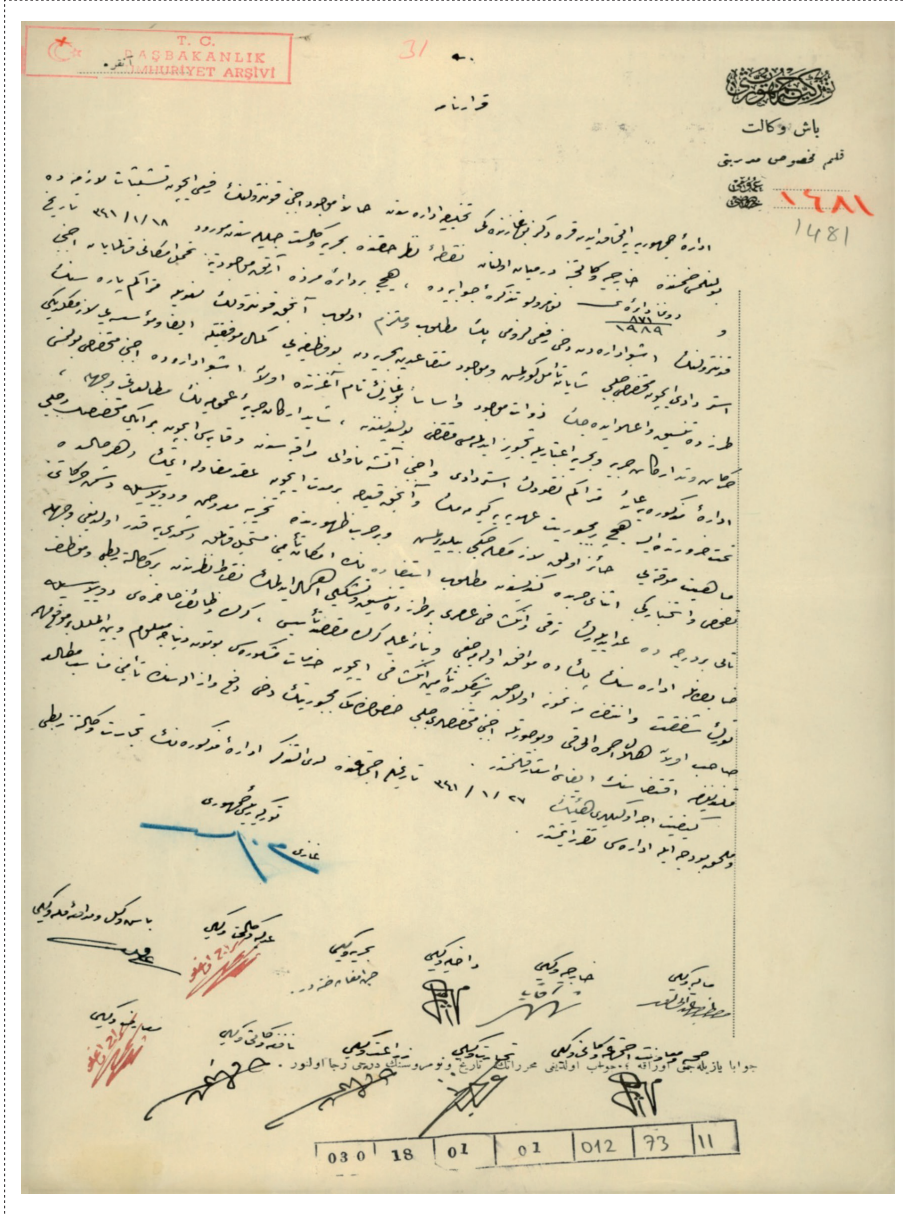
Ek 3. Meselenin ivedilikle çözümlenmesi için Başvekâlete gönderilen tezkiye¹⁰⁴

104 TDA, 534/37668-151433-90

TAHLİSİYE İDARESİNİN TÜRK YÖNETİMİNE DEVRİ VE
TASFİYE İŞLEMLERİ

Ek 4. Tahlisiye Umum Müdürlüğünün Kuruluşu¹⁰⁵

105 BCA, 30-18-1-1/12-73-11

1923-1960 DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE'DEN HACCA GİTMEK: POLİTİKA, ORGANİZASYON VE ALGI

ERTUĞRUL DALMIŞ*

ÖZ

Türkiye’de hac ibadetinin 1923-1960 yılları arasındaki genel durumu, çok partili hayata geçilmesinden sonra hacca gideceklere döviz tahsis kararı, bunun basına ve meclise yansıyan halleri, 1953-1954 yıllarına kadar hacca ilişkin genel bir devlet organizasyonunun olmamasından kaynaklı hacı adaylarının karşılaştıkları güçlükler bu çalışmanın ana kapsamını oluşturmaktadır. 1945 yılında çok partili hayata geçilmesiyle birlikte iktidara talip olmanın beraberinde rekabeti ve halkın taleplerini eğilmeyi de gerekli kılması ve bunun partilerin siyasi söylem ve vaatlerine de yansımalarının da etkisiyle bu döneme kadar çeşitli gerekçe ve nedenlerle kesintiye uğramış hac ibadetinin organize bir devlet hizmetine dönüşme süreci de bu çalışmanın ana konuları arasındadır. Süreç değerlendirilmeye çalışılırken devletçe yapılan hac organizasyonunun siyasi, iktisadi, ticari, uluslararası ilişkiler ve salgın hastalıklar gibi birçok duruma bağlı olarak değişkenlik gösterebildiği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda gerek Osmanlı Devleti’nin dağılmasının bıraktığı hac yollarının güvenliği meselesi gibi sorunlu alanlar, gerekse ulusal ve uluslararası yeni dengelerin organize bir haccın önündeki engelleri oluşturduğuna işaret edilmeye çalışılmıştır. Bu engellere, kuruluş ve kurumsallaşma döneminin ideolojik yaklaşımları, iktisadi

* Öğretim Görevlisi Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
TÜRKİYE, ertugrul.dalmis@istanbul.edu.tr
ORCID:0000-0002-1033-4747

şartları ve salgın hastalıklar gibi durumlar da ilave edildiğinde Türkiye’de uzunca bir dönem hacın organizasyonu mümkün olmamıştır. Ayrıca bu dönemde hac hususunda bir devlet organizasyonunun yokluğu, hacı adaylarının uğurlanması ya da karşılanması gibi toplu uygulamalara sıcak bakılmaması gibi sebepler dolayısıyla hac ibadetinin genel itibarıyla bireyselleştiği gözlemlenmiştir. Bu anlamda Türkiye’de hac uzun bir süre bireysel imkânlar üzerinden ve çoğu kere kaçak yollarla gerçekleşmiştir. Ancak bununla birlikte tek partili yıllar da dâhil olmak üzere Cumhuriyet döneminde resmi bir hac yasağı kararı alınmadığının da ifade edilmesi gerekir.

Çok partili yaşama geçilmesinden sonra yaşanan politika değişiminin etkisiyle dinî alanın rahatlatılmasına ilişkin alınan kararlardan hac ibadeti de payına düşeni almıştır. Demokrat Parti’nin (DP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dönemi laiklik uygulamalarının daralttığı İslami alanın genişletilmesine ilişkin seçim vaatleri ve bunun kitleler üzerindeki etkisi dolayısıyla mevcut iktidar CHP bunun olası siyasi getirisini DP’ye bırakmak istememiş ve hacca gideceklere döviz tahsis kararı başta olmak üzere organize bir hac için çeşitli karar ve uygulamalara imza atmıştır. 1950 yılındaki iktidar değişikliği ile bunların kapsamı genişletilmiş ve bundan sonraki süreç aşamalı bir şekilde hacın devlet denetiminde bir organizasyona dönüşmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Hac ibadetinin tarihsel sürecinin Cumhuriyet dönemi henüz gerçek anlamda yazılmadığından alana ilişkin literatür oldukça yetersizdir. Dolayısıyla bu çalışma genel olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet ve Osmanlı arşivleri, dönem basını, meclis tutanakları gibi birincil kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın bundan sonra yapılacak Cumhuriyet dönemi hac uygulamaları ve araştırmalarına kaynak ve fikir sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Tahsisi, Hac, Hacın Organizasyonu, Salgın Hastalıklar, Türk Hacıları.

**PILGRIMAGE FROM TÜRKİYE IN THE PERIOD
1923-1960: POLICY, ORGANIZATION AND
PERCEPTION**

ABSTRACT

The general situation of pilgrimage in Türkiye between 1923 and 1960, the decision to allocate foreign currency to pilgrims after the transition to multi-party rule, its reflections in the press and parliament, and the difficulties faced by pilgrim candidates due to the lack of a general state organization for pilgrimage until 1953-1954 constitute the main scope of this study. In 1945, with the transition to multi-party life, the process of transforming the pilgrimage worship, which had been interrupted for various reasons until this period, into an organized state service with the effect that aspiring to power necessitated competition and addressing the demands of the people, and this was reflected in the political discourses and promises of the parties, is among the main topics of this study. While trying to evaluate the process, it is tried to emphasize that the organization of pilgrimage by the state could vary depending on many situations such as political, economic, commercial, international relations and epidemics. In this sense, it is tried to point out that both problematic areas such as the security of the pilgrimage routes left by the dissolution of the Ottoman Empire and new national and international balances constitute obstacles to an organized pilgrimage. When the ideological approaches, economic conditions and epidemics of the period of establishment and institutionalization were added to these obstacles, it was not possible to organize pilgrimage in Türkiye for a long period of time. In addition, in this period, it was observed that the pilgrimage was generally individualized due to reasons such as the absence of a state organization for pilgrimage and the lack of interest in collective practices such as seeing off or welcoming pilgrim candidates. In this sense, pilgrimage in Türkiye was performed for a long time through individual means and often illegally. However, it should also be noted that there was no official ban on pilgrimage during the Republican era, including the single-party years.

After the transition to multi-party life, with the effect of the policy change after the transition to multi-party life, hajj worship also received its share of the decisions taken to relax the religious sphere. Due to the electoral promises of the Democrat Party (DP) to expand the Islamic sphere, which had been narrowed by the Republican People's Party (CHP) era secularism practices, and the impact this had on the masses, the current ruling CHP did not want to leave the possible political benefits of this to the DP and signed various decisions and practices for an organized pilgrimage, including the decision to allocate foreign currency to those going on pilgrimage. In 1950, with the change of government, the scope of these decisions and practices was expanded and the following process gradually transformed hajj into an organization under state control.

Since the Republican period of the historical process of the pilgrimage has not yet been written in real terms, the literature on the field is quite insufficient. Therefore, this study is based on primary sources such as the Republican and Ottoman archives of the Presidency of State Archives, the Turkish Diplomatic Archives of the Presidency of Foreign Affairs, the press of the period, and parliamentary minutes. It is aimed that this study will provide sources and ideas for future pilgrimage studies in the Republican period.

Keywords: Currency Allocation, Hajj, Organization of Hajj, Epidemics, Turkish Pilgrims.

GİRİŞ

Hac; ekonomik, sıhhi ve akli açıdan gerekli şartları taşıyan her Müslüman'ın belirlenen zamanlarda Kâbe'yi ve Arafat'ı ziyaret etmesi ve bazı dinî görevleri yerine getirmesidir. Dinî bir vazife olmasının yanında siyasal, toplumsal, fiziksel, mekânsal bir tarafı da olan bu ibadetin organizasyonu dönemlere göre değişebilen belirli güçlükleri beraberinde getirmiştir. İslam toplumlarının dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış olması, sahip olunmayan ulaşım vasıtaları, yol emniyetinin bulunmaması, salgın hastalıklar, Bedevi saldırıları bu güçlüklerin bazılarıdır. Bunlara bağlı olarak Hicaz'a ulaşmak aylarca sürebilmektedir. Bu anlamda hem zaman, hem de mekân açısından hacı adaylarının Hicaz'a ulaşım sağ salim dönmeleri için gerekli güvenliğin sağlanması kolay bir iş olarak görünmemektedir¹. Osmanlı Devleti döneminde haccın organizasyonuna ilişkin önemli eserinde Suraiya Faroqhi, Anadolu ve Rumeli kasabalarının zengin kişileri için bile bu ciddi bir mali fedakârlık iken, mali durumu görece daha az veya kötü olanlar için ise hac yolculuğunun ölüm sebebi olabildiğini yazmaktadır. Yiyecek-içecek sıkıntısı, kuraklık ya da Bedevi saldırıları bu olası ölüm nedenlerinin bazılarıdır².

Osmanlı Devleti'nde haccın ve hac yollarının güvenliği meselesi³ halife padişahın imajı, hâkimiyeti ve siyasal sorumluluğu ile de doğrudan alakalı görülmüş ve önemsenmiştir⁴. Çünkü hac, bir farz ibadet olmasının yanında Müslümanlar nezdinde halife-padişahın meşruiyetinin de önemli bir aracı olarak görülmüştür. Bu anlamda padişahların her yıl hac için ciddi meblağlar sarfetmesi "Hadimü'l Haremyn-i Muhteremeyn" unvanlarının ve hükümran oldukları coğrafya ve toplumdaki meşruiyetiyle doğrudan alakalıydı⁵. Bu hali-

- 1 Murat Kargılı, ulaşım vasıtalarının yeterli olmadığı dönemlerdeki yaya, at ya da deve sırtlarında yapılan hac yolculuğunu "adeta hareket eden bir şehir" olarak tanımlamaktadır. Hareket halindeki bir "şehirin" finansman, güvenlik ve idaresini sağlamanın zorluğuna dikkat çekmek gerekir. Murat Kargılı, **Kutsal Yolculuk Hac, Kartpostallarla Hac Yolu**, Denizler Kitabevi, İstanbul 2014, s.5.
- 2 Suraiya Faroqhi, **Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 6.
- 3 Bu konuda bir çalışma için bk.: Faruk Doğan, "18. ve 19. Yüzyıllarda Şam – Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", **Tarih Okulu Dergisi, (TOD) S XV**, 2013, s. 127-157.
- 4 Hacı hilafet ve siyaset bağlamında ele alan bir çalışma için bk.: Betül Ayaz, **Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- 5 Faroqhi, **a.g.e.**, s. 8-9.

le Türkistan Müslümanlarının hacca gitmek için Rusya ve Safevi engelleri ile karşılaşması üzerine, halife-padişahın harekete geçmesi adeta bir zorunluluk halini almıştır. Don Volga Kanal Projesi, diğer birçok sebeple birlikte bölge hacılarının yol güzergâhını emniyet altına almayı da amaçlamaktaydı⁶.

Osmanlı padişahları nezdinde Hicaz Bölgesi'ndeki dinî yapıların imar ya da tadilatı da, dinî yaklaşımın yanı sıra imaj, hâkimiyet ve siyasal sorumluluk çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda bahsi geçen bölgede herhangi bir devlet ya da kişinin faaliyet yürütmesine sıcak bakılmamıştır. Çünkü burada yapılan herhangi bir imar faaliyeti, halife-padişahın kişisel dindarlığının bir göstergesi olmasının yanında, hâkimiyet ve siyasal konumlarının da ifadesiydi⁷. Bu anlamda Hindistan Racalarından Ali Han'ın Harem-i Şerif'in aydınlatılması için gönderdiği para bu iş için kullanılmayarak fakirlere dağıtılmıştır⁸. Zira halife-padişahın Hicaz bölgesinin bütün ihtiyaçlarını karşılama kudretine sahip olduğunun ispatı önemli görülmekteydi. Bu hâkimiyet anlayışının sürdürülebilir olması için Osmanlı padişahları, savaş koşullarında dahi bu işi ihmal etmemiştir.

Ancak 1800'lü yılların başından itibaren devletin yaşadığı askerî ve ekonomik güç kaybına İngiltere başta olmak üzere Rusya, Hollanda, Fransa gibi devletlerin faaliyet ve propagandasına Vahhabi tehlikesi de eklenince, hac yollarının güvenliğini sağlamak zorlaşmış ve hatta bazen bu yollar kapanmıştır⁹. İlerleyen süreçte Hicaz güzergâhının ve son kertede Hicaz Bölgesi'nin elden çıkmasından sonra haccın organizasyonu artık çok daha zorlaşmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde son hac kafilesi ve surre gönderimi 1917'de Şam'dan geri dönmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesindeki hâkimiyetini kaybetmesine ek olarak, devam eden İngiliz hâkimiyeti ve propagandası ve buna bağlı olarak Arapların tutumu ile hacca gitmek neredeyse imkânsız bir hale gelmiştir¹⁰.

6 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", (Çevrimiçi) <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/887/tur>. (Erişim: 27.01.2023).

7 Faroqhi, a.g.e., s. 6-7.

8 Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 194.

9 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, (İstanbul 1996), s. 401-403.

10 Mehmet Bayyigit, **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 43-44.

1919 yılına gelindiğinde İngiltere, dünya Müslüman nüfusunun yarısından fazlasına hükmetmekteydi. Bu anlamda İngiltere ve tabii Fransa gibi diğer emperyal ülkeler için hacın güvenliğinin sağlanması, herhangi bir İslam bölgesinde kendilerine karşı olası bir isyan ya da karmaşanın bertarafı anlamına da gelmekteydi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yıllardır başarılı bir şekilde yürüttüğü hac organizasyonunu benzer bir başarı ile sürdürmek İngiltere açısından emperyal bir prestije de dönmüştür¹¹. Ancak bunun sürdürülebilir olması kuvvetli bir ekonomi ile ilgilidir ve I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere ekonomisinde görülen bozulma Hicaz için ayırdığı bütçenin azalmasına neden olmuştur. Bunun için İngiltere, Hicaz'ın kontrolü ve Şerif Hüseyin'in düzenli ve güvenli bir haccı organize etmek için ödediği 200 bin sterlinlik bütçeyi 1920 yılından itibaren 25 bine kadar düşürmüştür. Bu durum İngiltere'nin hac ve dolayısıyla Hicaz'la olan ilişkisinde bir geri çekilmeden ziyade ekonomik tablonun bir yansımasıydı. Bunun bir başka yansıması ise Şerif Hüseyin'in Bedevi kabilelerine yaptığı ödemenin sürdürülemez hale gelmesi ve nihayetinde hacın ve hac güzergâhının güvensizleşmesi şeklinde kendisini göstermiştir¹². Ayrıca İngiltere zamanla Şerif Hüseyin'in uygulama ve politikalarından duyduğu rahatsızlık nedeniyle onu siyasi bir yük olarak görmeye başlamıştır. Hac organizasyonundaki aksaklıklar ve daha önemlisi bölgedeki İngiliz-Fransız mandalarına karşı Şerif Hüseyin'in tutumu, Hicaz'daki güç dengesini bölgenin diğer bir aktörü olan İbn Suud lehine değiştirmiştir¹³. Bu durum beraberinde, 1925 yılından itibaren Hicaz bölgesinin İngiltere destekli İbn Suud taraftarlarına eline geçmesini getirmiştir.

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere hac, dinî bir ibadet olmasının yanında tarihin hiçbir döneminde siyasi ve ekonomik faaliyetlerden de arınmamıştır. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin son bulmasından sonra İngiltere başta olmak üzere diğer emperyal ülkelerin Müslüman sömürgeleri üzerindeki prestijine dönüşen bu ibadet ve onun organizasyonu özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti için farklı bir anlam kazanmış; Türkiye Hilafet üzerinden yapılan çağrı ve tartışmaları kendi iç işlerine müdahale olarak görmüştür. Cumhuriyet'in ilanı ve Hilafetin ilgası ile birlikte

11 John Slight, *The British Empire and the Hajj 1865-1956*, Harvard University Press, 2015, s. 230.

12 Slight, *a.g.e.*, s. 199.

13 Slight, *a.g.e.*, 222-223.

daha keskinleşen paradigma değişimi bu ibadetin siyasal etkilerinin dışında kalınması anlamına gelmiştir. Kaldı ki, İngiltere'nin etkisiyle Şerif Hüseyin hâkimiyetindeki Hicaz bölgesinde Türklere karşı düşmanca bir tavrın izlendiği ve Türklerin bu bölgede can ve mal güvenliklerinin olmadığı dönem belgelerinden de anlaşılmaktadır¹⁴.

1925 yılından itibaren Hicaz'da yaşanan İbn Suud hâkimiyetinin, Şerif Hüseyin dönemiyle kıyaslandığında Türkler açısından daha güvenli olduğu söylenebilir. Yeni dönemde Türkiye ile ilişkilerin daha normalleştiği, Şerif Hüseyin döneminde el konular malların iadesinin de olduğu bir süreç yürütülmüştür¹⁵. Yine İbn Suud'un talebi üzerine iki devlet arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. 1927 yılında esasları belirlenmekle birlikte 1930 yılında yürürlüğe giren dostluk anlaşmasında her ne kadar doğrudan hac ifadesine yer verilmese de, iki devlete ait vatandaşların birbirlerine yapacakları ziyarette, üçüncü bir devletin vatandaşından daha aşağı bir muamele yapılmayacağı taraflarca kabul edilmiştir¹⁶. Bu antlaşmalarla Türk hacı adayları için en azından Hicaz bölgesinde can ve mal güvenliği temin edilmiş olmakla birlikte, hac güzergâhında sorunların çözüldüğünü söylemek hala mümkün görünmemektedir¹⁷.

Her ne kadar İbn Suud yönetimi ile sorunlar giderilse de devam eden hac yollarının güvenliği meselesi, salgın hastalıklar, bu süreçte patlak veren 1929 ekonomik buhranı ve bunun Türkiye ekonomisine etkisi, doğrudan hac ile alakalı olmamakla birlikte yurtdışına çıkışı sınırlamayı amaçlayan 1935 Pasaport Kanunu ve son aşamada II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu genel durum bu süreçteki kısıtlı haccin çeşitli nedenlerini oluşturmaktadır¹⁸. Ancak II. Dünya

14 **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)**, 534, (İngiltere), 37679.151480.94, (13.03.1924).

15 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 260.748.5, (6.10.1926).

16 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 26.63.1, (20.11.1927).

17 Hac güzergâhının güvenliği meselesi sadece Türk hacılara özgü değildir. 1927 yılında Odesa'dan kalkan bir kafil ile hacca giden Musa Carullah Bigiyef, bazı bölgelerde Şerif Hüseyin ile İbn Suud taraftarları arasında ciddi çatışmaların yaşanmaya devam ettiğini aktarmaktadır. Musa Carullah Bigiyef, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2023, s. 85.

18 II. Dünya Savaşı yıllarında Fransa'nın kendi sömürge alanlarından (Fas, Tunus, Cezayir) aldığı bilgilerden insanların hacca gidemedikleri anlaşılmaktadır. Hac için tahsis edilmiş olan "Fawdah" adlı bir geminin güvenlik endişelerinden dolayı kullanılmadığı ifade

Savaşı'ndan sonra değişen dünya koşullarına ek olarak Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan değişim ve dönüşümler daha organize bir hacca yönelik çok önemli bir adımın atılmasıyla sonuçlanmış ve 1947 yılından itibaren hacca gidecekler için döviz tahsis kararı alınmıştır. Bu tarihe kadar genel itibariyle bireysel imkânlar ve çoğu kere kaçak yollarla gerçekleşen hac artık devlet denetiminde bir organizasyon sürecine girmiştir.

1947'de hacca gidecekler döviz tahsis kararı alınmasına kadar haccın gerek basında, gerekse mecliste bir mesele olarak ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1947 yılında hac için döviz kararı haberlerinin gazetelerde yer alması üzerine Cumhuriyet neslinin “afalladığını” yazmaktadır. Çünkü herhangi bir ders kitabında, gazete ya da dergide hacca ilişkin bir haber görmeyen genç neslin, hac için hükûmetin döviz dağıttığı haberleri karşısında şaşırıldığını aktarmaktadır¹⁹. Dolayısıyla bu çalışma genel itibariyle 1923-1960 arasında Türkiye'nin hac tarihine odaklansa da belge ve bilgi yoğunluğu nedeniyle daha çok, çok partili hayat ve sonraki süreçte yoğunlaşmaktadır. Ancak bu dönemde basın ve meclisin gündeminde haccın daha fazla yer almasının da etkisiyle sürecin arka planına yani Cumhuriyet'in ilk dönem uygulama ve yaklaşımlarına dair fikir sahibi olmak da mümkün hale gelebilmiştir. Bu noktada ifade edilmelidir ki, Türkiye'de genel itibariyle organize bir hacdan bahsedilemeyen 1923-1947 arasındaki kopukluktan dolayı buna ilişkin devlet kaydı bulmakta zordur. Ayrıca Hicaz'a ulaşma şekillerinin çeşitliliği ve bunun resmi bir makam üzerinden yapılmaması hacıların sayısının belirlenmesini de oldukça zorlaştırmaktadır. Aslında bu durum, çalışmanın kapsamına giren yılların neredeyse tamamı için söz konusudur. Örneğin 1952 yılında hacca giden kişi sayısını İçişleri Bakanlığı, verdiği pasaport üzerinden hesaplamaya çalışırken, Ziraat Bankası'nın hesabı dağıttığı dolar üzerinden. Kaçak gidişler hariç olmak üzere ilgili bakanlığın verdiği rakama göre 11.431 kişi, Ziraat bankası verilerine göre 8.500 kişi hacca gitmiştir²⁰.

edilmiştir. Belgede ayrıca, 1941 senesinde Türkiye'den hacca giden kimsenin olmadığını, Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi tarafından rapor edildiğine de yer verilmiştir. (DBTDA), 525 (Fransa), 37969-154143-20, (08.06.1942).

19 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler, **İş Mecmuası**, C XIV, S 86, İstanbul 1948, s. 210.

20 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 96-97.

Yaklaşık 40 yıllık bir süreçte organize bir hacdan bahsedilemeyeşinin de etkisiyle döneme ilişkin bir literatür eksikliğinden de söz etmek gerekmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de hacca ilişkin kaleme alınan eserler ya bu ibadetin dinî boyutuna ilişkin ya da genelde sosyologların özelde ise din sosyologlarının kendi disiplinlerine uygun olarak yazdıklarından oluşmaktadır. Ancak doğrudan bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte Cumhuriyet’in hac tarihine ve yaklaşımlarına farklı seviyelerde temas eden birkaç çalışmanın varlığından söz edilebilir. Örneğin Mehmet Bayyigit tarafından kaleme alınan “Sosyo-Kültürel Yönleriyle Hac Olayı” adlı eser genel itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) haccı organize etmeye başladığı 1979 yılından itibaren Türkiye’de hac istatistiklerini, hacdan önce ve sonraki din merkezli gündelik yaşamı Konya örneği üzerinden açıklamaya yöneliktir. Eserin 47-52 sayfa aralığında “Cumhuriyet Dönemi” başlığı altında çalışmamızın kapsamına denk gelen bazı konulara genel bilgi seviyesinde temas edilerek sonraki süreçlere ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Yazar bu kısımda Türkiye’de uzunca bir süre hacca gidilemeyeşin en önemli nedeni olarak bizim tespitlerimize de uygun olarak salgın hastalık, yol emniyeti ve döviz yokluğunu göstermiştir²¹.

Çalışmamızla ilgili bir diğer kaynak, 7-9 Temmuz 2006 tarihinde düzenlenen Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu’nda dönemin Diyanet İşleri Hac Dairesi Başkanı Seyfeddin Ersoy tarafından kaleme alınmıştır. “Dünü ve Bugünü ile Türkiye’de Hac Organizasyonu” başlıklı tebliğin 36 ve 37. sayfalarında çalışmamızın kapsamına giren konulara ana hatlar üzerinden temas edilmiştir. Bu tebliğ genel itibariyle İslam öncesi dönemden 2000’li yıllara kadar haccın organizasyonuna ilişkin genel hatlar üzerinden bilgi vermeyi amaçlayan bir çalışma görünümündedir. Özet bilgiler üzerinden Türkiye öncesi ve sonrası hac organizasyonuna ilişkin fikir sahibi olunmasına katkı sağlamakla birlikte çalışmamızın kapsamına giren yıl aralığına ilişkin çok az şey söylemektedir²².

Bu çalışma Türkiye’deki hac tarihinin çeşitli yönlerini ele alan kapsamlı araştırmaların azlığı nedeniyle, literatür incelemesi yapmaktan ve bu inceleme içerisinde kendisine yer bulmaktan ziyade, Türkiye’nin henüz tam anlamıyla

21 Bayyigit, *a.g.e.*, s. 47-49.

22 Seyfeddin Ersoy, “Dünü ve Bugünü İle Türkiye’de Hac Organizasyonu”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 27-47.

yazılmamış hac tarihine mütevazı bir katkı sunma iddiasındadır. Bu haliyle bu çalışma arşiv kaynakları, basın haberleri, meclis tutanakları üzerinden yazılmaya çalışılmıştır. Ancak konuya ilişkin arşiv belgelerinin azlığı kadar, konunun anlaşılmasına doğrudan etki edecek İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü arşivlerinin açık olmaması ya da Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde birçok ülke fonu açılmış olmasına rağmen hac güzergâhının önemli bir uğrak noktası olan Mısır fonunun henüz açılmaması gibi durumlar sürece ya da döneme ilişkin bazı kopukluk ya da eksikliklere sebebiyet verebilmektedir.

I. Cumhuriyet Halk Partisi İktidarında Hac

Türkiye Cumhuriyeti uzun ve sürekli bir savaşın ardından Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine kurulmuş bir ulus devlettir. Bu yeni devlet ve onun kurucu kadrosu, Osmanlı Devleti'nden önemli izler taşımakla birlikte siyasi, iktisadi, dinî, ideolojik açıdan farklı öncelikleri olan bir dünya görüşüne de sahiptir. Bu önceliklerle de alakalı olarak kurucu kadronun hac ibadetine dair yaklaşımları, Osmanlı Devleti pratiğinden farklılıklar göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde hac, dünya Müslümanları nezdinde halife-padişahın meşruiyetini sağlamanın önemli bir aracı olarak görülürken, Türkiye Cumhuriyeti'nde özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonra böyle bir meşruluk arayışının ya da kaygının gözetilmesi anlamsızlaşmıştır. Ayrıca Hilafetin, Osmanlı padişahlarına yüklediği siyasi sorumluluğun Cumhuriyet'in kurucu kadrosu tarafından sahiplenilmemesi de bu noktada anlamlıdır. Bununla birlikte topyekûn Batılılaşmanın bir devlet politikası olarak uygulandığı Cumhuriyet döneminde, hac üzerinden Doğu ve İslam topluluklarıyla kurulacak bir temasın inkılaplar açısından tehlikeli olabileceği noktasından hareket edildiği de söylenebilir. Bu hareket noktasındaki kaygının haccın, meclisin ve dolayısıyla basının gündemine geldiği çok partili dönemdeki yansımalarıyla değerlendirildiğinde devam ettiği görülmektedir. Dönem basınına bu bağlamda bakıldığında hacca giden insan sayısının ve bu anlamda İslam dünyasıyla temasın artması ile inkılaplara bağlılık arasında bir ilişkinin kurulduğu gözlemlenmektedir. Halil Nimetullah Öztürk, kaleme aldığı bir yazısında Arap propagandasına maruz kalan hacıların inkılaplara bakışta değişiklik yaşadığına vurgu yapmıştır. Öztürk'e göre, hacı adaylarına şapka takmanın küfür olduğu telkin edildiği için geri dönen hacıların çok azında şapka vardır. "Ve bu adamlar yalnız kendileri giymemekle kalmayacak; memleketlerinde, muhitlerinde oradan getirdikleri

yüksek otorite saydıkları geri fikirleri de yayacaklar, rejimimiz, inkılâbımız aleyhinde bulunacaklardır”²³. Bu yaklaşımın ise Türkiye’de çeşitli mezheplerin türemesine ve millî birliğin bozulmasına neden olacağı fikrini ileri sürmüştür. Yine Vatan Gazetesi’nde yer alan habere göre hacdan dönen ve kalabalık bir kitle tarafından karşılanan hacılar, Arapça tekbir getirerek inkılaplara karşı bir eylemde bulunmuşlardır²⁴.

İlaveten, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren laiklik merkezli bir politikanın uygulandığı bir sistem içerisinde, devlet himayesinde bir hac organizasyonuna mesafeli yaklaşımın olması da muhtemeldir. 1951 yılında Cumhuriyet Gazetesi’nde hacca ilişkin bir yazı kaleme alan Nadir Nadi, hacca gideceklerle döviz kolaylığı sağlamanın laiklik ile de uyuşmayacağı ve böyle bir hükûmetin klerikal (ruhani) sayılacağı görüşündedir²⁵.

Bahsi geçen yaklaşım ya da tercihlerle birlikte Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde organize bir hacdan bahsedilemeyeşin farklı sebepleri de vardır²⁶. Her şeyden önce Osmanlı Devleti’nde hacın organizasyonu, devletin kendi egemenlik alanı içerisinde gerçekleşmekteydi. Cumhuriyet döneminde ise bir hacı adayı kendi toprakları dışında ve farklı devletlerin yasal düzenlemeleri ve uygulamaları çerçevesinde hareket etmek zorundadır. İlaveten, eski hac güzergâhı olan Suriye, Ürdün, Irak, bölgeleri artık manda himayesinde bulunduğundan Türk hacılar için güvenli bir yol imkânı sunmuyordu. Mısır üzerin-

23 Nimetullah Öztürk, “Haccın Devlete Verdiği Vazifeler”, **Yeni Gazete**, 9 Ekim 1948, s.3. Hac ile şapka arasında bir ilişkiye 1927 yılındaki İslam Konferansı’nda Hicaz Kralı İbn Suud’un ifadeleri örnek olarak verilebilir. Dışişleri Bakanlığından Başbakanlığa gönderilen bir yazıda konferansın açılış konuşmasından sonra Türklerin ve Mustafa Kemal Paşa’nın gündeme gelmesi ve Türklerin şapka uygulamasına geçtiğinin ifade edilmesi üzerine İbn Suud’un üç defa “estağfurullah” diyerek “dünyanın son günlerindeyiz” dediği aktarılmıştır. Hicaz bölgesinde şapkaya olan bu yaklaşımın Hicaza giden hacılara yansdığı söylenebilir. **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 260.748.7, (14.06.1927).

24 “Arapça Tekbir Getiren Hacılar”, **Vatan**, 8 Kasım 1949, s.3.

25 Nadir Nadi, “Hacılara İzin Yok”, **Cumhuriyet**, 21.07.1951, s.1. Nadir Nadi, döviz tahsisi konusunda hacılara öncelik sağlandığını düşünürken aynı dönemde bunun tam tersi olduğu da iddia edilmektedir. Sebilürreşad’da “Hac Yasak Edilebilir Mi?” adıyla bir yazı kaleme alan Ömer Tunca dövizle bağlı birçok harcama kalemine değindikten sonra “Lüks ve fuzuli eşyalara her sene sarf edilen milyonlar çok gözükmüyor, bunlar da tasarruf düşünülüyor da senede bir defa hacca gidenler çok görülüyor” demektedir. Ömer Tunca, “Hac Yasak Edilebilir Mi?”, **Sebilürreşad**, C 1, S 15, s. 237.

26 Fikret Karaman, “Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 458-459.

den gitmenin ise ekonomik maliyeti fazlaydı. Ayrıca uzun savaş döneminde neredeyse bütün şirketleri iflas etmiş Türkiye, kara ya da deniz üzerinden Hicaz'a ulaşacak vasıtalara sahip değildi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle İngilizlerin desteğini alan Şerif Hüseyin'in isyanından sonra devlet himayesinde hac kafilesini düzenlemek artık çok da mümkün olmamıştır²⁷. Tüm bu sebepler ve tercihler dolayısıyla Türkiye'de 1947 yılına kadar resmî bir hac organizasyonu yoktur.

1947 yılına kadar resmî bir hac organizasyonu olmamakla birlikte, 1924 yılında bölgede Şerif Hüseyin'in etkinliğine son verilmesinden sonra, Mekke'de toplanan İslam Konferansı'na kayıtsız kalınmamıştır. Haccın ve Hicaz'ın güvenliğinin görüşüleceği bu konferansta "Reis-i Cumhur Hazretlerini temsil eylemek üzere" İstanbul mebusu Edip Servet (Tör) Bey görevlendirilmiştir²⁸. Ancak bu konferans tüm dünya Müslümanları için güvenli bir haccı temin etmeyi amaçlamaktan öte, Şerif Hüseyin sonrasında İbn Suud-Vahhabi iktidarının İngilizler açısından rasyonelleştirmeyi amaçlamıştır. Çünkü Vahhabilerin İslami yorumunun diğer Müslümanlar nezdinde yapacağı etki ve bunun İngiliz Müslüman sömürgeleri üzerindeki olası sonuçlarının bertarafı önemli bir hedef olarak görülmüştür²⁹. Aynı zamanda İbn Suud'un kendi iktidarını diğer dünya Müslümanlarına ve devletlerine kabul ettirmeyi de amaçlayan bu konferanslar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu anlamda 1926 yılında toplanması düşünülen bir konferans öncesinde Fransa Büyükelçiliği'nin Türkiye'ye ilettiği yazıya binaen Dışişleri Bakanlığı Delegasyonu, Cumhuriyet Hükümetinin söz konusu konferans için Hudutlar ve Sahiller Sağlık Hizmeti Müdürü Dr. Kilisli Rıfat (Kardam) Bey'i görevlendirdiğini bildirmiştir³⁰. 1929 yılındaki konferansta ise Türkiye'yi Kavak Tahaffuzhanesi³¹ Müdürü

27 Zekeriya Kurşun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Hac Politikaları", **Yeni Şafak Gazetesi**, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>, (Erişim: 17 Kasım 2021).

28 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 19.35.5, (25.05.1926).

29 Slight, **a.g.e.**, s. 231.

30 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**), HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhashlığı), 186/51-2, (13 Mayıs 1926). Bu ve diğer konferanslarda alınan kararlara ulaşılamamıştır. Ancak Musa Carullah Bigiyef'in yayınlanan hac hatıralarında 1926 konferansına ilişkin "kararların hiçbirini yürürlüğe girmediyse" ifadesine yer verilmiştir. Musa Carullah Bigiyef, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2023, s. 55.

31 Karantina merkezi.

Dr. Salahattin Bey temsil etmiştir³². Bu temsiller, Cumhuriyet hükûmetlerinin organizasyon şeklinde değilse bile bireysel hacca karşı olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki 1 Haziran 1927 tarihinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunda kabul edilen bir kararname ile hac zamanlarında bir Türk doktorunun Hicaz’da bulunması kabul edilmiştir. Bunun için Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiyatı Vekaleti Hıfzıssıhha mütehassıslarından Dr. Şerafettin Bey diplomatik bir pasaport ve altı İngiliz lirası yevmiye ile görevlendirilmiştir³³.

Görevlendirilen isimlerin görev tanımı ile haccın organizasyonunun önündeki engeller arasında bir bağlantı vardır: salgın hastalıklar. Bu noktada hac mevsiminin yaklaşması dolayısıyla Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü Fen Şubesi tarafından yayımlanan 11 Nisan 1926 tarihli tamime bakıldığında, hükûmetin bir hac organizasyonu olmadığı, ancak bireysel haccın sıhhi şartlarını belirlediği görülmektedir³⁴. Buna göre bireysel olarak Hicaz’a gidecek hacı adaylarının 14 Aralık 1912 tarihli Paris’te imzalanan ve Osmanlı Devleti’nin de taraf olduğu Mukavele-i Sıhhiyenin 89. maddesine³⁵ göre Hicaz gemilerine binebileceği ifade edilmiştir. Bu gibi hacılara kolaylık sağlamak üzere Mısır’ın ilan ettiği şartları³⁶ yerine getirmeleri için talep etmeleri durumunda sahil sıhhiye merkezlerince iki defa kolera aşısı yapılabileceği de belirtilmiştir. Türkiye’den bireysel olarak gidip gelen hacıların, dönüşlerinde Mısır’da sıhhiye tedbirlerine tabi tutulmuş iseler, limanlardan kendi ikametgâhlarına geçerken sahil sıhhiye memurları aracılığıyla detaylı kayıtlarının tutulması ve gidecekleri mahallin sıhhi müdüriyetlerine bildirilmesi istenilmiştir. Bu kişiler, mahalli sıhhiye heyetinin gerekli gördüğü süre boyunca kendi ikametgâhlarında gözetim altında tutulacaklardır. Mısır’da sıhhi tedbirlere tabi olmadıkları anlaşılanlar ise karantina merkezlerine sevk edileceklerdir³⁷.

32 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 1.11.35, (09.01.1929).

33 **BCA**, Fon Kodu: 20.18.1.1, Yer No: 24.35.4, (01.06.1927)

34 1927 yılında Suudi Arabistan makamları ile yapılan görüşmelerden sonra sağlık açısından bir sorun olmadığının ifadesi üzerine Türkiye hac için üç gemi tahsis etmiştir. Bigiyef, **a.g.e.**, s. 64.

35 89. Madde şu şekildedir: “Aralarında kamarada seyahat eden hacıların bulunabileceği alalade yolculardan maada gayri safi tonilatosunun yüzde biri nispetinden dun miktarda güvertede seyahat iden hüccac ırkab eyleyen sefine-i hacı gemisi add ve telakki edilmez”.

36 Mısır Sıhhiye Meclisi’nin ülkelerine uğrayacak hacılar için ilan ettiği şartlar için bk. **BOA**, HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı) 252/3-30 (18 Nisan 1926).

37 **BOA**, HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı), 186/51-2, (13 Mayıs 1926).

Sonraki yıllarda da salgın hastalıkların devam ettiği anlaşılmaktadır. 1938 yılında “Beynelmilel sıhî mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun lâyihası ve hariciye ve sıhhat ve içtimaî muavenet encümenleri mazbataları” hakkında alınan kararın gerekli sebepleri ana hatlarıyla şu şekildedir: Veba, kolera, sarıhumma gibi bulaşıcı hastalıkların deniz ve kara yollarıyla memleketler arasında yayılmasını önüne geçmek amacıyla 14 Kânunuevvel (Aralık) 1912 tarihinde Paris’te bir toplantı yapılmıştır. Osmanlı Devleti temsilcilerinin de bulunduğu bu toplantıda uluslararası sağlık sözleşmesi imzalanmıştır. Lozan Antlaşması’nın 100. maddesinin yedinci fıkrası ile bu durumun kayıt ve taahhüt altına alınmasıyla bu sözleşme Türkiye Cumhuriyeti için de bağlayıcı hale gelmiştir. 1912 tarihli bu sözleşme 1926 yılında yine Paris’te organize edilen bir toplantı ile elden geçirilerek güncellenmiştir. Bundan sonra Türkiye’nin 1926 tarihli sözleşmeyi dikkate alacağı ilgili sebepler layihasında belirtilmiştir. Benzer içerikli bir sözleşme 1938 yılında yeniden imzalanmış ve salgın hastalıklar, organize bir haccın önündeki engellerden biri olmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren organize bir haccın önündeki en önemli engellerden biri de ekonomidir³⁸. Çünkü döviz yokluğu bu dönemin en önemli problemlerinin başında gelmekteydi. Bu yokluk dolayısıyla yurt dışına çıkışlara sıcak bakılmamıştır. Bunun için 20 Kasım 1918 tarihli Pasaport Kanunu’nun 16. maddesi 21 Mayıs 1934 tarihinde değiştirilmiş ve bu değişiklikte birlikte 50 kuruş olan harç ücreti, 25 liraya çıkarılmıştır³⁹. Bu yüksek artışın sebebini Rona Aybay, yurt dışına çıkışı zorlaştırarak mevcut döviz sorununun daha da artmasının önüne geçmek olduğunu ifade etmektedir⁴⁰. Cumhuriyet dö-

38 Nadir Nadi’nin hacca harcanan para ile yetimlerin okutulacağı, hastaların bakılacağı üzerinden kurduğu ilişki Hürriyet Gazetesi’nde “hac ziyareti münasebetiyle geçen yıl kırk kadar şilep satın alabileceğimiz bir dövizin elden çıkması” olarak değerlendirilmiştir. “Hac Farızasının Affi Mümkün Olacak mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951, s.3. Hakkı Tarık Us da hac ile ülke ekonomisi arasında doğrudan bir ilişki kurarak, Hakkı Tarık Us, “Hac Farızası Müftülere Hiçbir Vazife Düşürmez mi?”, **Yeni Gazete**, 16 Eylül 1949, s.1. Yekta Ragıp Önen de hac ile milli ekonomi arasında ilişki kuran yazarlardandır. Yekta Ragıp Önen, “Hacılar ve Fakirler”, **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949, s.3.

39 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Dönem: 4, İçtima Sayısı: 3, C 22, Birleşim 54, (21 Mayıs 1934), s. 181; **T.C. Resmî Gazete**, Kanun No: 2437, S 2710 26.05.1934.

40 Rona Aybay, **Amerikan, İngiliz ve Türk Hukuk Sistemlerinde Yurt Dışına Çıkma ve Girme Özgürlüğü**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 127-128. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bk. Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 205-206.

neminin en kapsamlı Pasaport Kanunu'nun hazırlandığı 1938 yılında ise, benzer tavrın sürdürüldüğü görülmektedir. Kanuna dair encümen mazbatasında yurt dışına çıkışı zorlaştırmanın ana nedeni olarak döviz sorunu gösterilmiştir:

“Harice seyahatlerin mümkün mertebe tahdidi, döviz olarak hariçte sarfiyatta bulunacakların kati zaruret olmadıkça bu hareketlerine mâni olmak ve bilhassa döviz vaziyetini korumak maksadıyla memleketimizden hariç gideceklerden alınacak pasaport harçları eskisi gibi ipka edilmiştir”⁴¹.

Bu düzenleme doğrudan hacca ilişkin olmamakla birlikte, hacca gidilemeyeşin de en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Yurt dışına çıkışı kısıtlamayı amaçlayan 1938 düzenlemesinden kısa bir süre sonra patlak veren II. Dünya Savaşı yıllarında da hac organizasyonu hükümetin gündemine alınmamıştır. Ancak söz konusu savaşın demokratik devletler bloğu tarafından kazanılmasının da etkisiyle geçilen çok partili hayat, dinî alan da dâhil olmak üzere kısmi bir özgürlük havası estirmiştir⁴². Bu havanın hacca yansımada, Demokrat Parti'nin (DP) yurt gezilerinde hacca gideceklere döviz tahsisini bir seçim vaadi haline getirmesi de etkili olmuştur⁴³. Çünkü mevcut iktidar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), bu vadin gerçekleşmesini muhalefete bırakmak istememiştir. Dönemin siyasal ve ekonomik koşulları birlikte düşünüldüğünde bu kararın alınmasında, döviz bolluğundan kaynaklı bir durumdan ziyade, siyasal fayda temini daha belirgindir. Çünkü çok partili hayata geçilmesinden sonra dinî olan hemen her şey, belirli ölçülerde siyasileşmeye başlamıştır⁴⁴. Bu anlamda ilk olarak 1947 yılında dillendirilen döviz tahsisi, gerçek anlamda 1949 yılında gerçekleşse de, artık hacca gidiş-gelişler daha az engelle karşılaşmış ve bireysel imkânlarla bağlı olarak hacca gidişlerde de artış yaşanmıştır.

41 Pasaport kanunu lâiyhası ve Dâhiliye ve Muvakkat encümenler mazbataları (1/1050), **TBMMZC**, D. 5, İ.S. 3, C 26, B. 82, (28 Haziran 1938), s. 3.

42 Bu konuda bir değerlendirme için bk. Çetin Özek, **Türkiye’de Laiklik-Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 12-14.

43 **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 26.151.30, (06.08.1947).

44 İsmet İnönü'nün şu ifadeleri din-siyaset ilişkisi veya dinden, siyasi menfaat temini bağlamında önemlidir: “... Muhalefette veya iktidarda bulunanlar, kendisi şahsen geniş yürekli ve serbest fikirli olsa da din cereyanlarından istifade etmek imkânı bulursa, teşkilatıyla, maiyetiyle siyasi bir menfaat olarak muvakkaten, belirli bir merhaleyi geçinceye kadar, şimdilik diye ondan istifadeye kalkar. Kültürü buna müsait bulunmayanların bile bu sakat meylini yenmek mümkün olmuyor. Siyasi hayatımızda bu hastalık içine başından beri girmişizdir ve nihayetine kadar bu hastalıktan kurtulamamışızdır”. **İsmet İnönü Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s. 466-467.

Türkiye’de hacca gideceklere döviz tahsisi kararının alınmasına giden süreçte Yazar Kadri Kemal Kop’un etkisinden söz edilebilir. Söz konusu kişinin “Irak veya Suriye bölgesinden” Kürtçe yayın yapan bir radyodan duyduklarını CHP Genel Sekreterliğine ve İçişleri Bakanlığına bildirmesi, döviz tahsisi sürecinin ilk işaretlerindedir. Zikredilen radyo yayınında Türkiye’den 1.500 civarında hacının bulunduğu ifade edilmesi üzerine harekete geçen Kop, bu sayının doğruluğunu tespit için Doğu ve Güney Doğu bölgesinde “aylarca” araştırma yaptığını ve buradan edindiği bilgileri genel merkeze yazmanın doğru olacağını belirtmiştir. Kop, bahsi geçen bölgelerde yaşayan insanların önemli bir kısmının “müteyyin” olduklarını ve küçük yaştan itibaren hacca gitmek için para biriktirdiklerini ve para tamam olduktan sonra hacca gitmenin yollarını aradıklarını ve Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren bu halin devam ettiğini ifade etmiştir. Kaçak yollarla yapılan bu hac sürecine, 1946 yılında eski Şer’iye Vekili Konyalı Hoca Vehbi’nin de dâhil olduğunu, “bir yolunu bulup” hacca gidip geldiğini belirtmiştir⁴⁵.

Kop, sahada yaptığı araştırmada, Rusların kendi hâkimiyetindeki Müslümanları uçakla hacca götürüp getirmesinin bölge halkı tarafından çok konuşulduğunu, “dinsiz” denilen Rusya’nın bile bunu yaparken Türkiye’de hükümetin bir girişiminin olmamasını eleştirdiklerini ifade etmiştir⁴⁶. Bu girişimin olmaması ya da hacca gitmeye ilişkin “mevcut güçlükler” dolayısıyla kaçak yollarla hacca giden insanların, ülkeden çıkıp Hicaz’a ulaşana kadar çok farklı kişi ya da yerlere para vermek, füzuli masraflara katlanmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir⁴⁷. Kop, bu sebepler dolayısıyla Türk hacı adaylarının çeşitli sorunlarla uğraşmak durumunda kaldıkları gibi⁴⁸ hac maliyetlerinin en az iki misline çıktığı tespitini yapmıştır. O’na göre hacı adaylarının yol boyunca

45 **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.30, (05.08.1947).

46 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da Türkiye’de hacca yeniden müsaade edilmesinde bir Rus etkisinden bahsetmektedir: “... Üç seneden beri Rusya’nın kendi elindeki müstemlekelerin Türk halkına hac müsaadesi vermesi, hatta bu işi bol para ve tayyare yolculuklarıyla kolaylaştırması da uzaktan tesir etmiş olabilir”. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler”, **İş Mecmuası**, C XIV, S 86, İstanbul 1948, s. 210.

47 Hacı adaylarının yol boyunca ve Hicaz bölgesinde karşılaştıkları güçlükler dönem dergi ve gazetelerine de yansımıştır. Talat Vasfi Öz, “Hac Hatıralarım”, **İslam’ın Nuru Dergisi**, Haziran 1951, C 1, S 2, s. 15-17; Hacı M. N. T. “En Kolay, En Ucuz, En Emin Yollarla Hacca Nasıl Gidilir?”, **Allah Yolu Dergisi**, 15 Ocak 1953, C 1, S 3, s. 53-54.

48 Bir örnek için bk.: Mustafa Necati Ak, **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak’ın Hac Günlüğü**, **Hac Yolunda**, Haz., Ömer Hakan Özalp, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 66-71.

karşılaştıkları güçlükler organize bir haccın yokluğundan kaynaklandığından, hacılar bunun faturasını mevcut iktidara kesmektedirler. Bu noktada oluşan tepkiye Rusya örneğinde de olduğu üzere farklı devletlerin propagandası da eklenince iktidara ve rejime olan tepkinin arttığına dikkat çekmektedir.

Kop'un bölgede yaptığı araştırma aynı zamanda bu dönemlerde hacca gidişler hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre hacca gidenlerin önemli bir kısmının kaçak yollarla gittiğini, pasaportla yurt dışına çıksalar bile bu pasaportların Hicaz'a değil Halep, Mısır, Irak, Lübnan gibi ülkelere alındığını ve bu ülkeler üzerinden hacca gittiklerini belirtmiştir. Yani bu dönemde hacca gidişler ikinci bir ülke üzerinden ve genelde ticari pasaportlarla yapılmıştır⁴⁹. Kop, parayı tamamlayan hacı adayların, Türkiye'de bu işi organize eden kişiler üzerinden bir yolunu bulduklarını ve bunun önlenmesinin çok mümkün olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla mevcut hükûmetin engelleyemediğini kendi lehine çevirmesinin daha doğru olacağı görüşündedir. Bu noktada vatandaşlara hacca gitmekte serbest oldukları ve kendilerine belirli miktarda döviz verileceğinin ilan edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca kaçak yollar üzerinden hacca gitmek isteyen insanların bunun bedelini bazen parası, bazen ise canı ile ödediklerini dile getirerek, hükûmetin bir vapur tahsisinin de doğru olacağı görüşünü iletmiştir. Bu yolla hem hacıların can ve mal güvenliğinin temin edileceğini, hem de farklı devletlerin Türkiye aleyhindeki propagandalarının önünün alınacağını ileri sürmüştür. Kop son olarak hükûmetin bu konuda atacağı adımın, bölge halkının sevgisini kazanmak için önemli olduğunu, kaldı ki DP'nin olası iktidarında bu işle alakalı vaatlerde bulduklarını ifade etmiştir⁵⁰.

Kop tarafından kaleme alınıp bahsi geçen yerlere gönderilen yazının, hükûmet kanadında bir hareketlenmeye sebep olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, ilgili belgedeki söylemlerden 1946 yılında kaleme alındığı anlaşılan bu yazının bir örneği 1947 yılında DİB'e de gönderilmiştir. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Başvekâlete gönderdiği tezkirede, hacca gidecekler döviz tahsis söyleminin ortaya çıkmasından sonra vatandaşların kendilerine gelerek resmî surette hacca gidilebilmesi hususunda hükûmet nez-

49 Benzer bir yaklaşım için bk., Kemal Güran, "Cumhuriyet Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 408.

50 **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.30, (05.08.1947).

dinde girişimde bulunulmasını talep ettiklerinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Akseki, Türkiye’de hacca gitmeyi sınırlayan resmî bir yasak olmadığını vurguladıklarını ifade etmekle birlikte kaçak yollarla yapılan hacı salgın hastalıklar, gereksiz döviz çıkışı ve hacı adaylarının karşılaştıkları güçlükler bağlamında ele almıştır. Akseki, ayrıca bir organizasyon yokluğuna dikkat çekerek, bundan kaynaklanan sebepler dolayısıyla hacı adaylarının normalin iki katı harcama yapmak zorunda kaldıklarına işaret etmiştir. Alınacak birkaç tedbirle hem gereksiz para çıkışını engellemek, hem de hacıların emniyet ve huzurunu sağlamanın mümkün olduğunu ifade etmiştir⁵¹. Akseki’nin bu ifadeleri çok partili hayatın görece özgürlükçü havası ve Rusya örneğinde olduğu gibi dış örneklerle birleşince hükûmet tarafından hacca gideceklere döviz temin edilmesi kararı alınmıştır.

Bu kararın alınmasından sonra 2.000 Türk Lirası karşılığında sterlin, mahalli para ve yol ücreti verilmesi planlanmıştır. Ayrıca bu iş için doğrudan Cidde seferi yapmak isteyen armatörlere Ulaştırma Bakanlığınca izin verilmiştir⁵². Ancak bu miktarın yetmeyeceğini düşünen hacı adaylarının yanlarında daha fazla para götürmeye çalıştıkları ve tespit edilenlerin tutuklandıkları gazetelelere yansımıştır⁵³. Hacı adaylarının fazla para götürme isteğinin, olası bir sorunla karşılaşmaları durumunda çözüm arayışıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, hükûmetin verdiği 2.000 liralık dövizin Mısır makamları ya da sarraflarınca değerinin çok altında sayıldığı ve bunun da hacıların parasız ve zor durumda bıraktığı gazetelelere yansıyan şikâyet mektuplarından. Bir gazete haberine göre 2.000 lira karşılığı İngiliz sterlini, Mısır parası ile değiştirilirken yaklaşık 667 lira zarar edilmektedir. Bu durum karşısında hacı adaylarının bir kısmı hem bu sorunların üstesinden gelmek, hem de ödemek zorunda kaldıkları ayakbastı, kolera paraları gibi masrafları telafi edebilmek için Mısır ve Arabistan’da tanıdıkları kişilerden para tedarik edip, karşılığını Türkiye’deki akrabalarına vermek gibi bir uygulamaya gitmişlerdir⁵⁴.

51 **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 26.151.30. (08.08.1947).

52 “Döviz almak için bir günde 100 kişi müracaat etti”, **Cumhuriyet**, 02 Eylül 1947, s. 2.

53 “Hacca Giderken Para Kaçırınlar Yakalandı”, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1947, s. 3; **Yeni Gazete**, 11 Eylül 1947, s. 4.

54 “Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor”, **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1947, s. 2.

Hac sırasında karşılaştıkları güçlükleri anlatan hacılar, özellikle Mısır ve Endonezya'nın kendi hacılarına çok iyi baktıklarını, aktarım ve konaklamaların belirli bir program dâhilinde olmasından dolayı huzurlu ve güvenli bir haccı Türk hacılardan iki katı daha ucuza yapabildiklerini dile getirmişlerdir. Örneğin bir hacı adayı, 1947 yılında yaklaşık 8.000 kişinin hacca gittiğini ve kişi başı asgari 2.500 lira para harcadığına göre toplamda 20 milyon civarında bir döviz çıkışından bahsetmiştir. Bu işin devlet organizasyonu ile yapılması durumunda 10 milyon civarında bir harcama ile bunun yapılabileceğini ifade etmiştir⁵⁵. Gazeteci Hakkı Süha Gezgin, hacı konu ettiği bir yazısında haccın organizasyona bağlanması ve devlet denizyollarının bazı vapurlarının bu işe tahsis edilmesinin hem fazla döviz sarfiyatının önüne geçmek, hem de hacıların güvenlik ve konforunun sağlanması için elzem olduğunu dile getirmiştir⁵⁶. Hacıların genel şikâyetleri ve bunun basına yansıyan halleri, organizasyon yokluğunun neden olduğu fazla döviz çıkışı ve çok partili hayatın siyasal beklentileri ile birleşince Türkiye'de daha organize bir hac süreci başlayacak ve devlet-hükûmet, haccın organizasyonunda daha fazla yer alacaktır.

Bir organizasyon yokluğu dolayısıyla bireysel imkânlarla yapılan haccın maliyetine soygun, ayakbasta parası, rüşvet gibi ilave harcamalar eklenince bazı hacı adayları geri dönmek için gerekli parayı bulamamıştır. Bunun üzerine alınan Bakanlar Kurulu kararı ile Türk vatandaşların gemilerle Türkiye'ye getirilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁷. Bu kararın alınmasının bir nedeni de, Mısır bölgesinde devam eden koleradır. Bundan dolayı, düzensiz şekilde ülkeye dönmeye çalışan hacıların, ülkede kolerayı yaymasının önüne geçmek için toplu ve kontrollü bir şekilde getirilmesi planlanmıştır. Bu anlamda sınırlardaki kordonların artırılması ve hacıların ülkeye girişlerden önce aşılması

55 "Mekke'den Gelen Hacılar Neler Anlatıyorlar", **Cumhuriyet**, 6 Kasım 1947. Organize bir haccın, döviz tasarrufu sağlayacağı dönem basınının ortak fikri gibidir. Örneğin Sebilürreşad'a göre bunun için bir Hac Cemiyetinin kurulması zaruridir. Merkezi İstanbul ya da Ankara olacak bu cemiyet her ilde bir şube açarak, her sene hacca gitmek isteyenleri birkaç ay önce belirleyerek bu iş belli bir sistematige oturabilir. Çünkü sayılar belli olunca nakil vasıtalarının temini, sıhhi imkânlar ile yeme-içme işlemlerinin temini daha kolay olacaktır. Hicaza bir heyet gönderilerek bölge hükûmeti ile yapılan görüşmeler sayesinde Türk hacılara gerekli kolaylığın sağlanacağı düşünülmektedir. Eşref Edip, "Hacca Giden Türk Gazetecileri", **Sebilürreşad**, C III, S 62, s. 182.

56 Hakkı Süha Gezgin, "Hac Mevsimine Girerken", **Yeni Gazete**, 3 Eylül 1948, s. 3.

57 **Vatan**, 18 Ekim 1947, s. 2.

öngörülmüştür⁵⁸. Ayrıca hacdan dönenler beş gün süreyle Urla Tahaffuzhanesi'nde karantinaya alınmıştır. İstanbul yolcuları ise gerekli karantina süresi için Tuzla'da bekletilmişlerdir⁵⁹. İlaveten hacıların sağlık durumlarının takibi için Bakırköy Akıl Hastanesi'nde 250 yataklı bir bölüm ayarlanmıştır⁶⁰. Bir başka tedbir olarak hacıların getirdiği hurma ve zemzem suları ülkeye sokulmamış; ilaçlanarak denize dökülmüştür⁶¹. Bu süreçte bazı doktorlar koleranın ülkeye girişini engellemek için Mısır'daki kolera salgını bitene kadar hacıların ülkeye girişinin yasaklanmasını teklif etmiş, ancak bu teklif Sağlık Bakanı Behçet Uz tarafından kabul edilmemiştir⁶². Bunun üzerine vapur kararı uygulanmış ve ilk vapur İzmir'den hareket etmiştir⁶³. Bunun yeterli olmaması üzerine daha fazla gemi bu işe tahsis edilmiştir.

Hacca müsaade edilmekle birlikte esaslı bir düzenleme olmamasının sıhhi birtakım sorunlara da neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu sorunların tekrarlanmasını engellemek adına 1948 yılı için seyyar bir hastanenin hacılara refakat etmesi, devlet tarafından belirlenen kabile başkanlarının denetiminde yine devletin belirlediği vasıtalarla gidip gelmeleri gibi çareler düşünülmüştür. Ancak ekonomik gerekçelerle bu düşünce hayata geçirilememiştir⁶⁴. 1947 yılında hac işleri genelde bu sorunlar etrafında devam ederken 1948 yılında kolera salgını dolayısıyla hac yeniden kısıtlanmıştır. Bu yıl için hacca gidenlere döviz verilmediği gibi, döviz talebi olmadan bölgeye gitmek isteyenlere pasaport da verilmemiştir⁶⁵. Pasaportsuz olarak gidenlerden tespit edilenler ise "pasaportsuz memalik-i ecnebiyeye gitme" suçundan yargılanmışlardır⁶⁶. 1949 yılına gelindiğinde ise kısmen daha organize bir hac sürecinden bahsedilebilir. Bu yıl için Cidde'ye sıhhi bir ekip gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Doktor, sağlık

58 "Hacıları geri getirmek için vapurlar gönderilemeyecek", **Akşam**, 17 Ekim 1947, s. 1.

59 "1085 hacı daha geldi, Aksu Vapuru Tuzla'da karantinaya gönderildi", **Akşam**, 23 Kasım 1947, s. 3.

60 "Hacdan Dönenlerin Durumu", **Cumhuriyet**, 5 Kasım 1947, s. 2.

61 "Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Dökülüyor", **Akşam**, 29 Kasım 1947, s. 1.

62 "Hacdan Döनेcekler Urla Tahaffuzhanesinde Karantina Bekleyecekler", **Akşam**, 29 Ekim 1947, s. 5.

63 "Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor", **Ulus**, 17 Ekim 1947, s. 3; **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C 8, B. 22, (25 Aralık 1947), s. 231.

64 "Hacılar İzin Verilmiyor", **Akşam**, 12 Eylül 1948, s. 1.

65 "Hacca Gitmek İsteyenlere Pasaport Verilmiyor", **Akşam**, 7 Eylül 1948, s. 3.

66 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Hac Meselesi Etrafında"... , **İş Mecmuası**, s. 210.

ve etüv⁶⁷ memurundan oluşan bu ekibin hacıların her türlü ilaç ve benzeri ihtiyaçlarını karşılaması ve olası bir salgının yayılmasını engellemeye çalışması planlanmıştır⁶⁸.

1949 hac süreci için bazı gazetelerde bu yıl da hacın salgın hastalık ve döviz yokluğu dolayısıyla yapılamayacağı ifade edilse de⁶⁹ Devlet Deniz Yolları, hacca gidecekler için vapur tahsis edildiğini açıklamıştır. Ayrıca özel vapur işletmeleri ve hava yolu ile hac için gerekli hazırlıklar yapıldığı belirtilmiştir⁷⁰. Kaldı ki, Hükûmetin herhangi bir dönemde toplumsal sağlığı koruyabilmek adına salgın hastalık gerekçesiyle hacı sınırlamaya yönelik kararı ve bu karara binaen döviz tahsisi yapmaması bireysel ve kaçak yollarla yapılan hacın önüne geçememiş, bu sınırlamalar karaborsadan döviz tedariki ile aşıl-maya çalışılmıştır⁷¹. Gazete haberlerinin geneline bakıldığında vatandaşların bir şekilde hacca gitmenin yolunu bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunda çeşitli sebeplere bağlı olarak uzun yıllar Türkiye’de hacca gidişin kısıtlı olmasının etkisinden söz edilebilir. Bu etkiyle ilintili olarak salgın hastalıklara ve döviz yokluğuna ve bundan dolayı hükûmetin aldığı kararlara rağmen hacca giden Türklerin sayısı artarak devam etmiştir. Örneğin 1949 yılı için Türkiye’den hacca gidenlerin sayısı yaklaşık 10.000’dir⁷². Bu sayıya hacca gayri-resmî olarak gidenlerin dâhil olmadığı düşünüldüğünde sayının çok daha fazla olması kuvvetle muhtemeldir.

II. Demokrat Parti İktidarında Hac

CHP iktidarında hacın organizasyonu için alınan kararların DP döneminde aşamalı olarak daha sistematik hale geldiği görülmektedir. Hem siyasal söylemler, hem de DP tabanının talebi dikkate alındığında bu dönemde hacın daha organize olması beklenen bir durumdur. Ancak bunun gerçek anlamda bir organizasyona dönüşmesi bu dönemde de hemen olmamıştır. Çünkü salgın hastalıkların devam etmesi bu dönemde de hacın kısıtlanmasının ana nedeni-

67 Yiyecekleri, nesnelere yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç.

68 “Hac Seferi”, **Vatan**, 18 Eylül 1949, s. 2.

69 “Hac Yolu Bu Yıl Kapalı”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1949, s. 3.

70 “Hicaz’a Gidecekler Gemi Tahsis Edilmiştir”, **Yeni Gazete**, 19 Eylül 1949, s. 2.

71 Yekta Ragıp Önen, “Hacılar ve Fakirler”, **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949, s. 3.

72 “Hacılar Dönmeye Başladı”, **Yeni Gazete**, 10 Ekim 1949, s. 1.

ni oluşturmuştur⁷³. Bu ise, düzenli bir hac organizasyonunun siyasi getirisine rağmen gelgitler şeklinde devam etmesine sebep olmuştur. Şöyle ki, dinin siyasetle iç içe geçtiği ve dinî talepleri merkeze koyan insanların siyasetin aktif bir unsuru olmaya başladığı bu dönemde, siyasal iktidarların dine ilişkin düzenlemeleri doğal olarak siyasi beklenti ve amaçlar da içermekteydi. Nitekim Ali Ulvi Kurucu “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı” adlı yazısında “... Şerefli bayrağımızı dalgalandırarak vatandaşların göğüslerini kabarta kabarta ifa edecek bir partiye muhakkak ki halk kütleleri dört elle sarılır”⁷⁴ diyerek bu düzenlemenin siyasi getirisine dikkat çekecektir.

Çok partili hayata geçmesiyle de ilintili olarak CHP iktidarının son dönemlerinde dinî alanın rahatlatılmasına ilişkin yapılan düzenlemeler bu bağlamda da ele alınabilir. Ancak daha önce de değinildiği üzere Türkiye’de hac meselesi sadece laiklik uygulamaları ve buna ilişkin yaklaşımlardan beslenmez. Belki bundan olacak DP iktidarı döneminde, CHP dönemi laiklik uygulamaları oldukça sert bir şekilde eleştirilmesine rağmen, hac uygulamasına ilişkin bir eleştiriye neredeyse rastlanmaz. Bu durum, DP’nin de, bunun sadece laiklik uygulamalarının neden olduğu bir kısıtlamadan kaynaklanmadığının farkında olduğu şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki, DP döneminde dinî ritüellerin yerine getirilmesi daha kolay ve görünür olmasına rağmen bu dönemde de hac ibadeti, salgın hastalıklar ve döviz yokluğu gibi sorunlar arasında gidip gelmiştir⁷⁵. Bu dönemde alınan bir kararda Yemen’in Suudi Arabistan sınırında görülen salgının kolera veya veba olup olmadığının anlaşılmasına kadar hac seferlerinin yasaklandığı belirtilmiştir⁷⁶.

73 1956 verilerine göre 1951 yılında salgın hastalık dolayısıyla hacca gidilememiştir. 1950: 6.195, 1951: Salgın dolayısıyla hac yok, 1952: 9549, 1953: 9854. 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 231.

74 Ali Ulvi Kurucu, “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı”, **Sebilürreşad**, C 1, S 23, s. 364.

75 DP döneminde hac ile döviz ya da ekonomik sorunlar arasındaki bağlantıya ilişkin Hürriyet Gazetesi’nde çıkan bir haber oldukça ilginçtir. Haberde, hac ziyareti münasebetiyle geçen yıl, kırk kadar şilep satın alabileceğimiz bir dövizin elden çıktığı ifade edilmiştir. “Bütün bunları göz önüne alan hükümet seyahat ve vicdan hürriyetini sekteye uğratmadan hacca gidenlerin sıhhatini ve millî geliri koruyacak bir yol aramaktadır. Bu konu etrafında Diyanet İşleri Başkanlığı ile de istişareler yapılmış ve Başkanlığın ilmî heyeti İslâm dininin memleketin yüksek menfaatleri karşısında Müslümanları hac farzasından affedip etmeyeceğini tetkike başlamıştır” “Hac Farzasının Affi Mümkün Olacak Mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951, s. 3.

76 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 126.58.5, (30.07.1951).

Hastalığın kontrol altına alınmasından sonra 7 Mart 1952 tarihinde alınan yeni bir kararla hac yasağı kaldırılmıştır⁷⁷. Ancak bu kararın çıkmasından kısa bir süre sonra benzer yasağın yeniden alındığı görülmektedir. Buna göre Suudi Arabistan'ın Assir bölgesinde baş gösteren veba salgını dolayısıyla, uluslararası kaidelere göre Arabistan temiz ilan edilene kadar hac seferlerinin durdurulduğu belirtilmiştir⁷⁸. Köylü gazetesinde yer alan habere göre DİB, bunu yerinde bir karar olarak görmüştür. Buna istinaden DİB, haccın sadece bir yıla ait bir ibadet olmadığını, salgın geçtikten sonra sağlığı ve ekonomisi yerinde olanların hacca gidebileceklerine dair bir açıklama yapmıştır⁷⁹. Konuyla alakalı gazetelere demeç veren Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, “Müslümanlık dini, hastalık olan yere gidilmemesini emreder. Esasen hac fevri değil ömridir. Gelecek yıllar içinde de hac ifa edilebileceğine göre, bu sene niyetlenip de gidemeyenlerin üzülmelerine mahal yoktur”⁸⁰ diyerek hükûmetin kararının yanında durduğunu göstermiştir. Ancak açıklamadan kısa bir süre sonra Suudi Arabistan, salgının geçtiğini duyurunca hacca ilişkin yasaklama kaldırılmış⁸¹ ve bahsi geçen yılda hac için resmî pasaport alanların sayısı 10.220 olmuştur⁸².

Yukarıda da ifade edildiği üzere DP dönemi, hac organizasyonları için kademeli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Burada, toplumsal talep ve beklentilerin karşılanması siyasi getirisine ek olarak DP'nin, haccın organize edilmesinin gerekliliği konusundaki genel tavrının da etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda DP'li milletvekillerinin hac sürecinin daha sorunsuz gerçekleşmesini sağlamak için konuyu meclisin gündemine getirdiği ve bunun için birtakım öneriler verdiği görülmektedir. Örneğin hava yolu ile gidecek hacı adaylarından gidiş dönüş parası peşin alınmasına rağmen, dönüşlerde sorun

77 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 128.20.12, (7.3.1952).

78 **BCA**, Fon Kodu: 301.18.1.2, Yer No: 129.50.5, (14.07.1952).

79 “Hac Farzı Bu Yıl İçin Geri Bırakıldı”, **Köylü Gazetesi**, 25 Temmuz 1952, s. 5.

80 “Hac Hakkında Diyanet İşleri Reisi Ne Diyor”, **Hürriyet**, 16 Temmuz 1952, s. 1.

81 **Köylü Gazetesi**, 08.08.1952, s. 3, “Hac için İzin Çıkması Bekleniyor”, **Milliyet**, 6 Ağustos 1952, s. 1.

82 **Köylü Gazetesi**, 5 Eylül 1952, s. 1. Suudi makamları herhangi bir salgın olmadığına dair bir açıklama yapmış olmalarına rağmen dönüşte birçok gemi kolera, tifüs, dizanteri hastalıkları dolayısıyla karantinaya alınmak zorunda kalmıştır. “Hacılar Arasında Kolera”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, s. 1.

yaşanması ve hacıların uzun süre Cidde'de beklemek zorunda kalması üzerine DP Konya Milletvekili A. Fahri Ağaoğlu, hac seferlerinde havayollarında görülen aksaklıkların çözümü için Ulaştırma Bakanlığının ne düşündüğüne dair 16 Ocak 1951 tarihinde bir soru önergesi vermiştir. Verilen cevapta 1951 yılı hac döneminde isteyen hacı adaylarının devlet havayolları ile doğrudan Cidde'ye götürülüp getirilmesi için gerekli hazırlıkların yapıldığı ifade edilmiştir⁸³.

DP Tekirdağ Milletvekili Zeki Erataman (Tekirdağ) konuya ilişkin olarak Dışişleri Bakanının harekete geçip, Türkiye'den giden hacılar için gerekli kolaylığın sağlanması adına Suudi Arabistan ile bir antlaşma yapılmasını istemiştir. Erataman ayrıca, ciddi döviz kayıplarının yaşanmaması için hacı adaylarının sağlık, iye, ulaşım işlerinin belirli bir düzenlemeye tabi tutulması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, hac meselesinin siyasi, iktisadi, ticari açılardan ele aldıklarını ve bu işin düzenlenmesi için bakanlıklar arası bir komisyon kurulmasına yönelik birtakım hazırlıklar içinde olduklarını belirtmiştir⁸⁴.

DP döneminde, CHP'li vekiller de hac sürecine ve bu alanda yaşanan sorunlara kayıtsız kalmamıştır. CHP Kırşehir Milletvekili Halil Sezai Erkut, 10 Aralık 1952 tarihinde vermiş olduğu bir önergede hacca giden vatandaş sayısını ve ne kadar döviz verildiğini, verilen dövizin ihtiyacı karşılamaması üzerine bu ihtiyaçların karaborsadan karşılandığına dair söylentilerin gerçek olup olmadığını, gidenlerin bir kısmının geri dönmek için vesait bulamaması dolayısıyla hükümetin ne gibi tedbirler aldığını, bölgedeki hariciye memurlarının bu vatandaşlarla ilgilenmeme sebebini sormuştur. Önergeye Devlet Bakanı Muammer Alakant tarafından verilen cevapta 4 Ağustos 1952 tarih ve 3/15304 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile hacca gidecek vatandaşlar için dövizlerin Ziraat Bankası tarafından satıldığı ifade edilmiştir. Bir önceki yıl her hacı adayı için 120 Sterlin verilmiş olmasına rağmen Suudi Arabistan'ın 19.5 sterlin tutarındaki ayakbasta parasını almaktan vazgeçmesi üzerine, bu yıl için her hacı adayına 100 Sterlin verildiği dile getirilmiştir. Ziraat Bankası'nın bu iş için sattığı döviz miktarının 847.562 sterlin olması dikkate alındığında hacı

83 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C 5, B. 42, (12 Şubat 1951), s. 142.

84 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 1, C 5, B. 50, (24 Şubat 1951), s. 695-698.

adayı sayının 8.500 civarı olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca kara-borsa üzerinden Türkiye’den çok fazla dövizin çıkarıldığına dair söylentilerin “kambiyo murakabe mercileri” tarafından doğrulanmadığı aktarılmıştır⁸⁵.

Erkut’un önergesinde, hacı adaylarının karşılaştığı sorunlar üzerine hükûmetin ne gibi önlemler aldığına dair verilen yanıt, genel itibarıyla organize bir hacca giden süreci de yansıtmaktadır. Buna göre 1951 yılında, hac mevsiminde tatbik olunacak esasların belirlenmesi için Dışişleri, İçişleri, Maliye, Ekonomi, Ulaştırma, Gümrük, Sağlık bakanlıkları temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanmıştır. Söz konusu komisyon, daha önce hacıların karşılaşmış olduğu mevcut sorunları da dikkate alarak bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre, daha önceki yıllarda organizasyon olmadan yapılan hac işlerinde görüldüğü üzere, az parayla bölgeye gidip sonra zor durumda kalınca dilenmek suretiyle Türkiye’nin aleyhine bir propagandaya malzeme verildiğinden, yeterli parası olmayanlara pasaport verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Burada hac farızasının yerine getirilmesinin ekonomik durumla doğrudan alakalı olduğuna dikkat çekilerek durumu iyi olmayanların hacca gitmelerinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca kara ve deniz yolu ile ulaşım noktasındaki sorunlar dile getirilerek en güvenli yolun hava yolu olduğuna değinilmiştir. Ancak, Devlet Havayolunun hac tarifesini diğer firmalarla rekabet edecek şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca yolculuk sırasında hacı adaylarından çeşitli gerekçelerle haksız para taleplerinin önüne geçebilmek için gerekli yasal sürecin işletilmesi istenmiştir.

Hacı adaylarının dönüşlerde yaşadığı sorunlar dikkate alınarak biletlerin gidiş dönüş şeklinde olmasının zorunluluğu ifade edilen bir başka husustur. Buna rağmen deniz yolunu tercih eden hacı adaylarının önceki yıllara ait sorunların benzerini yaşamasının önüne geçebilmek için, 1926 yılındaki Paris Sağlık Mukavelenesi’ne göre hacı nakline tahsis edilen gemilerde bulunması şart

85 Aynı önergeye İçişleri Bakanlığının vermiş olduğu yanıtta rakamlar şu şekildedir: Pasaport almak suretiyle hacca gidenler 10.056 erkek, 1.375 kadın olmak üzere toplam 11.431 kişidir. Bunlardan 272’si erkek, 77’si kadın olmak üzere 349 kişi Hicaz’da vefat etmiştir. Geri kalan 11.082 kişi memlekete dönmüştür. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 93-95. Hacca giden gelen sayılarına ilişkin veriler farklı birim ya da basın kaynaklarında farklılık göstermektedir. Bu farklılığın sebebi, haccın organizasyonu ile doğrudan ilgilenen bir birim ya da kurumun olmaması ve her birimin kendi elindeki istatistikleri açıklamasından kaynaklanmaktadır. Buradaki verilerin birbirinden farklı olmasının bir nedeni de, resmi yollarla hacca gidenlere ek olarak kaçak yollarla hacca gidenlerin olmasıyla da alakalıdır.

kılınan koşulların sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca hac için pasaport almak şartlarını taşımayan kişilerin⁸⁶ kaçak yollarla hacca gitmesini ve bu yolla döviz kaçırmalarını engellemek için güney sınırlarına sıkı denetim getirilmesi uyarısı yapılmıştır⁸⁷. Komisyonunda tespit edilen durumların ve çözüm önerilerinin organize bir hacca dönüşmesi, zikredilen yılda gerçekleşme de bu süreçte birtakım adımlar atılmıştır. Örneğin, organizasyon eksikliği dolayısıyla hacı adaylarının hem yol güzergâhı hem de Hicaz bölgesinde oldukça kötü sağlık ve barınma koşulları altında haclarını yapmak durumunda kalmasının yarattığı sorunları çözmek için beş doktor ve on sağlık personeli bulunan 200 yataklı bir hastane teşkil edilmesi ve bu hastanenin Cidde, Mekke, Medine şehirlerinde faaliyet göstermesi planlanmıştır⁸⁸.

1951'de bir komisyon toplanması ve sonrasında bazı adımlar atılmasına rağmen Cumhuriyet Türkiye'sinde hacca gitme esas ve şartlarının belirlendiği ilk düzenleme 1954 yılındadır. Bu esasların belirlenmesinde İslami kaideler de dikkate alınmakla birlikte, çıkış noktalarından birinin devletin itibarı ile de ilişkilendirildiği görülmektedir. Çünkü organizasyon yokluğuna ek olarak, Türkiye'den Hicaz'a giden insanların genel itibarıyla yaşlı⁸⁹, hasta ve fakir kimselerden oluşması ve bunlara bağlı olarak gerçekleşen sorunlar ve ölümler, ilgili komisyon raporunda da belirtildiği üzere, Türkiye'nin imajı ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Dönem basımına bu bağlamda bakıldığında Türkiye'den hac farızasını yerine getirmek için giden hacı adaylarının önemli bir kısmının sakat, yaşlı ve fakir olduklarına yer verildiği görülmüştür. Öyle ki, 1953 yılı için hacca gitmek üzere bir üniversite bahçesinde toplanmış insanlar *İş Dergisi*'nde genel itibarıyla şu şekilde tasvir edilmektedir: Başta birer kasket, ayaklarında yemeni ya da lastik ayakkabı ve renkli yün çoraplar. Bazılarının yemeni ve lastikleri içinde yırtık çorapların dökülmüş ipleri, birkaçının ökçe etleri görünüyor. Dergide memleketin gerçek üreticileri olarak tanımlanan bu kişilerin genel itibarıyla yorgun, fakir ve hasta olduklarına de-

86 Pasaport alınması için gerekli şartlar için bk. **TBMMZC**, D.9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 92-93.

87 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 93-95.

88 "Hacılarımıza İzin Çıktı", **Köylü Gazetesi**, 15 Ağustos 1952, s. 6.

89 "Bir Müftünün Hatıraları" adlı eserinde 1954 yılında 32 yaşında hacca gittiğini anlatan Alasakal Müftü lakaplı Mustafa Efe, 2.000 kişilik hacı vapurunda kendisinden genç sadece bir kişi olduğunu belirtmektedir. **Bir Müftünün Hatıraları (Alasakal Müftü Mustafa Efe)**, Haz., Ahmet Efe, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013, s. 76.

ğınılmaktadır. Bunlarla yapılan konuşmada Niksar'dan (Tokat) gelen iki kişiden birinin gözlerinin görmediği, diğerinin ise sıtmalı olduğu ifade edilmektedir. Vakfikebir'den (Trabzon) gelenin ise hacca gitmek için borç para aldığını ve bunu “iftiharla” söylediğine yer verilmektedir. Burada toplanmış insanların genel itibariyle 60 yaşının üzerinde olduğu ve 45-50 yaş altında kimsenin olmadığı dile getirilmektedir. Dergi ayrıca, bu hacı adaylarının ortak noktasının “taşkın din sevgisi ve Peygamber muhabbeti” olduğunu belirtirken “sıhhati yerinde, parası bol” kişilerin hacca rağbet etmediğini de aktarmaktadır⁹⁰.

Hacı adaylarının ekonomik ve genel görünüm itibariyle iyi durumda olmaması meclisin de gündemindedir. 1954 yılında CHP Malatya Milletvekili Tevfik Ünsalan tarafından verilen önerge bu anlamda önemlidir. Ünsalan, kendisini bu önergeyi vermeye iten sebepler arasında hacıların genel bilgisizliğinin ve kılık kıyafetlerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. Buna göre hacıların önemli bir kısmının Hicaz'da yapılması gerekenler hakkında bilgisiz olduklarını ve hacı adayları içerisinde “acayip” kıyafetli insanlar olduğunu aktarmaktadır. Örneğin ayaklarında yün çorap, mest- lâstik, belinde kalın yün kuşak, sırtında ceket ve paltosuyla gidenler olduğunu dile getirmektedir⁹¹. Hacı adaylarının kıyafetlerinin uygun olmadığı, bu dönemin genel kabullerindedir. Örneğin DP Kayseri Milletvekili Mehmet Özdemir, ekonomik durumu iyi olmamakla birlikte altı yedi defadır hacca gidenler olduğunu ifade ederek, DİB'in hacı adaylarının mali ve sıhhi durumlarını kontrol etmesini ve durumları iyi olmayanların birden fazla hacca gitmelerinin engellenmesi gerektiğini ifade etmiştir⁹².

Ekonomik durumu iyi olmayan vatandaşların birden fazla hacca gitme talebi gereksiz döviz çıkışı olarak görülmüş ve bunu sınırlamanın bir yolu olarak daha önce hacca gidenlere yeniden döviz verilmemesi uygulaması getirilmiştir. Bu anlamda hac için döviz talebinde bulunan kişilerin, daha önce hacca gitmediğini yaşadığı bölgedeki ilgili birimlerden alınan evrakla ispatlaması istenmiştir⁹³. Bunun somut bir uygulamaya dönüşmesi 1 Temmuz 1955 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile gerçekleşmiş ve söz konusu kurulda Suudi Arabis-

90 “Hacılar ve Hacılarımız”, **İş Mecmuası**, C XIX, S 146, 1 Ekim 1953, s. 1.

91 Ünsalan, tarih vermemekle birlikte bu önergeyi 1954 yılı hac sürecinde verdiğini ancak yeni cevaplandırıldığını belirtmektedir. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C 8, B. 4, (21 Kasım 1955), s. 91-93.

92 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 547.

93 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 96.

tan'a gideceklere döviz tahsis ve tatbik edilecek esaslar karar altına alınmıştır. Buna göre asalet ya da vekâlet yoluyla daha önce hacca giden veya hacca gitme esasları taşımayanların pasaport ve döviz alamayacakları kayıt altına alınmıştır. Buna aykırı hareket edenlerin Türk parasının kıymetini koruma hakkındaki 1567 Sayılı Kanunun ilgili maddesi uyarınca cezalandırılması kararlaştırılmıştır⁹⁴.

Bu süreçte hacıların ve haccın genel durumuna ilişkin bir önerge de DP Burdur Milletvekili Mehmet Özbey tarafından verilmiştir. Özbey'in genel olarak, hacı adaylarının birçok sorunla karşılaşmalarından yola çıkarak hac organizasyonunun Kızılay'a verilmesini istediği önergesinde⁹⁵, bu konunun Başbakan Adnan Menderes tarafından yazılı olarak cevaplanması talep edilmiştir. Bu önergede yer verilen ifadeler hacıların karşılaşmış olduğu genel sorunları da özetler niteliktedir:

“Türkiye’den bu yıl hacca çok Türk vatandaşları gitmiştir. Bunların bir kısmı da teşkilatsızlık ve bakımsızlık yüzünden orada ölmüşler, birçoğu da buraya hasta olarak dönmüşlerdir. Hacılarımız gidip gelmelerde, taşınmalarda çok sıkıntı çekmişler şuraya buraya birçok lüzumsuz ve fuzuli masraf mecburiyetine sokulmuşlar, hatta oradaki nakliye uçak şirketleri bir hacıyı zamanında yetiştirmek için 250-300 lira kadar bahşiş ve rüşvet gibi paraları muhtelif kanallardan hacılardan fazla olarak almışlardır. Hulâsa hacılar her bakımdan büyük zahmet ve üzüntülerle bu dinî vazifelerini yapabilmüşlerdir. Huduttaki Hükûmet mümessilleri de bunlarla lâyıki veçhile alâkadar olamamışlardır. Her sene teamül olan bu hacca gitmek işi memleketimizde bir üzüntü mevzuudur. Her sene binlerce hacımız gider gelir ve birçok Türk vatandaşları tertipsizlik ve teşkilatsızlık yüzünden ölürlür. Bunlar için alınan tedbirlerin de nâ-kâfi olduğu meydandadır. Hiç olmazsa önümüzdeki senelerde bu hatalara düşmemek için Hükümetimizin bu vatandaşlarımızın hacca gitme işini Kızılay’a vermek suretiyle hem Kızılay’ı hem de vatandaşları faydalandırmak mümkün olacaktır. Bu hususta ne düşünülmektedir?”⁹⁶

94 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 139.57.20, (1.7.1955).

95 Farklı mecralarda haccın organizasyonunun DİB’e verilmesini önerenler olmuşsa da bunun gerçekleşmesi ancak 1979 yılında olmuştur. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 378.222.19, (26.04.1979).

96 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 22, B. 86, (22 Mayıs 1953), s. 374.

Önergeye Menderes tarafından verilen yazılı cevapta, özellikle teşkilâtsizlik dolayısıyla Türk hacılarının çektikleri sorunların giderilmesi amacıyla bakanlıklar arası bir komisyon kurulduğu ve bu komisyonun “Hac maksadıyla Suudi Arabistan’a gidecek olanların seyahatlerine müteallik esasları” belirlediği ifade edilmiştir. Bakanlar Kurulunun 6 Nisan 1953 tarih ve 4/531 sayılı kararname ile bazı esasların belirlendiği ve haccın bir organizasyona dönüştürülmeye çalışıldığı aktarılmıştır. Hacı adaylarının sağlık ve barınma sorunların çözümü için ilgili makam ve oluşumların iş birliği yapması kararlaştırılmıştır. Toplamda 23 maddeden oluşan esaslara göre hazırlanan kararnameyle hacılara ne şekilde ve hangi şartlarda pasaport verileceği, seyahat araçları ve bunların nitelikleri, sağlık sürecinin yürütülmesi gibi esaslar belirlenmiştir. Güvenlik sebepleri dolayısıyla kara yolundan ziyade deniz ve hava yolunun tercih edilmesinin gerektiğinin ifade edildiği esaslarda, hacı adaylarının bineceği vapurların gerekli koşulları sağlayıp sağlamadığı, belirlenen sayıdan fazla yolcu almanın yasaklandığı, belirlenen bilet fiyatları dışında herhangi bir paranın talep edilmemesi gibi durumların da kayıt altına alındığı aktarılmıştır. Tüm bunların Kızılay eliyle yürütülmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir⁹⁷.

Bakanlar Kurulunun, zikredilen kararname ile belirlediği esaslar, 1954 yılında bir talimatnameye dönüştürülmüş ve 1955 hac yılından itibaren uygulanmaya konmuştur⁹⁸. Talimatnameye göre 1955 yılı itibariyle hacca gitmek isteyen vatandaşların askerlikle alakası bulunmadığını, vergi borcu olmadığını, yurt dışına çıkmalarında siyasi ve adli bakımdan bir sakınca görülmediğini, hac sırasında ve dönünceye kadar hem kendisinin hem de geride kalan aile fertlerinin geçimlerini temin edecek paraya sahip olduklarını resmi evraklar üzerinden ispat etmesi şartı aranmıştır. Ayrıca döndükten sonra hacca gitmeden önceki hayat şartlarını sürdürebileceklerini mahallin en büyük mülki amirine ispat etmeleri de gerekmektedir. Bununla birlikte hacı adaylarının tam teşekküllü bir hastaneden heyet raporu ve gerekli aşıları olduklarına dair belge almaları da istenmektedir. 1955 yılı haccı için talimatnamede belirlenen şartları 29 Haziran akşamına kadar tamamlayan kişiler, yalnız Suudi Arabistan ile sınırlı olmak kaydıyla üç aylık bir pasaport ve gerekli döviz alabileceklerdir⁹⁹.

97 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 22, B. 86, (22 Mayıs 1953), s. 375-377.

98 Bu talimatname 1963 yılına kadar yürürlükte kaldı ve bu tarihte “Hac Amacıyla Suudi Arabistan’a Gidecek Olanların Seyahatlerine İlişkin Yönetmelik” yürürlüğe kondu. Bu düzenleme ile kara yolu yeniden serbest bırakıldı. Ersoy, **a.g.e.**, s. 27-47.

99 “Hacca Gitmek İçin Hiç Müracaat Yok”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1955, s. 1.

Belirtilen şartları tamamlayan hacı adaylarının yolculukları için de bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu anlamda güvenlik ve sağlık koşulları gerekçesiyle kara yolu üzerinden hac seferlerine müsaade edilmezken¹⁰⁰ hava ve deniz yollarına ilişkin ise bazı kıstaslar getirilmeye çalışılmıştır¹⁰¹. Örneğin gemi sahip ya da sorumlularının Süveyş Kanalı gibi yerler için ödenmesi gereken vergilerin hacı adaylarından talep etmesi yasaklanmıştır. Buna ilaveten kendisini tayfa olarak gösterip hacca gitmek isteyenlere de mani olunmaya çalışılmıştır. Bunun için hac seferi için yola çıkacak gemilerde mürettebat ve tayfa adedinin en son normal dış seferdekini üçte birinden fazla olmaması şartı getirilmiştir. Ayrıca özellikle dönüşlerde yaşanan sorunların önüne geçebilmek için, alınan biletlerin gidiş ve dönüş şeklinde alınması kuralı getirilmiştir. Ülkenin ve vatandaşların hakkında olumsuz bir propagandaya yer verilmesini engellemek için hacı adaylarının mevsime uygun temiz ve yamasız en az birtakım elbiseyle yeter miktarda temiz iç çamaşırı bulundurmaları şartı aranmıştır¹⁰².

Genel itibariyle hacı daha organize hale getirmek, hacıların genel kıyafetleri üzerinden Türkiye aleyhindeki propagandaları engellemek ve kaçak yollarla hacca gitmeyi sınırlayarak fazla döviz çıkışının önüne geçmek gibi gerekçelerle yapılan bu talimatnamenin yürürlüğe girmesinden sonra resmî yollarla hacca gidenlerin sayısında ciddi bir azalma olmuştur. Çünkü döneme sosyo-kültürel ve sosyoekonomik açılardan bakıldığında hacca gitmeyi tercih edenlerin önemli bir kısmının burada belirtilen şartları sağlayamayacağı söylenebilir. Bu durum rakamlara da yansımıştır. 1954 yılında 7.130 olan hacı sayısı 1955 yılında 2.693'e düşmüştür¹⁰³. Howard A. Reed'e göre buradaki düşüşün sebebinin hükûmetin yaklaşımında aranması gerekmektedir. Ona göre hükûmet, görünüşte sağlık sebepleriyle ancak hacıları "gerici Araplardan" uzak

100 Bu karar 1963 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile değiştirilerek kara yolu üzerinden hacca yeniden onay verilmiştir. Ahmet Onay, **Türkiye'nin Hac Organizasyonu**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 44.

101 Bu kıstasların getirilmesinde önceki süreçlerde karşılaşılan sorunlar dikkate alınmıştır. Örneğin 400 yolcu alacak şekilde hazırlanan Yakup adlı vapura 3.100 yolcu bindirilmiş ve bu halde vapur Süveyş'te beklemek zorunda kalınca hacılar arasında olaylar çıkmıştır. "Hacılar Arasında Kolera", **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, s. 1.

102 "Hac Seyahati Yeni Esaslara Bağlandı", **Milliyet**, 17 Haziran 1955, s. 1.

103 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 231. 1955 yılına kadar diğer rakamlar şu şekildedir: 1950: 6.195, 1951: Salgın dolayısıyla hac yok, 1952: 9549, 1953: 9854.

tutmak düşüncesiyle dış seyahatlere sıcak bakmamaktaydı¹⁰⁴. Ancak sürecin geneline bakıldığında Reed'in bu yaklaşımını destekleyen bir veriye ulaşmak zor görünmektedir. Kaldı ki, çok partili yaşam sürecinde Hürriyet Konar'ın deyimiyle “seccade oylarını keşfetmiş” bir partinin¹⁰⁵, böyle bir yaklaşımın oy tercihlerini etkileyeceğini hesaba katacağı da muhtemeldir. Dolayısıyla buradaki düzenleme, halkı “gerici Araplardan” uzak tutmaktan ziyade, hacın organize olması ve ekonomik durumu iyi olmayan vatandaşların gerek kılık kıyafet, gerekse barınma, sağlık, ulaşım noktalarında yaşadıkları sorunların ülke imajına¹⁰⁶ vereceği zarardan kaçınmak olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Son olarak, Uluslararası Sağlık Nizamnamesi'nde 1956 yılına yapılan düzenleme ile Hicaz'a gidip dönen hacıların sağlık kontrollerinden geçmelerine gerek olmadığını kararlaştırılmasından sonra¹⁰⁷ Türk hacı adayları için bu yolculuğun önündeki en önemli engel ekonomik hale gelmiştir. 1957 yılındaki altın ve döviz fiyatlarındaki yükseliş sterlin fiyatlarının artmasına neden olmuş ve hacılara 20 liradan satılan sterlin 22 liraya çıkarılmıştır¹⁰⁸. Zira hac, her şeyden önce ekonomik bir yükümlülüktür ve bu ibadetin yerine getirilmesinde ülke ekonomisinin genel durumu da çok belirleyicidir. Bu anlamda her ne kadar tam ayrıntıları verilmese de 1957, 1958 ve 1959 yıllarında eğitim, sıhhi, ticari ve hac gibi umumi sebeplerle yapılan yurt dışı seyahatler için tahsis edilen döviz miktarlarının her yıl azaldığı görülmektedir. Buna göre 1957'de 12.293.000 dolar olan miktar 1958'de 10.789.000 dolara ve 1959'da da 1.432.000 dolara kadar düşürülmüştür¹⁰⁹. Son söz olarak ülkede yaşanan ekonomik sorunlar hacı adaylarına döviz tahsis edilmesini güç hale getirmiş

104 Howard A. Reed, 1955, s. 96. Konuya ilişkin bir başka yaklaşım da CHP Malatya Milletvekili Tevfik Ünsalan tarafından yapıldı. Ona göre bu düzenlemenin sebebi, döviz sorunu dolayısıyla hacca gitmeyi zorlaştırmaktır. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C 8, B. 4, (21 Aralık 1955), s. 91-93.

105 Hürriyet Konar, “Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP'nin Laiklik Politikasındaki Değişim”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, S 125, Mayıs 1994, s. 38-42.

106 Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki müftülüklerle gönderdiği bir yazısında hac vazifesini ifa eden vatandaşların “pejmürde ve perişan” kıyafetleri ile “milli haysiyetimize” zarar verdiğinden bu konuda dikkatli olunmasını istemiştir. **BCA**, Fon Kodu: 51.33, Yer No: 4.31.13, (10.08.1950).

107 **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C 20, B. 83, (19 Haziran 1957), s. 5-6.

108 **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C 17, B. 42, (21 Şubat 1957), s. 374.

109 **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 704.

1923-1960 DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE'DEN HACCA GİTMEK:
POLİTİKA, ORGANİZASYON VE ALGI

olacak ki, 1960 yılında CHP Ankara Milletvekili Mehmet Ali Ceritoğlu hacca gideceklere döviz verilmesi hususunda hükümetin ne düşündüğünü yazılı olarak sormuştur¹¹⁰. Ancak 27 Mayıs Darbesi dolayısıyla bu soru cevapsız kalmıştır.

110 TBMMZC, D. 11, İ.S. 8, C 13, B. 60, (25 Nisan 1960), s. 245.

SONUÇ

Haccı diğer ibadetlerden ayıran en önemli özellik mali ve bedeni zorlukları birlikte barındırmasıdır. Türkiye hacıları açısından bu zorluğa farklı bir ülke topraklarına gitmek de eklenmektedir. Bu noktada her ne kadar bireysel bir ibadet olarak görünüyorsa da özellikle hac yolculuğunun güvenliği meselesi, yaşanan dönem ve coğrafyanın şartlarına göre de değişen, siyasal otoritelerle ilişkili bir ibadet şeklidir. Dolayısıyla bu ibadet, devlet gözetiminde toplumsal bir organizasyona ihtiyaç duymaktadır. Çünkü hac, Müslüman toplum ve devletlerin coğrafi ve siyasal yayılmışlığı dolayısıyla, iktisadi, diplomatik, siyasi ve salgın hastalıklar gibi farklı faktörlerin de etkisinde gerçekleşen bir ibadettir. Bu haliyle ifa edilişi ve organizasyonu zordur. Bu zorluk Cumhuriyet'in kuruluş ve kurumsallaşma koşulları itibariyle düşünüldüğünde daha güç bir tablo ortaya çıkarmıştır. Çünkü uzun bir savaşın ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, ekonomik, uluslararası ilişkiler, salgın hastalıklar gibi oldukça kapsamlı problemlerle uğraşması gerekmiştir.

Tüm bunlara rağmen haccın organizasyonu için uluslararası toplantılara kayıtsız kalınmaması, kurucu kadronun ya da laik rejimin ilkesel olarak bu ibadete karşı olmadığını göstergesidir. Hac için döviz tahsis kararının alındığı dönem ve koşullar, bu kararda siyasal beklentilerin öncelikli olduğunu gösterse de, kararın alındığı döneme kadar organize bir haccın önünde salgın hastalık, ekonomik ve siyasal alanlar açısından oldukça somut sorunlar olduğu görülmüştür. DP iktidarında haccı kısıtlamaya yönelik alınan kararlardaki salgın hastalık ve döviz sorunu gibi gerekçelerin CHP dönemi gerekçeleri ile benzerlik göstermesi, bunların siyasal iktidarların tercih ve politikalarından bağımsız olduğunu göstermektedir. Yakın zamanda yaşadığımız salgın sürecinde de görüldüğü üzere, devlet, vatandaşlarını salgının zararlarından korumak adına uluslararası kararlara da uygun olarak haccın ifası dâhil birçok kısıtlamaya gitmek durumunda kalabilmiştir. Bu kararlar dinî özgürlüklerin değil, toplumsal sağlığın korunmasını amaçlamıştır. Bunu dile getirirken CHP'nin özellikle tek partili yıllarında dinî alan ve özgürlüklerin kısıtlanmadığı iddia edilmemektedir. Ancak Türkiye'de laik sistemin oluşturulması aşamasında din genel itibariyle bireysel ve vicdani bir alan olarak görülüp, dinin alanı ya da iktidarı daraltılsa da, haccın uluslararası şartların sağlanmasını da gerektiren bir ibadet olduğu, bu anlamda hacca ilişkin sınırlamaların sadece laik sistemin inşası bağlamında ele alınamayacağını ifade etmeye çalışmaktayız.

Kaldı ki bu sınırlamalar, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin de ifade ettiği üzere, hiçbir dönemde haccın yasak edildiğine dair resmî bir karara dönüşmemiştir.

Salgın hastalık ve döviz sorununa ek olarak kurucu kadronun ideolojik yaklaşımlarıyla organize bir haccın uzun süreli yokluğu arasında da bir ilişki kurulabilir. Çünkü kurucu kadronun, Cumhuriyet'in en başından itibaren geleneksellikten kopuşu da bünyesinde barından bir modernleşmeyi takip etmesi, İslam devletlerinin genel itibariyle Batı etkisinde ve yönetiminde olmasından da dolayı bu devletlerle sağlıklı bir ilişki kurmanın güçlüğü ile birleşince bahsi geçen devletler ve toplumlarla ilişki oldukça düşük seviyede tutulmuştur. Bu anlamda erken Cumhuriyet döneminde toplumun ve siyasetin her alanıyla dönüştürülmeye çalışıldığı bir süreçte, hac aracılığıyla Müslüman ülke ve topluluklarıyla kurulacak temasların olası etkilerinden kaçınılması ile organize bir haccın yokluğu arasında da bağlantı kurulabilir. DP iktidarında haccan döneminin şapka takmayı reddetmesi örneğinde de görüldüğü üzere, inkılapların yerleştirilmeye ve bu anlamda toplumsal alanın dönüştürülmeye çalışıldığı bir süreçte yapılan bu tercihin, dönem siyaset ve yaklaşımlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir.

1945 yılında geçilen çok partili hayat ve bunun neticesinde halkın onayına duyulan ihtiyaç, birçok alanda olduğu gibi hac alanında da politika değişimini beraberinde getirmiştir. Çünkü bahsi geçen tarihle birlikte halkın talep ve beklentilerinin karşılanması iktidara gelmek veya mevcut iktidarı sürdürebilmek için adeta bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu durum Türk siyasal tarihinin kendi özneliği içerisinde değerlendirildiğinde, dinî olan her şeyin belirli ölçülerde siyasileşmesini getirmiştir. Çünkü DP'nin halkla temas ettiği noktalarda CHP dönemi laiklik uygulamalarının daralttığı İslami alanın genişletilmesine ilişkin vaatleri ve bu noktada hacca gideceklere döviz tahsis edeceğini ifade etmesi, bu ibadetin siyasetin gündemine alınmasının en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Zira haccın gündeme alındığı tarihte Cumhuriyet'in ilanı üzerinden 24 yıl geçmiştir ve bu zaman zarfında inkılapların toplumsal bünyede hayat bulduğu noktadan hareketle, İslam toplumlarıyla yeniden kurulacak bir temasın “daha az tehlikeli” olarak görülmüş olması muhtemeldir. Aksi takdirde olası bir iktidar kaybının bu “tehlikeli” durumla kıyaslandığında riske edilebilir olmadığı söylenebilir. Ayrıca uluslararası tabloda yaşanan değişimlerin Türkiye'deki siyasal tercihleri etkilediğine de temas etmek ge-

rekmetedir. Zira II. Dünya Savaşı'nın demokratik devletler bloğu tarafından kazanılması ve yükselen demokratik değerler, yine bu sürecin de etkisiyle Türkiye'de geçilen çok partili sistem, vatandaşın onay ve taleplerine daha duyarlı hale gelinmesini sağlamıştır. Son olarak ister siyasi kaygılarla olsun, isterse artık organize bir haccın inkılaplar açısından bir tehlike arz etmediği noktasından hareket edilmiş olsun, bu aşamadan sonra haccın organizasyona dönüşmesi için peyderpey yapılmış işler, Türkiye'de haccın gerçek bir organizasyona dönüşme sürecini başlatmıştır. Bu süreç 1979 yılında haccın organizasyonunun Diyanet İşleri Başkanlığına verilmesiyle birlikte daha da düzenli hale gelmiştir.

Bu çalışma literatür açısından oldukça eksik olan Cumhuriyet dönemi hac tarihine bir katkı sunma amacındadır. Cumhuriyet döneminde hac ve hacılara ilişkin çalışmalar genelde sosyologlar tarafından saha çalışmaları olarak yapılmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet döneminin geneline ilişkin uluslararası politikalarda yaşanan değişim ve gelişmeleri de dikkate alan kapsamlı ve müstakil bir hac tarihi araştırmasına ihtiyaç duyulduğu yadsınamaz. Özellikle Türkiye'nin dış politikada Orta Doğu ve İslam devletleri ile daha yakın temas kurduğu dönemlerin Türk hacılar açısından anlamı ya da karşılığı, Suudi Arabistan'ın hac için kota uygulamasına geçmesinden sonra Türkiye için belirlenen kotaların dış politika tercihleri ile olan ilişkisi ve bunu aşmak adına Türk Hükümetlerin faaliyetleri, siyasal iktidar değişikliğinin hac organizasyonu ve hacı sayısı arasındaki ilişkisi gibi bağlamlarla bir hac tarihi çalışması Türkiye'nin hac tarihini ortaya koymak için elzemdir.

KAYNAKÇA

Ak, Mustafa Necati, **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak'ın Hac Günlüğü, Hac Yolunda**, Haz., Ömer Hakan Özalp, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

“Arapça Tekbir Getiren Hacılar”, **Vatan**, 8 Kasım 1949.

Ayaz, Betül, **Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü İstanbul, 2014.

Aybay, Rona, “Amerikan, İngiliz ve Türk Hukuk Sistemlerinde Yurt Dışına Çıkma ve Girme Özgürlüğü”, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları**, Ankara 1975, s. 127-128.

Bayyigit, Mehmet, **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Bigiyef, Musa Carullah, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları,

Ankara 2023.

Bir Müftünün Hatıraları (Alasakal Müftü Mustafa Efe), Haz., Ahmet Efe, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), (İngiltere Fonu), 534/37679.151480.94.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), (Fransa Fonu), 525/37969-154143-20.

Doğan, Faruk, “18. Ve 19. Yüzyıllarda Şam – Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu”, **Tarih Okulu Dergisi**, (TOD) Yıl, 6, S XV, Eylül 2013, s. 127-157.

“Döviz almak için bir günde 100 kişi müracaat etti”, **Cumhuriyet**, 02 Eylül 1947.

Edip, Eşref, “Hacca Giden Türk Gazetecileri”, **Sebilürreşad**, C III, S 62.

Edip, Eşref, “İslam'da Hac Müessesesi”, **Sebilürreşad**, C VII, S 155.

Eraslan, Cezmi, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Ersoy, Seyfeddin, “Dünü ve Bugünü İle Türkiye’de Hac Organizasyonu”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 27-47.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler”, **İş Mecmuası**, C XIV, S 86, İstanbul 1948.

Faroqhi, Suraiya, **Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Gezgin, Hakkı Süha, “Hac Mevsimine Girerken”, **Yeni Gazete**, 3 Eylül 1948.

Güran, Kemal, “Cumhuriyet Döneminde Hac”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul, 1996, s. 408-409.

“Hacıları geri getirmek için vapurlar gönderilemeyecek”, **Akşam**, 17 Ekim 1947.

“Hacdan Dönecekler Urla Tahaffuzhanesinde Karantina Bekleyecekler”, **Akşam**, 29 Ekim 1947.

“1085 hacı daha geldi, Aksu Vapuru Tuzla’da karantinaya gönderildi”, **Akşam**, 23 Kasım 1947.

“Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Dökülüyor”, **Akşam**, 29 Kasım 1947.

“Hacca Gitmek İsteyenlere Pasaport Verilmiyor”, **Akşam**, 7 Eylül 1948.

“Hacılar İzin Verilmiyor”, **Akşam**, 12 Eylül 1948.

“Hacca Giderken Para Kaçıranlar Yakalandı”, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1947.

“Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor”, **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1947.

“Hacdan Dönenlerin Durumu”, **Cumhuriyet**, 5 Kasım 1947.

“Hac Yolu Bu Yıl Kapalı”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1949.

“Hacılar Arasında Kolera”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953.

“Hac Farzı Bu Yıl İçin Geri Bırakıldı”, **Köylü Gazetesi**, 25 Temmuz 1952.

“Hacılarımıza İzin Çıktı”, **Köylü Gazetesi**, 15 Ağustos 1952.

“Hac için İzin Çıkması Bekleniyor”, **Milliyet**, 6 Ağustos 1952.

“Hac Seyahati Yeni Esaslara Bağlandı”, **Milliyet**, 17 Haziran 1955.

- “Hac Farızasının Affi Mümkün Olacak Mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951.
- “Hac Hakkında Diyanet İşleri Reisi Ne Diyor”, **Hürriyet**, 16 Temmuz 1952.
- “Hacca Gitmek İçin Hiç Müracaat Yok”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1955.
- “Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor”, **Ulus**, 17 Ekim 1947.
- “Hac Seferi”, **Vatan**, 18 Eylül 1949.
- “Hacılar Dönmeye Başladı”, **Yeni Gazete**, 10 Ekim 1949.
- “Hacılar ve Hacılarımız”, **İş Mecmuası**, C XIX, S 146, 1 Ekim 1953.
- Hacı M. N. T., “En Kolay, En Ucuz, En Emin Yollarla Hacca Nasıl Gidilir?”, **Allah Yolu Dergisi**, 15 Ocak 1953, C I, S 3.
- “Hicaz’a Gideceklere Gemi Tahsis Edilmiştir”, **Yeni Gazete**, 19 Eylül 1949.
- Harman, Ömer Faruk, “Hac”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 382.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, **Belleten**, 1948, C 12, S 46, s. 349-402.
- İsmet İnönü Hatıralar**, Haz., Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.
- Karaman, Fikret, “Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)** içinde s. 455-467, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kargılı, Murat, **Kutsal Yolculuk Hac, Kartpostallarla Hac Yolu**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Koçak, Cemil, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Konar, Hürriyet, “Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP’nin Laiklik Politikasındaki Değişim”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, S 125, Mayıs 1994.
- Kurşun, Zekeriya, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Hac Politikaları”, **Yeni Şafak Gazetesi**, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>, (erişim. 17 Kasım 2021).
- Kurucu, Ali Ulvi, “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı”, **Sebilürreşad**, C 1, S 23.
- Mekke’den Gelen Hacılar Neler Anlatıyorlar”, **Cumhuriyet**, 6 Kasım 1947.
- Nadi, Nadir, “Hacılara İzin Yok”, **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1951.

Onay, Ahmet, **Türkiye'nin Hac Organizasyonu**, Dem Yayınları, İstanbul 2008.

Önen, Yekta Ragıp, "Hacılar ve Fakirler", **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949.

Öz, Talat Vasfi, "Hac Hatıralarım", **İslam'ın Nuru Dergisi**, Haziran 1951, C 1, S 2.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 400-408.

Özek, Çetin, **Türkiye'de Laiklik-Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

Reed, Howard A., "Çağdaş Türk Müslümanlarının Dini Hayatı", **Türkiye'de İslam ve Laiklik, (Derleme)**, İnsan Yayınları, İstanbul 1955.

Slight, John, **The British Empire and the Hajj 1865-1956**, Harvard University Press, 2015.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, İçtima: 3, C 22, Birleşim: 54, (21 Mayıs 1934).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, İçtima: 3, C 26, Birleşim: 82, (28 Haziran 1938).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 8, İçtima: 2, C 8, Birleşim: 22, (25 Aralık 1947).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 9, İçtima: 1, C 5, Birleşim: 42, (12 Şubat 1951).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 9, İçtima: 1, C 5, Birleşim: 50, (24 Şubat 1951).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 9, İçtima: 3, C 20, Birleşim: 37, (4 Şubat 1953).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 9, İçtima: 3, C 22, Birleşim: 86, (22 Mayıs 1953).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, Birleşim: 4, (21 Aralık 1955).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 9, İçtima: 2, C 10, Birleşim: 39, (20 Şubat 1956).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, İçtima: 3, C 17, Birleşim: 42, (21 Şubat 1957).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 10, İçtima: 3, C 20, Birleşim: 83, (19 Haziran 1957).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 11, İçtima: 3, C 11, Birleşim: 36, (12 Şubat 1960).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 11, İçtima: 8, C 13, Birleşim: 60, (25 Nisan 1960).

Tunca, Ömer, “Hac Yasak Edilebilir Mi?”, **Sebilürreşad**, C 1, S 15.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (**BCA**), Fon Kodu, 30.18.1.2. Yer No: 378.222.19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu, 30.18.1.1, Yer No: 19.35.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 1.11.35.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 26.151.30.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 126.58.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 128.20.12.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 301.18.1.2. Yer No: 129.50.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 260.748.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 26.63.1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 20.18.1.1, Yer No: 24.35.4.

Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete, Kanun No: 2437, S 2710, 26.05.1934.

Us, Hakkı Tarık, “Hac Farızası Müftülere Hiçbir Vazife Düşürmez mi?”, **Yeni Gazete**, 16 Eylül 1949.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

SERDAR KARA*

ÖZ

Devletler, toplumlar ve bireyler için yıl dönümleri; o devletin, toplu-
mun, bireyin duygu durumunu, dünya görüşünü ve çeşitli meselelere
yönelik yaklaşımını anlamamız açısından önemli ipuçları vermektedir.
Bazı günlerin hatırlanması ve kutlanması sadece geçmişi hatırlamak iste-
ğiyle sınırlı kalmayıp o ülkenin sosyal, kültürel, siyasi yaklaşımına
da ışık tutmaktadır. Dolayısıyla yıl dönümleri yalnızca geçmişi değil
içinde bulunulan zamanı anlamak açısından da önem taşımaktadır. Bu
çalışmada, 19 Ekim 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım
Antlaşmasının -Üçlü İttifak- İkinci Dünya Savaşı yılları içerisindeki yıl
dönümleri ele alınacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin dış politikadaki en ciddi sınavlarından
birisi belki de birincisi İkinci Dünya Savaşı sürecidir. Bu büyük savaşta
kendisini güvene almak isteyen genç Türkiye Cumhuriyeti savaşın baş-
lamasından yalnızca 39 gün sonra savaşan taraflardan İngiltere ve Fran-
sa ile Üçlü İttifak olarak da anılan bir karşılıklı yardım antlaşması imza-
lamıştır. Bu ittifakla Türkiye savaşın başı itibariyle tarafını belirlemiştir.
Ancak savaşın henüz ilk yılında yaşanan beklenmedik gelişmeler
Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu gözden geçirmesini zorunlu kıl-
mıştır. Bu bağlamda Üçlü İttifak'a Türkiye'nin gerek devlet ricali açısından

* Öğretim Görevlisi Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi - Rektörlük / Atatürk İlkeleri
ve İnkılap Tarihi Bölümü, Bolu / TÜRKİYE, serdarkara@ibu.edu.tr.
ORCID: 0000-0001-6969-8054

gerekse başta basın olmak üzere kamuoyu açısından yaklaşımı farklılaşmıştır. Yaklaşık altı yıllık savaşın ilerleyen yıllarda seyrinin değişmesi de Üçlü İttifak'a olan yaklaşımı yeniden değiştirmiştir.

Savaşın değişen gidişatı içerisinde Türk basını ittifaka nasıl yaklaşmıştır, sorusu büyük bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda yıl dönümlerinde ittifakın kutlanması ya da kutlanmaması yahut tüm bunların derecesi ve içeriği savaşın seyri içerisinde Türk dış politikasını takip etmek açısından büyük öneme sahiptir. Devlet ile basının iç içe geçtiği tek partili bir rejim içerisinde basın yalnızca bir iletişim aracı değil aynı zamanda iktidarın sesi ve hatta propaganda aracıdır. Bu bakımdan basına bakmak aynı zamanda iktidarın meseleye olan yaklaşımına da bakmak olacaktır. Çalışmada, İkinci Dünya Savaşı devam ederken Üçlü İttifak'ın yıl dönümüne tekabül eden günlerde dönemin önde gelen gazetelerinde çıkan haberlere ve yazılara odaklanılmıştır. Cumhuriyet Arşivi ve Türk Diplomatik Arşivi'nden elde edilen belgelerle ve döneme ait hatıratlarla çalışma desteklenmiş ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dış politikasının seyri anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türk Basını, Türk Dış Politikası, Üçlü İttifak.

**AN ANALYSIS OF TURKISH FOREIGN POLICY
DURING THE SECOND WORLD WAR THROUGH
THE ANNIVERSARIES OF THE
1939 TURKISH-BRITISH-FRENCH ALLIANCE**

ABSTRACT

Anniversaries can offer valuable insights into the emotional states, worldviews, and approaches of states, societies, and individuals toward various issues. The commemoration and celebration of certain days do not merely reflect a desire to remember the past; they also illuminate a country's social, cultural, and political attitudes. As such, anniversaries play a crucial role in understanding both the past and the present. This study focuses on the anniversaries of the Tripartite Treaty—the Turkish-British-French Mutual Assistance Agreement signed on October 19, 1939—during World War II.

World War II represents one of the most significant challenges in the history of Türkiye's foreign policy, if not the most significant. The young Türkiye signed a mutual assistance agreement with the warring parties, the United Kingdom and France, just 39 days after the war began. Through this alliance, Türkiye initially took a clear stance at the onset of the war. However, unexpected developments in the war's first year forced Türkiye to reassess its position. Consequently, perspectives on the Tripartite Treaty began to shift, both among Türkiye's state officials and the public, particularly in the press. The changing course of the war in subsequent years also led to a reassessment of the alliance.

The question of how the Turkish press approached this alliance amid the changing course of the war is particularly significant. The extent to which the alliance was celebrated, ignored, or otherwise represented in the press provides key insights into Turkish foreign policy during the war. In a single-party regime where the state and the press were closely intertwined, the press functioned not only as a communication tool but also as the voice of the government and even a propaganda tool. Therefore, analysing the press also offers a window into the government's stance on this issue. In this study, news articles and

editorials from leading newspapers published on the anniversaries of the Tripartite Treaty have been analysed. By supplementing these findings with documents and memoirs, the study seeks to understand the evolution of Türkiye's foreign policy during World War II.

Keywords: The Second World War, Turkish Press, Turkish Foreign Policy, Tripartite Treaty.

GİRİŞ

1919-1922 Ulusal Kurtuluş Savaşı sonucunda ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, yaşadığı işgal ve direniş sürecinin geride bıraktığı büyük yıkım üzerine kendisini toparlamaya ve şekillendirmeye çalışırken barışı önceleyen bir dış politika benimsemiştir. Bu barışçıl dış politikanın getirdiği görece rahatlama sayesinde iç politikada sosyal, siyasi, kültürel bir değişim sürecine girilmiş ve Türkiye ile muasır medeniyet olarak kabul edilen Batı arasında daha yakın ilişkiler kurulmuştur. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasından arta kalan sorunlar ise bir sıcak savaşa mahal verilmeksizin barış içerisinde çözülmeye çalışılmıştır¹. İç politikada ise ciddi bir değişim ve dönüşüm süreci devam ederken bazı muhalif hareketler ve isyanlar ortaya çıkmış ancak bunlar bastırılmış ve tasfiye edilmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan çok partili hayat tecrübelerinin ardından, 1930'ların dünyasında liberal siyasal sistemlerin yerini otoriter ve totaliter sistemlere bırakırken Türkiye'de de tek partili otoriter bir sistem inşa edilmiştir².

Öte yandan 1930'lu yılların dünyasında yaşanan gelişmeler yeni bir büyük savaşın habercisidir. Dönemin Türk dış politikası da bu konjonktüre göre şekillenmiştir. Türkiye, güvenliğini sağlamak ve yaklaşan savaştan mümkünse uzak kalabilmek adına birtakım paktlara ve ittifaklara katılmıştır. Genel anlamda statükodan yana olan Türkiye bu dönemde saldırgan bir dış politika izleyen Almanya ve İtalya'yı kendisine tehdit olarak görmüş, konumunu da buna göre şekillendirmiştir. İtalya'nın Akdeniz'i "Mare Nostrum, Bizim Deniz" olarak görmesi ve bu tarz söylemlerde bulunması Türkiye'de İtalya'ya karşı bir itimatsızlık doğurmuştur. Bu durum karşısında Türkiye, Millî Mücadele döneminden itibaren iyi ilişkiler kurduğu Sovyetler Birliği ile ilişkilerine halle getirmeden, Sovyetler Birliği'nden farklı olarak denizlerde ciddi birer güç

- 1 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990**, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 335; İsmail Soysal, "Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)", **Bellekten**, C 45, S 177, Ocak 1981, s. 95-96; Baskın Oran, "1923-1939: Göreli Özerklik-1 Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, İletişim Yayınları, ed. Baskın Oran, İstanbul 2008, s. 246-247; William Hale, **1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası**, çev. Nasuh Uslu, Serbest Akademi, Ankara 2021, s. 75; Rıfki Salim Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı (19 Ekim 1939)", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 4, S 1, 1949, s. 352.
- 2 Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015; Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1999.

olan İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini güçlendirme eğiliminde olmuştur. İtalya'nın Habeşistan'a saldırısının ardından Türkiye, Milletler Cemiyeti'nde İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket etmiş, alınan yaptırım kararlarına katılmıştır. 1936 Montreaux Boğazlar Konferansı'nda İngiltere ile Türkiye arasında görüş ve anlayış birliği ortaya çıkmıştır. Aynı yıl başlayan İspanya İç Savaşı karşısında Türkiye, İngiltere ve Fransa'yı takip etmiş, 1937 Nyon Konferansı'nda bu iki devletle iş birliği yapmıştır³.

1939 yılına gelindiğinde İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, Lozan'dan beri izlenen daha dengeli Türk dış politikasının değişmesinde belirleyici rol oynayan başlıca gelişmelerden birisi olmuştur. Bu gelişmenin yanı sıra Almanya'nın da Balkanlara doğru yönelmesi ve Çekoslovakya'yı işgali, Romanya'yı baskı altına alması Türkiye'nin endişelerini daha da arttırmıştır. Diğer taraftan tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de şaşkınlık yaratan bir başka kritik gelişme Almanya ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan 23 Ağustos 1939 tarihli Alman-Sovyet Saldırmazlık Paketi olmuştur. Molotov-Ribbentrop Paketi olarak da bilinen bu gelişme ile Türkiye hiç istemese de Sovyetler Birliği ile bir gerilim hatta çatışma yaşama ihtimaliyle yüz yüze gelmiştir⁴.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından 39 gün sonra, 19 Ekim 1939'da imzalanan ve Üçlü İttifak veya Ankara Antlaşması olarak da bilinen Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması "Traité d'Assistance Mutuelle" bu sürecin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle tarafsızlık politikasının sürdürülemez olduğuna inanmış ve güvenliğini kendisinin de taraf olacağı bir ittifak siyasetiyle sağlamayı hedeflemiştir⁵.

3 İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Belleken*, C 46, S 182, Nisan 1982, s. 370. Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015, s. 70.

4 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 353-358; Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı", s. 354, 361-363, 374; Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C I, İletişim Yayınları, ed. Baskın Oran, İstanbul 2008, s. 415-422; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, C I, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 360, 377; Asım Us, *Hatıra Notları*, Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 320-323; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 299-300; R. Hüsrev Gere, *Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)*, Haz. Hulüsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 114-115, 226.

5 Burçak, *a.g.m.*, s. 355.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

Bu çerçevede Türkiye, İngiltere ve Fransa ile 1930'lu yıllarda gelişmekte olan ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. 12 Mayıs 1939'da İngiltere ile yapılan ek-larasyonla, herhangi bir saldırı halinde iki ülkenin birbirine yardım edeceği taahhüt edilmiştir. İngiltere'nin hedefi, bu deklarasyonu Fransa'nın da katılımıyla üçlü bir anlaşmaya dönüştürmektir. Ancak, dönemin Türk dış politika-sında belirleyici meselelerden biri olan Hatay sorunu çözülmeden bu müm-kün görülmemiştir⁶.

1936 senesinde Fransa'da iktidara gelen Léon Blum başbakanlığındaki Halk Cephesi hükûmeti, Almanya'nın saldırgan dış politikasının yarattığı baskı ne-ticesinde Türkiye ile ilişkilerini geliştirme yönünde bazı adımlar atmıştır. Bu doğrultuda, 23 Haziran 1939 tarihinde Paris'te, Türk-Fransız Deklarasyonu imzalanmıştır. Fransa ile Türkiye arasında bir ittifakın önündeki en büyük en-gel olan Hatay meselesinin çözümü yolunda önemli adımlar atılmış ve Üçlü İttifak'a giden yol açılmıştır⁷.

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak kurma çabaları Almanya'da ciddi en-dişelere yol açmıştır. Türk-İngiliz Deklarasyonu'nun imzalanacağını haber alan Alman Büyükelçisi Franz von Papen Türkiye'yi bu karardan vazgeçirmeye ça-lışmış ve deklarasyonun savaş ihtimalini daha da arttıracaklarını öne sürerek teh-ditkâr bir tutum sergilemiştir⁸. Ancak von Papen'in bu girişimleri sonuçsuz kal-mıştır. Süreci engelleyemeyen Almanya, askerî ve ekonomik alanda sert tepki göstermiştir. Türk ekonomisinde büyük bir paya sahip olan Almanya, 16 Ocak 1939'da Türkiye'ye 150 milyon Reich Mark verilmesini öngören anlaşmanın onaylanmamasına karar vermiş ve 31 Ağustos 1939'da sona erecek Türk-Alman Ticaret Antlaşması'nın yenilenmesine dair görüşmeleri ertelemiştir. Öte yandan Türkiye'ye ağır silah satışını tamamen durdururken, daha önce siparişi verilmiş hafif silahların gönderileceğini ancak yeni sipariş alınmayacağını duyurmuştur. Buna karşılık Türkiye de Almanya'ya krom ihracatında kısıtlamalara gitmiştir⁹.

6 Figen Atabey, **1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 100-101; Müzehher Yamaç, "Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk – Fransız Antlaşması", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 35, S 99, Bahar 2019, s. 218.

7 Müzehher Yamaç, "Atatürk Döneminin Son Kazanımı İskenderun Sancağı – Hatay", **Gazi Akademik Bakış**, C 17, S 33, Kış 2023, s. 31-34; Yamaç, "Türk – Fransız Antlaşması", s. 218-220.

8 Armaoğlu, s. 356.

9 Murat Aydoğdu, "1939 İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması'na Dair Dikkatlerden Kaçan Bir Gerçek: Özel Anlaşma'da Yer Alan 'Erteleyici Madde'nin Kaldırılması", **Uluslararası İlişkiler**, C 19, No. 75, s. 84.

Almanya'nın gösterdiği tüm bu tepkilere rağmen Türkiye uyguladığı dış politikaya devam ederek 19 Ekim 1939 günü Ankara'daki Dışişleri Bakanlığı binasında İngiltere ve Fransa ile Üçlü İttifak'ı imzalamıştır. İttifak, dokuz madde, ekli üç protokol, Özel Anlaşma ve Askerî Mukavelename adıyla iki sözleşmeden oluşmaktadır. 3 numaralı protokol ve Askerî Mukavelename ile Özel Anlaşma'nın 6. Maddesi gizlidir. İttifak'a göre, Türkiye bir Avrupa ülkesi tarafından saldırıya uğrarsa Fransa ve İngiltere yardım edecektir (madde 1). Savaşın Akdeniz'e inmesi ve imzacı devletlerden birisinin savaşa dâhil olması durumunda savaşa karışacak tarafa diğer imzacı devletler yardım edeceklerdir (madde 2). İngiltere ve Fransa'nın, Yunanistan ve Romanya'ya verdiği garantiler dolayısıyla savaşa girmesi durumunda Türkiye'nin yardımı öngörülmüştür (madde 3). Her ne kadar ittifakın hiçbir devlete karşı yapılmadığı açıkça belirtilmişse de (madde 6) Türkiye bu ittifakla birlikte savaşan taraflar arasında kendi yerini göstermiştir. Ayrıca 2 numaralı protokolle Türkiye antlaşmadan doğan taahhütlerin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği hakkında bir çekince koydurmuştur. Bunun dışında İttifak'a ekli Özel Anlaşma'da Türkiye için gerekli mali, iktisadi ve askerî ve gerekli kredilerin sağlanmasından söz edilmiştir¹⁰. İttifakın imzalanmasından sonra Almanya ve Sovyetler Birliği, Türkiye'nin bu adımını tepkiyle karşılamıştır¹¹. Türkiye'nin ithalat ve ihracatında büyük bir paya sahip Almanya ile olan ticaret hacminde dramatik bir düşüş gerçekleşmiştir¹².

10 TDA, 38377-153493-1, 19 Ekim 1939; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 608-617. Türk Diplomatik Arşivi'nde yer alan belgelerde 3 numaralı protokol ve Askerî Mukavelename ile Özel Anlaşma'nın 6. maddesinin son derece mahrem olduğu belirtilmiştir. Bu belgelerin önem ve gizlilik derecesini vurgulamak için 3 numaralı protokol ve Askerî Mukavelename üç hilalle, Özel Anlaşma'nın 6. Maddesi ise tek hilalle işaretlenmiştir. TDA, 38377-153493-1, 19 Ekim 1939. Ancak Soysal, Özel Anlaşma'nın, neden Düstur'da yayımlanmadığını kendisinin de bilmediğini, bununla birlikte gizli olmadığını, İngiltere tarafından Milletler Cemiyeti'ne gönderilen metinler arasında bulunduğunu belirtmektedir. Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız", s. 408; Soysal, **Siyasal Andlaşmaları**, s. 605.

11 Armaoğlu, a.g.e., s. 355-357; Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız", s. 367-414; Koçak, **Millî Şef Dönemi I**, s. 281-282, 469-471; Burçak, "İngiliz-Fransız-Türk İttifakı", s. 372. O esnada henüz savaşa girmemiş olan İtalya'nın yaklaşımı ise daha karmaşıktır. Mussolini'nin damadı ve İtalya Dışişleri Bakanı Kont Galeazzo Ciano günlüklerinde bu ittifakı Almanya'nın puan kaybetmesi olarak değerlendirmiş ve Alman karşıtı olduğundan olumlu değerlendirmiştir. Kont Galeazzo Ciano, **Savaş Günlükleri 1939-1943**, çev. Selçuk Uygur, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 213.

12 Hikmet Uluğbay, "1939-1945 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde Olarak) Tablosu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, İletişim Yayınları, ed. Baskın Oran, İstanbul 2008, s. 393; Hale, a.g.e., s.81-82.

Hale'e göre Üçlü İttifak da dâhil olmak üzere Türkiye'nin savaşın ilk altı ayında izlemiş olduğu politikalar İtalya ve Almanya'ya karşı savaşa girme ihtimalini ilke olarak kabul ettiğini göstermektedir. Türk dış politikasına yön veren İnönü ve yakın çevresi, bu ittifaka imza koyarken olası sonuçlarının gayet farkındaydı. Dolayısıyla Türkiye'nin savaşın başından itibaren bir tarafsızlık siyasetini benimsediği anlatısı pek makul görünmemektedir¹³.

Üçlü İttifak'ın imzalanmasının ardından beklenildiği üzere Türk basını bu gelişmeyi coşkuyla karşılanmıştır¹⁴. Basının bilhassa dış politika konusunda hareket alanı oldukça kısıtlıdır. Daha açık bir ifadeyle Türk basını hem iktidarın bir parçasıdır hem de iktidarın belirlediği sınırlar içerisinde bulunmak zorundadır. Dolayısıyla basının ilk andan itibaren Üçlü İttifak'a yönelik tavrı, iktidarın yaklaşımıyla paralel olmuştur.

Bu noktada, basının savaş dönemi boyunca hükümet politikalarına bağlı kaldığını anlamak için, Türk basınının önceki yıllardan itibaren nasıl şekillendiğine de bakmak gerekir. 1930'lu yıllarda basın, hükümetin sıkı kontrolü altında şekillendirilmiş ve bu denetim savaş yıllarında daha da pekişmiştir. Tek partili sistem içerisinde basın iktidarın politikalarını benimsetmede bir araç olarak şekillendirilmiştir. 1931 yılında çıkartılan Matbuat Kanunu, siyasi iktidara basına müdahale etmek noktasında geniş yetkiler tanınmış, basın hürriyeti önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Bu kanuna 1938 ve 1940 yıllarında bazı eklemeler yapılmış ve iktidarın basın üzerindeki kontrolü daha da sıkılaşmıştır. İktidar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu kanunun özellikle 50. maddesini kullanmaktan çekinmemiştir¹⁵.

Bunun yanı sıra İkinci Dünya Savaşı sürecinde hükümet, kimi zaman doğrudan kimi zaman da Basın Yayın Umum Müdürlüğü ve 1938'de çıkartılan

13 William Hale, **1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası**, çev. Nasuh Uslu, Serbest Kitaplar, Ankara 2021, s. 77-78.

14 Dönemin önde gelen yedi gazetesi üzerinden yapılan bir çalışma için bk. Ahmet Çelik, "1939 Tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın Türk Basınındaki Akisleri", **International Social Sciences Studies Journal**, C 7, S 87, s. 3678-3692.

15 O. Murat Güvenir, **2. Dünya Savaşında Türk Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1991, s. 40-64. Matbuat Kanununun 50. maddesi şöyledir: "Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti karar ile gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. Bu suretle kapatılan gazete veya mecmuanın neşrine devam edenler hakkında 18inci madde hükmü tatbik olunur. Bu suretle kapatılan bir gazetenin mes'ulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz.", **Resmî Gazete**, 8 Ağustos 1931, S 1867, s. 735.

Basın Birliği Kanunu ile oluşturulan Türk Basın Birliği aracılığıyla basın kontrol altında tutulmuştur. Dönemin birçok gazetecisinin hatıralarında da belirttiği üzere iktidar, neyin yazılıp neyin yazılmayacağını belirlemiş, hangi haberin gazetede nerede ve ne kadar yer kaplayacağını dahi kontrol etmiştir. Savaş döneminin sonlarına kadar genel olarak basın tarafından bu emirlere riayet edilmiştir. En ufak bir sapma, özellikle dış politikada “haddini aşan bir yorumda” bulunma veya “izinsiz” haber verilmesi gazetelerin kapatılmasıyla sonuçlanmıştır¹⁶.

Ayrıca basın ile iktidar arasında bir iç içe olma durumu da söz konusudur. Bu çalışmada incelenen gazetelerin başyazarlarından Falih Rıfkı Atay, Hüseyin Cahit Yalçın, Asım Us, Necmeddin Sadak, Ethem İzzet Benice, Yunus Nadi gibi isimler CHP milletvekilidir¹⁷. Selim Deringil’in “icazetli” olarak nitelendirdiği basın, savaş boyunca hükûmetin çizgisinde hareket etmiş ve özellikle dış politikada hükûmetin tutumuna uygun bir çerçeveye sunmuştur¹⁸.

I. 1940-1941: Dış Politikada Bir Savunma Mekanizması Olarak “Unutkanlık”

I. 1. 1940: Üçlü İttifak’ın İlk Yıl Dönümü Hızlı Gelişmeler Karşısında “Şaşkınlık”

Üçlü İttifak’ın ilk iki yıl dönümünde meselenin Türk basınında nasıl yer aldığına dair pek fazla şey yazmak mümkün değildir. Üçlü İttifak’a yönelik adeta bir “unutkanlık” söz konusudur. Bunun nedenlerini anlamak açısından dönemin Türk basınının atmosferini anlamakta fayda vardır. İmzalandığı ilk günlerden itibaren Türk basınında büyük bir heyecanla ve son derece olumlu bir şekilde karşılanan Üçlü İttifak’ın, ilk yıl dönümünde bu coşkusunu büyük oranda kaybettiği görülmektedir. Bunun temel sebebi İkinci Dünya Savaşı’nda yaşanan beklenmedik gelişmelerdir.

16 Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiyeye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 21-22; Nadir Nadi [Abaloğlu], **Perde Aralığından**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 127,140; Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 212; Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s. 208; Güvenir, **a.g.e.**, s. 81-85, 89-94, 119-137 vd. Savaşın sonlarına doğru bu emirlere eskisi kadar uyulmadığı ve tek tük görülen atlatmaların diğer gazeteleri de cesaretlendirdiği görülmektedir. **Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030-10-85-561-14, 16 Haziran 1944.

17 Güvenir, **a.g.e.**, s. 65-70.

18 Deringil, **a.g.e.**, s. 11, 221.

Türkiye, henüz savaş başlamadan evvel gelişen koşullar karşısında kendi yerini Müttefiklerin tarafı olarak görmüş ve zaman içerisinde buna uygun bir tavır takınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra imzaladığı Üçlü İttifak ile aktif olarak savaşa girmese de tarafını belli etmiş, savaşa girme ihtimalini birtakım şartlara bağlamakla birlikte olası bir durum olarak ele almıştır¹⁹. Fransa'nın düşüşünden evvel İsmet İnönü ile Ankara'da bir görüşme yapan Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede de İnönü'nün bu kanaatte olduğu izlenimindedir. Gerede'ye göre İnönü savaşın sonunda yalnız ve ayrı kalmamak için en uygun zamanda müttefiklerinin yanında savaşa girmek kararındadır. Bununla birlikte Almanya ile ilişkileri bozmayıp bir savaş durumuna mahal vermeden savunma hazırlıklarını tamamlamak niyetindedir²⁰.

Nitekim, savaşın ilerleyen günlerinde Üçlü İttifak'ın mevcut durumuyla yetinmeyen Türkiye, 26 Ocak 1940 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararıyla Üçlü İttifak'a ekli Özel Anlaşma'nın 6. maddesini (Erteleyici Madde) kaldırmıştır. Zira 6. madde, Türkiye'nin ittifaktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmesi için yine Özel Anlaşma'nın 2, 3 ve 5. maddelerinde belirtilen silah ve kredilerin teminini ön koşul olarak belirlemekteydi. Daha açık bir ifadeyle belirtilen silah ve krediler sağlanmadan Türkiye ittifak dolayısıyla savaşa zorlanamazdı. Türkiye, Erteleyici Madde olarak bilinen Özel Anlaşma'nın 6. maddesini kaldırarak, savaşa girmesini engelleyecek önemli bariyerlerden birini ortadan kaldırmıştır. Bu karar, Türk dış politikasındaki önemli bir değişime işaret etmektedir. Bu adımla birlikte Türkiye, artık sadece Üçlü İttifak'ın bir parçası değil, aynı zamanda daha önce kendisi için bir ihtimal olarak gördüğü savaşı daha ciddi bir şekilde ele almış ve kendisini “kaçınılmaz şekilde muharebeye sürüklenen bir ülke” olarak görmeye başlamıştır²¹. Ancak tüm bu süreci bozan esas gelişme Fransa'nın şaşkıncu çöküşüdür. Maginot Hattı'nın aşılamayacağına ve Fransa'nın kolay kolay yenilmeyeceğine inanan Türkiye, bu beklenmedik ve hızlı mağlubiyetin yarattığı şaşkınlık içerisinde durumunu gözden geçirmek ve yeni bir yol haritası belirlemek zorunda kalmıştır. Türk

19 Hale, **a.g.e.**, s.

20 Gerede, **a.g.e.**, s. 78. 1954 seçimlerine gidilirken İsmet İnönü bu dönemki dış politikasını bir başarı olarak sunarken dönemin Başbakanı Adnan Menderes Türkiye'nin az daha savaşa gireceğini söyleyerek İnönü'nün elindeki kozu almak istemiş ve onu neredeyse savaşa girecek olmakla itham etmiştir. **Zafer**, 25 Nisan 1954, s. 1, 4.

21 Aydoğdu, “a.g.m.”, s. 98.

basınında da Türkiye'nin önceki konumu ile değişen yeni şartlar arasında kendisine yön belirlemeye çalıştığına dair bir şaşkınlık havası hâkimdir.

Antlaşmanın bu ilk yıl dönümünde dönemin resmî yayın organı olarak nitelendirilebilecek *Ulus* gazetesinde, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın adı hiç zikredilmemiştir. Bunu, değişmekte olan Türk dış politikasının ilk işaretleri olarak yorumlamak mümkündür. Ancak diğer taraftan yaşanan gelişmelerin henüz Türk dış politikasını bütünüyle değiştirecek etkiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Ulus*'taki genel hava Almanya'ya karşı hala mesafelidir.

Dönemin Urfa milletvekili Hüseyin Sami Coşar, ittifakın yıl dönümünde *Ulus*'un ikinci sayfasında çıkan yazısında, Türkiye'nin gücünden, Türklerin kahramanlıklarından uzun uzadıya bahsetmiş ve Türk askerinin sınırlarını hazır bir şekilde beklediğini belirttikten sonra geleceğe yönelik son derece dikkat çekici bazı imalı sözler etmiştir:

“Yaklaşan kışın eşiğinde, ağaçlar arasından sert rüzgârlar esebilir. Hatta kasırgalar, boralar kopabilir... Çürümüş yapraklar gibi yerlere düşecek fikirler herhalde Türkün idealleri değildir²²...”

Hüseyin Sami, yazıda doğrudan bir ülkeyi hedef göstermese de kastettiği ülkenin Almanya ve İtalya olduğunu söylemek güç değildir. Zira Fransa'nın düşmesinin ardından İtalya savaşa dâhil olmuş, Türkiye Üçlü İttifak gereğince savaşın eşiğine kadar gelmiştir. Esasında teknik olarak savaşın içinde olması gerektiği söylenebilirse de bu başka bir tartışmanın konusudur. Ancak asıl dikkat edilmesi gereken husus, İtalya ve Almanya bir araya geldikten ve Orta ve Batı Avrupa büyük ölçüde Mihver kontrolüne girdikten sonra zaten bir süredir kaynamakta olan Balkanlar daha bariz bir tehdit hatta saldırı altındadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında Hüseyin Sami'nin, yazısında Almanya'yı hedef aldığı açıktır. Hüseyin Sami'nin sözünü ettiği “kasırgalar ve boralar” Almanya'nın bu hızlı yükselişi olsa gerektir. Kendisinin hem bir milletvekili olması hem de bu yazısını *Ulus*'ta yayınlaması, hükûmetin Ekim 1940 itibarıyla Mihver devletlere karşı pozisyonunu koruduğu ancak Müttefiklerle olan yakınlığını tespit etmekte zorlandığını göstermektedir. Yazı, Üçlü İttifak'ın

22 Hüseyin Sami [Coşar], “Günün Meseleleri: Sakin, Vekarlı Halimiz Bizim Milli Hasletimizdir..”, *Ulus*, 19 Ekim 1940, s. 2.

anılmaması ile değerlendirildiğinde, Türkiye'nin bir şaşkınlık ve tedirginlik içerisinde olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.

Aynı sayfada hem bir milletvekili hem de asker kökenli bir isim olan Ali Rıza Erem'in Romanya'nın Almanya tarafından örtülü bir hâkimiyet altına alınmasını ve bunun doğuracağı çeşitli ihtimalleri konu edinen yazısında Mihver devletler açıkça olumsuz bir şekilde anılmıştır. Mihver devletlerin "Balkanların başına bir afet gibi çöktüğünden" bahsedilmiştir²³. Görüldüğü üzere *Ulus*'ta bir taraftan Mihver devletler için son derece olumsuz ifadeler kullanılabilirken diğer taraftan Türk-İngiliz-Fransız İttifakı hiç anılmamaktadır.

Müttefik özellikle de İngiltere taraftarlığı ile tanınan Hüseyin Cahit Yalçın'ın başyazarı olduğu *Yeni Sabah* gazetesinde de Üçlü İttifak'ı anan bir habere veya yazıya rastlanılamamıştır. Bununla birlikte gazetenin Müttefik taraftarı durumunda herhangi bir sarsılma yoktur. Haberlerin veriliş şekli, yazıların üslubu, değerlendirmeler Müttefik taraftarı-Mihver karşıtı olmaya devam etmektedir. Almanya'nın Balkanlara ve Türkiye'ye yönelik bir tehdit olduğuna dair yazılar da göze çarpmaktadır. *Yeni Sabah*'tan Esad Mahmud Karakurt, "Pazar Musahabeleri" köşesinde İngiliz radyolarında, herhangi bir tecavüz ihtimaline karşı iki milyon Türk süngüsünün beklediğinden bahsetmektedir. Burada da tecavüzkâr olarak kastedilen ülkenin Almanya olduğu gerek yazıdan gerekse dönemin gelişmelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Esad Mahmud yazısını "İcab ettiği zaman şerefle ölmeyi, bir uyuz köpek gibi yerde sürünmeğe tercih etmiyen insan camiasına, bu asırda millet demiyorlar" diyerek bitirmiş ve sözlerini köşesinin başına koyu puntolarla taşımıştır²⁴. Burada Türkiye'nin savaşa girme ihtimalinin dile getirilmesinde her ne kadar adı direkt zikredilmese de Üçlü İttifak'tan cesaret alındığı ve dolaylı da olsa Üçlü İttifak'a bir gönderme olduğu söylenebilir. *Yeni Sabah*'ın "sivri sayılabilecek" bu sözleri etmesinden ve bu yayın anlayışından dolayı en azından bu dönemde herhangi bir kovuşturmayaya veya kapatma cezasına uğramaması dikkate değer bir durumdur.

Bir diğer önde gelen Müttefik yanlısı Ahmet Emin Yalman ve *Vatan* gazetesi de benzer bir tavır sergilemiştir. *Vatan* gazetesi, Mihver karşıtlığını açıkça sergilemekten, bunu da bilhassa Balkanlara yönelik bir tehdit unsuru olarak

23 Ali Rıza Erem, "Askerlik Bahisleri, Romanya İşgalinin Muhtemel Stratejik Gayeleri Ne Olabilir?", *Ulus*, 19 Ekim 1940, s. 2.

24 Esad Mahmud Karakurt, "Pazar Musahabeleri", *Yeni Sabah*, 20 Ekim 1940, s. 2.

işlemekten ve dahası bir karikatürle ifade etmekten imtina etmemişse de Üçlü İttifak'ı herhangi bir şekilde zikretmemiştir²⁵.

Yeni Sabah için söylenenler aşağı yukarı diğer Müttefik yanlısı gazeteler için de geçerlidir. Necmeddin Sadak'ın *Akşam* gazetesi, Asım Us'un *Vakit* gazetesi yine benzer bir tavır sergilemiştir. *Vakit*'in 19 Ekim 1940 tarihli nüshasında Manchester Guardian'ın bir haberinden naklen, Boğazların tehdit edilmesi durumunda Türkiye'nin buna kesinlikle mukavemet edeceğinden bahsedilmesi önemlidir²⁶.

Sertellerin *Tan* gazetesi de Üçlü İttifak'ı anmazken Mihver karşıtı tavrını sergilemekten kaçınmamıştır. M. Zekeriya Sertel 19 Ekim 1940 tarihli yazısında Mihver devletlerin Romanya'dan sonra Yunanistan'ı ele geçirmek isteyeceklerini ancak Yunanistan'ın kolay lokma olmayacağını iddia ettiği bir nevi temennilerini de dile getiren bir yazı kaleme almıştır²⁷.

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki Türk basını üzerine yapılan çalışmalarda *Cumhuriyet*, *Tasviri Efkar* gibi gazeteler Alman yanlısı olarak nitelendirilmektedir²⁸. Ancak bu tasnifi savaşın tamamı için geçerli saymak güçtür. *Tasviri Efkar*, Alman taraftarı olarak bilirse de Ekim 1940 itibarıyla daha çok tarafsız sayılabilecek bir tavır takınmıştır. Bunda, dönemin koşulları gereği gazetenin Almanya'dan yana açıkça taraf tutamamasının etkili olduğu iddia edilebilir. Almanya'dan yana tavır alamayan gazete, Müttefiklere de mesafeli durarak kendince bir nevi orta yolu bulmuştur. Yine Alman yanlısı olarak nitelendirilen- sonraki yıllarda bu meseleden dolayı çokça itham edilen- *Cumhuriyet* gazetesi 10 Ağustos 1940 tarihinde Bakanlar Kurulunca kapatıldığından gazetenin sayılarını inceleme fırsatı yoktur²⁹. Ancak şunu belirtmek gerekir ki *Cumhuriyet*'in kapatılmasının nedeni Nadir Nadi'nin Almanya lehine yazılarıdır. İsmet İnönü bu konuda Yunus Nadi'ye tepki göstermiş daha sonra da

25 *Vatan*, 19 Ekim 1940, s. 1.

26 *Vakit*, 19 Ekim 1940, s. 1, 4.

27 M. Zekeriya Sertel, "Yunanistanın Vaziyeti", *Tan*, 19 Ekim 1940, s. 1-2.

28 Nilgün Gürkan, *Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998; Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015; Hülya Öztekin, *Tan, Serteller Yönetiminde Muhalif Bir Gazete*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

29 *BCA*, 92-80-9, Tarih 10 Ağustos 1940, s. 1-2.

gazete kapatılmıştır³⁰. Bu da iktidarın henüz Müttefik taraftarlığından vazgeçmediğini göstermektedir.

Öte yandan şunu belirtmek gerekir. *Cumhuriyet* gazetesinin İkinci Dünya Savaşı boyunca net bir Mihver taraftarı olduğunu söylemek imkânı yoktur. Başta Nadir Nadi olmak üzere gazetenin önemli isimlerinin zaman zaman Almanya yanlısı yazıları görülse de -kapatılmaya yol açan da böyle bir yazıdır- bu gelişen konjonktür karşısında ortaya çıkmış bir durumdur. *Cumhuriyet* gazetesi açısından savaş boyunca düzenli bir Almanya taraftarlığından bahsedilemez³¹.

Görüldüğü üzere Üçlü İttifak'ın ilk yıl dönümü beklenenin aksine son derece sönük bir şekilde geçmiştir. Yıl içerisinde çeşitli vesilelerle ittifaktan bahsedilmişse de³² yıl dönümünün kutlanmaması dikkate değer bir durumdur. Kuşkusuz bunun sebebi savaşın Türkiye'nin beklentilerinin aksine çok hızlı bir şekilde gelişmesidir. Almanların Maginot önünde tıkanması beklenirken tam aksine çok kısa bir sürede Kuzey, Batı ve Orta Avrupa büyük oranda Almanya'nın kontrolüne geçmiştir. Almanya'nın hızlı ilerleyişi karşısında Türkiye'nin endişeleri iyice çoğalmıştır. Öte yandan Sovyetler Birliği'ne yönelik endişeler de her geçen gün artmaktadır. Sovyet-Fin Kış Savaşı'nda Almanya'nın da göz yummasıyla Sovyetler Birliği'nin Finlandiya'dan bazı bölgeleri ele geçirmesi Türk kamuoyunda rahatsızlık yaratmıştır. Bilhassa basında sıklıkla Finlandiya ile empati kurulması ve Finlandiya lehine bir söylemin öne çıkması, sürecin Türkiye tarafından nasıl görüldüğünün bir ifadesidir³³. Fransa'nın düşmesinin hemen ardından 30 Haziran 1940'ta Romanya'nın Besarabya ve Kuzey Bukovina bölgeleri Sovyet kontrolüne geçmesi ise savaşın sıcaklığının Türkiye'de daha hissedilir olmasına yol açmıştır. Dahası 13 Ekim 1940'ta Molotov'un Berlin'e davet edilmesi ve 12-14 Kasım 1940 tarihlerinde

30 Nadi, **a.g.e.**, s. 126-131.

31 Serdar Kara, "1939-40 Sovyet-Fin Kış Savaşı'nın Yeni Sabah, Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine Yansımaları ve Bu Gazetelerin İdeolojik Pozisyonları Üzerine Değerlendirmeler", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı 44, 2023, s. 377-381, 388-389. Bu çalışma kapsamının dışında kalmakla birlikte konuya dair ilginç bir örneğe Cumhuriyet Arşivi'nde rastlanılmıştır. Mayıs 1938 tarihli belgede Alman sefaretî Türk basınından şikâyet ederken özellikle Cumhuriyet gazetesinin Almanya aleyhine yaptığı yayınları konu edinmiş ve Türk Dışişlerine nota göndermiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere Cumhuriyet gazetesinin Alman/Nazi taraftarlığı meselesi sonraları çokça polemik konusu olmuşsa da süreklilik arz eden bir mesele değildir. **BCA**, 030-10-85-558-1, Tarih 7 Mayıs 1938, s. 1-10.

32 Atabey, **a.g.e.**, s. 127.

33 Kara, "Kış Savaşı", s. 387-389.

Berlin’de Türkiye’nin ve Boğazların da konu edildiği müzakerelerin yapılması, Türkiye’deki tedirginliği neredeyse had safhaya ulaştırmıştır³⁴.

Türkiye’nin yeni gelişmeler karşısında güvenliğini sağlamak adına Müttefiklerine dayanması Fransa’nın düşmesiyle birlikte büyük ölçüde anlamını yitirmiştir. Hatta Üçlü İttifak artık bir tehdit unsuru oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye’nin Müttefiklerle iş birliğinin en önemli numunesi olan Üçlü İttifak görmezden gelinmiştir. Bu durumun altında yatan sebep, beklenmeyen gelişmelerin yarattığı “şaşkınlık” olmuştur.

1940 yılındaki beklenmedik gelişmeler, Türkiye’nin konumunu gözden geçirmesine neden olmakla birlikte Almanya ile hızlı bir yakınlaşmaya da yol açmamıştır³⁵. Almanya ise savaşın başından itibaren her fırsatta özellikle de Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede üzerinden Türk Hükûmetine Üçlü İttifak’tan ve Türk-İngiliz müttefikliğinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten çekinmemektedir³⁶. Zor bir dönemekten geçen Türkiye, süreç içerisinde Müttefiklerle olan ilişkilerini yavaşça gevşetmiş ve bunun bir sonucu olarak Üçlü İttifak basında bir kenara itilmiştir. Aynı zamanda yeni bir dış politika rotası belirlenmeye çalışmıştır. Bu anlayış, daha sonra hâkim anlatı haline gelecek tarafsızlık söyleminin doğmasını sağlayacaktır. 18 Haziran 1941’deki Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Paketi da bu anlayışın bir sonucu olacak ve tarafsızlık söylemini daha da kolaylaştıracaktır.

I.2. 1941: Alman Üstünlüğü Karşısında “Tarafsızlık” Tercihi

Ekim 1941’e gelindiğinde basının gündemi yine İkinci Dünya Savaşı’dır. Özellikle Almanya’nın Barbarossa Harekâtı ile Sovyetler Birliği üzerine saldırıya geçtikten sonra Doğu Cephesinde savaşın iyice kızışması 1941 yılı Ekim ayının gündemidir. Artık bir ölüm kalım savaşı söz konusudur. Moskova’da örfi idare ilan edilirken, Stalin halka çağrı yapmış, kendisi de şehirde kalmaya karar vermiştir. Diğer taraftan Pasifik’teki gelişmeler de gündemi meşgul

34 Armaoğlu, a.g.e., s. 372; Kâmuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye: 3, Savaş 1939-1945*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000, s. 34-44; Barış Ertem, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye’nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri”, *Turkish Studies*, C 8, No. 7, 2013, s. 165.

35 Hale, a.g.e., s. 81. İsmet İnönü, Kasım 1940 gibi geç sayılabilecek bir tarihte hala İtalya’ya karşı savaş ihtimalini de değerlendirmektedir. Gerede, a.g.e., s. 78.

36 Gerede, a.g.e., s. 222, 337.

etmektedir. Japonya'da General Tojo'nun işbaşına geçmesi savaşın daha da genişleyeceğine dair yorumlara sebebiyet vermiştir. Tüm bu gelişmeler dolayısıyla Türk basınında İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin haberlerin verilişinde de artık nispeten bir denge olduğu söylenebilir. Savaşın gidişatına dair tarafların verdikleri haberler karşılıklı olarak gazete sütunlarında yer bulmuştur.

Türkiye'nin tarafsızlık anlatısının zeminini güçlendiren bir başka husus savaşın iki taraftan da tehdit algılamasıdır. İtalya ve Almanya'dan zaten hissedilen tehlike, Almanya'nın Balkanlara inmesi ve Türkiye sınırlarına dayanmasıyla daha kritik bir hale gelmiştir. Öte yandan İngiltere ve Sovyetler Birliği Ağustos 1941'de Türkiye'nin komşusu İran'ı ortaklaşa işgal etmiştir. Bu olay, Türk kamuoyunda hoş karşılanmamıştır. Zira aynı şeyin Türkiye'nin başına gelmesi ihtimali ciddi bir endişe kaynağıydı³⁷. Bu çift yönlü tehdit algısı, Türkiye'yi iki taraf arasında bir denge siyaseti izleme tercihinə yöneltmiştir.

Üçlü İttifak'ın yıl dönümüne tesadüf eden gün *Ulus*'ta Dış Politika köşesinde Ahmet Şükrü Esmer Fransa'nın düşmesine dair sebepleri -biraz da bu konuda hayal kırıklığına uğramış bir üslupla- sorgulamıştır³⁸. Bu tavrın, Fransa'nın erken düşüşünün Türk dış politikasında yarattığı etkiyi gösterdiğini söylemek mümkündür.

Esmer aynı köşede bir gün sonra yazdığı yazıda ise Almanya'nın Sovyetler Birliği üzerine gerçekleştirdiği harekâta istediğini elde edemediğini savunmuş ve Almanya'yı "Rusya'nın buzlu ovalarında bir kış harbi" beklediğini dile getirmiştir³⁹. Esmer'in dile getirdiği bu düşüncelerin onun umutlarını da yansıttığını söylemek abartılı bir niyet okuma olmasa gerektir. Buradan yola çıkarak *Ulus* gazetesinin artık daha dengeli bir tavır takınmakla birlikte savaşın gidişatı hususunda Almanya'nın zorluklarla karşılaşacağı haberleri beklediğini ve halâ Müttefiklerden yana umudu olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte bunun dile getirme yoğunluğu 1940 yılına göre iyice düşmüştür.

Ahmet Emin Yalman, *Vatan*'da 17 Ekim 1941 tarihinden itibaren "Bizim Sulh Hedeflerimiz" üst başlığıyla bir başyazı dizisine başlamıştır. Bu yazı dizisinin

37 Hale, a.g.e., s. 90; Çağatay Benhür, "İkinci Dünya Savaşında İran'ın İşgali ve Türk Basını (1941)", *Turkish Studies*, C 10, No. 9, 2015, s. 98-99.

38 Ahmet Şükrü Esmer, "Dış Politika, Fransa Yıkınının Mesulleri", *Ulus*, 19 Ekim 1941, s. 3.

39 Ahmet Şükrü Esmer, "Dış Politika, Rusya'da Kış Harbine Doğru", *Ulus*, 20 Ekim 1941, s. 3.

ilki dizinin ne şekilde ilerleyeceğini ve o dönemin koşullarında Müttefik taraftarı olan *Vatan*'ın ne yönde bir söylem geliştirdiğini göstermektedir. Yalman, kendilerinin son zamanlarda benimsediği hiçbir tarafın arkasına takılmama ve her ne vaat edilirse edilsin kimseden yana değil, barıştan yana olma şeklinde özetlenebilecek yayın politikalarının Basın Yayın Umum Müdürlüğünün dikkatini çektiğini ve Ankara'da kimi çevrelerce onaylandığını anlatmakta ve bu politikanın savunusunu yapmaktadır. İsim vermeden o dönem kimi arkadaşlarının fırsat bu fırsat diyerek toprak kazanma arzusunda olduklarını ve bir tarafın yanında -adı zikredilmese de bu tarafın Almanya olduğu açıktır- savaşa katılmak istediklerini aktaran Yalman, buna karşı Enver Paşa'yı ve onun oynadığı kumar neticesinde Birinci Dünya Savaşı'na girildiğini hatırlatmaktadır. Yazısının sonunda ise fısıltı şeklinde dolaşan bu söylemleri tartışmak üzere bu yazı dizisine başladığını ifade eden Yalman, Türkiye'nin istiklalini korumak önceliğinde olması gerektiğini ve bunun için de savaştan uzak kalmasını savunmuştur⁴⁰. Yalman'ın anlattıkları, Türk basınındaki cepheleşmenin ancak bu dönemde kısmen gerçekleştiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Daha önce de belirttiği üzere bu cepheleşme anlatısını savaşın bütününe yaymak mümkün değildir ancak bu dönemle sınırlı olduğu söylenebilir.

Yalman, sonraki gün, 18 Ekim 1941 tarihli yazısında doğrudan adını vermesi de açıkça Üçlü İttifak'tan bahsetmiştir. Üçlü İttifak'ın 1941 yılı dönümünde anıldığı tek yer görülebildiği kadarıyla Ahmet Emin Yalman'ın bu yazısıdır. Ki burada da önceki ve sonraki yıllarla kıyaslandığında Üçlü İttifak'a yönelik coşku ve övgü son derece düşük tondadır. Adeta zikredilip geçilmiştir. Yazıda yine Türkiye'nin savaş dışı kalmasını ve tarafsız olmasını savunan Yalman, her iki tarafa ittifak ve dostluk adı altında birer kıymetli hediye verdiklerini söyleyerek hem 1939 Üçlü İttifakı'na hem de 1941 Türk-Alman Dostluk Paktı'na gönderme yapmıştır. Bu hatırlatma ile birlikte dönemin Türk dış politikasının sınırlarının dışına çıkmamaya özen gösteren Yalman iki antlaşmayı Türkiye'nin tarafsızlığının bir işareti olarak saymış, antlaşmaların detaylarına inmemiştir⁴¹.

Ahmet Emin Yalman, Hüseyin Cahit Yalçın gibi savaş boyunca Müttefiklerden yana tavır alan dönemin önde gelen Mihver karşıtlarından *Tan* gazetesi

40 Ahmet Emin Yalman, "Bizim Sulh Hedeflerimiz: 1, Bir Sözle Uyanan Acı Hâtır", *Vatan*, 17 Ekim 1941, s. 1, 3.

41 Ahmet Emin Yalman, "Bizim Sulh Hedeflerimiz: 2, Rusyadaki Kıyamet Karşısında Düşünceler", *Vatan*, 18 Ekim 1941, s. 1, 3.

dahi böyle bir tavır takınmıştır⁴². Diğer yıllara kıyasla 1941 senesi içerisinde savaşı taraflar arasında daha dengeli bir tutum takınmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte yoğunluğu azalsa da Tan'ın sayfalarında savaşın gidişatının Almanlar lehine gelişmekle birlikte gelecekte bu durumun değişeceğini savunan yazılara rastlanmaktadır⁴³.

1941 yılında basında Müttefik taraftarlığı, tarafsızlığa daha yatkın bir noktaya doğru inerken *Cumhuriyet*, *Tasviri Efkar* gazeteleri Mihver özellikle de Alman taraftarlığını savaş yılları içerisinde en yüksek noktaya ulaştırmışlardır. Bu bakımdan basında cepheleşme anlatısının savaşın bütününde değil ancak bir bölümünde geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Cihad Baban'a göre ise bu hükümetin savaşı devletler arasında tarafsızlığını göstermek açısından istediği bir durumdur⁴⁴. Bu da şartlar karşısında değişen Türk dış politikasıyla uyumludur.

Cumhuriyet gazetesinin diğer gazetelerden farklı olarak yayın politikasında daha açık bir Almanya taraftarlığı söz konusudur. Haberlerin veriliş şekli bu savı desteklemektedir. ABD'nin kendi ticaret gemilerine Japon sularını terk etme emrini vermesinin diğer gazetelerden farklı olarak "Amerika'da Bedbinlik" olarak verilmesi⁴⁵, 20 Ekim 1941 tarihli nüshasında ilk sayfada Doğu Cephesine dair haberler verilirken Almanlar tarafından esir edilen Rus askerlerinin, Almanların eline geçen savaş araçlarının fotoğraflarına yer verilmesi⁴⁶ *Cumhuriyet*'in tavrına dair örnek olarak gösterilebilir.

Bununla birlikte *Cumhuriyet* gazetesinin yazarları yekpare bir tutum içerisinde değildir. Gazetenin önemli isimlerinden Abidin Dâver, adını kullanmadan yazdığı "Hem Nalına Hem Mihnâna" köşesinde İngiltere'yi, Nazi Partisinin iktidara geçtiği 1933 yılından itibaren yeterince önem almamakla

42 Zekeriya Sertel Hitler için ilk defa "Führer" tabirini Haziran 1941'de kullanmış, Hitler Almanya'sı hakkındaki en yumuşak hatta neredeyse olumlu yazılarını yine bu dönemde yazmıştır. Bunda esas etken Almanya'nın Türkiye kapılarına dayanmış olmasıdır. Serdar Kara, **Muhafif Bir Gazeteci Yazar Olarak Zekeriya Sertel**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2020, s. 348-349.

43 M. Anten, "Bugün, Moskova Önlerinde", **Tan**, 20 Ekim 1941, s. 3; M. Zekeriya Sertel, "Sovyet Rusya Harbe Devam Edebilir mi?", **Tan**, 21 Ekim 1941, s. 1-2.

44 Cihad Baban, **Politika Galerisi, Bir Devrin Hükümdarları**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 300-301.

45 **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1941, s. 1, 3.

46 **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1941, s. 1.

eleştirmiştir⁴⁷. Bu da *Cumhuriyet* gazetesinin genel çizgisinde bazı farklılıklar görülmekle birlikte savaşan taraflar arasında farklı tutum takınan yazarlara bünyesinde yer verdiğini göstermektedir⁴⁸.

Bir diğer Alman taraftarı bilinen gazete *Tasviri Efkâr*'ın başyazısında Doğu Cephesinin beşinci ayına girerken Almanların muvaffakiyet sağladığı tespit edilirken⁴⁹, önde gelen yazarlarından Emekli General Ali İhsan Sabis, Doğu Cephesinde durumu askerî açıdan yorumlarken Sovyet Rusya'nın artık son direnişini sergilediğini ve Almanya'nın 1871'de Fransa'ya karşı aldığı zafere benzer bir sonuca yaklaştığını savunmuştur⁵⁰.

II. 1942-1945: Yeniden Değişen Şartlar Karşısında Hatırlanan Üçlü İttifak

II. 1. 1942: Bir Savunma Mekanizması Olarak “Hatırlama”

1942 yılının Ekim ayına gelindiğinde Japonya'nın Pearl Harbour baskını neticesinde ABD savaşa girmiş, Sovyetler Birliği ile Almanya arasında Stalingrad önlerinde süren amansız savaş had safhaya ulaşmıştır. Önceki iki yılla kıyaslandığında Almanya'nın hızlı ilerleyişi durduğu gibi o güne kadar savaşta ciddi bir üstünlük kuran Almanya'nın ve Mihver Devletlerin geleceğine yönelik ciddi kuşkular ortaya çıkmıştır.

Bu kuşkuların Türk kamuoyunu Almanya'ya karşı cesaretlendirdiği görülmektedir. Üçlü İttifak, Fransa hariç tutulmak suretiyle Türk-İngiliz İttifakı olarak anılmış ve kutlanmıştır. Ankara ve Londra radyolarının yayınladığı mesajlar ve yaptıkları yayınlar dönemin Türk basınında yer bulmuştur⁵¹. 21 Ekim 1942 tarihinde Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay tarafından Dışişleri Bakanlığına yazılan telgrafta da bu konu hakkında bilgi verilmektedir. Telgrafta aktarılanlara göre Ankara Radyosunun yaptığı yayın Londra Radyosunda da işlenmiş ve Türkiye'nin ittifaka bağlılığından bahsedilmesi memnuniyet yaratmıştır⁵².

47 [Abidin Dâver], “Hem Nalina Hem Mihna”, *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1941, s. 2.

48 Kara, “Kış Savaşı”, s. 373-381.

49 Tasviri Efkâr, “Günün Yazısı, Rus Cephesinde Beşinci Ay Başlarken”, *Tasviri Efkâr*, 20 Ekim 1941, s. 1.

50 Ali İhsan Sabis, “Askerî Vaziyet, Rusya İmha Meydan Muharebesi”, *Tasviri Efkâr*, 19 Ekim 1941, s. 1-3.

51 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1942, s. 3; *Tasviri Efkâr*, 20 Ekim 1942, s. 3; *Ulus*, 20 Ekim 1942, s. 1, 4.

52 *Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, 37109-148952-21, 21 Ekim 1942, s. 1.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

Ulus gazetesi, Üçlü İttifak'ı 1940 ve 1941 yıllarındaki iki yıllık “unutkanlığın” ardından 20 Ekim 1942 tarihli nüshasında hatırlamıştır. Haberde aktarıldığına göre antlaşmanın yıl dönümü olan 19 Ekim günü radyodan kutlama mesajı verilmiş ve antlaşmanın imzalandığı ilk günlerde yazılan bazı olumlu yazılardan pasajlar aktarılmıştır. Haberde, antlaşmaya ilişkin değerlendirmeler yapılırken aradan geçen üç yılı aşkın zamanda değişikliklere dikkat çekilmiş, tüm yaşananlara rağmen bu antlaşmanın hem Türkiye hem de insanlık için önemli olmaya devam ettiği vurgulanmıştır. Türkiye'nin dış politikası tarafsızlık olarak nitelendirilmiş, “Yurtta sulh, cihanda sulh” prensibini benimsediği ifade edilmiştir. Haberde ayrıca Londra Radyosunun da bu yıl dönümü münasebetiyle yayınladığı mesaja yer verilmiştir. Bu kısa mesajda da aradan geçen zamanda şartların çok değiştiğinden söz edilmiş, buna rağmen antlaşmanın devam ettiği vurgulanmıştır⁵³.

Falih Rıfki Atay da 21 Ekim 1942 tarihli başyazısında Üçlü İttifak'a değinmiştir. “İngiltere ve Türkiye Arasında” başlıklı yazısında Atay, antlaşmanın yıl dönümüne dair Türkiye ve İngiltere arasındaki karşılık neşriyattan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Atay'a göre İngiltere ve Türkiye bu antlaşmayı savaşı genişletmek için değil aksine savaşı sınırlandırmak ve yeni ülkelerin yakıp yıkılmasını engelleyecek bir vasıta olarak kullanmışlardır. Taraflar antlaşmayı imzalarken barışın müdafaasını prensip olarak kabul etmişlerdir. İttifak dolayısıyla Türkiye'nin harbe katılacağını düşünenler yanlış vehimlere kapılmışlardır⁵⁴.

Atay değişen konjonktür dolayısıyla Türkiye'nin savaşa girmemiş olmasının nedenlerini izah etmek isteyen bir yazı yazmıştır. Yazının genelinde bu savunma üslubu açıkça görülmektedir. Atay aslında Türkiye'nin 1939'daki Üçlü İttifak'a ait taahhütlerini yerine getirmediği düşüncesine karşı yarı resmi *Ulus* gazetesinde Ankara'nın savunmasını dile getirmiştir. Yazısının son kısmında şu satırlara yer vermesinin temelinde bu anlayış vardır:

“Biz doğru sözlü doğru özlü bir milletiz. Çok eski bir tarihimiz, onun şerefli hâtıraları ve bu şerefli hâtıralardan yuğrulma bir asalet ahlâkımız vardır. Bize inananların, bundan dolayı pişmanlık duyacakları gün gelemez. Türk erliğini ve efendiliğini bilerek bize el uzatmış olanların da vermiş oldukları sözlerin samimiliğinden bu memlekette şüphe edilmez⁵⁵.”

53 *Ulus*, 20 Ekim 1942, s. 1, 4.

54 Falih Rıfki Atay, “İngiltere ve Türkiye Arasında”, *Ulus*, 21 Ekim 1942, s. 1, 3.

55 Falih Rıfki Atay, “İngiltere ve Türkiye Arasında”, *Ulus*, 21 Ekim 1942, s. 3.

Aynı günlerde Falih Rıfki Atay'ın yazdığı bir başka yazı daha dikkat çekicidir. Falih Rıfki, o son iki yılda basında hâkim olan genel atmosferden farklı olarak Türkiye'nin de savaşa dâhil olabileceğine dair bir yazı kaleme almıştır. Falih Rıfki'nin yazısı esas olarak üretim ve çalışma konulu ise de yazıda savaşın uzun sürebileceğini, bu nedenle her daim hazırlıklı bulunmak lazım geldiğini ve dahası Türkiye'nin harp dışı kalacağına temin edilemeyecek olduğunu açıkça ifade etmesi Türk dış politikasındaki değişimi göstermektedir. Ayrıca yazıda savaş sonrası duruma da hazırlıklı olmak gerektiğinin belirtilmesi de önemli bir detaydır. Yaşanan değişimin nedenlerine dair bir ipucu olarak değerlendirilebilir⁵⁶. Bu noktada yine hatırlamak gerekir ki hem *Ulus* hem de Falih Rıfki Atay, Türk basınının sıradan unsurları değildir. Devletin basındaki sesi konumundadır. O. Murat Güvenir, son derece yerinde bir tespitle Falih Rıfki'nin makalelerini “basına verilen bir başka talimat biçimi” olarak nitelendirmiş ve bu makalelerle basına “yol gösterildiğini” saptamıştır⁵⁷. Nitekim Falih Rıfki'nin yukarıdaki yazılarda dile getirdiği fikirler, basına “yol göstermiş” ve sonuç olarak başka kalemler de benzer düşünceleri dile getirmiştir. Dolayısıyla, Atay'ın kalemi üzerinden hükûmet, bir taraftan 1940-1941 yıllarında Türkiye'nin Almanya ile yakınlaşmasını açıklamak, Üçlü İttifak'tan doğan yükümlülüklerini yerine getirmediği düşüncesine karşı savunma yapmak isterken diğer taraftan değişen konjonktür karşısında yeniden gözden geçirilen Türk dış politikasının hangi yönde gelişeceğini de ortaya koymaktadır.

Müttefik özellikle de İngiltere taraftarlığı hususunda en önde gelen isimlerden Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Yeni Sabah* gazetesinde Üçlü İttifak çeşitli yazı ve haberlerle anılmıştır. Yazılarda Hüseyin Cahit'in o sırada İngiltere ve ABD'yi içeren bir gezide bulunması hasebiyle doğrudan imzalı bir yazısı yoktur. Öte yandan 19 Ekim 1942 tarihinde *Yeni Sabah* imzalı “Mes'ut Bir Yıl dönümü” başlıklı yazının konusu Üçlü İttifak'tır. Yazıda daha çok ittifakın barış amacı güttüğü ve aradan geçen zaman içerisinde ittifaka sadık kalındığı vurgulanmıştır. Bununla birlikte görece bazı açık sözlü değerlendirmeler de yapılmıştır. Özellikle de ittifakın bazı nazik zamanlar yaşadığının belirtilmesi önemlidir. Yazıya göre bu nazik zamanlardan birisi Almanya'nın Balkanlarda ilerlemesidir ki o zaman Alman Führer'inin Türkiye hakkındaki dost teminatı ve Türkiye'ye yönelik bir harekette bulunmaması sınırları yatıştırmaya

56 Falih Rıfki Atay, “Evimize Düzen Verirken”, *Ulus*, 20 Ekim 1942, s. 1.

57 Güvenir, a.g.e., s. 110.

yetmiştir⁵⁸. Burada Almanya'ya yönelik sert ifadelerin olmayışı, hatta Führer ifadesinin dahi zikredilmiş olması Türkiye'nin meseleye hala temkinli yaklaş-
tığının bir göstergesidir.

Vakit'te Asım Us antlaşmanın yıl dönümündeki başyazısında Üçlü İttifak'a yer vermiştir. Yazısında dikkat çeken bir nokta Türkiye'nin bu ittifaka olan bağlılığına yönelik yaptığı vurgudur. Us'a göre Üçlü İttifak'ın imzalanmasın-
dan sonra savaşta yaşananlar öyle bir noktaya gelmiştir ki İngiltere yalnız kal-
mış, savaş Türkiye'nin sınırlarına dayanmıştır. Ancak bu durumda dahi Tür-
kiye ittifakı inkâr etmeyi hayalinden geçirmemiştir⁵⁹. Gerçekten Türkiye ya-
şanan süreçte gerçekten ittifakı inkâr etmemiş ve yürürlükten kaldırmamıştır.
Ancak yukarıda da belirtildiği üzere bir sene önceki yıl dönümünde Türk ba-
sını Asım Us'un *Vakit* gazetesi de dâhil olmak üzere ittifakı yok saymış, gör-
mezden gelmiş, unutmuştur.

Almanya ile İngiltere arasındaki esirlerin zincirlenmesi tartışmasına da değİ-
nen Asım Us, bu meselede karşılıklı iddiaların olduğunu dile getirdikten son-
ra sorunun ancak tarafsız bir ülkenin hakemliği ile çözülebileceğini Türki-
ye'nin de İngiltere'nin Müttefikleri, Almanya'nın dostu olarak bu işi yapabile-
ceğini savunmuştur⁶⁰. Türkiye'nin o günkü savaş koşullarında bu iki savaşan
devlete karşı tutumunu -ne kadar anlamlı olduğu ayrı bir tartışma konusu ol-
makla birlikte- tam olarak bu formül ifade etmektedir: "İngiltere'nin Müttefi-
ki, Almanya'nın Dostu".

Hakkı Tarık Us'un *Haber* gazetesindeki başyazıda yapılan değerlendirme esa-
sında Türk kamuoyunun yaklaşımının bir özeti gibidir. "Türk İngiliz Dostlu-
ğu" başlıklı yazıda Türkiye'nin savaş dışında kalması bir başarı olarak değeri-
lendirildikten sonra sarfedilen şu satırlar üzerinde durulmaya değerdir:

*"Türk İngiliz İttifakının tatbik sahasında bugünkü hedefi Türkiye hu-
dutlarının harp ateşine karşı korunması ve Türk milli istiklalinin müda-
faası gayesine münhasır kalmıştır.*

*Demek istiyoruz ki Türkiye kendi hudutlarına herhangi bir taraftan bir
tecavüz gelmesi ihtimaline karşı aldığı müdafaa tedbirleri ile yalnız*

58 Yeni Sabah, "Mes'ut Bir Yıl dönümü", **Yeni Sabah**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

59 Asım Us, "Türk-İngiliz İttifakının Üçüncü Yıl dönümü", **Vakit**, 19 Ekim 1942, s. 1.

60 Asım Us, "Türkiye", **Vakit**, 20 Ekim 1942, s. 1.

*varlığını ve istiklalini korumuş olmuyor, aynı zamanda Türk- İngiliz ittifakiyle aldığı taahhütleri de yerine getirmiş oluyor*⁶¹.”

Bu satırlar biraz açılacak olursa Türk basınının ve basının da büyük oranda devletin görüşünü yansıtması dolayısıyla Türk dış politikasının o sıradaki yaklaşımı daha iyi anlaşılacaktır. Türkiye, her ne kadar 1939’da imzalandığı sırada kendisinin savaşa girebileceği ihtimalleri açıkça hesaba katmış ve İttifakta bunu belirtmişse de aradan geçen zamanda yaşananlar dolayısıyla savaşa dâhil olma durumunu tamamen bir kenara bırakmış ve Üçlü İttifak’ı buna göre yorumlamıştır. Üçlü İttifak’ta savaşın Akdeniz’e inmesi durumunda Türkiye’nin de savaşa katılması söz konusuydu. Buna karşılık bir Sovyet çekincesi de ek protokolde belirtilmişti. Ancak 1942 yılına gelindiğinde artık Sovyetler Birliği de Almanya ile savaş halindeydi. Dolayısıyla ortada bir Sovyet çekincesinden de söz edilemezdi. Bu durumda pekâlâ Türkiye’nin de Müttefiklerin yanında savaşa katılması beklenebilirdi. Ancak yukarıdaki satırlarda da görüldüğü üzere Üçlü İttifak geçerli kabul edilmekle birlikte Türkiye’nin savaşa girmeyişi taahhütlerin yerine getirilmesi olarak yorumlanıyordu. Bu açıkçası Üçlü İttifak’a pek de uymayan ancak zorlama bir yorum olarak kabul edilebilir. Buna rağmen basında ısrarla Türkiye’nin taahhütlerini, verdiği sözleri yerine getirdiğinin vurgulanması psikolojik bir savunma mekanizması olarak yorumlanabilir.

Bu anlayış Türk basınının geneline yansıyan hâkim bir tavır olarak görülmektedir. *Son Telgraf*’ta Etem İzzet Benice ilk sayfadan ittifakı anarken, savunma maksatlı bir ittifak olduğunu dile getirmiş ve aradan geçen zamanda “binbir türlü değer ve ahde vefa imtihanı kazanarak” devam ettiğini dile getirmiştir⁶². Aynı gazetede ilk sayfada bir köşesi bulunan Necip Fazıl Kısakürek 20 Ekim 1942 tarihinde Üçlü İttifak’ın yıl dönümüne yer verirken aynı yıl çıkan diğer yazırlarla kıyaslandığında dönemin Türk dış politikasına aykırı düşmeden çok daha sağlıklı değerlendirmeler yapmıştır. Necip Fazıl’a göre Sovyetler Birliği ile Almanya’nın anlaşığı dönemde milli siyasetine daha uygun bir şekilde demokrasilerde en yana taraf almıştır. Ancak bu anlaşmadan kısa bir süre sonra Fransa yıkılmış İtalya savaşa girmiş ve savaş Akdeniz’e inmesiyle taraflar arasındaki kuvvet dengesinde ciddi bir boşluk oluşmuştur. Buna rağmen Tür-

61 Haber, “Türk İngiliz Dostluğu”, **Haber**, 19 Ekim 1942, s. 1.

62 Etem İzzet Benice, “Türk-İngiliz”, **Son Telgraf**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

kiye, “tedafüi bir dikkat içinde” ittifakına sadık kalmıştır. Türkiye, Sovyetler Birliği ile Almanya arasında savaş başlayınca Almanya ile de bir dostluk muahedesi imzalamış ve hem bu pakta hem de İngiltere’yle arasında olan ittifaka zarar gelmesini engellemiştir. Necip Fazıl’a göre bu da Türk dış politikasının ayrıca bir başarısıdır. Aradan geçen zamanda Türkiye her tarafı ateş içerisinde yanarken bu ateşin dışında kalmayı başardığı gibi ittifaklarını da sürdürebilmiştir. Türkiye’nin bu başarılı milli siyasetinin yarımın dünyasında da önemli bir yer tutacağını öngören Necip Fazıl’ın yazısında Türkiye’nin demokrasilerden yana olduğunu vurgulaması önemli bir tespittir⁶³.

Son Posta’dan Ekrem Uşaklıgil zamanın en iyi ölçüt olduğuna dikkat çektikten sonra aradan geçen üç yılın kısa görünse de çok önemli olaylar içerdiğini ve bu süreçte Üçlü İttifak’ın iyi bir imtihandan başarıyla çıktığını belirtmiştir. Uşaklıgil’e göre Türkiye’nin amacı savaştan uzak kalmak, barışı muhafaza edebilmektir. Türkiye’nin Almanya ve İngiltere karşısındaki durumunu Uşaklıgil, İngiltere’nin müttefiki, Almanya’nın dostuyuz şeklinde formülleştirilmektedir⁶⁴. Yine *Yeni Sabah*’ta çıkan Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu imzalı bir başka yazıda da yine değişen şartlar karşısında Türkiye’nin ittifaka olan bağlılığı üzerinde durulmuştur⁶⁵.

Akşam gazetesi ilk sayfadan Türk-İngiliz İttifak Muahedelerini kutlarken, Türkiye’nin hem bu ittifaka hem de Almanya ile imzaladığı pakta tam bir sadakat gösterdiği ve bütün savaşan devletlerin itimadını kazanarak savaş dışında kalmaya muvaffak olduğu ifade edilmiştir⁶⁶. Burada her iki ittifakın dile getirilmesi “Aktif tarafsızlık” anlatısının temellerinin oluştuğunu göstermektedir.

Akşam’da 20 Ekim 1942’de çıkan Necmeddin Sadak imzalı başyazı ise o dönemki Türk dış politikasının gerekçelerini izah eder nitelikte ve dönemin şartlarında açık sözlü bir yazıdır. Sadak, Türkiye’nin üç yıl önce karşılıklı yardım antlaşmasını imzalarken Müttefikler ile Almanya arasında savaşın başladığını dolayısıyla Türkiye’nin “görerek, bilerek, düşünerek bağ altına” girdiğini

63 Necip Fazıl Kısakürek, “Çerçeve, Bir Yıl Dönümü”, *Son Telgraf*, 20 Ekim 1942, s. 1.

64 Ekrem Uşaklıgil, “Türk-İngiliz İttifakının Yıl dönümü”, *Son Posta*, 19 Ekim 1942, s. 1-2.

65 A.[hmet] C.[emaleddin] Saraçoğlu, “Her Sabah, Ankara Muahedesinin Yıl dönümü”, *Yeni Sabah*, 19 Ekim 1943, s. 3.

66 *Akşam*, 19 Ekim 1942, s. 1.

ifade etmiştir. Ancak sonrasında gelişmeler beklendiği gibi olmamış savaş hızla Mihver devletler lehine gelişmiştir. Bu şartlar altında Türkiye öncelikle savaşın dışında kalmaya çalışmıştır. Fakat bir taraftan da İngiltere'ye verdiği sözden geri dönmeyi düşünmemiştir. Bunu Almanya ile dostluk anlaşması imzaladığında da yapmamıştır. Yazısında hatırı sayılır bir savunma tonu bulunan Sadak, Türkiye'nin savaşa girmemesini ve tarafsız kalmasını ödevini yerine getirmesi olarak değerlendirmektedir. Bunun kıymetinin İngiltere tarafından bilinmesini arzulamaktadır⁶⁷.

Vatan gazetesi, ilk sayfadan Türkiye-İngiltere İttifakı şeklinde kutlarken dönemin Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ile İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in fotoğraflarına yer vermiştir. Haberde diğer gazetelerde de olduğu üzere Türkiye'nin barış politikasından övgüyle bahsedilmiş ve Türkiye'nin barış politikasının icap ettirdiği taahhütlere tam bir dürüstlikle daima sadık kaldığı belirtilmiştir⁶⁸.

Tan gazetesi Üçlü İttifak'ın imzalanma anını gösteren eski bir fotoğrafla ilk sayfadan ittifakın yıl dönümünü hatırlarken, "Tan" imzalı başyazıda ittifakı ele almıştır. Yazıda Türkiye'nin, savunma amaçlı bu ittifaka aradan geçen üç sene zarfında tamamen riayet ettiği ve sulh siyasetini muhafazada büyük bir itina ve titizlik gösterdiği özellikle vurgulanmıştır⁶⁹. Ayrıca sonraki yıllarda daha muhalif bir pozisyon alacak ve sonunda 4 Aralık 1945'te matbaası yıkılacak Sertellerin *Tan* gazetesinde çıkan bu yazıda Milli Şef İnönü'den de övgüyle bahsedilmiş olması dönemin Türk basınının içinde bulunduğu durumu anlamak açısından dikkate değerdir⁷⁰.

Tan sonraki günde Londra Büyükelçisi Rauf Orbay'ın Üçlü İttifak'ın yıl dönümü dolayısıyla İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden şerefine verilen ziyafeti haberleştirirken Rauf Orbay'ın İngiltere kabine üyelerinden Harold Balfour ile fotoğrafına yer vermiştir⁷¹. *Tan* gazetesinin 1942 yılı gazeteleri

67 Necmeddin Sadak, "Türkiye-İngiltere Anlaşmasının Üç Yılı", **Akşam**, 20 Ekim 1942, s. 1.

68 **Vatan**, 19 Ekim 1942, s. 1.

69 *Tan*, "Türk-İngiliz İttifak Muahedesinin Yıl dönümü Dolayısıyla", **Tan**, 19 Ekim 1942, s. 1-2.

70 Kara, **Muhalif Bir Gazeteci**, s. 233-243.

71 **Tan**, 20 Ekim 1942, s. 1.

içerisinde Müttefiklerden yana tavır almak konusunda önde gelen gazetelerden birisi hatta en önde geleni olduğunu söylemek mümkündür.

Türk basınındaki değişimi göstermesi bakımından en ilgi çekici örneklerden birisi *Cumhuriyet* gazetesidir. Fransa'nın düşmesinin ardından Mihver özellikle de Alman taraftarı bir yöne evrilen *Cumhuriyet* gazetesi de Üçlü İttifak'ı kutlayanlar arasındadır. Üstelik bunu sonraki yıllarda "Almancılığ" sıklıkla eleştiri konusu yapılan Nadir Nadi başyazısıyla gerçekleştirmiştir. Nadir Nadi, "Bir İttifakın Yıl dönümü" başlıklı yazısında bu anlaşmanın başta bilhassa yabancı kaynaklarca bir taarruz ittifakı olarak yanlış tefsir edildiğini savunmaktadır. Nadi'ye göre bu ittifak bir dönemin Başbakanı Refik Saydam'ın da belirttiği üzere bir taarruz gayesi gütmemektedir⁷².

Nadi'nin dikkat çektiği hususlardan birisi Türkiye'nin bu ittifaka olan bağlılığıdır. Nadi'ye göre Türkiye, Fransa düştükten sonra bu antlaşmayı kadük ilan edebilirdi. Ancak muahedenin ruhunu benimsediğinden böyle bir yola gitmemiştir⁷³.

Nadi'nin yazısındaki önemli noktalardan birisi de bu antlaşmanın yanında 1941 Türk-Alman Dostluk Paketi'ne değinmesidir. Nadi'ye göre 1941 yılında Almanya ile yapılan pakt Türkiye'nin savaşan devletler karşısındaki durumunu daha açık bir şekilde herkese göstermiştir. Nadi bu noktada abartılı bir yorum yaparak 1941 Türk-Alman Paketi'nin İngiltere tarafından da olumlu karşılandığını savunmuştur⁷⁴.

Literatürde Alman taraftarı olarak bilinen *Tasviri Ef-kâr* gazetesi de Üçlü İttifak'ı -yine Türkiye-İngiltere adıyla- kutlamayı ihmal etmemiştir. *Tasviri Ef-kâr* ilk sayfadan hem bir haberle hem de başyazıyla Üçlü İttifak'ı hatırlamıştır. Haberde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında yapılan karşılıklı yardım antlaşması mesut bir hadise olarak nitelendirilirken, kurulan ittifakın savaşı değil barışı hedeflediği belirtilmiştir. Türkiye'nin savaşan iki tarafın da dostluk ve saygı hislerini kazandığı belirtilmiştir. Diğer haberlerde de sıklıkla vurgulandığı üzere Türkiye'nin dürüstlüğünden ve ittifaka bağlılığından burada da

72 Nadir Nadi [Abahoğlu], "Bir İttifakın Yıl dönümü", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

73 Nadir Nadi [Abahoğlu], "Bir İttifakın Yıl dönümü", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

74 Nadir Nadi [Abahoğlu], "Bir İttifakın Yıl dönümü", *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

söz edilmesi dikkat çekicidir⁷⁵. *Tasviri Efkâr* imzalı başyazıda ise her ne kadar antlaşmanın kaçınıcı yıl dönümü olduğu yanlış hatırlanmışsa da antlaşmadan ve Türkiye'nin barış politikasından olumlu bir şekilde söz edilmiştir. Yazıda Milli Şef İnönü hakkında da olumlu sözler sarfedilmiştir. Almanya ile yapılan Dostluk Paktına da değinilmiş ve Üçlü İttifak'ın Almanya ile yapılan bu pakta engel olmadığı belirtilmiştir. Tam da bu noktada yazıda Üçlü İttifak ile Dostluk Paktı arasında satır arasında bir kıyaslama yapılması ve “hemen hemen aynı” olarak değerlendirilmesi *Tasviri Efkâr*'ın savaş dönemindeki yayın politikası göz önüne alındığında dikkat çekicidir⁷⁶.

Tüm bu yazılarla ilgili vurgulanması gereken bir husus da yazıların üç aşağı beş yukarı birbirine benzemesi, aynı argümanların farklı gazetelerde ve yazılarda dile getirilmesidir. Bilhassa başyazılarda görülen ana temalar Türkiye'nin dış politikasına övgü, Türkiye'nin Üçlü İttifak'a sadık kaldığının savunulması, İngiltere'den ve Üçlü İttifak'tan yana tavır ancak Almanya'nın dışlanmaması şeklinde sıralanabilir.

Basının bu ortak tavrı İngiltere'de de olumlu bir hava yaratmış, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay'ın Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta belirttiğine göre Türk basınının işlediği bu tezler İngiliz basını tarafından da desteklenmiştir⁷⁷. Türk basınının yayın politikası, Türk diplomasisinde fayda sağlayacak bir araç görevi görmüştür.

Tüm bunlarla birlikte Türkiye'nin kesin olarak İngiltere'den yana tavır koyduğunu söylemek için erkendir. Zira savaşın gidişatına ilişkin henüz kesin bir şey öngörülememektedir. Türkiye'nin bu tavrını gösteren bir başka husus da seyahatler olmuştur. Türk basınından bir heyet Temmuz 1942'de Almanya'ya bir seyahat düzenlerken⁷⁸, bir başka heyet Ağustos-Aralık 1942'de İngiltere ve ABD'ye seyahatler gerçekleştirmişler ve bu ülkelerde dostane temaslarda bulunmuşlardır⁷⁹. Bu iki taraflı geziler ve bu geziler dolayısıyla çıkan yazılara

75 *Tasviri Efkâr*, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

76 *Tasviri Efkâr*, “Bir Anlaşmanın Yıl dönümü”, *Tasviri Efkâr*, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

77 TDA, 37109-148952-21, 21 Ekim 1942, s. 1-2.

78 TDA, 32171-128643-19, 20 Temmuz 1942.

79 Erol Yüksel ve Sevgi Satı, “İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Gazetecilerin Londra ve Berlin Gezileri ve İzlenimleri (1939-1942)”, *History Studies*, C 12, S 6, Aralık 2020, s. 3418-3419.

bakıldığında Türkiye, Üçlü İttifak'ı yeniden anımsamakla birlikte dengeli bir tutum takınmaya özen göstermiştir.

II.2. 1943: İngiltere'den Yana Kesin Tavrı Alış

Bir önceki yıla farkla savaşın artık kesin bir şekilde Müttefiklere döndüğü yıl olan 1943 yılı başında Alman orduları Stalingrad'da ağır bir yenilgi almış ve bu tarihten itibaren savaşın dengesi Müttefikler lehine kesin olarak değişmiştir. Eylül 1943'te Müttefiklerin İtalya'yı işgal harekâtı başlamıştır. Bu gelişmelerin etkisiyle Türk basını da Müttefiklerden yana daha net bir tavır almıştır. Öte yandan savaşın kesin olarak sonuçlanmamasından ve daha da önemlisi Almanya'nın hala Türkiye için ciddi bir tehdit olmasından dolayı bir temkinlilik de görülmektedir. Özellikle Balkanlarda ve Ege'de Almanya, Türkiye için önemli bir tehlike arz etmektedir. Türkiye'nin hemen yanı başında bulunan On İki Ada'ya Müttefiklerin yaptığı harekâtın Almanya tarafından püskürtülmesi Almanya'nın hala Türkiye için ciddi bir tehlike olduğunun ispatı olmuş, Türkiye'nin Almanya'ya net olarak karşıt bir tavır almasını engellemiştir⁸⁰.

Basının bu tavrı, temkinli bir isim olarak bilinen İsmet İnönü'nün karakteri de hesaba katılırsa bu durum Türk dış politikasıyla son derece uyumludur. Ayrıca senenin başında İngiliz Başbakanı Winston Churchill'in Adana'ya gerçekleştirdiği ziyaret, Türkiye'nin Müttefiklerden yana daha net bir tavır ortaya koyduğunu ancak Müttefiklerin isteklerini bütünüyle kabul etmemesi ve savaşa girmemesi temkinliliğinin bir işaretidir.

Türk basınında Üçlü İttifak'ın yıl dönümü 19 Ekim ve 20 Ekim günlerinde Ankara ve Londra Radyosunun Türkiye'ye yönelik kutlama mesajlarına yer verilmiş⁸¹, başyazılarda Üçlü İttifak işlenmiştir. Ancak Üçlü İttifak tabiri kullanılmamış, önceki yılda olduğu gibi "Türk-İngiliz İttifakı" tabiri daha çok tercih edilmiştir.

Ulus'ta, ittifakın beş yaşına girmesi ilk sayfadan kutlanırken, Türkiye'nin ittifaka olan sadakatine değinilmiş, ayrıca Londra Radyosunun mesajına yer verilmiştir⁸².

80 Hale, a.g.e., s. 93-94.

81 *Akşam*, 19 Ekim 1943, s. 1; *Son Posta*, 19 Ekim 1943, s. 1; *Ulus*, 20 Ekim 1943, s. 1; *Vakit*, 20 Ekim 1943, s. 1 vd.

82 *Ulus*, 20 Ekim 1943, s. 1.

Falih Rıfki Atay, 20 Ekim 1943'te yazdığı yazıda ittifakın dördüncü yılını kutlamıştır. Bu yazıda Türk-İngiliz dostluğunun kökenlerini 1699'a kadar götüren Atay, İkinci Dünya Savaşı'nın ağır ve buhranlı imtihanının İngilizlerle Türkler arasındaki dostluk bağlarını bir daha gevşememek üzere kuvvetlendirdiğini belirterek gelecekte de devam etmesi gerektiğini savunmuştur⁸³.

Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanin*'deki başyazısında Üçlü İttifak'a yer vermiştir. Yalçın yazısında anlaşmayı "Türk tarihinin vatan için en hayırlı bir muvaffakiyeti" olarak nitelendirmiştir. Yalçın'a göre Türkiye'nin dünyayı bir harabeğe döndüren bu savaştan uzak kalmasında antlaşmanın büyük hizmeti olmuştur. Türkiye'nin İngiltere ile dostluk politikasından coşkuyla söz eden "İngiltere'ye inandık ve dayandık" derken bu politikanın gelecekte de devam etmesi gerektiğini savunmuştur⁸⁴.

Necmeddin Sadak'ın yazısında ise, 1939'da İttifak'ın ilk imzalandığı günlere dönülmüş gibi bir hava hissedilmektedir. Sadak, yazısında "Türkiye, hadiselerin gidişi icabı, harbe girmemiş bulunuyor" derken farklı koşullar olsaydı başka ihtimallerin de mümkün olabileceğini ima etmiş; dahası, geleceğe dönük de açık kapı bırakmış gibidir. Bununla birlikte Türkiye'nin savaş dışı kalmasından ve izlediği barış politikasından duyduğu memnuniyet açıkça görülmektedir⁸⁵. Sadak'ın değerlendirmelerinde savaşın gidişatının etkisi büyüktür. Savaşın seyri, Ekim 1943 itibarıyla kesin olarak Müttefikler lehine değişmiştir. Dolayısıyla artık Müttefiklerden yana tavır almak daha makbul bir tutumdur. Bununla birlikte, Almanya'nın Balkanlar ve Ege üzerinden Türkiye'ye karşı vurucu güç kapasitesini muhafaza etmesi endişe yaratmaktadır. Bu nedenle Almanya'ya doğrudan karşıtlık sergilememiş, temkinli bir yaklaşım izlemiştir. Türk dış politikasındaki değişim, daha çok Müttefik taraftarlığına dair yeniden yeşeren vurgularla kendisini göstermektedir.

Yazısında konuya farklı bir açıdan da yaklaşan Yalçın, Türkiye'nin yerini liberal demokrasilerin yanında görmekte ve bu antlaşmayı "Modern Türkiye'nin Avrupalılaşmak düsturuna tam bir cevap teşkil eden siyasi bir vesika" olarak nitelendirmektedir. Yalçın'a göre "ferd için hürriyet tanıyan ve hak ile ahlaki kuvvetin üstünde tutan bir dünya görüşü Türkün ruhunu cezp ve tatmin

83 Falih Rıfki Atay, "Türk-İngiliz İttifakının Yıl dönümü", *Ulus*, 20 Ekim 1943, s. 1-2.

84 Hüseyin Cahit Yalçın, "Ankara Muahedenamesi", *Tanin*, 19 Ekim 1943, s. 1.

85 Necmeddin Sadak, "İngiliz-Türk İttifakı", *Akşam*, 20 Ekim 1943, s. 1.

edebilecek bir idealdir. Türk bu idealin büyük demokrasilerde temsil edildiğini gördü ve onlarla birleşti”⁸⁶.

Yalçın'ın yazıda sadece İngiltere'den değil, İngiltere ile kurulan dostluk sayesinde ABD ile de ilişkilerin geliştirildiğini belirtmesi yazıda altı çizilmesi gereken bir başka noktadır ve Yalçın'ın ideolojik yaklaşımının açık bir örneğidir⁸⁷.

Tan'da Üçlü İttifak ilk sayfadan kutlanmakla birlikte başyazıda bu konunun işlenmemesi dikkat çekicidir. Haberde ise savaşın başlamasından hemen sonra imzalanan ittifakın ardından geçen senelerde birçok şeyin değiştiği ancak Türkiye'nin ittifaka bağlı kalarak müttefiki İngiltere'yi en karanlık günlerinde dahi siyasetini değiştirmedeği, dostluk ve ittifak siyasetine devam ettiği ifade edilmiş, Türkiye'den Britanya'ya gönderilen selamlarla yazı tamamlanmıştır⁸⁸.

Cumhuriyet gazetesi ittifakın dördüncü yılını ilk sayfadan kutlarken ilk sayfada büyük bir yer vermiş ve eski Başbakan Refik Saydam'ın ittifakı imzalarken çekilmiş bir fotoğrafını kullanmıştır. Haberde Türkiye'nin ittifaka olan bağlılığı ve imzasına olan sadakatini vurgulanmıştır⁸⁹. Gazetenin yazarlarından Ömer Rıza Doğrul, ittifakın yıl dönümü üzerine hususi bir yazı kaleme almıştır. Doğrul, Türkiye'nin dış politikasından övgüyle bahsederken, Türkiye'nin imparatorluk kurmak, topraklar ele geçirmek hevesinde olmadığını vurgulamıştır. Doğrul'a göre Müttefikler savaş içinde zor duruma düşmüşken taraf değiştirerek Mihver devletlere savaşı kazandırabilecek bir durumda olmasına rağmen imzasına ihanet etmeyi aklından bile geçirmemiştir⁹⁰. Öte yandan *Cumhuriyet*'in aynı güne ait başka bir sayfasında emekli General Emir Erkilet, Almanya'nın zafer kazanma ihtimallerini hala mümkün gören bir yazı yazmış⁹¹, aynı sayfada Abidin Dâver, ABD'nin bir harikalar memleketi olduğundan bahsetmiştir⁹². Bu *Cumhuriyet* gazetesinin İkinci Dünya Savaşı

86 Hüseyin Cahid Yalçın, “Ankara Muahednamesi”, **Tanin**, 19 Ekim 1943, s. 1.

87 Hüseyin Cahid Yalçın, “Ankara Muahednamesi”, **Tanin**, 19 Ekim 1943, s. 1.

88 **Tan**, 20 Ekim 1943, s. 1-2.

89 **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 1.

90 Ömer Rıza Doğrul, “Siyasi İcmal, Önemli Bir Yıl dönümü”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 3.

91 H. Emir Erkilet, “Askerî Vaziyet, Almanya'nın Muzaffer Olmak İmkânları”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 2.

92 [Abidin Dâver], “Hem Nalına, Hem Mıhına, İki Günde Bir Gemi Yapıyorlar”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 2.

boyunca izlediği yayın politikasını gösterir mahiyette bir örnek olup, ayrıca bir çalışma konusudur.

II.3. 1944: İngiltere Tarafında Bir Gelecek Kurgusu

Mihver Devletlerin artık geri dönülemeyecek bir duruma geldiği 1944 yılında Türkiye'nin o zamana kadarki temkinli politikası 1944 yılında İngiltere tarafından zaman zaman şikâyet konusu olmaya başlamıştır. Ancak Türkiye'nin yıl içerisinde atmış olduğu bazı önemli adımlar durumu büyük ölçüde düzeltmeye yetmiştir. Nisan ayında Almanya'ya krom sevkiyatı Müttefiklerin ısrarları neticesinde durdurulmuş, Ağustos ayında Almanya ile ilişkiler kesilmiştir. Hükûmet bu adımlarla Müttefiklerle olan ilişkilerin daha sağlıklı bir yere kavuşmasını ummaktadır⁹³.

Türk basını da verdiği mesajlarla iktidarın dış politikada elini rahatlatmak görevini üstlenmiştir. Basın yoluyla verilen mesajlarda Türkiye'nin geleceğinin Müttefiklerin yanında olduğu ifade edilmiştir. Bunda artık sonu görülen savaşın ardından Sovyetler Birliği ile karşı karşıya kalma korkusu temel etkidir. Türkiye şu veya bu şekilde savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Ancak savaş döneminde izlenen politikaların, savaşın ardından başka sorunlar çıkarması da muhtemeldir. Bu nedenle Türkiye, olası Sovyet tehdidine karşı İngiltere ve Batı yanında yer almak istemektedir. Savaşın ardından İngiltere ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin kaçınılmaz olarak bozulacağına inanıyorlar ve buna göre pozisyon almayı istiyorlardı⁹⁴.

1944 Ekim'in de artık Müttefikler lehine hava daha da ağır basmaya başlamıştır. Haberler ve yazılar büyük oranda önceki yıllara benzeseler de Müttefikler lehine havanın koyulaştığını gösteren detaylar mevcuttur. Bununla birlikte içerik anlamında bir değişiklik olmasa da Üçlü İttifak'a yönelik sayı ve gazetelerde tuttuğu yer bakımından son iki yılda artan ilgi bu sene biraz daha sönümlenmiş gibi olsa da aksine görsel içerikte bir zenginlik söz konusudur. 1939 yılından sonra ilk defa manşetten Türk-İngiliz İttifakı kutlanmıştır. *Ulus*'ta habere de iki sayfa yer ayrılmış, ilk sayfada ittifakın imzalanış anına

93 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C II, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 241, 265-269

94 Deringil, *a.g.e.*, s. 237-238.

ait bir fotoğraf kullanılmıştır⁹⁵. Haberin altında ise başka bir haber daha dikkat çekmektedir. Bu haberde Başbakan Saraçoğlu'nun İngiltere Büyükelçisi Maurice D. Peterson ile ittifakın beşinci yıl dönümünü kutlamak amacıyla baş başa bir yemek yediği belirtilmektedir⁹⁶. *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfki Atay'ın yazısında da daha evvelki yazılarına benzer iddialar mevcut olmakla birlikte Müttefikler lehine ton artmıştır. Atay bu yazıda Türkiye'nin Üçlü İttifak'ı imzalamakla kendisinin ve dünyanın kurtuluşunu demokrasilerin zafesinde gördüğünü savunmuştur. Dahası savaş boyunca da Türkiye'nin hep buna uygun bir siyaset izlediğini belirtmiştir⁹⁷.

Son Posta gazetesi ittifakın yıl dönümü üçüncü sayfadan kutlarken⁹⁸, ertesi gün sayfalarında Falih Rıfki Atay'ın *Ulus*'taki makalesini nakletmiştir. Ayrıca Başbakan Saraçoğlu'nun İngiliz Büyükelçisiyle yediği yemek de sayfalarına yansımıştır⁹⁹.

Tanin de ilk sayfadan ittifakın imzalandığı ana ait bir fotoğrafla birlikte kutlama haberine yer vermiştir¹⁰⁰. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı Türk basınının Müttefik özellikle de İngiltere taraftarlığında en önde gelen gazetecilerinden Hüseyin Cahit Yalçın bu yıl dönümünde Üçlü İttifak'la ilişkin bir yazı yazmamıştır. Bununla birlikte Hüseyin Cahit Yalçın'ın ve *Tanin* gazetesinin durumunda bir değişiklik yoktur.

Vakit de bir haberle ilk sayfadan Türk-İngiliz İttifakı'nı kutlamakla yetinmiştir¹⁰¹. İki gün sonra ise başyazar Asım Us, "Türk-İngiliz Dostluğunun Yıl dönümü" olarak nitelendirdiği anlaşmaya değinmiş hem ittifakın beşinci yılına hem de Başbakan Saraçoğlu'nun İngiltere Büyükelçisi ile yediği yemeğe değinmiş, bu dostluk manzarasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.

95 *Ulus*, 20 Ekim 1944, s. 1-2.

96 *Ulus*, 20 Ekim 1944, s. 1.

97 Falih Rıfki Atay, "İngiliz-Türk İttifakının Yıl dönümü", *Ulus*, 20 Ekim 1944, s. 1.

98 *Son Posta*, 19 Ekim 1944, s. 3.

99 *Son Posta*, 20 Ekim 1944, s. 1.

100 *Tanin*, 19 Ekim 1944, s. 1. İsmet İnönü'nün Defterler'inde Üçlü İttifak'ın yıl dönümleriyle alakalı tek notu 1944 senesindedir. İnönü, 19 Ekim Perşembe başlıklı notunda detay vermeden İngiliz sefirinin vesikasından ve Başvekilin akşam İngiliz Elçisi ile yemek yiyeceğinden bahsetmiştir. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, C I, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 417.

101 *Vakit*, 20 Ekim 1944, s. 1.

Yazıda dikkat çeken husus, Asım Us'un da daha evvel Necmeddin Sadak'ın da biraz daha üstü kapalı bir şekilde belirttiği Türkiye'nin savaşa girme ihtimalini bu defa daha açık bir şekilde dile getirmiş olmasıdır. Savaşın artık iyiden iyiye şekillenmiş olmasından cesaret alan Asım Us'un kesin olmamakla birlikte böyle bir ihtimalin olabileceğini ve Türkiye'nin savaşa girebileceğini dile getirmiş olması önemlidir. Yazısında mübalağadan kaçınmayan Asım Us, El Alameyn'deki İngiliz zaferinin, Stalingrad'daki Rus zaferinin yanında Türkiye'nin Müttefiklere karşı dostluk siyasetinden dolayı Mihver devletlerin gördüğü zorlukları saymak gerektiğini belirtmiş ve ilginç bir kıyaslama yapmıştır¹⁰².

Cumhuriyet gazetesi ise ilk sayfadan dikkat çekici bir şekilde Türkiye-İngiltere ittifakı adıyla Üçlü İttifak'ı kutlamıştır¹⁰³. Nadir Nadi de başyazısında Türkiye'nin Üçlü İttifak'a katılmakla demokrasi cephesinin yanında yer almakla hangi yolda yürüdüğünü dünyaya açıkça ilan ettiğini söylemektedir. Ayrıca yazının sonunda "özlediğimiz dünyanın zaferi için, bundan sonra da müşterek yolda müttefiki ile birlikte şüphesiz yürümeğe devam edecektir", diyerek ittifakın gelecekte de devam etmesini savunmuştur¹⁰⁴.

Basındaki genel tavır Sovyetler Birliği tehdidi karşısında İngiltere'den yana tavır almak şeklindeyken bunun istisnası *Tan* gazetesi olmuştur. *Tan*, bu dönemde Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde bir dış politikadan yana olmuştur. Bilhassa eski Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras Sovyetler Birliği ile dostluk siyasetinin *Tan* sayfalarında savunurken, bu durum *Tan* gazetesinin ve Sertellerin komünistlikle itham edilmelerine ve sonunda gazetecilik yaşamlarının sonu olan *Tan* matbaası baskınına giden süreç başlamıştır¹⁰⁵.

Türkiye Üçlü İttifak'ı hatırlayıp savaş sonrasına hazırlık yaparken Üçlü İttifak'ın diğer tarafları İngiltere ve Fransa da buna benzer adımlar atmaya

102 Asım Us, "Türk-İngiliz Dostluğunun Yıl dönümü", *Vakit*, 21 Ekim 1944, s. 1, 4.

103 *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1944, s. 1.

104 Nadir Nadi [Abaloğlu], "Türk-İngiliz Dostluğu", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1944, s. 1.

105 Kara, *Muhelif*, s. 354; Serdar Kara, "Hatıralar Ekseninde Tan Matbaası Baskını (4 Aralık 1945)", *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Musa Gümüş, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 253-270; Ali Ulvi Özdemir, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Serteller ve Tan Gazetesi (1939-1945)", *Atatürk Yolu*, Sayı 49, Bahar 2012, s. 179-216.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

başlamışlardır. 9 Ağustos 1944 tarihinde Vichy Fransa'sının ortadan kalkmasıyla birlikte Fransa'nın yeni temsilcileri ile Türkiye arasında Üçlü İttifak vesilesiyle kutlama mesajları gönderilmiş ve iki taraf arasında yeniden ilişkiler tesis edilmeye çalışılmıştır¹⁰⁶. Dönemin Londra Büyükelçisi Ruşen Eşref Üneydin'in Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraflardan anlaşıldığına göre İngiltere'de Üçlü İttifak hakkında olumlu bir hava esmektedir¹⁰⁷. Hatta Üneydin'in telgrafinda aktarılanlara göre Lordlar Kamarasında yapılan bir konuşmada Lord Perth, "Türkiye'nin müttefiklerle daha yakından işbirliğinde bulunmamasından dolayı duyduğu umumi teessürü dile getirmekle birlikte Türkiye'nin Üçlü İttifak'a sadık kalmasını takdir etmesi ve bir anlamda Türk basınında çokça dile getirilen savunma tezlerine iştirak eden sözler söylemesi İngiltere'de de artık geleceğe bakmak isteyen bir tavır takınıldığına işaret olarak değerlendirilebilir¹⁰⁸.

106 TDA, 38376-153514-1, 19 Ekim 1944; TDA, 38376-153514-2, 31 Ekim 1944.

107 TDA, 37398-150257-65, 4 Haziran 1944.

108 TDA, 37398-150257-75, 27 Mayıs 1944.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı süresince izlediği dış politika-nın değişkenliğini 19 Ekim 1939'da Türkiye-İngiltere-Fransa arasında imzala-nan Üçlü İttifak'ın yıl dönümleri üzerinden analiz etmeyi amaçlamıştır. Üç-lü İttifak'ın nasıl ele alındığı veya görmezden gelindiği, Türk dış politikası-nın o dönemdeki yönelimlerini anlamak açısından önemli bir gösterge ola-rak değerlendirilmiştir. Savaşın gidişatındaki dalgalanmalar, kaçınılmaz ola-rak Türk dış politikasını etkilerken, bu etki bilhassa basın üzerinden Türki-ye'nin Üçlü İttifak'a olan yaklaşımına da yansımıştır.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarına dair hatırı sayılır bir külliyat mev-cuttur. Yaygın anlatı Türkiye'nin baştan belirlenmiş bir "Aktif Tarafsızlık" politikası izlediği yönündedir. Ancak son çıkan belgeler ve bazı yeni çalışma-lar Türkiye'nin baştan belirlenmiş, kurgulanmış, yeknesak bir dış politika uy-gulamadığını göstermektedir. Türkiye'nin tarafsızlık politikası baştan belir-lenmiş ve kesintisiz bir strateji olmaktan ziyade, savaşın gelişimine göre şe-killenmiştir. Bu çalışmada ele alınan Üçlü İttifak'ın yıl dönümlerinin iktida-rın kontrolündeki basına yansımaları bu düşünceyi desteklemektedir. Taraf-sızlık, başlangıçta yapılmış bir tercih değil; savaşın gelişimine göre şekillenen bir yönelim olmuştur. Türkiye'nin savaşa girmemek üzere planlı ve sürekli bir tarafsızlık izlediği anlatısı İkinci Dünya Savaşı'nın gidişatı belli olduktan son-ra yaşananları bir temele oturtmak amacıyla yapılmış retrospektif/geriye dö-nük bir değerlendirmedir.

Çok partili hayata geçildikten sonra, İsmet İnönü, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda izlediği dış politikayı kendi açısından önemli bir başarı olarak su-narken, karşıtları bunun böyle olmadığını ve hatta İnönü'nün Türkiye'yi sa-vaşa sokacağını seçim meydanlarında dile getirmişlerdir. Yukarıda da belirtil-diği üzere Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince baştan kurgulanmış, plan-lanmış bir tarafsızlık politikası uygulamamış; aksine, savaşın başından Fransa düşünceye kadar savaşa girme olasılığını ciddi şekilde değerlendirmiştir. Bu nedenle, ilk bakışta Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlık politika-sı uygulamadığını iddia etmek İnönü'nün başarı hikâyesine bir eleştiri, politik karşıtlarına bir destek olarak görülebilir. Ancak, başarı, savaşa girmemek ola-rak tanımlanıyorsa, dönemin Türk dış politikası, bir başarısızlık olarak değil,

oldukça güç koşullar altında bile her ihtimalin göz önüne alındığı ve buna göre adımların atıldığı bir başarı hikâyesi olarak değerlendirilebilir.

Kaldı ki, tarihin gördüğü en yıkıcı savaş olan İkinci Dünya Savaşı süresince büyük iniş çıkışlar gerçekleşmiş, savaşın seyrinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Böylesine bir savaştan uzak kalmak isteyen devletlerin baştan belirlenmiş, şaşmaz, yeknesak bir dış politika uygulaması neredeyse imkânsızdır. Ayrıca savaşın dışında kalmak ciddi bir diplomasi gerektireceği gibi, iç politika da dikkatli adımlar atılmasını lüzumlu kılmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlemiş olduğu dış politikanın değişkenliğini incelerken, aynı zamanda basın durumuna ilişkin bazı tespitler de yapmak mümkündür. Öncelikle, Türkiye'de basının dış politikadaki tutumunun, bir anlamda, iktidarın tutumunun aynası olduğu tekrar vurgulanmalıdır. Bilhassa Ulus gazetesi bu noktada öne çıkmaktadır. Ancak, iktidar ve basın birlikteliği konusunda Ulus yalnız değildir. Dönemin ana akım denilebilecek diğer büyük gazeteleri ya iktidarla iç içe durumdadır ya da iktidarın dış politikada belirlediği sınırların dışına çıkamayacak vaziyette-dir. Basın üzerinden Türk dış politikasını okumak gayet mümkündür. Nitekim İkinci Dünya Savaşı yıllarında hükûmetin basına müdahaleleri birçok hatıra-ya yansımıştır. Bu çalışmada da görüldüğü üzere, basının farklı yıllarda Üçlü İttifak'a yaklaşımındaki benzerlikler göz önüne alındığında, Üçlü İttifak'ın iktidarın hatıralarda yer alan müdahale konularından biri olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra da Üçlü İttifak zaman zaman yeniden gündeme gelmiştir. Bu hatırlamaların, değişen konjoktüre bağlı olarak nasıl şekillendiği, ayrı bir çalışmanın konusu olmaya değerdir. Şimdilik şu kadarını söylemekle yetinmek gerekirse, Üçlü İttifak dönemin siyasi koşulları uygun düştüğünde Türk dış politikası tarafından stratejik bir araç olarak yeniden gündeme getirilmiştir. Kısacası, Üçlü İttifak'ın hatırlanması da unutulması da tesadüfi değil, dönemin siyasi gerekliliklerine bağlı olarak şekillenmiştir. Üstelik bu sadece Türkiye'ye özgü bir durum değildir. Diğer devletler de kendileri açısından uygun gördüklerinde Üçlü İttifak'ı hatırlamış ve hatırlatmışlardır.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

[Abaloğlu], Nadir Nadi, “Bir İttifakın Yıl dönümü”, **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

[Abaloğlu], Nadir Nadi, “Türk-İngiliz Dostluğu”, **Cumhuriyet**, 21 Ekim 1944, s. 1.

[Abaloğlu], Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991.

Akşam, 19 Ekim 1942.

Akşam, 20 Ekim 1942.

Akşam, 19 Ekim 1943.

Akşam, 20 Ekim 1943.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1990**, C I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

Atabey, Figen, **1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

Atay, Falih Rıfki, “Evimize Düzen Verirken”, **Ulus**, 20 Ekim 1942, s. 1.

Atay, Falih Rıfki, “İngiltere ve Türkiye Arasında”, **Ulus**, 21 Ekim 1942, s. 1, 3.

Atay, Falih Rıfki, “Türk-İngiliz İttifakının Yıl dönümü”, **Ulus**, 20 Ekim 1943, s. 1-2.

Atay, Falih Rıfki, “İngiliz-Türk İttifakının Yıl dönümü”, **Ulus**, 20 Ekim 1944, s. 1.

Aydoğdu, Murat, “1939 İngiliz-Fransız-Türk Antlaşması’na Dair Dikkatlerden Kaçan Bir Gerçek: Özel Anlaşma’da Yer Alan ‘Erteleyici Madde’nin Kaldırılması”, **Uluslararası İlişkiler**, C 19, No. 75, s. 83-100.

Aydın, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, İletişim Yayınları, ed. Baskın Oran, İstanbul 2008, s. 399-477.

Baban, Cihad, **Politika Galerisi, Bir Devrin Hükümdarları**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Benhür, Çağatay, “İkinci Dünya Savaşında İran’ın İşgali ve Türk Basımı (1941)”, **Turkish Studies**, C 10, No. 9, 2015, s. 75-104.

Benice, Etem İzzet, “Türk-İngiliz”, **Son Telgraf**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

Burçak, Rıfık Salim, “İngiliz-Fransız-Türk İttifakı (19 Ekim 1939)”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 4, S 1, 1949, s. 347-374.

Ciano, Kont Galeazzo, **Savaş Günlükleri 1939-1943**, çev. Selçuk Uygur, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

[Coşar], Hüseyin Sami, “Günün Meseleleri: Sakin, Vekarlı Halimiz Bizim Milli Hasletimizdir..”, **Ulus**, 19 Ekim 1940, s. 2.

Cumhuriyet, 19 Ekim 1941.

Cumhuriyet, 20 Ekim 1941.

Cumhuriyet, 19 Ekim 1942.

Cumhuriyet, 20 Ekim 1942.

Cumhuriyet, 20 Ekim 1943.

Cumhuriyet, 20 Ekim 1944.

Cumhuriyet, 21 Ekim 1944.

Çelik, Ahmet, “1939 Tarihli Türk-İngiliz-Fransız İttifakı’nın Türk Basınındaki Akisleri”, **International Social Sciences Studies Journal**, C 7, S 87, s. 3678-3692.

Deringil, Selim, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

[Dâver, Abidin], “Hem Nalına Hem Mihına”, **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1941, s. 2.

[Dâver, Abidin], “Hem Nalına, Hem Mihına, İki Günde Bir Gemi Yapıyorlar”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 2.

Doğrul, Ömer Rıza, “Siyasi İcmal, Önemli Bir Yıl dönümü”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 3.

Erkilet, H. Emir, “Askerî Vaziyet, Almanya’nın Muzaffer Olmak İmkânları”, **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1943, s. 2.

Esmer, Ahmet Şükrü, “Dış Politika, Fransa Yıkınının Mesulleri”, **Ulus**, 19 Ekim 1941, s. 3.

Esmer, Ahmet Şükrü, “Dış Politika, Rusya’da Kış Harbine Doğru”, **Ulus**, 20 Ekim 1941, s. 3.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

Erem, Ali Rıza, “Askerlik Bahisleri, Romanya İşgalinin Muhtemel Stratejik Gayeleri Ne Olabilir?”, **Ulus**, 19 Ekim 1940, s. 2.

Ertem, Barış, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri”, **Turkish Studies**, C 8, No. 7, 2013, s. 157-183.

Gerede, R. Hüsrev, **Hitler Almanya'sında Berlin Sefirliği Hatıralarım (1939-1942)**, Haz. Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Gürkan, Nilgün, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Gürün, Kâmuran, **Savaşın Dünya ve Türkiye: 3, Savaş 1939-1945**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2000.

Güvenir, O. Murat, **2. Dünya Savaşında Türk Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1991.

Haber, “Türk İngiliz Dostluğu”, **Haber**, 19 Ekim 1942, s. 1.

Hale, William, **1774'ten Günümüze Türk Dış Politikası**, çev. Nasuh Uslu, Serbest Akademi, Ankara 2021.

İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, C I, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Kara, Serdar, “1939-40 Sovyet-Fin Kış Savaşı'nın Yeni Sabah, Cumhuriyet ve Tan Gazetelerine Yansıması ve Bu Gazetelerin İdeolojik Pozisyonları Üzerine Değerlendirmeler”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 44, 2023, s. 359-392.

Kara, Serdar, **Muhallif Bir Gazeteci Yazar Olarak Zekeriya Sertel**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2020.

Kara, Serdar, “Hatıralar Ekseninde Tan Matbaası Baskını (4 Aralık 1945)”, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, C III, Ed. Musa Gümüş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 253-270.

Karakurd, Esad Mahmud, “Pazar Musahabeleri”, **Yeni Sabah**, 20 Ekim 1940, s. 2.

Kısakürek, Necip Fazıl, “Çerçeve, Bir Yıl Dönümü”, **Son Telgraf**, 20 Ekim 1942, s. 1.

Koçak, Cemil, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945**, C I-II, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yayınları, İstanbul 2015.

M. Anten, “Bugün, Moskova Önlerinde”, **Tan**, 20 Ekim 1941, s. 3

Oran, Baskın, “1923-1939: Görelî Özerklik-1 Dönemin Bilançosu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 241-257.

Özdemir, Ali Ulvi, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Serteller ve Tan Gazetesi (1939-1945)”, **Atatürk Yolu**, S 49, Bahar 2012, s. 179-216.

Öztekin, Hülya, **Tan, Serteller Yönetiminde Muhalif Bir Gazete**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Sabis, Ali İhsan, “Askerî Vaziyet, Rusya İmha Meydan Muharebesi”, **Tasvirî Efkar**, 19 Ekim 1941, s. 1-3.

350 Sadak, Necmeddin, “Türkiye-İngiltere Anlaşmasının Üç Yılı”, **Akşam**, 20 Ekim 1942, s. 1.

Sadak, Necmeddin, “İngiliz-Türk İttifakı”, **Akşam**, 20 Ekim 1943, s. 1.

Saraçoğlu, A.[hmet] C.[emaleddin], “Her Sabah, Ankara Muahedesinin Yıl dönümü”, **Yeni Sabah**, 19 Ekim 1943, s. 3.

Sertel, Sabiha, **Roman Gibi**, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

Sertel, M. Zekeriya, “Yunanistanın Vaziyeti”, **Tan**, 19 Ekim 1940, s. 1-2.

Sertel, M. Zekeriya, “Sovyet Rusya Harbe Devam Edebilir mi?”, **Tan**, 21 Ekim 1941, s. 1-2.

Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.

Son Posta, 19 Ekim 1942.

Son Posta, 19 Ekim 1943.

Son Posta, 19 Ekim 1944.

Son Posta, 20 Ekim 1944.

Son Telgraf, 19 Ekim 1942.

Son Telgraf, 20 Ekim 1942.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

Soysal, İsmail, “Türkiye’nin Batı İttifakına Yönelişi (1934-1937)”, **Belleten**, C 45, S 177, Ocak 1981, s. 95-156.

Soysal, İsmail, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, **Belleten**, C 46, S 182, Nisan 1982, s. 367-414.

Soysal, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

Tan, 19 Ekim 1940.

Tan, 20 Ekim 1941.

Tan, 21 Ekim 1941.

Tan, 19 Ekim 1942.

Tan, 20 Ekim 1942.

Tan, 20 Ekim 1943.

Tan, “Türk-İngiliz İttifak Muahedesinin Yıl dönümü Dolayısıyla”, **Tan**, 19 Ekim 1942, s. 1-2.

Tanin, 19 Ekim 1943.

Tanin, 19 Ekim 1944.

Tasviri Efkâr, 19 Ekim 1941.

Tasviri Efkâr, 20 Ekim 1941.

Tasviri Efkâr, 19 Ekim 1942.

Tasviri Efkâr, 20 Ekim 1942.

Tasviri Efkâr, “Günün Yazısı, Rus Cephesinde Beşinci Ay Başlarken”, **Tasviri Efkâr**, 20 Ekim 1941, s. 1.

Tasviri Efkâr, “Bir Anlaşmanın Yıl dönümü”, **Tasviri Efkâr**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

Toker, Metin, **Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2015.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-10-85-558-1, Tarih 7 Mayıs 1938, s. 1-10.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 92-80-9, Tarih 10 Ağustos 1940, s. 1-2.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030-10-85-561-14, 16 Haziran 1944.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 32171-128643-19, 20 Temmuz 1942.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 37109-148952-21, 21 Ekim 1942, s. 1-2.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 37398-150257-75, 27 Mayıs 1944.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 37398-150257-65, 4 Haziran 1944.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 38376-153514-1, 19 Ekim 1944.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 38376-153514-2, 31 Ekim 1944.

Uluğbay, Hikmet, “1939-1945 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye’nin İhracat ve İthalatındaki Payları (Yüzde Olarak) Tablosu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, İletişim Yayınları, ed. Baskın Oran, İstanbul 2008, s. 393.

Ulus, 19 Ekim 1940.

Ulus, 19 Ekim 1941.

Ulus, 20 Ekim 1941.

Ulus, 20 Ekim 1942.

Ulus, 21 Ekim 1942.

Ulus, 20 Ekim 1943.

Ulus, 20 Ekim 1944.

1939 TÜRK-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI'NIN YIL DÖNÜMLERİ ÜZERİNDEN
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TÜRK DIŞ POLİTİKASINA BAKMAK

Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Us, Asım, “Türk-İngiliz İttifakının Üçüncü Yıl dönümü”, **Vakit**, 19 Ekim 1942, s. 1.

Us, Asım, “Türkiye”, **Vakit**, 20 Ekim 1942, s. 1.

Us, Asım, “Türk-İngiliz Dostluğunun Yıl dönümü”, **Vakit**, 21 Ekim 1944, s. 1, 4.

Us, Asım, **Hatıra Notları**, Haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul 2012.

Uşaklıgil, Ekrem, “Türk-İngiliz İttifakının Yıl dönümü”, **Son Posta**, 19 Ekim 1942, s. 1-2.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1999.

Vakit, 19 Ekim 1940.

Vakit, 20 Ekim 1942.

Vakit, 19 Ekim 1942.

Vakit, 20 Ekim 1943.

Vakit, 21 Ekim 1944.

Vatan, 19 Ekim 1940.

Vatan, 17 Ekim 1941.

Vatan, 18 Ekim 1941.

Vatan, 19 Ekim 1942.

Yalçın, Hüseyin Cahid “Ankara Muahednamesi”, **Tanin**, 19 Ekim 1943, s. 1.

Yalman, Ahmet Emin, “Bizim Sulh Hedeflerimiz: 1, Bir Sözle Uyanan Acı Hâtıra”, **Vatan**, 17 Ekim 1941, s. 1, 3.

Yalman, Ahmet Emin, “Bizim Sulh Hedeflerimiz: 2, Rusyadaki Kıyamet Karşısında Düşünceler”, **Vatan**, 18 Ekim 1941, s. 1, 3.

Yamaç, Müzehher, “Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk – Fransız Antlaşması”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 35, S 99, Bahar 2019, s. 215-252.

Yamaç, Müzehher, “Atatürk Döneminin Son Kazanımı İskenderun Sancağı – Hatay”, **Gazi Akademik Bakış**, C 17, S 33, Kış 2023, s. 21-44.

Yeni Sabah, 20 Ekim 1940.

Yeni Sabah, 19 Ekim 1942.

Yeni Sabah, 19 Ekim 1943.

Yeni Sabah, “Mes’ut Bir Yıl dönümü”, **Yeni Sabah**, 19 Ekim 1942, s. 1, 3.

Yüksel, Erol ve Satı, Sevgi, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Gazetecilerin Londra ve Berlin Gezileri ve İzlenimleri (1939-1942)”, **History Studies**, C 12, S 6, Aralık 2020, s. 3399-3424.

Zafer, 25 Nisan 1954.

DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI TÜRK DİPLOMATİK ARŐIV BELGELERİ IŞIĞINDA FAS'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ VE TÜRKİYE

MUHARREM TURP*

ÖZ

Coğrafi olarak önemli bir konumda olan Fas, 1912 yılında İspanya ve Fransa arasında paylaşılarak bu ülkelerin himayesi altına girmiştir. Ancak bu tarih aynı zamanda Fas'ta bağımsızlık mücadelelerinin de başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu mücadele zamanla büyümüş ve Fas'ın bağımsızlığı ile sonuçlanmıştır. Fas'ın bağımsızlık sürecinde Sultan V. Muhammed ve İstiklal Partisi büyük rol oynamıştır. Fas'taki etkinliğini kaybetmek istemeyen Fransa, bağımsızlık yanlılarına karşı sert bir politika izlemiştir. Bu amaçla Fransa'nın politikalarına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Marekeş Paşası el-Glavi ile Sultan'ı tahtından indirip sürgüne göndermiştir. Ancak bu gelişme Fransa'nın beklediği gibi sonuçlanmamış ve sonuçta Fas'ın bağımsızlık mücadelesi için bir milat olmuştur. Sultanlarının sürgüne gönderilmesi Fas halkının istiklal mücadelesine desteğini arttırmıştır. Başta Mısır olmak üzere Arap devletleri Fas'ın mücadelesine destek vermiş, kamuoyunun da baskısıyla konunun uluslararası camiada ses bulmasını sağlamışlardır. Fas'ın bağımsızlığı için Türkiye'den de yardım talepleri olmuştur. Türkiye, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) karşısında Batılı devletlerle iyi ilişkiler kurma arzusunda olduğu bu dönemde gelişmeleri yurtdışı misyonlarından gelen bilgiler ışığında değerlendirmiş, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüne (NATO) girişinin ardından

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kars/TÜRKİYE,
muharremt28@hotmail.com
ORCID:0000-0002-9080-5501

da konjonktüre uygun bir politika geliştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Türkiye, kendisi de bir bağımsızlık savaşı sonunda kurulmuş olsa da Fas'taki mücadelede dış politik hedeflerine uygun, realist bir politika izlemeye çalışmıştır. Fas'ın bağımsızlığının tanınmasının hemen ardından ise Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Sultan V. Muhammed'e bir telgraf göndererek ikili ilişkileri olumlu bir hava içerisinde geliştirmek istediğini göstermiştir. Bu alışmada Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışışleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nden elde edilen arşiv belgeleri ile yerli-yabancı telif ve tetkik eserler kaynak olarak kullanılarak 1956 yılında bağımsızlığına kavuşan Fas'ın, bu süreçte verdiği mücadele ve Türkiye'nin izlediği politika ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağımsızlık, Fas, Fransa, İşpanya, Türkiye.

**THE INDEPENDENCE PROCESS OF MOROCCO
IN LIGHT OF THE TURKISH DIPLOMATIC
ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE MINISTRY OF
FOREIGN AFFAIRS AND TÜR KİYE**

ABSTRACT

Morocco, which is geographically located in an important position, was divided between Spain and France in 1912 and came under the rule of these countries. However, this date can also be considered as the beginning of the struggles for independence in Morocco. Over time, this struggle grew and resulted in Morocco's independence. Sultan Mohammed V and the Istiqlal Party played a significant role in Morocco's independence process. France, not wanting to lose its influence in Morocco, adopted a harsh policy towards the independence movement. For this purpose, France together with El Glaoui, the Pasha of Marrakesh deposed and exiled the Sultan on the grounds that he had acted against France's policies. However, this development did not result as France had hoped and, in fact, became a turning point in Morocco's struggle for independence. The exile of the Sultan increased the support of the Moroccan people for the independence struggle. Arab countries, especially Egypt, supported Morocco's struggle, and with the pressure of public opinion, they ensured that the issue gained international attention. They also requested assistance from Türkiye. During the period that Türkiye sought to establish good relations with Western countries against the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), it evaluated developments in light of information which was coming from its foreign missions, and sought to develop a policy in line with the conjuncture after its accession to the North Atlantic Treaty Organization (NATO). Therefore, even though Türkiye itself was established following an independence war, it attempted to follow a realistic foreign policy in the Moroccan struggle that aligned with its foreign policy objectives. Right after Morocco's independence was recognized, Turkish President Celal Bayar sent a telegram to Sultan Mohammed V, indicating his intention to develop bilateral relations in a positive direction. This study, using archival documents obtained from

MUHARREM TURP

the Turkish Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Presidency of the Republic of Türkiye, as well as local and foreign copyrighted and research works, aims to present Morocco's struggle for independence in 1956 and the policy Türkiye followed during this process.

Keywords: Independence, Morocco, France, Spain, Türkiye.

GİRİŞ

Resmî adı el-Memleketü'l Mağribiyye olan Fas, Afrika ve Avrupa'yı birleŐtiren önemli bir konuma sahiptir¹. Bugün ülke nüfusu büyük oranda Araplardan oluşsa da Araplar dışında Berberiler de nüfus içerisinde önemli bir paya sahiptir². Fas, tarih boyunca büyük güçlerin çatışma alanı olmuştur. Uzun yıllar İngiltere, Fransa ve İspanya arasındaki güç mücadelesini değerlendirerek bağımsızlığını koruyan Fas'ın büyük bölümü 30 Mart 1912'de imzalanan antlaşmayla Fransa'nın himayesine girmiştir. Kuzey, güneybatı ve İfni bölgeleri ise İspanya nüfuzuna girmiŐtir³. Ancak bu tarihten itibaren Fas'ta bağımsızlık mücadelesi de başlamıŐtır⁴. Fas'ta himaye yönetimlerine karşı zaman zaman çeşitli ayaklanmalar yaşansa da ülkede bağımsızlığa giden sürecin dönüm noktası Sultan V. Muhammed'in yönetime gelmesidir. Bu süreçte en önemli gelişmelerden biri 1943'te Sultan'ın da desteklediği Allâl el-Fâsî liderliğindeki İstiklal Partisinin kurulmasıdır. Parti, Fas'ın bağımsızlığı için mücadele ederken İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koŐullardan faydalanmaya çalışmıştır lakin bu girişimlerinde başarılı olamamıŐtır⁵.

Fas'taki gücünü kaybetmek istemeyen Fransa, İstiklal Partisinin hızlı yükselişi ve Sultan V. Muhammed'in bu partiye olan desteğinden rahatsızdı. Fransa'nın Fas'taki yönetim tarzı zaman zaman baskıcı zaman zaman da gevşek bir yapı göstermiştir. Ancak bu değişimler büyük oranda Fransa'nın ülkeye atadığı yöneticilerin yönetim anlayıŐıyla paraleldir. Zira Fransa ülkeyi sık değişen ve "Résident Général" ünvanı verilen kişiler aracılığıyla yönetiyordu. 1946'da Fas'a atanan "Résident Général" Eric Labonne ılımlı bir siyaset izlemiş, hapiste bulunan İstiklal Partisi üyelerini serbest bırakılmış ve bazı önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte Fransa'nın politikaları Fas'taki yönetici elitlerin tavırlarıyla da őekilleniyordu. Sultan V. Muhammed'in Nisan 1947'de İspanyol idaresindeki Tanca'da yaptığı konuşmada, Labonne'nin ta-

- 1 Sırrı Erinç, "Fas", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.184-185.
- 2 Wang Qianqian, Lians Shufan, "The Struggle for and Challenges to Berber Political Rights in Contemporar Morocco", **Journal of Political Science Research**, V 5, N 1, 2024, s. 67-68.
- 3 Davut Dursun, "Fas, Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.192-194.
- 4 Douglas E. Ashford, **Political Change in Morocco**, Princeton University Press, New Jersey 1961, s.25.
- 5 Dursun, a.g.md., s.194-195.

lebine rağmen Fransa'ya saygı ifadeleriyle bitirmemesi, Fransa'da bir hakaret olarak görülmüş, ardından Labonne görevinden alınmış ve onun yerine daha sert Alphonse Juin getirilmiştir. Juin'in görevi Fransa ve Fas arasında 1912'de imzalanan himaye antlaşmasında Fransa'nın aleyhine olan hususları zamanla düzeltmek, Fas'ta Fransız otoritesini arttırmak, Fas'ı Fransa'ya bağlı bir devlet haline getirmek ve eğer gerekli görülürse Sultan'ı devirmektir. Fas üzerindeki bu politika değişikliğine gerek Sultan gerek İstiklal Partisi karşı koymuştur. Sonunda Fransa'nın desteğini alan Merakeş Paşası Sidi el-Hac Sami el-Glavi liderliğindeki darbeyle 14-15 Ağustos 1953'te V. Muhammed tahtan indirilerek sürgüne gönderilmiştir. Yerine el-Glavi'nin desteklediği Sidi Muhammed b. Arafe getirilmiştir⁶. Fransa'nın bu müdahalesi Fas'taki olayları daha da arttırmıştır. Hatta İstiklal Partisi lideri el-Fâsi'nin radyodan silahlı mücadele için çağrıda bulunmuştur. Bundan sonra Fas'ta silahlı eylemler gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir⁷. Özellikle sultanlarının devrilmesi Fas hakkında büyük öfkeye sebep olmuş, artan olaylar sonunda Fransa, Fas'taki bağımsızlık yanlıları ile uzlaşmak zorunda kalmış ve V. Muhammed'in ülkesine dönmesine izin verilmiştir. 10 Kasım 1955'te ülkesine geri dönen Sultan, 18 Kasım'da bir açıklama yaparak Fas'ın bağımsızlığı için müzakerelere girişileceğini duyurmuştur⁸.

Bu gelişmenin ardından Sultan, Fas'ın bağımsızlığı için diplomatik görüşmelere başlamış yaklaşık 3 ay sonra, 2 Mart 1956'da Fransa, Fas'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştır. Fas'taki ikinci işgalci güç konumundaki İspanya ise 5 Nisan 1956'da ülkenin bağımsızlığını tanıdığı gibi İfni, Sebte ve Melîle dışındaki topraklardan çekilmiştir. Daha sonra ülkenin bağımsızlığının mimarı V. Muhammed Ağustos 1957'de kral ünvanı almıştır⁹.

Türkiye, Fas'ın bağımsızlığında herhangi bir rol oynamamıştır. Ancak yurt dışı misyonları vasıtasıyla ülkede yaşanan gelişmeleri sürekli takip etmiştir. Türkiye, ülkenin bağımsızlık sürecinde aktif olarak yer almamış gözükmele birlikte Fas'ın, Fransa'nın ve bazı Arap ülkelerinin Türkiye'den bazı talepleri

6 İsmail Ceran, **Fas Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s.928-932.

7 Susan Gilson Miller, **A History of Modern Morocco**, Cambridge University Press, New York 2013, s.151.

8 Ryo Ikeda, **The Imperialism of French Decolonisation, French Policy and The Anglo-American Response in Tunisia and Morocco**, Palgrave Macmillan, New York 2015, s.169.

9 Dursun, a.g.md., s.192-195.

olmuştur. Bu çalışmada farklı merkezlerin Türkiye'den beklentileri yanında Türkiye'nin Fas meselesinde takip ettiği politika ve Türk diplomatlarının faaliyetleri incelenmiştir. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Türkiye'nin politikaları ve Türk diplomatlarının faaliyetleri hakkında zengin bilgiler sunmaktadır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası iliŐkilerde realizm teorisinin tekrar yükseliŐe geçtiği bilinmektedir¹⁰. Türkiye de bu dönemde konjoktüre göre tavır almış ve Fas meselesinde realist yaklaŐıma uygun olarak davranmıŐtır. Şüphesiz bu durumda Türkiye'nin savaş sonrası SSCB'ye karşı batı bloğuyla ittifak içinde olması ve bu ittifaka zarar verecek gelişmelerden kaçınması en önemli etken olmuştur.

I. Arap Mağrip Kurtuluş Komitesinin Türkiye'den Talepleri

Türkiye'nin emperyalist güçlere karşı vermiş olduğu Kurtuluş Savaşı onu bir rol model yapmış, bağımsızlık mücadelesi veren bazı milletler Türkiye'den destek talebinde bulunmuşlardır. Fransa himayesindeki Fas'ın Türkiye'den resmî bir talebine arşiv belgelerine rastlanmamıŐtır. Buna karşın Faslı milliyetçiler bağımsızlık mücadeleleri sırasında Türkiye'nin desteğini almak istemişlerdir. Bu hususta en önemli gelişmelerden biri Fas mücahidi Abdülkerim el-Hattabi'nin¹¹ kardeŐi Muhammed Abdülkerim'in Türkiye'nin Kahire Elçisi Nizamaettin Ayaşlı'yı ziyareti gösterilebilir. Abdülkerim el-Hattabi, Fas'ın bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir isimdi. Köklü bir Berberi ailesinden gelen Abdülkerim el-Hattabi, 1921'de Rif Savaşı'nda İspanya'yı yenilgiye uğratmıŐ ve Fas'ın kuzeyine Rif Cumhuriyeti'ni kurmuŐtur. Bu başarı ona Arap milletleri arasında büyük bir ün kazandırmıştır. Ancak Rif Cumhuriyeti'nin ömrü uzun olmamıştır. Bağımsız bir Fas devletinin kendi çıkarlarına ters gören Fransa'nın da desteğiyle İspanyollar 1926 yılında Rif Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmıŐlardır. Abdülkerim el Hattabi de Réunion adasına sürgüne

10 Mustafa Aydın, "Uluslararası İliŐkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 51, S 1, 1996, s. 83.

11 Abdülkerim el-Hattabi, Mısır kralının davetiyle Mısır'a gelmiş ve ardından Fransız ve İspanyollara idareleri altındaki Arap memleketlerine bağımsızlık verilmediği takdirde mücadeleye devam edeceği beyanatında bulunmuştur. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 521/2519.18253.2, 16.04.1948.

gönderilmiştir. 21 yıllık sürgün hayatından sonra el-Hattabi, 1947'de Fransa'ya nakli sırasında Mısır'a kaçmış ve burada Abdulhak Torres, Muhammed b. Abduh, Habib Burgiba ve Allâl el-Fâsî gibi Kuzey Afrikalı milliyetçilerle 1947 yılında Mağrib Kurtuluş Komitesi adında bir teşkilat kurmuştur¹². Mağrip Kurtuluş Komitesinin temelleri ise şu ilkelere dayandırılmıştır:

- 1- Mağrip, Arap ve Müslümandır.
- 2- Mağrip, Arap dünyasının bölünmez bir parçasıdır; Arap Birliği'ne¹³ diğer Arap ülkeleriyle eşit şartlarda katılması doğal ve gereklidir.
- 3- Mağrip'in bağımsızlığı üç ülkenin bağımsızlığını içerir: Tunus, Cezayir ve Fas.
- 4- Bağımsızlıktan başka amaç yoktur.
- 5- Mevcut rejim altında Fransa ve İspanya ile reformlara ilişkin müzakere yapılmamaktadır.
- 6- İstiklal ilanından önce müzakere yapılmaz.
- 7- Komite, taraflar temsilcileriyle görüşebilir.
- 8- Üç ülkeden birinin bağımsızlığı gerçekleşse de komite diğer ülkelerin bağımsızlığı için mücadeleye devam edecektir¹⁴.

Komite, Türkiye'nin desteğini almak için, el-Hattabi'nin kardeşini 30 Ocak 1948'de Kahire Elçisi Nizamettin Ayaşlı ile görüşmeye göndermiştir. Görüşmede Cezayir ve Kuzey Afrika ülkelerinin millî davaları için Türkiye'den manevi destek talep edilmiştir¹⁵. Kahire elçisine ayrıca bir tebliğ vesikası da sunulmuştur. Komite adına verilen tebliğde Fas, Cezayir ve Tunus'un tüm milliyetçi partileriyle, tüm Mağrip ülkelerinin emperyalistlere karşı birleşmesinin bir görev olduğu, emperyalistlerin egemenliklerini sürdürmek için birlik oldukları gibi kendilerinin de bağımsızlıkları için birlik olmalarının gerektiği belirtilmiştir.

12 Ceran, a.g.e., s.907-915.

13 22 Mart 1945'te Mısır, Irak, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan ve Suriye arasında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk.: Halil Uğur Ay, "Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği", **Ekonomi, Politika&Finans Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 1, 2018, s.32-49.

14 TDA, 521/2519.18253.1, 30.01.1948

15 TDA, 521/2519.18253.1, 30.01.1948

Kahire Büyükelçisi ise Türkiye'ye karşı gösterilen alaka ve muhabbetten dolayı teşekkür etmiş ancak mücadelelerini tasvip edip etmediğine ilişkin bir söz söylemekten kaçınmıştır¹⁶.

Mağrip Kurtuluş Komitesi, Fransa'nın Fas Sultanı'na karşı uyguladığı politika eleştirmiş, komitenin New York'ta bulunan genel sekreteri el- Abed Bouhafa, 20 Şubat 1951'de ABD Başkanı Truman'a konu ile ilgili bir mektup göndermiştir. Mektubunda Fransa'nın Sultan'a karşı izlediği tavır eleştirilmiş ve ABD'nin Fas'a, Nazizm'e karşı ittifakından dolayı özgürlük vaadi verdiği hatırlatılmıştır¹⁷. ABD'nin dünyanın diğer bölgelerinde yürüttüğü politikalara karşı Kuzey Afrika'daki farklı tutumu eleştirilmiştir. Fas'ta meydana gelen gelişmeler karşısında ABD, Fransa'ya verdiği mali ve askerî yardımını sürdürmüştür. Ardından 21 Şubat 1951'de söz konusu dilekçenin bir kopyası Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin'e, Türk Hükümetinin değerlendirmesi amacıyla gönderilmiştir. Dilekçede Fas, Tunus ve Cezayir'de ABD'nin batılı sömürgecilerle olan dayanışması eleştirilmiş, ABD'nin sonunda Müslüman ülkelerdeki özgürlük davasını ve "sözde" demokratik güçlerin çıkarları açısından ağır sonuçları olacağını fark edeceğini umdukları belirtilmiştir. Dilekçede 30 milyon Müslümanın sömürgecilikten kurtulması için Türkiye, her türlü adımı atmaya çağırılmış ve bunun sadece Akdeniz bölgesinde barış ve güvenin sağlanmasının değil aynı zamanda barışsever İslam âleminin yeniden canlanmasının ve ilerlemesinin önkoşulu olduğu dile getirilmiştir¹⁸.

Komite Büyükelçilik düzeyinde Türkiye'den somut olmayan yardım taleplerinde bulunmakla birlikte Türkiye'nin gelişmeleri takip etmekle yetindiği söylenebilir.

II. Arap Devletlerinin Faaliyetleri ve Türkiye'den Destek Talepleri

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk dış politikasındaki birinci öncelik SSCB tehdidine karşı ittifak arayışı olmuştur. 4 Nisan 1949'da NATO'nun kurulma-

16 TDA, 521/2519.18253.2, 16.04.1948.

17 Fas, İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefiklerle hareket etmiştir. Kasım 1942'de ABD kuvvetleri Kuzey Afrika'ya çıktıktan sonra ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt, Ocak 1943'te Kazablanka'da V. Muhammed onuruna bir ziyafet tertip etmiştir. Bu ziyafette ABD'nin Fas'a savaş sonrasında bağımsızlık sözü verdiği söylentisi çıkmıştır. Ikeda, a.g.e., s.16-17.

18 TDA, 521/2519.18254.2, 03.03.1951.

sı ile Türkiye bu ittifaka dâhil olarak Sovyet yayılcılığına karşı kendisini güvence altına almak istemiştir. Bu sebeple NATO'nun kurulmasından hemen sonra Haziran 1949'da üyelik başvurusunda bulunmuş ve başta ABD olmak üzere batılı ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır¹⁹. Dönem içerisinde Türkiye, Irak ile olumlu ilişkiler kursa da Suriye ve Mısır'da Sovyet nüfuzunun artması ile ikili ilişkilerin inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin Arap devletleri ile olan ilişkisini SSCB tehdidine karşı Batılı devletlerle olan ilişkisine verdiği önemden bağımsız değerlendiremeyiz. Arap devletlerinin Batılı devletlerin tahakkümünden kurtulmaya çalıştığı bu dönemde Türkiye'den talep ve istekleri de Türkiye açısından bu perspektifte değerlendirilmiştir.

Fransa, Sultan'ın İstiklal Partisine desteğinden oldukça rahatsızlık duyuyordu. Bu durum nedeniyle Sultan'a baskılar artınca, Sultan 25 Şubat 1951'de Rabat'ta Fransız Valisi ile bir protokol imzalamış ve ardından bir beyanname yayınlarak isim zikretmeden İstiklal Partisini eleştirmiştir. Böylece Fransa ile olan gerginlik kısa bir süreyle açılmıştır²⁰. Ancak Fas'ta olaylar yatışmamıştır. Bunun üzerine Arap devletleri de harekete geçmiş ve Fas'ın bağımsızlık mücadelesine desteklerini arttırmışlardır. Bu amaçla zaman zaman Türkiye'ye taleplerini ileten devletler konunun BM'de ve uluslararası kamuoyunda gündeme gelmesi için de uğraşmışlardır.

Türkiye'nin Şam Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına gönderilen 5 Mart 1951 tarihli yazıya göre "Rabitatülulema" adlı teşekkülün başkanı Mehmet Mekki Kettani ve Şam Milletvekili Mehmet Mübarek, Emeviye Camisi'nde toplanan halkın din ve dil rabitalarıyla meşru Kral aleyhine Fransızların taarruzuna son verilmesi için Türkiye'nin yardımlarını rica ettikleri bir mektubu Dışişleri Bakanlığına göndermişlerdi²¹. Yine 5 Mart'ta Halep'te öğrenciler ve halk, Fransa'nın tutumunu protesto etmiş ve bunun üzerine Şam Fransa Sefaret Ataşesi Mösyö Boeglin 6 Mart'ta Halep Fransız Lisesinde vereceği konferansı iptal ederek Şam'a geri dönmüştür. Bu hadiseler Halep Başkonsolosu tarafından

19 Olcay Özkaya Duman, Haktan Birsnel, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler", *Atatürk Dergisi*, C 1, S 1, 2012, s. 307.

20 TDA, 521/2612.17053.2, 03.03.1951.

21 TDA, 521/2260.17401.4, 03.05.1951.

Dışışleri Bakanlığına bildirilmiŐtir²². Yine Mart 1951 başında Suriye'de İŞ ve Sanatkârlar Sendikaları Birliği de Fransızların Fas halkına ve Fas Sultanı'na karşı uygulamalarını protesto etmiş ve bu protestonun TÜR K Hükümetine duyurulması için Şam elçisine bir telgraf göndermiŐtir²³.

Türkiye, diğer Arap devletlerinin Fas meselesi hakkında izleyeceği yolu araŐtırmak için çeşitli diplomatik görüşmelerde bulunmuştur. Bunun üzerine Ürdün Büyükelçisinin 6 Mart 1951'de Dışışleri Bakanlığına gönderdiği yazıda Ürdün Dışışleri Bakanı ile görüŐtüĐü ve Ürdün'ün Fransa'nın tutumuna karşı Truman'a bir mektup gönderdiği ve Arap devletleri ile hareket edeceği belirtilmiŐtir²⁴.

Arap dünyasının lideri olmak isteyen Mısır, Fas meselesi ile ayrıca ilgilenmiŐtir ve yaptığı faaliyetlerle özellikle Arap devletlerinin Fas meselesi üzerine eğilmesi konusunda baskı uygulamıŐtır. Mısır'ın talebiyle Arap Birliği, Fas meselesini görüşmek üzere 10 Mart'ta bir toplantı düzenlemiŐtir²⁵. Toplantı öncesi Beyrut Büyükelçisi Celal Abacıoğlu, Suriye Başbakanı'na refakat ederek Hariciye Umumi Katibi ile bir görüşme gerçekleŐtirmiŐ ve burada Suriye'nin izleyeceği yol hakkında Dışışleri Bakanlığını bilgilendirmiŐtir²⁶. Bağdat Elçisi Rahmi Apak da 10 Mart'ta, Arap Birliği toplantısında, Irak hükümetinin toplantıya katılacak Irak Hariciye Nazırına, Fransa ile siyasi ve iktisadi ilişkilerin kesilmesi yönünde teklif götüreceğinin haber alındığını Dışışleri Bakanlığına bildirmiŐtir²⁷.

Irak Meclisi, 1 Mart'ta Irak Mebusan Meclisi Başkan Vekili Ahmed Al Amir imzasıyla Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a bir telgraf göndererek Fransa'nın insan haklarını ihlal ettiğini, hürriyet ve istiklal için mücadele eden Fas halkının haklarına tecavüz ettiğini ve bunun Arap milletine karşı bir meydan okuma olduğunu söyleyerek Irak'ın bu durumu iyi karŐılamadıĐını meclis adına bildirmiŐtir²⁸.

22 TDA, 521/2669.17404.2, 03.07.1951.

23 TDA, 521/2660.17401.3, 12.03.1951.

24 TDA, 521/2660.17392.1, 06.03.1951; "Fas işi gittikçe büyüyor", **Milliyet**, 14 Mart 1951, Yıl: 1, S 312, s. 1,5.

25 "Fas işi ve Arap Birliği", **Milliyet**, 11 Mart 1951, Yıl: 1, S 309, s.1.

26 TDA, 521/2519.18267.2, 08.03.1951.

27 TDA, 521/2612.17056.3, 10.03.1951.

28 TDA, 521/2260.17042.3, 15.03.1951.

8 Mart 1951'de Karaçi'de toplanan Metemeri Âlemi İslamî İcra Komitesi, Mısır ve Suriye büyükelçilerinin de dâhil olduğu Mutemerin Fas Komitesi adıyla 7 kişilik bir heyet oluşturmuştur. Bu heyet 16 Mart gününü Fas günü ilan etmiş, Türkiye'nin Karaçi Büyükelçiliğine, bütün Müslüman ülkelerdeki radyo ve matbuatın Faslıların davasını desteklemelerini²⁹, Fransa'ya ekonomik yaptırımlar uygulanmasını ve Fas meselesinin mümkün olduğunca kısa bir sürede BM'ye götürülmesini içeren bir mektup göndermiştir³⁰.

Kahire Büyükelçiliğinden gönderilen 19 Mart 1951 tarihli bir telgrafa göre Fas meselesi uzun yıllar Fransa mandası altında bulunan Suriye'de önemli siyasi hadiselerle yol açmış; Suriye Başbakanı Nazım Kudsi istifa etmiştir. Kudsi'nin istifa meselesi basında daha çok jandarmayı Millî Müdafaa Vekaletine bağlama teşebbüsü şeklinde verilse de büyükelçiliğin güvenilir bir kaynaktan edindiği bilgiye göre asıl sebep, ordu içerisinde Fransa'ya sempati duyan ve orduda yüksek kademelere getirilen subayların³¹ Suriye'nin Fas meselesindeki aktif tavrından duydukları hoşnutsuzluktur. Kahire Büyükelçisi Hulusi Fuat Tugay'ın 2 Nisan 1951 tarihli raporuna göre Fas meselesi üzerinden Fransa'nın itibarının zedelenmesi Suriye'nin politikasıyla ters düşmekteydi. Fas meselesinin gündeme geldiği günlerde Suriye ile Irak'ın tek bir devlet çatısı altında birleşme planları vardı. Bu durum Mısır'ın tepkisini çekmişti. Eğer böyle bir birleşme gerçekleşirse Mısır, Arap dünyasındaki liderliği kaybedebilirdi. Suriye ise özellikle ordusu içerisinde Fransızlara sempati duyan askerlerin varlığıyla halâ Fransa'ya karşı net bir tavır takınamıyordu. Dolayısıyla Fas'ın bağımsızlığına Arap devletleri tarafından verilen desteğin yeterince olgunlaşmaması, çoğu zaman bu devletlerin politik çatışmalarından ileri geliyordu³².

Türkiye, Fas'taki milliyetçiler ile Arap devletlerinin Fas meselesindeki tavırları yanında Fransa'nın tutumunu da yakından izlemiştir. Türkiye'nin Şam elçisi, Fransa'nın Suriye'deki elçilik müsteşarı ile bu konuda yaptığı görüşmeyi 5 Nisan 1951'de Dışişleri Bakanlığına iletmiştir³³. Müsteşar, Fas'ın durumu hakkında şunları söylemiştir:

29 TDA, 521/2519.18265.3, 06.03.1951.

30 TDA, 521/2519.18265.2, 21.03.1951.

31 Bu subaylar Şimali Afrika'daki Legion Enrangere'de yetiştirilmiş ve daha sonra Suriye ordusunda önemli mevkilere getirilmişlerdir. TDA, 521/2660.17403.1, 19.03.1951.

32 TDA, 521/2660.17385.1, 02.04.1951.

33 TDA, 521/2612.17050.1, 05.04.1951.

DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI TÜR K DİPLOMATİK ARŞİV BELGELERİ İŐİĐİNDA
FAS'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ VE TÜR KİYE

“Son buhran esnasında eğer Fransız hükümeti müdahale etmese idi Sultan'ın tahtından atılması muhakkaktı. Hanedanın ortadan kalkması Fas'ın birkaç mahalli lider arasında parçalanması gibi bir sonuç verebilirdi. Böyle bir durum Fransızların menfaatlerine uygun gelmezdi. Şehirlerde Araplar, köylerde Berberiler hâkimdir. Tarımın ve ticaretin gelişmesi sayesinde köy halkının gözleri açılmış ve bunlar varlıklarına şuurulu olarak sahip olacak bir duruma gelmişlerdir. Artık bu köylüler şehirlerle olan menfaat ayrılıklarını anlamaktadırlar”³⁴.

Müsteşar, elçinin el-Glavi'nin halkın hissiyatına tercüman olup olmadığı sorusuna ise müspet bir cevap verememiştir. Müsteşar, Kuzey Afrika meselesine Arap Birliğinin yaklaşımını da eleştirerek bu bölgelerin Arap olmadığını, mahalli anane ve menfaatleri olduğunu ve bu ülkelerde ana yurtlarından ziyade buldukları ülkelerin mukadderatıyla ilgilenen Avrupalıların da yaşadığını söylemiştir³⁵.

Paris Büyükelçisi Numan Menemencioğlu 14 Nisan 1951'de Dışışleri Bakanlığına gönderdiği gizli ifadeli telgrafında Mısır Büyükelçisinin 9 Nisan'da Fransız Dışışleri Bakan Vekilini ziyaret ederek Fas hakkında bir nota tevdi ettiğini söylemiştir. 11 Nisan'da da Irak, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan Fransa'ya birer nota vermiştir. Menemencioğlu'nun Fransa Dışışleri Bakanlığından aldığı malumata göre bu teşebbüs Arap Birliğinin kararı üzerine gerçekleşmiştir. Sert bir nota olmamakla birlikte Fransa'nın hürriyet ve insan hakları fikirlerine öncü olduğu, BM'de Libya'nın istiklali için oy vermiş olduğu belirtilerek, Fas'tan daha geri ülkelerin BM'ye girmiş olduğu, Fas'a bir an önce bağımsızlık verilmesi ve bu gerçekleşmezse konunun BM'ye intikal ettirileceği “nazikâne fakat hafif tehdit yolu” ile belirtilmiştir. Fransız Dışışlerine göre söz konusu devletler tarafından bir nota verilmesinin asıl sebebi Arap hükümetlerinin kamuoyunu tatmin etme ihtiyaçlarıydı. Fas'ta asayişin yerinde olduğunu söyleyen Fransızlar, General Juin ile Sultan arasındaki gerginliğin Arap devletlerinin bazılarının da dâhil olduğu “spekülatör” hareketlerden kaynaklandığını iddia etmişlerdir³⁶.

Bağdat Büyükelçisi Nedim Veysel İlkin, 28 Ağustos 1953'te gönderdiği raporunda Irak Hariciye Nazırı Tefik Suveydi ile Fas meselesi üzerine yaptığı

34 TDA, 521/2612.17050.1, 05.04.1951.

35 TDA, 521/2612.17050.1, 05.04.1951.

36 TDA, 5212519.18261.1, 14.04.1951.

görüşmeyi bildirmiştir. Nazır Tevfik Suveydi, Fas meselesinin Arap âleminde derin tesirler yarattığını, Fransızların Sultan'ı korumak bahanesiyle taraftarlarını Rabat üzerine gönderdiklerini, bu işin saltanat değişikliği ile sonuçlandırıldığını, bu duruma Arapların seyirci kalmayacaklarını ve hem BM nezdinde hem de eylül ayında Kahire'de toplanacak Arap Birliğinde meselenin ele alınarak boykot edileceğini hatta Fransa ile münasebetlerin kesileceğini söylemiştir.³⁷ Nitekim 30 Temmuz 1955'te Arap Birliği, BM Genel Sekreterliğine resmen başvurarak Fas ve Cezayir meselelerinin BM'nin eylül ayında yapacağı genel kurulda görüşmesini talep etmiştir.³⁸ Irak Hariciye Nazırı da Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisini nezarete davet ederek BM'deki görüşmelerde Cezayir ve Fas meselesinin gündeme alınması hususunda Türkiye'nin desteğini istemiştir. Nazır ayrıca Bağdat Paketi'ne taraf olan Türkiye'nin bu konuda destek vermemesi durumunda Irak'ın da Arap ülkeleri nezdindeki vaziyetinin olumsuz etkileneceğini sözlerine eklemiştir.³⁹

Bu sırada Suriye Dışişleri, Türk Hükûmetine bir nota göndererek Fas ve Cezayir'de yaşanan gelişmelere karşı destek talebinde bulunmuştur⁴⁰. Notada Cezayir ve Fas'ta yaşananlar hakkında bilgi verilerek Türk Hükûmetinin muvafık göreceği bir tarzda müdahalede bulunması ve Kuzey Afrika'da devam eden şiddet siyasetinin sonlandırılması için çaba sarf etmesi istenmiştir⁴¹.

Görüldüğü gibi çeşitli kaynaklardan gelen resmî taleplere karşın Türkiye, Fas meselesinde Fransa'yı etkileyecek ya da baskı altına alabilecek herhangi bir girişimde bulunmamıştır.

III. Fransa'nın Türkiye'den Talebi ve Türkiye'nin İzlediği Politika

Mustafa Kemal Atatürk, liderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşı, batılı devletlerin sömürgesi altındaki ülkelerde büyük yankı uyandırmıştır. Bu ülkelerden biri de Fransız yönetimindeki Fas olmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı'nın zamanla Kuzey Afrika'daki Müslümanlar üzerinde etkili olabileceğini düşünen ve 1912'de Fas'ta "Résident Général" olarak görevlendirilen Mareşal Hubert

37 TDA, 521/2612.16326.1, 25.08.1953

38 "Cezayir ve Fas meseleleri", **Akşam**, 30 Temmuz 1955, Yıl: 37, No: 13227, s.2.

39 TDA, 521/2519.18256.1, 28.09.1955.

40 TDA, 521/2660.17398.2, 30.08.1955.

41 TDA, 521/2660.173.1, 07.09.1955.

Lyautey, 1920 yılından itibaren hükûmete bu konuda dikkatli olunması gerektiği yönünde görüş bildirmiş ve İslam dünyası ile Fransa'yı dost tutabilmek için, Fransa'nın Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkiler kurmasını ve Yunanlara karşı desteklenmesini istemiştir. Mareşal Lyautey'in bu girişimleri üzerine Mustafa Kemal Paşa da 25 Aralık 1921'de ona bir mektup göndermiŐtir⁴². Dolayısıyla Türk Kurtuluş Savaşı'nın kendi sömürgelerinde yaratacağı olası etkiler, Fransızların 20 Ekim 1921'de Ankara İtilafnamesi'ni imzalamasında bir neden olarak düşünülebilir.

Türk-Fransız ilişkilerinde Lozan Antlaşması sonrası çeşitli sorunlar olduğu bilinmektedir. Ancak Almanya'da Nazi Partisinin iktidara gelmesi ve FaŐist İtalya'nın yayılcı politikaları iki ülkeyi zaman zaman ortak hareket etmeye zorlamıŐtır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Fransa, Türkiye'nin NATO'ya girişine olumlu yaklaşmıştır. Mücahit Avcı'nın belirttiğine göre Türkiye'nin NATO'ya girdiği sırada NATO üyesi batılı devletlerin en çok uğraŐtığı konulardan biri sömürgelerindeki bağımsızlık istekleridir. Türkiye ise NATO dayanıŐmasına verdiği önem gereği BM'de bu konuda yapılan oylamalarda müttefiklerinin lehine oy kullanmıştır. Avcı bu duruma örnek olarak Türkiye'nin 1955'teki BM toplantısında Cezayir meselesi görüşülürken Fransa lehine kullandığı oyu örnek vermektedir⁴³. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu destek sadece Cezayir meselesi ile sınırlı değildir. Türkiye, Fas meselesinde de Fransa aleyhine bir harekette bulunmaktan kaçınmıŐ, Fransa ile olan ilişkilerindeki olumlu seyri bozmak istememiştir.

Fas'ta bağımsızlık mücadelesi devam ederken Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Numan Menemencioğlu 17 Şubat 1951 tarihli yazısında Dışişleri Bakanlığını Fas'taki gelişmeler hakkında bilgilendirmiŐtir. Buna göre "Hediye Bayramı" sebebiyle düzenlenecek merasimden önce Fas Sultanı, el-Glavi ile görüşmüŐ, el-Glavi, Sultan'ı, Fransızlara karşı komünistlerle iş birliği yapmakla ve İstiklal Partisinin tedhiŐ hareketlerine göz yummakla itham etmiştir. Menemencioğlu'na göre el-Glavi, İstiklal Partisinin yükseliŐiyle kendi nüfuzunun zarar göreceğini düşünmekteydi. 1 Ocak'ta General Juin'i yılbaŐı münasebetiyle görmek isteyen Faslılara, İstiklal Partisi taraftarları saldırıda bulunmuştur.

42 İsmail Soysal, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)", **Belleten**, C 47, S 188, 1983, s.965.

43 Mücahit Avcı, "Türkiye-Fransa İlişkilerinin Tarihsel ve Hukuksal Arka Planı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 8, 2002, s.51.

General Juin ise Sultan'a 1912 himaye antlaşmasını hatırlatmış ve Sultan'ın tahtını Fransızlara borçlu olduğunu söylemiştir. Ardından ülkede Sultan'ın tahttan feragat edeceği ya da hal edileceği şayiaları dolaşmaya başlamıştır. Bu durum üzerine Arap Birliği durumu protesto etmiştir⁴⁴. Ancak Menemencioğlu tarafından 23 Şubat'ta gönderilen bir diğer raporda General Juin'in isteklerine karşı Sultan'ın direndiği belirtilmiştir⁴⁵. Bu durum üzerine Fas'ta yeni hadiseler çıkabileceği ve bunun Orta Doğu ve Arap coğrafyasında yeni sorunlara sebep olabileceğini beyan eden Menemencioğlu'nun telgrafı Londra, Washington, Roma, Kahire büyükelçilikleri ile Cidde, Bağdat, Şam, Beyrut ve Amman elçiliklerine gönderilmiştir⁴⁶.

28 Ekim 1951'de Türkiye'deki Fransız Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığına bir telgraf göndererek Arap Birliği'nin aldığı karar uyarınca Mısır, Suriye, Irak ve Lübnan'ın Fas meselesini BM'ye taşımayı istediğini, Fransa'nın bu konunun BM'de görüşülmesinin hukuki olmadığını savunduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin de Fransa'nın yanında olmasını istemiştir. Fransızlara göre bu olayların arkasında Mısır'ın rolü büyüktü. Bu sebeple Türk Dışişleri Bakanlığına gönderdikleri yazıda Mısır'ı Kuzey Afrika'nın "mantıklı ve yöntemli bir şekilde demokratikleşmesini" engellemekle suçlamışlardır. Kuzey Afrika'nın laik yapılar nedeniyle diğer Arap ülkelerine göre Fransa ve İspanya'ya daha yakın olduğunu, İstiklal Partisinin komünizmle iş birliği içinde olduğunu iddia eden Fransa, bu bölgenin NATO üyesi ülkeler için de kritik öneme sahip olduğunu Türkiye'ye bildirmiştir⁴⁷.

Bu gelişme sonrası Birinci Daire Umum Müdürlüğünün talebi üzerine konu, Siyasi Encümenin 5 Kasım 1951 tarihli toplantısında hukuki ve siyasi yönleriyle incelenmiştir. Siyasi Encümene göre Fas Hükûmeti ile Fransa arasında 1912'de imzalanan anlaşmayla Fas, Fransa'nın himayesine girmiştir. Buna göre Fas, dışişleri, adli, askeri, idari ve mali haklarının bir kısmını Fransa'ya terk etmiştir. Ancak uluslararası hukuk bakımından konu değerlendirildiğinde Fransa'nın Fas meselesinin BM gündemine getirilmesine karşı çıkması doğru bulunmamıştır. Türkiye siyasi bakımdan ise Fas meselesinde mümkün merte-

44 TDA, 521/2612.17060.1, 17.02.1951.

45 TDA, 521/2612.17059.2, 23.02.1951.

46 TDA, 521/2612.17059.1, 26.02.1951.

47 TDA, 521/2519.18259.10, 28.10.1951.

be pasif ve tarafsız olmalıdır. Ancak zaruret halinde Atlantik camiası içindeki devletlerle ortak hareket edilmesi düşünülse de Fransa'nın Türkiye'nin daha aktif bir pozisyon almasını istediğinden Amerika ve İngiltere'nin Fas meselesindeki tavrı öğrenilerek, Arap devletlerinin BM'ye müracaat metninin tetkik edilmesine karar verilmiştir⁴⁸.

Bunun üzerine 6 Kasım 1951'de Dışışleri Bakanlığı Paris Büyükelçiliğinden söz konusu müracaatın metnini istemiştir⁴⁹. Yine aynı gün Washington Büyükelçiliğinden ABD'nin bu konuda takip edeceği yol hakkında bilgi istenilmiştir⁵⁰. Londra Büyükelçiliği ise İngiltere Hariciye Nezaretinde alakadar daire umum müdürü ile yapılan görüşme sonrası Dışışleri Bakanlığına gönderdiği yazıda İngiltere'nin Fransa'nın iddialarını zayıf bulsa da Fransa'yı destekleyeceğini bildirmiştir. Çünkü İngiltere, Arap devletlerinin teşebbüsünün ilerleyen zamanda kendi müstemlekeleri için bir tehdit olacağını düşünmektedir⁵¹. Washington Büyükelçisi Feridun Cemal Erkin ise 10 Kasım'da yazdığı cevapta ABD'nin BM'nin herhangi bir üyesinin bir diğeri aleyhine iddiasının Genel Kurul'da müzakere edilmesini savunduğunu ancak mevcut Orta Doğu şartları düşünüldeğünde konunun ele alınmasında mahzurlar gördüğünü, yine de Fas meselesi Genel Kurul'a gelirse ABD'nin Fransa'yı destekleyeceğini belirtmiştir⁵².

Bu sırada İstiklal Partisi de Türkiye'nin desteğini almaya çalışmıştır. Partinin Başkanı el-Fasi, Kahire Büyükelçiliğinde, büyükelçi ile görüşüp Fas meselesinin BM'de görüşülmesi için Türkiye'den destek istemiş ardından Fas meselesine ilişkin hazırladıkları ve Fransa'nın Fas'taki faaliyetleri, siyasi, iktisadi, demografik yapıya ilişkin bilgilerin de yer aldığı oldukça ayrıntılı evrakları Türk Hükümetinin incelemesi için büyükelçiye vermiştir⁵³.

48 TDA, 521/2519.18259.9, 05.11.1951.

49 TDA, 521/2519.18259.3, 06.11.1951.

50 TDA, 521/2519.18259.7, 06.11.1951.

51 TDA, 521/2519.18259.6, 01.11.1951.

52 TDA, 521/2519.18259.5, 10.11.1951; Paris Büyükelçisinin ulaştığı bilgilere göre ABD, Güvenlik Konseyi'nde Fas meselesinde Fransa lehine oy kullanacaktı. Buna karşılık Fransa'da Kore Siyasi Konferansına Hindistan'ın girmemesi yönünde çekimser kalacağını bildirmişti. Bu da iki ülke arasında yapılan pazarlığın bir göstergesiydi. TDA, 521/2612.16428.2, 26.08.1953.

53 TDA, 521/2519.18260.1, 12.11.1951.

Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Menemencioğlu 8 Aralık 1951'de Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda Fransa'nın eski müstemlekecilik zihniyetini terk etmediğini, Fransa'da göreve gelen sosyalistler dâhil hiçbir hükûmetin bu konuda bir değişikliğe gitmediğini belirtmiştir ve şöyle devam etmiştir:

“Fransızlar bu müzakerelerin bir hüsnüneticeye iktiranını ve Fas'ın demokratik esaslara böylece intibak etmesini, Fas'ın istiklale doğru seyri- ni temeli ve şartı addetmektedirler. Bunun manası kolayca anlaşılır. Fas gibi bir memleketi bugünkü feodal ve müstebit idaresinden çıkarmak şüphe yok ki her tarafta hayırlı bir teşebbüs olarak telakki edilir. Bil- hassa Amerika'nın bu noktaya büyük ehemmiyet verdiği malumdur”⁵⁴.

Menemencioğlu'nun 30 Haziran 1952 tarihli raporunda Fransa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgelerinin durumunu anlatmış, Fransa'nın bu bölgeleri sömür- düğünü ve yerel halkı da çiftçi olarak çalıştırdığını belirtmiştir. Büyükelçiye göre Fas tamamen feodal bir mahiyettedir ve Fransızlar, bir taraftan Sultan'ı bir taraftan ise kabile reislerini elde tutmak veya birbirine karşı kullanmak suretiyle vaziyete hâkim olmaktadır. Fas'ta (Tunus'un aksine) bir idare ka- biliyetine sahip elit mevcut değildir. Bu sebeple Fransa, Kuzey Afrika'daki devletlerden çıkarsa bu ülkelerde hürriyet ve istiklâl değil “cebir ve tazyik” hâkim olacak ve bu durum özellikle SSCB'nin işine yarayacaktır⁵⁵.

Fransa bir yandan diplomatik temaslarına devam ederken bir taraftan da Fas'taki olayları yatıştırmak için girişimlerde bulunmuştur. 27 Haziran 1954'te toplanan Fransa Millî Meclisi, 122'ye karşı 451 oyla Fransa'nın Tu- nus ve Fas politikasında değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır. Müzakereler sırasında konuşan Başbakan Mendes, Fransa'nın bu iki ülkeden çekilmeyece- ğini, Sultan'ın tahtına iade edilmeyeceğini söylemiş ancak Fas'ta çeşitli isla- hatlar yapacağını belirtmiştir⁵⁶. Her ne kadar Fransızlar, Fas'ta şimdilik barış ortamının bulunduğunu iddia etse de Paris Büyükelçisininin 10 Ağustos 1954 tarihli raporunda belirttiği üzere Fas'ta yeni ayaklanmalar baş göstermiş, yeni ve eski sultanın taraftarları çarpışmaya başlamış ve bu durum bir Arap-Berberi kavgasına dönüşmek üzeredir⁵⁷.

54 TDA, 521/88017.320832.52, 08.12.1951.

55 TDA, 521/88017.320832.49, 30.06.1952.

56 “Tunus ve Fas politikası”, **Akşam**, 28 Haziran 1954, Sene: 36, No:12894, s.2.

57 TDA, 521/88017.320832.48, 10.08.1954.

Menemencioğlu'nun 10 Ekim 1955 tarihinde Dışışleri Bakanlığına yazdığı yazıya gÖre Fas meselesinde Fransa, milliyetçilik hareketlerinin tarihi süreçteki etkilerini anlayamamıŐ, ancak son gelişmelerin ardından Fransa parlamentosu artık millî Őuura ermiŐ ũlkeleri zorla elinde bulunduramayacağını, kukla idarelerin bu konuda işe yaramadığını gÖrdüğünü belirtmiştir. Özellikle Sultan'ın tahtan indirilmesinin Fransa aleyhine hareketleri arttırdığını belirten büyükelçi, onun yerine gelen Muhammed İbni Arafa'nın halk desteğinden yoksun olduğunu söylemiŐtir⁵⁸.

IV. Bağımsızlığın Kazanılması ve Tūrkiye

Tūrkiye, Fas meselesinin taraf devletler arasında yapılacak diplomatik temaslar sonucunda halledilmesini savunmuŐ ve süreç içerisinde gerilimi tırmandıracak bir açıklama yapmaktan kaçınmıŐtır. Bu sebeple taraflar arasında görüşmelerin başlamasından büyük memnuniyet duymuŐtur. Fas meselesinin Kasım 1955'te BM Birinci Komitedeki görüşmelerinde Tūrkiye adına konuşan Selim Sarper, son dönemde Fas temsilcileri ile Fransız hükümeti arasında yapılan görüşmelerden Tūrık halkının ve hükümetinin büyük memnuniyet duyduğunu, Tūrık Hükümetinin BM içinde ve dıŐında Fas meselesinin Fas temsilcileri ile Fransa arasında doğrudan müzakereler yoluyla çözülmesi gerektiğini düşündüğünü, Őimdi tatmin edici bir çözüme doğru ilerlenmesinin memnuniyet yarattığını, Tūrık halkının ve hükümetinin Tūrkiye'de değer verilen ve desteklenen Sultan'ın Fas'a dönmesinden memnun olduğunu ve bu nedenle komite önünde duran karar lehine oy vereceklerini söylemiŐtir⁵⁹.

Uzun bir bağımsızlık mücadelesinin ardından Fas ile Fransa arasında 2 Mart 1956'da imzalanan anlaşma ile Fransa, Fas'ın bağımsızlığını tanıdıŐtır⁶⁰. Bu kararın ardından Sultan 4 Nisan'da İspanya'ya giderek İspanya Hükümeti ile bağımsızlık mevzuu üzerine daha önce başlayan müzakerelere dâhil olmuştur. İspanyollar, Fas temsilcileri ile çetin bir müzakereye giriŐmiŐlerse de sonunda 7 Nisan 1956'da İspanya Fas'ın bağımsızlığını tanıdıŐtır. Sultan, İspanya'da iken 6 Nisan 1956 akŐamı verdiği bir davete katılan Madrid Büyükelçisi Ferridun Cemal Erkin, burada Sultan ile iki kere görüşmüŐtür. Erkin, Dışışleri

58 TDA, 521/2612.16425.2, 10.10.1955.

59 TDA, 521/2519.18252.1, 28.11.1955.

60 TDA, 521/2612.16329.1, 02.03.1956.

Bakanlığına gönderdiği yazıda Sultan için “ciddi, ne istediğini ve istediği hedefe nasıl gidileceğini bilen, zeki, vakur bir şef intibasını veriyor” demektedir. Sultan burada Celal Bayar hakkında sorular sorarak kendisine derin hürmetlerinin iletilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine Erkin, Fas’ın bağımsızlığını kazanmasından Türkiye’nin duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve daha sonra Fas Ordusu Erkanı Harbiyei Umumiye Reisliğine tayin olan veliahtla görüşmüştür⁶¹. 17 Nisan’da Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından Fas Sultanı’na bir tebrik telgrafı gönderilmiştir⁶².

61 TDA, 521/2519.18249.4, 07.04.1956.

62 TDA, 521/2519.18249.3, 18.04.1956.

SONUÇ

Mağribin üç devletinden en batısında yer alan Fas, konumu sebebiyle büyük önem taşımaktadır. Bu konumu aynı zamanda İspanya, Fransa ve İngiltere'nin müdahalelerini de beraberinde getirmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde Fransa ve İspanya tarafından adeta paylaşılan ülke, uzun süren bir bağımsızlık mücadelesine başlamıştır. 1956'da da buna muvaffak olmuştur. Fas'ın bağımsızlık sürecinde Faslı milliyetçiler, Arap ülkeleri, Fransa, Türkiye'nin desteğini almak için çalışmışlardır. Türkiye genellikle, kendisi ile temas kurmak isteyen Faslı milliyetçilere mesafeli bir tavır almıştır. Türkiye'nin Fas meselesinde taraflardan biri olmasını isteyen ülkeler, elçi ve büyükelçilikler üzerinden hükümete ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a taleplerini iletmıŐtir. Realist bir dış politika takip eden Türkiye ise NATO'ya girmek için çabaladığı ilk zamanlarda Fas meselesinde tepki çekecek hamlelerden kaçınmıŐtır. ABD ve İngiltere'nin Fas meselesinde Fransa lehine tavır geliŐtirmesi bu politikanın belirlenmesinde en önemli nedendir. Türkiye'nin NATO'ya girmesinin ardından izlediği politika yine NATO çıkarları çerçevesinde olmuştur ki Fas'ın bağımsız olmasından sonra Fransa'nın iddia ettiği gibi SSCB'nin bölgede etkin olma ihtimali de Türkiye'yi endiŐelendirmiŐtir. Ancak Fas'ın bağımsızlığının sağlandığı antlaşmaların imzalanmasının ardından Türkiye, ikili ilişkileri geliştirme niyetinde olduğunu da göstermiştir.

Yakın dönemde de Türkiye ile Fas arasındaki iliŐkilerde yeniden bir hareketlenme olmuştur. 2011 yılında Türkiye-Fas Parlamentolar Arası Dostluk Grubunun kurulması her iki ülkenin de ikili ilişkileri geliştirme amacında olduğunu göstermektedir. 2013 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Fas'ı ziyaretinin ardından Türkiye ile Fas ilişkileri olumlu bir seyir takip etmiştir. Gerek ikili gerek uluslararası cemiyetler vasıtasıyla üst düzey görüşmeler sürdürülmüŐtür.

İntihal Taraması
Plagiarism Detection

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan
Ethical Statement

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı
Open Access License

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

- “Cezayir ve Fas meseleleri”, **Akşam**, 30 Temmuz 1955, Yıl: 37, No: 13227, s.2.
- “Fas işi gittikçe büyüyor”, **Milliyet**, 14 Mart 1951, Yıl: 1, S 312, s.1, 5.
- “Fas işi ve Arap Birliği”, **Milliyet**, 11 Mart 1951, Yıl: 1, S 309, s.1.
- “Tunus ve Fas politikası”, **Akşam**, 28 Haziran 1954, Sene: 36, No:12894, s.2.
- Ashford, Douglas E., **Political Change in Morocco**, Princeton University Press, New Jersey 1961.
- Avcı, Mücahit, “Türkiye-Fransa İlişkilerinin Tarihsel ve Hukuksal Arka Planı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 8, 2002, s.37-58.
- Ay, Halil UĞur, “Arap Birliğini Doğuran Temel İdeoloji Üzerine Değerlendirme: Arap Milliyetçiliği”, **Ekonomi, Politika&Finans Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 1, 2018, s.32-49.
- Aydın, Mustafa, “Uluslararası İliŐkilerde Yaklaşım, Teori ve Analiz”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 51, S 1, 1996, s.71-114.
- Ceran, İsmail, **Fas Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Dursun, Davut, “Fas, Himaye Dönemi ve Bağımsızlık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İŐlam Ansiklopedisi**, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.192-196.
- Erinç, Sırrı, “Fas”, **Türkiye Diyanet Vakfı İŐlam Ansiklopedisi**, C 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.184-188.
- Ikeda, Ryo, **The Imperialism of French Decolonisation, French Policy and The Anglo-American Response in Tunisi and Morocco**, Palgrave Macmillan, New York 2015.
- Miller, Susan Gilson, **A History of Modern Morocco**, Cambridge University Press, New York 2013.
- Özkaya Duman, Olcay, Birsal, Haktan, “Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler”, **Atatürk Dergisi**, C 1, S 1, 2012, s.299-318.
- Qianqian, Wang, Shufan, Lians, “The Struggle for and Challenges to Berber Political Rights in Contemporar Morocco”, **Journal of Political Science Research**, V 5, N 1, 2024, s.67-74.

Soysal, İsmail, “Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)”, **Bellekten**, C 47, S 188, 1983, s.959-1044.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 521/2519.18253.1, 30.01.1948

TDA, 521/2519.18253.2, 16.04.1948.

TDA, 521/2612.17060.1, 17.02.1951.

TDA, 521/2612.17059.2, 23.02.1951.

TDA, 521/2612.17059.1, 26.02.1951.

TDA, 521/2519.18254.2, 03.03.1951.

TDA, 521/2519.18265.3, 06.03.1951.

TDA, 521/2660.17392.1, 06.03.1951.

TDA, 521/2519.18267.2, 08.03.1951.

TDA, 521/2612.17056.3, 10.03.1951.

TDA, 521/2660.17401.3, 12.03.1951.

TDA, 521/2260.17042.3, 15.03.1951.

TDA, 521/2660.17403.1, 19.03.1951.

TDA, 521/2519.18265.2, 21.03.1951.

TDA, 521/2660.17385.1, 02.04.1951.

TDA, 521/2612.17050.1, 05.04.1951.

TDA, 5212519.18261.1, 14.04.1951.

TDA, 521/2260.17401.4, 03.05.1951.

TDA, 521/2669.17404.2, 03.07.1951.

TDA, 521/2519.18259.10, 28.10.1951.

TDA, 521/2519.18259.6, 01.11.1951.

TDA, 521/2519.18259.9, 05.11.1951.

TDA, 521/2519.18259.3, 06.11.1951.

TDA, 521/2519.18259.7, 06.11.1951.

DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI TÜR K DİPLOMATİK ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA
FAS'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİ VE TÜR KİYE

- TDA**, 521/2519.18259.5, 10.11.1951.
TDA, 521/2519.18260.1, 12.11.1951.
TDA, 521/88017.320832.52, 08.12.1951.
TDA, 521/88017.320832.49, 30.06.1952.
TDA, 521/2612.16326.1, 25.08.1953
TDA, 521/2612.16428.2, 26.08.1953.
TDA, 521/88017.320832.48, 10.08.1954.
TDA, 521/2660.17398.2, 30.08.1955.
TDA, 521/2660.173.1, 07.09.1955.
TDA, 521/2519.18256.1, 28.09.1955.
TDA, 521/2612.16425.2, 10.10.1955.
TDA, 521/2519.18252.1, 28.11.1955.
TDA, 521/2612.16329.1, 02.03.1956.
TDA, 521/2519.18249.4, 07.04.1956.
TDA, 521/2519.18249.3, 18.04.1956.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE ULUSAL BASINA YANSIMALARI

NURSAL KUMAŞ*

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen Türk-Amerikan ilişkileri sonucunda Türkiye'nin birçok yerinde Amerikan askerî üsleri kuruldu. Söz konusu üslerdeki askerî ve sivil personelin lojistik ihtiyacının karşılanması için ABD yönetimi Tumpene Şirketi'yle anlaşta. Tumpene Şirketi, Amerika'dan getirdiği personel dışında iki ülke arasında yapılan anlaşmalar gereği Türk işçi de çalıştırmak zorundaydı. Türk işçilerinin sosyal haklarının korunması amacıyla Tumpene Şirketi'yle Türk sendikaları arasında düzenli olarak toplu iş sözleşmesi yapılmaktaydı. Bu süreç her iki taraf arasında birtakım sıkıntıların yaşanmasına neden olmaktaydı. 1967 yılı itibarıyla işverenle toplu iş sözleşmesi yapma hakkı bağlı sendikalar tarafından Türk Harb-İş Federasyonuna verildi. Federasyon ile ilgili şirket arasında Haziran 1967 tarihinde gerçekleştirilen toplu iş sözleşmesi görüşmeleri olumsuz bir şekilde sonuçlandı. Uzlaşma Kurulunun devreye girerek federasyonla Tumpene Şirketi arasında bir anlaşma sağlama çabaları da bir sonuç vermedi. Bunun üzerine federasyon anayasal hakkını kullanarak Eylül 1967 tarihi itibarıyla grev kararı aldı. Bu süreçte Türkiye'deki Amerikan üslerinde görev yapan Amerikalı askerlerle Tumpene Şirketinin grev gözcüsü işçileri arasında gerginlikler yaşanmaktaydı. Amerikan Silahlı Kuvvetleri bu gerginlikleri yatıştırmak yerine grev kırıcı bir tutum sergilemekteydi. Bu tutum federasyonun Tumpene Şirketi'yle görüşme sürecinin sertleşmesine ve

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Rektörlük, Bursa/TÜRKİYE, kumasnursal16@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6554-5007

aynı zamanda uzamasına yol açtı. Mevcut hükümet, Türkiye’de düzenlenecek olan NATO tatbikatı nedeniyle grevi millî güvenliği bozucu olarak nitelendirerek 30 gün süreyle erteledi. Federasyon da bu kararın iptali yönünde Danıştay’a dava açtı. Danıştay grevi erteleme kararını reddetti. Yüksek Uzlaştırma Kurulunun devreye girmesiyle de federasyon ve Tumpane Şirketi arasında anlaşma sağlanarak toplu iş sözleşmesi yapıldı. Böylelikle Türk Harb-İş Federasyonu şirketten talep ettiği hakların birçoğunu almış oldu.

Bu çalışmanın amacı 1967 yılında yaşanan bir grev olayı üzerinden hükümet, muhalefet ve sendika üyeleri ile Türkiye’deki üslerde grev yapan Amerikalı askerlerin grev sürecinde sergiledikleri tutumları belirleyebilmektir. Bu amaçla dönemin ulusal gazete ve dergilerinde verilen demeçler, söyleşiler ve yorumlar dikkate alınarak grev olayı öncesi ve sonrasıyla birlikte araştırılıp irdelenmiştir. Çalışma dönemi içinde Türkiye’de grev hareketleri yoğun bir şekilde yaşanmakta ve basında geniş bir şekilde yer almaktaydı. Bu nedenle araştırmanın kapsamı daraltılmış ve örneklem yönteminin kullanılması tercih edilmiştir. Böylece derinlemesine incelenen bir olaydan hareketle dönemin profili çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Grev Ertelme, Tumpane Şirketi, Türk-Amerikan İlişkileri, Türkiye’deki Amerikan Üsleri, 1967 Türk Harb-İş Federasyonu Grevi.

**1967 TURKISH WAR-LABOUR FEDERATION
STRIKE AND ITS REFLECTIONS ON THE
NATIONAL PRESS**

ABSTRACT

As a result of the developing Turkish-American relations after the Second World War, American military bases were established in many parts of Türkiye. The US administration made an agreement with the Tumpane Company to meet the logistics needs of the military and civilian personnel at the bases in question. In addition to the personnel it brought from America, Tumpane Company had to employ Turkish workers, in accordance with the agreements made between the two countries. In order to protect the social rights of the Turkish workers, collective bargaining agreements were regularly made between the Tumpane Company and Turkish unions. This process caused some problems between both parties. As of 1967, the right to make a collective labour agreement with the employer was given to the Turkish War-Labour Federation by the affiliated unions. The collective bargaining agreement negotiations held between the Federation and the relevant company in June 1967 resulted negatively. The efforts of the Conciliation Board to step in and reach an agreement between the Federation and the Tumpane Company did not yield any results. Thereupon, the Federation used its constitutional right and decided to strike as of September 1967. During this period, there were tensions between American soldiers serving in American bases in Türkiye and picket workers of the Tumpane Company. Instead of calming these tensions, the American Armed Forces displayed a strike-breaking attitude. This attitude caused the Federation's negotiation process with the Tumpane Company to become harder and longer. The current government described the strike as disruptive to national security and postponed it for 30 days due to the NATO exercise to be held in Türkiye. The Federation filed a lawsuit with the Council of State to annul this decision. The Council of State rejected the decision to postpone the strike. With the intervention of the High Conciliation Board, an agreement was reached between the Federation and the

Tumpane Company and a collective labour agreement was signed. As a result, Turkish War-Labour Federation received many of the rights it requested from the company.

The aim of this study is to determine the attitudes of the government, opposition and union members, as well as American soldiers serving at bases in Türkiye, during the strike process, through a strike event that took place in 1967. For this purpose, the statements, interviews and comments given in the national newspapers and magazines of the period were researched and examined before and after the strike event. During the working period, strike movements were intense in Türkiye and were widely covered in the press. For this reason, the scope of the research was narrowed and the sampling method was preferred. Thus, an attempt was made to draw the profile of the period based on an event that was examined in depth.

Keywords: Strike Postponement, Tumpane Company, Turkish-American Relations, American Bases in Türkiye, 1967 Turkish War-Labour Federation Strike.

GİRİŞ

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiili olarak katılmadı fakat savaşın etkilerini olumsuz yönde hissetti. Her an savaşa dâhil olunabilir endişesiyle üretim çağında olan gençlerin silahlı altına alınması, temel tüketim ürünlerine yönelik yapılan stok ve bir süre devam eden ekonomik ambargo ülke ekonomisinin dar boğaza girmesine neden oldu. Üstelik 7 Haziran 1945 tarihinde SSCB'nin boğazlarda üs ve Kars-Ardahan bölgesinde toprak talebinde bulunarak tehditkâr bir tutum takınması da Türkiye'ye askerî açıdan sıkıntılı bir süreç yaşattı¹.

İkinci Dünya Savaşı sonucunda, Amerika ve SSCB'nin başını çektiği iki kutuplu dünya düzeninde Türkiye kendisine bir yol çizme ihtiyacı hissetmekteydi. Bu esnada SSCB'yi büyük bir rakip olarak gören ve komünizm düşüncesinin Batı'ya yayılmasından endişe duyan ABD yönetimi, SSCB'ye komşu ülkelerin ekonomik açıdan desteklenmesi düşüncesini gündeme getirdi. Aynı anlayış içinde Türkiye'nin de yer aldığı ülkelere ödünç verme ve kiralama yöntemiyle hibe veya düşük faizli-uzun ödemeli kredi olanağı sundu. Bu sıkıntılı süreçte ABD, Türkiye'ye Truman Doktrini ve Marshall yardımları kapsamında mali yardıma ek olarak malzeme, hizmet ve bilgi yardımında bulundu². Uluslararası Kalkınmaya Yardım (AİD) Teşkilatı Yakın Doğu Başkan Yardımcısı J. Williams verdiği bir demeçte, Türkiye'ye yapılan hibe şeklindeki mali yardımların 1973 yılına kadar devam ettiğini ifade etmekteydi³.

ABD hem SSCB'nin etkinliğini kırmak hem de askerî, ekonomik, siyasi ve kültürel çıkarlar elde etmek için dünyanın birçok yerinde askerî üsler kurmayı temel bir politika haline getirdi⁴. Bir anlamda, ABD'nin ileri karakolları olarak işlev görecektir olan bu üslerin Türkiye'de de açılabilmesi amacıyla ABD ve Türkiye arasında 23 Haziran 1954 tarihinde Askerî Kolaylıklar Anlaşması (veya Askerî Tesisler Anlaşması) imzalandı. Bu anlaşmaya göre Amerikalı yetkililer Türkiye'de uygun gördükleri yerlerde üs ve tesis kurabilecek ve bu

- 1 Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 3, S 11, 2010, s.266.
- 2 Yavuz Güler, "II. Dünya Harbi Sonrası Türk-Amerikan İlişkileri (1945-1950)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 5, S 2, 2004, s.216.
- 3 "Amerikan Kalkınma Yardımı 1973'de Kesilecek", *Cumhuriyet*, S 15493, 16 Eylül 1967, s.1.
- 4 Oktay Bingöl, "ABD'nin Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Askerî Üs Politikasında Değişimin Türkiye'ye Etkileri ve İncirlik Üssünün Geleceği", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, C 8, S 1, 2024, s.31.

tesislerdeki personel de ABD yönetimine bağlı olacaktır⁵. Bu kapsamda şu üs ve tesisler açıldı:

Tablo 1. Türkiye’deki ABD Üsleri ve Tesisleri⁶

Adı	Bulunduğu Yer	Adı	Bulunduğu Yer
Afyon Subay Lojmanları	Afyon	İncirlik Radyosu	Adana-İncirlik
Köprü Köyü Su Tesisleri	Adana İncirlik Hava Üssü	Subay Lojmanları	Hatay-İskenderun
İdarehane No. 3	Ankara Hava İstasyonu	Havacı Lojmanları	Hatay-İskenderun
İdarehane No. 2	Ankara Büro No. 2	İskenderun Deposu	Hatay-İskenderun
İdarehane No. 3	Ankara Büro No. 3	İstanbul Hava İstasyonu	İstanbul
Ankara Hava İstasyonu	Ankara	İstanbul Okulu	İstanbul Hava İstasyonu
Ankara Havacı Lojmanları	Ankara Hava İstasyonu	Servis İstasyonu	İstanbul Hava İstasyonu
Haberleşme İstasyonu	Ankara	Yemekhane	İstanbul Hava İstasyonu
Lise-Yatakhane	Ankara Hava İstasyonu	Depolama Merkezi	İstanbul
Hastane	Ankara Hastanesi	Postane	İzmir Çiğli Hava Üssü
Ankara Lojmanları	Ankara Hava İstasyonu	İdarehane No. 5	İzmir Çiğli Hava Üssü
Bakım Merkezi	Ankara Hava İstasyonu	İdarehane No. 6	İzmir Çiğli Hava Üssü
Park Yeri No. 3	Ankara Hava İstasyonu	Havacı Lojmanları	İzmir Çiğli Hava Üssü

5 Selin Muzaffer Bölme, **ABD’nin Üs Politikası ve Türkiye: Kuruluşundan Bugüne İncirlik Üssü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.245; Sinan Kıyaç, “Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye’deki ABD Üs ve Tesisleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXVI, S 101, Ankara 2020, s. 206.

6 “İşgal Altındaki Türk Toprakları”, **Ant**, S 37, 12 Eylül 1967, s.8-9.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

Rekreasyon Merkezi No. 2	Ankara Hava İstasyonu	Haberleşme Hizmetleri	İzmir Cumaovası
Rekreasyon Merkezi No. 3	Ankara Hava İstasyonu	Aile Lojmanları	İzmir Çiğli Hava Üssü
Rekreasyon Jimnasyumu	Ankara Hava İstasyonu	Aile Lojmanları No. 2	İzmir Çiğli Hava Üssü
Rekreasyon Merkezi No. 5	Ankara Hacılar Hava İst.	İzmir Hastanesi	İzmir Çiğli Hava Üssü
Rekreasyon Merkezi No. 6	Ankara Hava İstasyonu	İzmir Laboratuvarı	İzmir Çiğli Hava Üssü
Okul No. 1	Ankara Hava İstasyonu	Oto Bakım Merkezi	İzmir Çiğli Hava Üssü
İlkokul No. 3	Ankara Hava İstasyonu	Park Yeri	İzmir Çiğli Hava Üssü
Servis İstasyonu No. 1	Ankara Hava İstasyonu	İzmir Liman Bürosu	İzmir
Subaylar Kulübü	Ankara Hava İstasyonu	Rekreasyon Merkezi No. 1	İzmir Çiğli Hava Üssü
Servis İstasyonu No. 4	Ankara Hava İstasyonu	Rekreasyon Merkezi No. 2	İzmir Çiğli Hava Üssü
Depo No. 1	Ankara Hava İstasyonu	Rekreasyon Merkezi No. 4	İzmir Çiğli Hava Üssü
Depo No. 2	Ankara Hava İstasyonu	Rekreasyon Merkezi No. 5	İzmir Çiğli Hava Üssü
Depo No. 4	Ankara Hava İstasyonu	Rekreasyon Gençlik Mrk 3	İzmir Çiğli Hava Üssü
Depo No. 5	Ankara Hava İstasyonu	İzmir Okulu	İzmir Çiğli Hava Üssü
Depo No. 6	Ankara Hava İstasyonu	Servis	İzmir Çiğli Hava Üssü
İkmâl Merkezi	Ankara Hava İstasyonu	Ticari Depo	İzmir Çiğli Hava Üssü
Meteoroloji İstasyonu	Ankara Hava İstasyonu	Depo No. 5	İzmir Çiğli Hava Üssü
Çiğli Hava Üssü	İzmir Çiğli Hava Üssü	Depo Komiserliği	İzmir Çiğli Hava Üssü
Çiğli Aile Lojmanları	İzmir Çiğli Hava Üssü	Depo, Askerî Meydan	İzmir Çiğli Hava Üssü

NURSAL KUMAŞ

Çiğli Harekât Haberleşme Merkezi No. 1	Manisa-Belenköy	Depo No. 8	İzmir Çiğli Hava Üssü
Çiğli Harekât Haberleşme Merkezi No. 2	İzmir-Yamanlar	Hava İstasyonu	Kocaeli- Karamürsel
Çiğli Harekât Yeri No. 1	İzmir-Yeniköy	Haberleşme Merkezi	Karamürsel Hava İst.
Çiğli Harekât Yeri No. 2	İzmir-Çatılıdere	Karataş Alıcı İstasyonu	Adana-Kayarlık
Çiğli Harekât Yeri No. 3	Manisa-Tekeliler	Karataş Verici İstasyonu	Adana-İncirlik Hav. Üs.
Çiğli Harekât Yeri No. 4	Manisa- Kemikdere	Konya Subay Lojman No.1	Konya
Çiğli Harekât Yeri No. 5	Manisa-Teyenli	Konya Subay Lojman No 2	Konya
Petrol Deposu	İzmir Çiğli Hava Üssü	Konya Subay Lojman No 3	Konya
İkmâl Doldurma Merkezi	İzmir Uluocak	Haberleşme İstasyonu No 1	Samsun
Su Tesisleri	İzmir Çiğli Hava Üssü	Haberleşme İstasyonu No 2	Samsun
Haberleşme Merkezi	Diyarbakır Haberleşme M.	Haberleşme İstasyonu No 3	Samsun
Haberleşme Merkezi	Karamürsel Hava İst.	İstikamet Tesbit Merkezi	Samsun
Subay Lojmanları No. 1	Erzurum	Haberleşme Merkezi No.1	Trabzon
Subay Lojmanları No. 2	Erzurum	Haberleşme Merkezi No.2	Trabzon
Esenboğa Hava Alanı	Ankara Hava İstasyonu	Haberleşme Merkezi No.3	Trabzon
Konya Subay Lojman No. 1	Konya	İstikamet Tesbit Merkezi	Trabzon
Konya Subay Lojman No. 2	Konya	Haberleşme Merkezi	İstanbul-Yalova
Konya Subay Lojman No. 3	Konya	Ocean Petrol Tesisleri	Adana-Yumurtalık
İncirlik Hava Üssü	Adana-İncirlik		

Tablo 1’de İncirlik Hava Üssü ve İzmir Çiğli Hava Üssü’nün Amerikan Hava Kuvvetlerine bağlı olduğu görülmektedir. Üs ve tesisler; Adana, Ankara, Diyarbakır, Erzurum, Hatay (İskenderun), İzmir, Kocaeli (Karamürsel), Konya, Manisa, Samsun ve Trabzon’da bulunmaktaydı. Afyon subay lojmanları, Ankara’daki 2 ve 3 numaralı idarehaneler, Ankara’daki haberleşme istasyonu, Ankara Hastanesi, Erzurum’daki 1 ve 2 numaralı subay lojmanları, İstanbul’daki depolama merkezi, İzmir liman bürosu ve Konya’daki 1-2-3 numaralı subay lojmanları Amerikan Hava Kuvvetlerine kiralanmıştı. Söz konusu üs ve tesisler; bakım yeri, hastane, ikmâl merkezi, okul, orduevi, oto tamirhanesi, park, petrol deposu, radyo istasyonu, subay lojmanı ve yemekhane gibi lojistik hizmetleri içeren yerleri barındırmaktaydı. Bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için Amerikan Silahlı Kuvvetlerine bağlı olarak TUSLOG (The United States Logistics Group) oluşturuldu. TUSLOG’un Türkiye’de faaliyetlerine ne zaman başladığına dair bir tarih tespit edilemedi. Bununla birlikte bizzat TUSLOG tarafından yayınlanan süreli yayından anlaşıldığı kadarıyla 1943 yılında Türkiye’de lojistik faaliyetlerde bulunmaktaydı⁷. TUSLOG, lojistik görevini 1 Temmuz 1964 tarihinden itibaren Tumpane Şirketine devretmeyi kabul etti fakat bu kararı uygulamak yerine Tumpane Şirketine Harb-İş Sendikasıyla toplu iş sözleşmesi yapmayı emretti⁸.

NATO birliği içinde yer alan ülkelerin kendi aralarında hangi kurallar çerçevesinde kuvvet bulunduracakları, tesis işletecekleri ve işçi çalıştıracakları belirlenerek taraf devletler tarafından imzalanmıştır. Türkiye de söz konusu bu sözleşmeyi 10 Mart 1954 tarihinde kabul etmiştir⁹. Türk ve Amerikan hükümetleri arasında yapılan görüşmeler sonucunda, 30 Haziran 1954 tarihinde kabul edilen anlaşmayla sözleşmenin uygulanmasına yönelik bir anlaşma yapılarak kanunlaştırılmıştır¹⁰. Amerikan askerî üs ve iş yerleri Millî Müdafaa

7 “Gen. Lawrence Departs TUSLOG”, **TUSLOG Ankara**, The United States Logistics Group (USAFE), V IV, N 14, 19 July 1943, s.1.

8 “Amerikan İşyerinde Grev Hakkı Kanun Dışı Hareketlerle Önlendi”, **Emekçi**, S 16, 2 Ekim 1964, s.4.

9 “Kuzey Atlantik Andlaşmasına Taraf Devletler Arasında, Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme...”, **T.C. Resmî Gazete**, S 8663, 20 Mart 1954, s.8727-8737.

10 Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri Arasında, “Kuzey Atlantik Andlaşmasına Taraf Devletler Arasında, Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme”nin Tatbikatına Müteallik Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun, **T.C. Resmî Gazete**, S 8748, 7 Temmuz 1954, s.9833-9834.

Vekâletine bağlı olduğu için ilgili kanun maddesinde yer alan hüküm gereğince bu kurumların teftiş ve denetimi söz konusu vekâlet tarafından yerine getirilmekteydi¹¹. Dönemin Çalışma Bakanı Cahit Talas da Kuzey Atlantik Antlaşması'nın ilgili maddelerine dikkat çekerek, Türkiye'de bulunan Amerikan üslerinde veya iş yerlerinde hizmet veren yabancı veya Türk şirketler ve bu şirketlerde çalışan işçiler Türk hukuk kurallarına tabii olup herhangi bir anlaşmazlıkta Türk iş mahkemeleri ve hakem kurullarının devreye girdiğini ifade etmekteydi¹².

Türkiye'deki Amerikan üslerinin varlığı çeşitli çevreler tarafından gündeme getirilmiş ve eleştiri konusu yapılmıştır. Bu üslerin Türkiye'nin savunmasını güçlendirdiğini ifade edenler olsa da aksi yönde birtakım endişeler de dile getirilmiştir. Örneğin Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı ve CHP Merkez Yönetim Kurulu Üyesi Mustafa Ok benzer ifadelerle Amerikan üslerinin Türk Hükûmetinin kontrolü altında olmadığını söylemişlerdir¹³. Diğer taraftan bu üslerde çalışan Türk işçilerinin çalışma koşulları, Amerikalı askerlerin Türk işçilerine yönelik disiplinsiz hareketleri ve Türk Hükûmetlerinin toplu iş sözleşme süreçlerine etkisi eleştiri konuları arasında yer almıştır.

I. Tumpane Şirketi

The Tumpane Company Inc., John Tumpane ve kardeşinin idaresiyle yönetilen Amerikan menşeli bir anonim şirketti. Şirket, Türkiye ve Orta Doğu ülkeleriyle İran ve Hindistan'da görev yapan Amerikan Silahlı Kuvvetleri için işçi istihdam etmekte, toplu iş sözleşmesi yapmakta ve Amerikan Silahlı Kuvvetlerini hukuki olarak temsil etmekteydi¹⁴.

11 Devlet-Vilayet veya Belediyelerce Doğrudan Doğruya İşletilen Müesseseler ile Memleket Müdafasıile (ile) İlgili İşyerlerinin Murakabe ve Teftişine Dair Nizamname, **T.C. Resmî Gazete**, S 4793, 25 Nisan 1941, s.825.

12 Temsilciler Meclisi Üyesi Coşkun Kırca'nın, Amerika Birleşik Devletleri Adına Kendilerine Memleketimizde İhale Edilmiş Yapı, Tesis, Onarım ve Bakım İşlerinde Çalışan Yerli ve Yabancı Firmaların Hukuki Statüsüne ve Bu Firmalarda Çalışan Türk İşçilerin Haklarına Dair Sözlü Sorusuna Çalışma Bakanı Cahit Talas ve Dışişleri Bakanı Selim Sarper'in Sözlü Cevapları, **T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, 14 Ağustos 1961, s.521.

13 "Bölükbaşı: "Amerikan Üsleri 32 Milyona Mezar Olabilir", **Cumhuriyet**, S 15498, 21 Eylül 1967, s.1; "Amerikan Üsleri", **Yön**, S 208, 25 Mart 1967, s.5.

14 Mustafa Balcı, "Amerikan Askeri İş Yerlerindeki Grev", **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

Tumpane Şirketi, ABD’de Amerikan Hava Kuvvetlerine ait sanayi makinele-
rinin imalatını ve bakımını gerçekleştirmekteydi. Tumpane Şirketi İdare Mec-
lisi Başkanı John Tumpane, Başbakan Adnan Menderese gönderdiği mektup-
ta, ABD hükûmetine ait olan ihtiyaç fazla sanayi makinalarının bulunduğunu
belirterek, Türk yetkililer istediği takdirde bu makinelerin Türkiye’ye satışının
yapılabileceğini ve makinelerin kullanımı-bakımı hakkında Türk gençlerinin
eğitebilecekleri yönünde bir teklif sunmaktaydı. Mr. Tumpane, gerekli finans-
manın yine ABD tarafından karşılanabileceği notunu da söz konusu teklifine
eklemekteydi. Mektupta yer alan ifadelerle göre şirketin ABD’de 7 farklı yerde
ve Fransa’da Chateauroux şehrinde olmak üzere iş yerleri bulunmaktaydı¹⁵.

Şirketin hangi tarihte kurulduğuna ve Türkiye piyasasına ne zaman girdiğine
dair bir bilgiye ulaşılamamış olmasına karşın, 1967 tarihli Cumhuriyet gazete-
sinde yer alan haber, Mr. Tumpane’nin dokuz yıldır bu şirketteki görevini yür-
rümekte olduğunu ifade etmekteydi. Bu bilgi referans kabul edildiği takdirde
şirketin en azından 1958 yılından itibaren faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.
Türkiye’de bulunan Amerikan üs ve tesislerinde şirketin toplam 39 iş yeri
vardı. Bu iş yerlerinden 7 tanesi Ankara’daydı. Amerikan üs ve tesisi bulunan
Erzurum ve Hatay’da (İskenderun) şirketin bir tesisi yoktu. Şirket, 1967 yılı
itibarıyla ülke genelinde; makinist, mühendis, teknisyen ve ustabaşı sıfatıyla
3700 Türk işçi çalıştırmaktaydı¹⁶. Bu rakamın 730’unu İncirlik Hava Üssü’n-
de çalışan Türk işçiler oluşturmaktaydı¹⁷.

Türk Hükûmetleri, Amerikan Hava Kuvvetlerinin müteahhitliğini yapan Tum-
pane Şirketinin işlerini kolaylaştırma eğilimindeydi. Örneğin Adana İncirlik
Hava Üssü’nde yer alan Tumpane Şirketinde çeşitli görevlerde bulunan 92
Türk personelinin askerlik görevleri, Türk Hava Kuvvetlerinin önerisi üzerine
Bakanlar Kurulu tarafından tecil edilmişti¹⁸.

Türkiye’de görev yapan Tumpane Şirketi çalışanlarının yolsuzluk vb. birta-
kım usulsüz eylemleri basına yansımaktaydı. Örneğin şirketin Ankara şube-

15 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),
30.1.0.0/4.21.2/2-3, 12.01.1959.

16 Şirket, Türkiye sınırları dışında da Türk işçi çalıştırmaktaydı. Örneğin Suudi Arabistan’da
askerî bir havaalanı inşa etmek için Türkiye’den Suudi Arabistan’a işçi götürmüştür.
“İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı”, **Cumhuriyet**, S 15500, 23 Eylül 1967, s.7.

17 “Yurtta Olup Bitenler-İşçiler”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.8.

18 **BCA**, 30.18.1.2/171.39.15/1, 26.07.1963.

si müdürlerinden Linfield ile yardımcısı Bennet, şirkete ait eşyaları mevcut hukuka aykırı bir şekilde satış yapmak üzereyken yakalandı. Türk polisinin soruşturma açması üzerine şirket Bennet'i görevli olarak Yunanistan'a gönderdi¹⁹.

II. Türk Harb-İş Federasyonu

Türkiye'de işçiler 20 Şubat 1947 tarihinde kabul edilen 5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte sendika kurarak örgütlenme hakkına sahip oldu fakat bu kanun grevi yasaklamaktaydı²⁰. Bu dönemde kurulan birçok sendika içerisinde savunma sanayisine ait sendikalar da mevcuttu. 1951 yılında kurulan Eskişehir Hava Sanayisi İşçileri Sendikası ve 1952 yılında kurulan Gölcük Deniz Fabrikaları İşçileri Sendikası gibi. Bu sendikalar, buldukları iş yerlerine hizmet veren yerel düzeyde örgütlenmelerdi. İstanbul Sendikalar Birliği örneğinde olduğu gibi yerel örgütlenmeler bölgesel düzeye çıkarıldı fakat bu da yeterli görülmeyince yine 31 Temmuz 1952 tarihinde savunma sanayiini de içine alacak şekilde ulusal düzeyde örgütlenmeye gidilerek Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) kuruldu. Bununla birlikte sektörel bazda güçlü bir sendika oluşturmak amacıyla 15 Kasım 1956 tarihinde Eskişehir'de savunma sektörüne ait sendikalar birleşerek Askerî iş yerleri Sendikaları Federasyonunu kurdular. İlerleyen yıllarda ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan savunma sanayiine ait sendikalar bu federasyona katıldı. 1963 yılında sendikanın adı Türk Harb-İş Federasyonu olarak değiştirildi²¹. 1964 yılı itibarıyla Amerikan Hava, Kara ve Deniz Kuvvetlerinin konuşlu bulunduğu şehirlerde, Türkiye NATO iş yerleri İşçileri Sendikası (Tünatos) ve Nato-İş ismiyle mahalli düzeyde sendikalar kuruldu ve 1967 yılında Millî Savunma Bakanlığına bağlı Türk Harb-İş Sendikası bünyesinde yer aldılar. Savunma sektöründe çalışan işçiler etkinlik alanlarını genişletmek için 20

19 "İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı", *Cumhuriyet*, S 15500, 23 Eylül 1967, s.7.

20 Gülsüm Tütüncü Esmel, **Türkiye ve İngiltere'de Sendikacılığın Gelişimi (1945-1980): Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, s.166.

21 Bu isim, 12 Haziran 1964 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı ile yapılan toplu iş sözleşmesinde Türkiye Harb Sanayi ve Yardımcı İş Kolları İşçileri Federasyonu (TÜRK HARB-İŞ) şeklinde ifade edilmekteydi. **Millî Savunma Bakanlığı ile Türkiye Harb Sanayi ve Yardımcı İş Kolları İşçi Sendikaları Federasyonu Toplu İş Sözleşmesi**, Ankara 1964, s.1.

Temmuz 1970 tarihinde Türk Harb Sanayi ve Yardımcı İş Kolları İşçileri ismiyle yeni bir sendika kurdu. Türk Harb-İş Sendikası da kendini fesh ederek bu oluşuma katıldı. Sürekli isim değişikliği yaşayan sendika son olarak 28-30 Ocak 1971 tarihinde gerçekleşen genel kurulunda aldığı kararla Türk Harb-İş Sendikası ismini aldı²².

Türk Harb-İş Federasyonuna bağlı her sendika, işverenle yapılan toplu iş sözleşmesini kendisi gerçekleştirmekteydi. Sendika yetkilileri bu görüşmelerde yeterli derecede etkili olamadıklarını düşünmüş olmalı ki ortak hareket etme kararı aldılar ve 1967 yılı içinde gerçekleşecek olan ikinci dönem toplu iş sözleşmelerinde 8000 işçinin kayıtlı olduğu Türk Harb-İş Federasyonunu ulusal düzeyde tek yetkili kıldılar²³. Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'na (1963) göre aynı iş kolunda birden fazla iş yerinde çalışan işçilerin çoğunluğunun bağlı olduğu sendika toplu iş sözleşmesi yapmaya yetkili kılınmaktaydı²⁴. Nitekim Türk-Harb-İş Federasyonu bu şartı karşılamaktaydı.

III. Türk Harb-İş Federasyonu ve Tumpene Şirketi Arasında Gerçekleşen Toplu İş Sözleşmesi

III.1. Toplu İş Sözleşmesi Görüşmelerinin Başlaması

Tumpene Şirketiyle daha önce yapılmış olan toplu iş sözleşmesinin süresi Temmuz 1967 itibarıyla bitmekteydi. Bu nedenle yetki verilen Türk Harb-İş Federasyonu, sözleşmenin yenilenmesi için işveren konumundaki Tumpene kardeşleri görüşme yapmaya davet etti. Federasyon yetkilileri, Tumpene Şirketiyle yapılacak toplu iş sözleşmesine ilişkin hazırlamış oldukları taslak metni 12 Haziran 1967 tarihi itibarıyla şirketin yöneticilerine iletiler²⁵.

28 Haziran 1967 tarihinde²⁶ gerçekleşen ilk toplantıda federasyon işçileri; toplu iş sözleşmesinin 27 ay için geçerli olmasını ve iş yerlerinde işçi-işverenden oluşan komitelerin kurulmasını istiyordu. Ayrıca işçilerin talepleri arasında

22 “Türk Harb-İş Sendikası Tarihiçesi”, <https://harb-is.org.tr/tarihce/>, (Erişim Tarihi 25.02.2024).

23 “Yurtta Olup Bitenler-İşçiler”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.8.

24 “Toplu Görüşme ve Toplu İş Sözleşmesi Yapma Yetkisi: Toplu Görüşmede Usul”, **T.C. Resmî Gazete**, S 11462, 24 Temmuz 1963, s.7.

25 Mustafa Balcı, “Amerikan Askerî İş Yerlerindeki Grev”, **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2.

26 Balcı, bu tarihin 27 Haziran 1967 olduğunu ifade etmektedir.

işçi saat ücretlerine kademeli bir artış, günlük 3 TL yemek ücreti, aylık 15 TL çocuk parası, iş elbisesi ve hastalık izin süresinin 105 saat olması gelmekteydi.

Bu isteklerin birçoğu daha toplantının başında Tumpane kardeşler tarafından kabul edilmedi. Özellikle işçi-işveren komitesinin teşkiline ilişkin olan öneri maddesi işveren tarafından kabul görmemekteydi. Şirket, sözleşme süresinin 3 yıl olmasında ısrarcı olurken zam oranını da %2-3 arasında öngörmekteydi. Ayrıca sendikanın hastalık izni ve iş elbisesi taleplerini de kabul etmemekteydi. Şirket, sonraki görüşmelerde yumuşama eğilimine girdi. İşçilerin çalışma saat ücretlerinde kademeli olarak yılda 50-45-40 kuruş zam yapmayı kabul etti fakat sözleşmenin süresi için uzlaşmaz tavrını sürdürdü²⁷.

III.2. Uzlaştırma Kurulunun Devreye Girmesi

İşveren ve işçi sendikaları arasında gerçekleştirilen toplu iş sözleşmelerinde anlaşma sağlanamadığı takdirde yasalar gereği devreye Uzlaştırma Kurulu girmektedir. Kurulun önerisinin işveren ve işçi temsilcilerinin her ikisi tarafından kabul görmesi halinde uzlaşma sağlanmaktaydı.

394

Tumpane Şirketi yetkilileri, Uzlaştırma Kurulu Başkanlığı için İş Hukuku Profesörü Turhan Esener'i ve şirketi temsil etmek için de Millî Savunma Bakanlığında görevli bulunan bir binbaşyı önerdi. Federasyona bağlı sendikalar da kendi lehlerine hakemlik yapmak için NATO-İş Sendikası Hukuk Müşaviri, Avukat ve aynı zamanda Cumhuriyet gazetesi yazarı olan Mustafa Balcı'yı avukatları olarak teklif etti. Söz konusu tekliflerin taraflarca kabul edilmesinden sonra teşkil olunan Uzlaştırma Kurulu, 1 Ağustos 1967 Cuma günü itibarıyla çalışmalarına başladı. Kurul, yasaları, tüzükleri ve toplu iş sözleşmesi için tarafların verdiği teklif ve önerileri de dikkate alarak 30 Ağustos 1967 tarihinde oy birliğiyle kararını verdi ve aynı gün içinde her iki tarafa da tebliğ etti. Çalışanlar için 27 ay süreyle geçerli olacak olan kararlar şu hakları içermekteydi:

İşçilerin çalışma saat ücretlerine seyyanen olmak üzere ilk yıl için 50 kuruş, ikinci yıl için de 35 kuruş zam yapılacaktır²⁸. Yemek ücreti her gün için 3 TL

27 "Yurtta Olup Bitenler-İşçiler", *Akis*, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.7.

28 Cumhuriyet gazetesindeki bir başka haberde ikinci yıl için öngörülen saat başı ücret 40 kuruş olarak ifade edilmektedir. "İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı", *Cumhuriyet*,

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

ve çocuk yardımı da her çocuk için aylık 15 TL olarak belirlenmişti. Ayrıca her çalışana iki çift ayakkabı, bir kat kışlık ve iki kat yazlık elbise verilecekti.

Kurulun verdiği bu haklar Türk Harb-İş Federasyonunun 28 Haziran 1967 tarihli teklifini tam olarak karşılamamaktaydı. Çalışma saati ücretine yapılacak zam oranı ilk yıl için her ikisinde aynı oranda olsa da federasyonun ikinci yıl için önerdiği 45 kuruşluk zam kurul tarafından 35 kuruş olarak belirlenmişti. Çocuk parası, yemek ücreti için federasyonun teklifi ve kurulun kararı aynı meblağ üzerineydi. Federasyonun öngördüğü işçi-işveren komitesi de kurulun kararıyla “İşçi İdare İş Birliği Komitesi” adıyla teşkil edilmekteydi. Bu komite 3 işçi ve 3 işveren temsilcisinden oluşacaktı. Komite, bireysel veya toplu olarak işten çıkarmalarda işçilerle gerekli görüşmeleri yapacak ve işverene yönelik tavsiye niteliğinde kararlar alacaktı. Ayrıca işverenin işe alımlarda işçiye verdiği emniyet tezkiyesi (clearance) adı verilen güvenlik soruşturması belgesinin kabul edilmemesi durumunda, işverene bu durumu kanıtlayıcı bir belge sunması zorunluluğu getirmekteydi. Federasyonun bu kararlardan beklentisi önceki yıllarda rastlanılan keyfi işçi çıkarmaların önüne geçmekti.

Tumpane Şirketi, Amerikan Silahlı Kuvvetleriyle içeriğinde işçi ücretlerinin de yer aldığı bir iş sözleşmesi yapmaktaydı. Balcı, Tumpane Şirketinin Amerikan Silahlı Kuvvetleriyle yaptığı anlaşmada Türk işçileri için öngörülen saat başı ücretlerini Türkiye’deki işsizlik problemi ve istihdam sorunlarını gündeme getirerek suistimal ettiğini öne sürmekteydi. Tablo 2’de bu durum açık bir şekilde görülmektedir.

Tablo 2. Tumpane Şirketinin Türk İşçileri İçin Belirlenen ve Uygulanan Saat Başı Çalışma Ücretleri²⁹

Çalışanın Niteliği	Amerikan Silahlı Kuvvetleri ile Yapılan Anlaşma Uyarınca Belirlenen Saat Başı Asgari-Azami Ücret (Dolar)	Şirketin Türk İşçilerine Uyguladığı Saat Başı Asgari-Azami Ücret (Dolar)
Yüksek Tahsilli Personel (Doktor, Mühendis, Hukukçu, İdareci)	3	1.5-2.5
Birinci Sınıf Teknisyen ve Uzman	2-2.5	1-1.5
İkinci Sınıf Teknisyen, Ustabaşı	1.5-2	0.90-1.20
Usta, Postabaşı ve Çeşitli Sanat ve Meslek Uzmanı İşçiler	1.20-1.5	0.70-1
İyi Ehliyetli Sanat ve Meslek Uzmanı İşçiler	0.90-1.20	0.50-0.80
Orta Ehliyetli Sanat ve Meslek Uzmanı İşçiler	0.70-1	0.30-0.50
Ehliyetsiz Genel Hizmet İşçileri	0.40-0.60	0.20-0.35

Gazeteci Yaşar Üstel'in iddiasına göre söz konusu sözleşme çerçevesinde şirket, istihdam ettiği her işçi için Amerikan Silahlı Kuvvetlerinden (1967 yılı verilerine göre) 40 dolar komisyon ücreti almaktaydı³⁰. Ayrıca şirket hakkında gazetelerde birtakım iddialar da gündeme getirilmekteydi. Balcı'ya göre Tumpane Şirketi gereken sayıdan daha az sayıda Türk işçiyi görevlendirmekte ve işçileri asıl görevlerinin dışında başka işlerde de çalıştırmaktaydı³¹.

29 Mustafa Balcı, "Amerikan Askeri İş Yerlerindeki Grev", **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2. Tablo 2'de verilen işçi ücretlerine Tumpane Şirketinin her saat için öngördüğü 0,030-0,065 dolar arasındaki artışlar da dâhil edilmiştir.

30 Yaşar Üstel, "Sosyal-İş ve Harp-İş Grevleri", **Yurdun Sesi**, S 51-52, Eylül-Ekim 1967, s.7.

31 Mustafa Balcı, "Amerikan Askeri İş Yerlerindeki Grev", **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2.

Bir başka iddiaya göre Tumpene Şirketi, Türk işçilerine düşük ücret vererek Amerikan Silahlı Kuvvetleriyle yaptığı iş sözleşmesi arasındaki farkı kendisi almaktaydı³². Üstelik sendikacı Atilla Oğuz'un açıklamaları da bu iddiayı destekler nitelikteydi. Oğuz, Tumpene Şirketinin sendikal hak arayışı içinde olan Türk işçilerini çalıştırmamak için kalifiye Türk eleman bulamadığını gerekçe göstererek, ülkeye refakatçi olarak gelmiş ve hatta çalışma izni olmayan yabancı kişileri Türk personele ayrılmış olan kadrolara yerleştirdiğini ifade etmekteydi. Sendikacı Oğuz, ayrıca şirket içinde aynı görevi yapan Türk ve Amerikalı işçiler arasında belirgin bir maaş farkı olduğunu da ifade etmekteydi. İyi derecede İngilizce bilen bir Türk daktilograf işçisi 1966 yılı dikkate alındığında 1000 TL alırken, aynı işi yapan bir Amerikalı daktilograf 3870 TL (387 dolar) almaktaydı. Bir Türk personel memuru 1500 TL alırken, Amerikalı olanı 7470 TL (747 dolar) veya bir Türk sekreter stenograf 1800 TL maaş alırken, Amerikalı sekreter 5220 TL (522 dolar) almaktaydı. Oğuz, tüm bu durumu eleştirmekte ve mevcut hükûmetin işsizliği önlemek için yeni iş yerleri açacağını ve yeni yatırımlara ön ayak olacağını, ayrıca yurt dışında yeni işçi pazarları oluşturacağını vadettiğini, buna karşılık dışardan gelen bu işçi ithaline müdahale etmediğini belirtmekteydi³³. Dile getirilen bir diğer iddia da 1967 yılı itibarıyla şirketin 100 milyon liraya yakın bir kâr elde etmiş olmasına karşın gerekli vergiyi vermediği yönündeydi.

III.3. Grev Kararının Alınması ve Uygulanması

Dünyada ve Türkiye'de 1960'lı yıllar sendikal faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdi. İşçi grevleri dünya genelinde yaygınlık kazanmıştı. Örneğin 1967 yılında Amerika'da maaşlarına zam isteyerek greve giden öğretmenler, birçok okulun kapanmasına ve iki milyona yakın öğrencinin dokuz gün boyunca eğitim-öğretim faaliyetlerinden mahrum kalmasına neden olmuştu³⁴. Aynı yıllarda Türkiye'de de işçiler bir taraftan mevcut hükûmetlerin çalışma şartlarında yaptığı yeni düzenlemelere çeşitli tepkiler ortaya koyarken diğer taraftan da işçi sendikaları, toplu iş sözleşmelerinde özellikle işçi ücretleri konusunda anlaşma sağlayamayınca yasal bir hak olarak gördükleri greve başvurmaktaydı.

32 "İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı", **Cumhuriyet**, S 15500, 23 Eylül 1967, s.7.

33 Atilla Oğuz, "Türk Personel ile Amerikalı Personel Arasında Maaş Farkı", **Cumhuriyet**, S 15221, 13 Aralık 1966, s.5.

34 "Öğretmenler Grevi Sona Eriyor", **Cumhuriyet**, S 15499, 22 Eylül 1967, s.3.

1961 Anayasası işçilere toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı vermektedir. Bu çerçevede ülkenin birçok yerinden grev haberleri gelmekteydi³⁵. Söz konusu grevlerden bazıları şunlardı: Genel-İş Sendikası Manisa şubesinde, Sosyal-İş Sendikası Sosyal Sigortalar Kurumuna ait 40 iş yerinde 3000 işçiyle, Ekmek-İş Sendikası İstanbul'daki 36 fırında... Dönemin ulusal gazeteleri çeşitli kurum ve kuruluşların grev haberleriyle doluydu. Sosyal-İş Sendikası 30 günlük grev sürecinde kurumun toplam 50 milyon Türk Lirası zarar ettiğini ifade ederken, Ekmek-İş Sendikası İstanbul'da ekmek sıkıntısı yaşanacağını dile getirmekteydi. İşverenlerin uzlaşmaz tutumu, bazı iş yerlerinde esnafın ve işverenlerin grev kırıcı eylemleri olayların daha da gerginleşmesine neden olmaktaydı. Bu durum karşısında sendikalar, hükûmeti arabuluculuk yapmaya davet etmekteydi. Bununla birlikte Sosyal-İş Sendikası; üyelerine fazla mesai ücreti, yiyecek yardımı, günlük çalışma saatlerinin 7-8 saat olması ve yıl içinde terfi edenlerin terfi farklarının ikramiyelerine yansıtılması yönünde işverenlerden gerekli hakları almayı başardı³⁶.

NATO-İş Sendikası Hukuk Müşaviri Avukat Mustafa Balcı, Cumhuriyet gazetesindeki köşe yazısında; Türk Harb-İş Federasyonu ve federasyona bağlı Ege, İstanbul, Adana, Samsun, Diyarbakır Harb-İş ile yine aynı federasyona bağlı NATO-İş Sendikasının, Türkiye'de faaliyette bulunan 39 Amerikan askerî iş yerinde geçerli olmak üzere 12 Eylül 1967 tarihi itibarıyla grev kararı aldığını bildirmekteydi³⁷. Türk Harb-İş Federasyonu yetkilileri, 16 Eylül 1967 tarihinde bir basın toplantısı yaparak grevin 22 Eylül 1967 Cuma günü başlayacağını ilan ettiler. Federasyona bağlı sendikalara üye toplam 4000 işçinin greve katılması ön görülmekteydi³⁸. Federasyonun bu kararından sonra bağlı sendikalar da kendi içlerinde grev kararı almaya başladılar. Nitekim Harb-İş Sendikası; İstanbul'da Tumpane Şirketine bağlı Gayrettepe merkez binası, Gayrettepe Man, Zincirlikuyu Fargo, Yeşilköy Türkkuşu ve Çakmaklı Det 67 isimli iş yerlerinde çalışan toplam 200 işçi için grev kararı alırken; Ankara, İzmir, Diyarbakır ve Samsun Harb-İş sendikaları da kendi bölgelerinde fa-

35 **Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi**, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No: 16, Maya Matbaacılık, Yayıncılık Ltd. Şti, Ankara 1976, s.165-171.

36 "Sosyal-İş Grevi Sona Erdi", **Cumhuriyet**, S 15501, 24 Eylül 1967, s.1.

37 Mustafa Balcı, "Amerikan Askerî İş Yerlerindeki Grev", **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2.

38 "Amerikan İş yerlerinde 4 Bin İşçi, Cuma Günü Greve Başlıyor", **Cumhuriyet**, S 15499, 17 Eylül 1967, s.7.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

aliyet gösteren Tumpane Şirketine bağlı iş yerlerinde grev kararı aldı fakat federasyonun grev tarihi belirtmiş olmasına karşı sendikalar tarih vermekten kaçındılar³⁹. Bu tavrı almalarında federasyonun kademeli grev kararı etkili olmuştur. Sendikalar, grev sürecinin ilerleyişine göre tutum takınma siyaseti izlemişlerdir.

Gazeteci Özer Öztep'in verdiği bilgiye göre İncirlik Amerikan Hava Üssü'nde görev yapan Tumpane Şirketine görevli 800 Harb-İş Sendikası üyesi, Türk Harb-İş Federasyonunun belirlediği tarih olan 22 Eylül 1967 Cuma günü saat 12.45'ten itibaren greve başlamıştır. İncirlik Üssü'ndeki grev süresince Amerikan askerleri grevin engellenmesine yönelik birçok girişimde bulunmuşlardır. Örneğin; nizamiye kapısında grev gözcüsü olarak görev yapan işçilerden izin almaksızın giriş-çıkış yapmak istemleri, Amerikalı Teğmen L.T. Sbek'in üs dışına çıkması yasak olan bir otomobili grev gözcüleri ve jandarmanın üzerine sürerek yaralaması ve kendisine müdahale etmek isteyen işçilere kasatura çekmesi, iki gözcünün hızlı giden bir taşıt aracılığıyla yaralanması, silahlarla ve eğitilmiş köpeklerle grev gözcülerine sözlü tacizde bulunulması, Amerikalı asker yakınlarının işçileri taciz eden davranışları... Bu tahrik edici olaylar üzerine federasyon yetkilileri, İncirlik Hava Üssü Komutanlığı'nda Tumpane Şirketinin temsilcileriyle görüşmek istediklerini fakat üsteki askerî yetkililerin şirketin sözcüsü gibi hareket etmeye çalıştıklarını dile getirmişlerdir. Olayların daha da büyüyerek İncirlik mahalline sıçramasını önlemek amacıyla Antakya Jandarma Er Eğitim Alayı'ndan jandarma birlikleri ve çevre il-ilçelerden de çok sayıda polis tedbir amaçlı olarak üs bölgesinde konuşlandırılmıştır. Üs komutanı Albay Steve Hamm, İncirlik'in bir Amerikan üssü ve üs içinde de ABD'nin hukuk kurallarının geçerli olduğunu gerekçe göstererek Türk jandarmasının üs içine girmesini engellemeye çalışmıştır. Bu girişim üzerine valilik yetkilileri; İncirlik Üssü'nde görevli Amerikalı askerî yetkililer, sendika temsilcileri ve işçilerle yaptıkları toplantı sonucunda üs içinde oluşabilecek olası bir olaydan Türk makamlarının sorumlu tutulmayacağını bildirmişlerdir. Bu ihtar üzerine üs yetkilileri geri adım atmış ve Türk jandarmasının güvenliği sağlamak amacıyla üs bölgesine girmesine izin vermişlerdir⁴⁰.

39 "Harb-İş, Grev Kararı Aldı", **Cumhuriyet**, S 15496, 19 Eylül 1967, s.5.

40 "İncirlik'te Grevin Engellenmek İstendiği İddia Ediliyor", **Cumhuriyet**, S 15501, 24 Eylül 1967, s.1, 7; Özer Öztep, "Harb-İş Grevi Yüzünden Adana'da Hava Gergin", **Cumhuriyet**, S 15502, 25 Eylül 1967, s.1, 7; Özer Öztep, "Geliyorum, Diyen Olaylar...", **Cumhuriyet**, S 15503, 26 Eylül 1967, s.7.

Grevin ilerleyen günlerinde üs içindeki çöplerin toplanmamasından dolayı üs komutanı, Adana Valisi Ömer Lütfi Hancıoğlu'na başvuruda bulunmuş, askerlerin ve ailelerinin sağlığının tehdit altında olduğunu iddia etmiştir. Valilik bu şikâyeti sendika yetkililerine iletmiştir. Sendika yetkilileri, grev süresince hiçbir eylemde bulunamayacaklarını ve bu eylemi gerçekleştirmek isteyenlere de müsaade etmeyeceklerini ifade ederken, valilik de üs yetkililerine durumun hukuki bir olay olduğunu ve ancak bir adli olay çıkması halinde müdahale edebileceğini bildirmiştir⁴¹. İncirlik Üssü'nde askerlerle işçiler arasında gerginliğin boyutunun gittikçe artması Türk yetkililerinin üs komutanı üzerindeki baskısını artırmıştır. Neticede Albay Hamm, Amerikan askerlerinin hiçbir şekilde greve müdahale etmeyeceklerine dair teminat vermek zorunda kalmıştır⁴². Diğer taraftan üs içinde akaryakıt ve ekmek sıkıntısı baş göstermiştir. Üst dâhilinde mevcut iki fırından biri arızalanmış fakat onarımı için üs komutanlığının talebi kabul edilmemiştir. Fırının mazot eksikliğinden dolayı çalışmadığı tespit edilmiştir. Üsse dışardan gıda maddesi getirilmesine de grevci işçiler müdahale etmiştir. Amerikalılar, İskenderun limanı aracılığıyla gıda sevkiyatı yapmak isteseler de gemiden mal çıkışına liman işçileri müsaade etmemiştir⁴³.

Türk Harb-İş Federasyonunun grevi daha önce ifade edildiği üzere kademeli olarak diğer iş yerleri devam etti. Federasyonun Ankara'daki grevi, Tumpagne Şirketinin müteahhitliğini yaptığı 7 iş yerinde 600 Türk işçinin katılımıyla, 25 Eylül 1967 tarihi itibarıyla başladı. Bu iş yerleri şunlardı: "Balgat'ta Amerikan Okulu ve hava istasyonu, Maltepe'de onarım bakım kısmı (Det 30), TUSLOG⁴⁴, Merhaba Palas Oteli, Amerikan yatakhane ve Jusmatt (Joint Us Military Mission for Aid to Turkey-Türkiye'ye Yardım İçin Ortak ABD Askerî Kurulu)"⁴⁵. Grev kararının Ankara'daki işletmelerde uygulanması üslerde görevli personelin ailelerinin yaşamlarında birtakım kısıtlamalar getire-

41 "Ankara'daki Amerikan İş Yerlerinde De Grev Başladı", **Cumhuriyet**, S 15503, 26 Eylül 1967, s.7.

42 "Amerikalı Komutan Greve Karışmayacak", **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.1.

43 "Harp-İş Amerikalı Bakana Başvurdu", **Milliyet**, S 7128, 27 Eylül 1967, s.7; "Amerikalı Komutan Grevcilerle Tartıştı", **Milliyet**, S 7129, 28 Eylül 1967, s.1.

44 TUSLOG'un 1967 tarihi itibarıyla Ankara'daki lojistik hizmetlerini yürütmeye devam ettiği anlaşılmaktadır.

45 Nihat Geven, "Grevciler, Amerikan Erlerinden Şikâyetçi", **Milliyet**, S 7126, 25 Eylül 1967, s.3; Mustafa Ekmekçi, "Ankara'da 7 Amerikan İş Yeri Dün Grev Başladı", **Milliyet**, S 7127, 26 Eylül 1967, s.1, 7.

cekti. Örneğin Amerikalı personelin öğrencilerine ulaşım hizmeti veren Motor Pull Şirketinde ve sivil personel hastanesinde başlayacak bir grev Ankara’da görevli personel için sıkıntılı bir süreç oluşturabilirdi. Amerikalı askerî yetkililer grev kararının daha önce alınmış olmasını fırsat bilerek grevin etkilerini en aza indirip etkisiz hale getirmek istediler. Bu amaçla, Amerikan askerlerinin ve ailelilerinin ikâmet ettikleri ve çocuklarının eğitim gördüğü Ankara Balgat’taki sitede bulunan okulları tatil ettiler⁴⁶. Bu okullarda 1000 öğrenci eğitim görmekteydi. Diğer taraftan aynı sitede bulunan ve ulaşım hizmetinde Türk şoförleri tarafından kullanılan Tumpane Şirketine ait tüm otomobilleri, AİD (Uluslararası Kalkınmaya Yardım) ve ABD Büyükelçiliğinin önüne çektiler. Söz konusu sitede yer alan gıda stoklarını da Büyükelçiliğe naklettiler. Grev sürecinde Amerikalı askerler, grev gözcülerinin üstüne zeytinyağı dökme, işçilerin üzerine araba sürme gibi birtakım tacizlerde bulundular. Şirket yetkilileri de grevci işçilerin, grev yapılmayan yerlerde elektrikleri kestikleri yönünde birtakım iddiaları gündeme getirdiler⁴⁷.

Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç, grev kırmaya yönelik eylemler üzerine ABD Ankara Büyükelçisi Parket Hart’la bir görüşme yaparak kendilerinin olaya karışmamaları yönünde ricada bulundu fakat görüşme olumlu geçmediği gibi Büyükelçiye sunulan bazı yeni şartlarda da anlaşma sağlanamadı⁴⁸. Bu gelişme üzerine NATO-İş Sendikası Başkanı Çetin Soyak, Tumpane Şirketinin faaliyetlerini Amerikan Büyükelçiliğinin dokunulmazlığı ve TUSLOG Komutanlığının askerî gücüne dayanarak kanunların dışına çıkarmaması yönünde Büyükelçi’ye ihtarında bulundu⁴⁹. Ayrıca sağlık hizmeti için kullanılan ambulanslarla herhangi bir malzeme taşınmaması yönünde yetkilileri uyardı. Soyak’ın, Amerikalı Üs Komutanı A. C. Trapold’dan işçilerin güvenliği için grev sahasında polis rütbesiyle görev yapan Amerikalı askerlerin silahlarının toplanması yönündeki talebi ise kabul gördü. Bununla birlikte grevci işçiler, grevin yapıldığı TUSLOG’a ait iş yerlerinde suları kesti ve soğutma tesisini işlevsiz hale getirdi. Tesisatın onarımı için gelen görevlilere de herhangi bir işlem yaptırmadı⁵⁰.

46 “İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı”, **Cumhuriyet**, S 15500, 23 Eylül 1967, s.1, 7.

47 “Amerikalı Komutan Grevcilerle Tartıştı”, **Milliyet**, S 7129, 28 Eylül 1967, s.7.

48 “Harp-İş Amerikalı Bakana Başvurdu”, **Milliyet**, S 7128, 27 Eylül 1967, s.7.

49 Nihat Geven, “Grevciler, Amerikan Erlerinden Şikâyetçi”, **Milliyet**, S 7126, 25 Eylül 1967, s.3; Mustafa Ekmekçi, “Ankara’da 7 Amerikan İş Yerinde Dün Grev Başladı”, **Milliyet**, S 7127, 26 Eylül 1967, s.1, 7.

50 “Hükümet NATO İşyerleri Grevini Erteledi”, **Milliyet**, S 7130, 29 Eylül 1967, s.7.

Benzer bir olay, NATO-İş Sendikasının grev kararı aldığı Çiğli Havaalanı'nda grev için hazırlıkların yapıldığı esnada kendini göstermiştir. Amerikalı askerler, garajlarda bulunan araçları haber vermeden başka bir yere götürmüşlerdir. Bu durum sendika yetkilileri tarafından grev kırıcılık olarak ifade edilip protesto edilmiştir. Ayrıca üs komutanlığı, grevle ilgili hazırlanmış olan pankartların asılmasına izin vermeyince, federasyon yetkilileri bu durumu Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığına telgraf çekerek bildirmiştir. Komutanlık bir genelge yayınlayarak Amerikan Silahlı Kuvvetlerine ait iş yerlerine herhangi bir şekilde destek verilmemesi ve işçilere anlayışlı davranılması yönünde uyarılarda bulunmuş ve grev kanunu çerçevesinde işçilerin yasal haklarını kullanabileceklerini ifade etmiştir. Grev sürecinde Türk-İş ve DİSK gibi birçok sendika İncirlik'te, Ankara'da ve İzmir'de Amerikalı yetkililerin sergiledikleri birtakım olumsuz tutum ve davranışları eleştirmiş ve 30'a yakın millî sendika da federasyona gönderdikleri telgraflarla desteklerini bildirmişlerdir⁵¹. İncirlik Üssü'ndeki Türk askerî yetkililer de grevi destekler nitelikte bir tutum takınmışlar, Türk Harb-İş Federasyonu yetkilileri de bu durumu olumlu karşılamışlardır.

Federasyonunun kademeli grev kararı almasından sonra ülkenin çeşitli bölgelerindeki üslerde görev yapan Amerikalı askerî yetkililer, Türk işçilerinin istedikleri hakları elde etme çabalarına destek vermek yerine, grev karşıtı ve grev kırıcı bir tavır sergilemişlerdir. Sendika yöneticileri, Amerikalı askerî yöneticilerin grevin ertelenmesi için hükûmet yetkililerine başvurduklarını söyleyerek bir anlamda kendilerini tehdit ettiklerini iddia etmişlerdir. Türk Harb-İş Federasyonu Başkanı Celal Bülbül, bu tehditkâr tavır üzerine grevin siyasi bir yönü olmadığını fakat Amerikan Büyükelçisi'nin grev kırıcı bir rol üstlenmesi halinde, grevin siyasi bir hal alacağını ve bu durumdan da Büyükelçi'nin sorumlu olacağını ifade etmiştir.⁵² Federasyon yetkilileri bu durumu ve Tumpene Şirketinin uzlaşmaz tutumunu, ABD Savunma Bakanı Mc. Namara'ya çektikleri telgrafla şikâyet etmişlerdir⁵³.

51 "Ankara'daki Amerikan İş Yerlerinde De Grev Başladı", **Cumhuriyet**, S 15503, 26 Eylül 1967, s.7; "Harp-İş Amerikalı Bakana Başvurdu", **Milliyet**, S 7128, 27 Eylül 1967, s.7.

52 "İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı", **Cumhuriyet**, S 15500, 23 Eylül 1967, s.1, 7.

53 "Harp-İş Amerikan Makamlarını Grev Kırıcılıkla Suçladı", **Cumhuriyet**, S 15505, 28 Eylül 1967, s.1.

III.4. Bakanlar Kurulunun Grevi Ertelemesi

Türk Harb-İş Federasyonu yetkilileri, grev kararını birkaç ay önce almış fakat grevin başlangıç tarihini açıklamamışlardı. Çünkü işverenin grev kırıcı önlemler almasını engellemek ve böylelikle grevin etkinliğini artırmak istemişlerdi. Söz konusu uygulamanın bu dönemde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan NATO üyesi olan Türkiye ve Amerika, savunma ittifakı içerisinde hareket etmek ve her iki ülke silahlı kuvvetlerinin iş birliğini geliştirmek amacıyla, 2-6 Ekim 1967 tarihleri arasında Amasya ve Merzifon'da ve 6-9 Ekim tarihleri arasında Saros Körfezi'nde olmak üzere Derin-İz (Deep-Furrow) adı verilen bir askerî tatbikat gerçekleştireceklerdi. Bu tatbikat için 5000 Amerikan askerî ve 400 Amerikan nakliye uçağının İncirlik Hava Üssü'ne gelmiş olması tatbikata ne kadar önem verildiğini göstermekteydi. Planlaması çok önceden yapılan bu tatbikat Türk Harb-İş Federasyonu yetkilileri tarafından da bilinmekteydi. Bu nedenle federasyon yetkilileri askerî tatbikat için yapılacak hazırlıklar esnasında Türk çalışanların hizmeti durdurmasıyla Tumpene Şirketini zor durumda bırakmak istemişler ve bir sır gibi sakladıkları grev tarihini bilinçli olarak askerî tatbikat için hazırlıkların başladığı döneme denk getirmişlerdir. Üstelik grev tarihini sadece 6 gün önceden haber vererek şirketin alabileceği önlemleri engellemek istemişlerdir. Nitekim Adana İncirlik Hava Üssü'nde tatbikat nedeniyle çadır ve diğer tesislerin kurulması aşamasında 100'den fazla Türk işçisi grev nedeniyle çalışmayınca, Amerikalı yetkililer kendi askerlerini bu işlerde çalıştırmışlar ve Federal Almanya'daki bir üstten de teknik eleman getirmek zorunda kalmışlardır⁵⁴.

Amerikan askerî yetkililerinin tatbikat için yapılan hazırlıklarda zor durumda kalmış olmaları, grev kırıcı tutum ve davranış sergilemelerinde etkili oldu. Federasyon yetkilileri, Amerikan askerî görevlilerini değil şirketi zor durumda bırakmak istiyordu. Bununla birlikte Amerikan askerî yetkilileri şirketin bir sözcüsü gibi davranmakta, federasyon yetkililerini ve Türk işçilerini bir anlamda suçlu ilan edip hedef olarak göstermekteydiler. Komutanların bu tutumlarından cesaret alan Amerikan subay ve askerleri ve hatta askerlerin aile üyeleri, nöbet tutan gözcü işçilere karşı fiili veya sözlü saldırılarda bulunmaktan çekinmiyorlardı. Ayrıca Türk işçilerin yapması gereken işleri kendileri yaparak veya başka çalışanlara yaptırarak grev kırıcı bir tutum sergiliyorlardı.

54 "İncirlik Üssüne 5.000 Amerikan Askerî İniyor", *Cumhuriyet*, S 15502, 25 Eylül 1967, s.1.

Askerî tatbikat için bu hazırlıkları yapmak zorunda olduklarını dile getirmelerine karşın, Amerikan askerlerin aileleri için alınan önlemlerin askerî tatbikatla bir ilgisi bulunmamaktaydı. Amerikalı askerlerin bu tutumu ülkenin birçok yerinde tepki görmekte ve protesto edilmekteydi. Örneğin İzmir’deki gençlik kuruluşları Amerikalı askerleri protesto etmek için Kordon’da demirli 6. Filo’nun karşısına “gideceksiniz” yazılı siyah bir çelenk bırakmıştı⁵⁵.

Türkiye’de görev yapan Amerikalı askerî yetkililerin Türk görevlilerini baskı altına alma girişimlerine rağmen grevin başlaması ve aynı zamanda etkili olması Amerikan makamlarının baskılarını daha da artırmasına neden oldu. Akis dergisinde yayımlanan bir yazıda Amerikalı yetkililerin grevin ertelenmesi yönünde NATO Başkomutanı Lyman Louis Lemnitzer aracılığıyla Türk Hükûmetinden bir talepte buldukları ifade edilirken, Milliyet gazetesinde yer alan haberde grev erteleme talebinin bizzat Lemnitzer tarafından geldiği iddia edilmekteydi⁵⁶. Bu esnada çeşitli temaslarda bulunmak üzere Moskova’da⁵⁷ bulunan Başbakan Süleyman Demirel’e söz konusu talebin iletildiği ve kendisinin de olumlu yanıt verdiği yine iddialar arasında yer almaktaydı. Nitekim Millî Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu ilgili talep doğrultusunda kararnameyi hazırladı. Bakan, NATO tatbikatı nedeniyle grevin ertelenmesi yönünde ricada bulduklarını işçiyle işveren arasına girmek istemediklerini ifade etmekteydi⁵⁸. Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı Kemal Atalay’ın başkanlığında Ankara’da bir toplantı gerçekleştirildiği, Amerikalı yetkililerin de katıldığı bu toplantıda grevin ertelenmesi yönünde ortak bir kararın alınarak Bakanlar Kuruluna iletildiği anlaşılmaktadır⁵⁹.

Millî Savunma Bakanlığının 27 Eylül 1967 tarihli önerisi ve 15 Temmuz 1963 tarihli 275 sayılı kanununu 21. Maddesine göre Bakanlar Kurulu 27 Eylül 1967 tarihinde 6/8868 sayılı kararı aldı ve Bakanlar Kurulunun kararı Resmî Gazete’nin eki olarak yayımlandı. Kararda şöyle diyordu:

55 “Bakanlar Kurulu Dün Amerikan İşyerlerindeki Grevi Erteledi”, **Cumhuriyet**, S 15506, 29 Eylül 1967, s.1.

56 “Grev İçin”, **Milliyet**, S 7133, 2 Ekim 1967, s.7.

57 Başbakan Demirel, 19 Eylül 1967 tarihi itibarıyla Moskova’ya gitti. SSCB’de çeşitli temaslarda bulunduktan sonra 29 Eylül 1967 tarihinde Türkiye’ye geri döndü. Yılmaz Çetiner, “Başbakan S. Rusya Gezisini 3 Gün Uzattı”, **Cumhuriyet**, S 15497, 20 Eylül 1967, s.1; “Demirel Döndü, Ortak Bildiri Yayınlandı”, **Cumhuriyet**, S 15507, 30 Eylül 1967, s.1.

58 “Yurtta Olup Bitenler-İşçiler”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.6-7.

59 “Hükûmet NATO İşyerleri Grevini Erteledi”, **Milliyet**, S 7130, 29 Eylül 1967, s.1, 7.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

“Ankara NATO-İş, İzmir Ege Harb-İş, İzmir NATO-İş, Adana Harb-İş, Diyarbakır Harb-İş, Samsun Harb-İş, İstanbul Harb-İş sendikalarınca The Tumpene Company Inc. (Incorporated) iş yerlerinde alınan grev kararının ve bir kısım iş yerlerinde uygulanmasına başlanılan grevin, yapılacak olan NATO birleşik tatbikatı bakımından millî güvenliği bozucu nitelikte görülmesi sebebiyle 30 gün ertelenmesi...”⁶⁰.

Yürürlükte olan 15 Temmuz 1963 tarihli ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununun 21. Maddesi grev veya lokavtın ertelenebilmesi için memleket sağlığını veya millî güvenliği bozucu nitelikte olduğunun tespit edilmesini şart koşmaktaydı. Böyle bir durumda Bakanlar Kurulu, grevi 30 gün veya en çok 60 gün erteleyebilmektedir⁶¹. Kararnamenin iki gün sonra yayımlandığı dikkate alındığında grevin ertelenme süreci 29 Ekim 1967 tarihi itibarıyla son bulmaktaydı. Kararnameye tepkiler gecikmedi. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit iktidarda bulunan Adalet Partisi için; “işçi hakları konusunda halktan yana olmadığını açıkça ortaya koymaktadır” demektedir. CHP Genel Merkezi İşçi Bürosu Merkez Yönetim Kurulu Üyesi Hayrettin Uysal’ın başkanlığında toplanan yürütme kurulu da bir bildiri yayımlayarak, “AP iktidarı Türkiye’nin çıkarlarını da işçi haklarını da koruyamayacak duruma düşmüştür. Erteleme kararı Anayasaya aykırıdır” demektedir. TİP Genel Sekreteri Kuas, grevin ertelenmesinin Anayasa’ya aykırı olduğunu söyleyerek konuyu TBMM’ye getireceklerini ifade etti. Adana Belediye Başkanı AP’li Ali Sepici de düzenlediği basın toplantısında; “Hükümetin erteleme kararını yerinde bulmadım. Bu işin millî güvenlikle ilgisi olmadığı kanısındayım. Bu bir sendika ile sivil bir şirket arasındaki anlaşmazlıktır” diyordu. İstanbul’da dokuz öğrenci birliği ve gençlik kuruluşları grevin ertelenmesini eleştirmekte ve grev süresince yaşanan olayların Amerikalıların Türk halkına karşı silah kullanmaktan çekinmeyeceklerini gösterdiğini bildirmekteydi⁶². Gazeteci Metin Toker de Tumpene Şirketinin Amerikan hegemonyasının bir sembolü olduğuna dikkat çekmekteydi⁶³.

60 “Kararnameler”, **T.C. Resmî Gazete**, S 12711 Mükerrer, 28 Eylül 1967, s.1.

61 “Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu”, **T.C. Resmî Gazete**, S 11462, 24 Temmuz 1963, s.9-10.

62 “Grevi Eteleyen Hükümet Protesto Edildi”, **Cumhuriyet**, S 15507, 30 Eylül 1967, s.1, 7. “Yurtta Olup Bitenler-İşçiler”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.7.

63 Metin Toker, “Nasıl İş Bu Böyle!”, **Milliyet**, S 7131, 30 Eylül 1967, s.2.

Türk Harb-İş Federasyonu Başkanı Celal Bülbül, grevin ertelenmesine rağmen kanuni haklarını kullanmaya devam edeceklerini ifade etmekteydi. Türk-İş bu durumu “yürekler acısı ve kanunsuz” olarak niteleyip, Tumpane Şirketinin dünyanın her yerinde itibar kaybettiğini vurgulamakta ve yayınladığı bildiriye Bakanlar Kurulunun verdiği bu kararla grev kırılcılık yapmaya çalışan Amerikan askerlerini himaye ettiğini bildirmekteydi. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu da bu grevle Türkiye’nin millî güvenliğinin bir ilgisi olmadığını vurgulamaktaydı. İstanbul Harb-İş Sendikası Başkanı A. Osman Albayrak da yayınladığı bildiriye hükûmetin tutumunu “grev kırıcı” olarak nitelendirmekteydi. Türk Harb-İş yöneticileri İncirlik Hava Üssü Komutanı Amerikalı Steve Hamm’ı “grev kırılcılık” yaptığı iddiasıyla savcılığa şikâyet ettiler⁶⁴. Türk-İş 3. Bölge Temsilcisi Burhanettin Asutay da bireysel bir tepki hareketinde bulunarak sadece su ve sigara içtiği bir açlık grevi sürecini başlattı⁶⁵. Harb-İş Sendikası, Ankara’da 28 Eylül 1967 tarihinde grevci işçilerin katılacağı bir gösteri yürüyüşü yapma talebinde bulundu fakat aynı gün gerçekleştirilecek olan NATO bakanları toplantısı nedeniyle yürüyüşe izin verilmedi⁶⁶. Millî Savunma Bakanı Ahmet Topaloğlu, tüm eleştirilere bir yanıt olmak üzere verdiği demeçte grev ertelenmesinde bir art niyet olmadığını vurgulayarak, askerî tatbikat nedeniyle tedbir amaçlı böyle bir kararın alındığı yönünde daha önce verdiği ifadeyi tekrar etmekteydi⁶⁷.

Bu dönemde grev erteleme kararı yaygınlık göstermekteydi. Bakanlar Kurulu, grev kararı alınmış veya devam etmekte olan grevleri ertelemekteydi. Bu çerçevede, 1964-1970 yılları arasında Bakanlar Kurulunun yayınladığı 32 kararnameyle toplam 22 grev ertelenmiştir. Bu ertelemelerden sadece 3’ü millî savunma hizmetleriyle ilgilidir⁶⁸. Erteleme kararının birçoğunun mevcut iktidarın siyasi gücü elinde tutmak istemesinden dolayı, millî güvenliği

64 “Bakanlar Kurulu Dün Amerikan İşyerlerindeki Grevi Erteledi”, **Cumhuriyet**, S 15506, 29 Eylül 1967, s.1, 7.

65 “Bakanlar Kurulunun Harb-İş Grevini Erteleme Kararını Danıştay Durdurdu”, **Cumhuriyet**, S 15510, 3 Ekim 1967, s.7.

66 “Amerikalı Komutan Grevcilerle Tartıştı”, **Milliyet**, S 7129, 28 Eylül 1967, s.7.

67 “Topraklarımız Başkalarının Çıkarları İçin Kullanılamaz”, **Cumhuriyet**, S 15508, 1 Ekim 1967, s.1.

68 Metin Kutal, “Hükûmetin Greve Müdahalesi (Hukukî Esasları ve Tatbikatı)”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S 22-23, 1971, s.56-57.

bozucu veya genel sağlığı tehdit edici unsurları bir gerekçe olarak kullandığı anlaşılmaktadır⁶⁹.

III.5. Grevi Erteleme Kararının Danıştay Tarafından Durdurulması

Ankara NATO-İş, İzmir NATO-İş, İzmir Ege Harb-İş, İstanbul Harb-İş, Diyarbakır Harb-İş ve Samsun Harb-İş Sendikası, Bakanlar Kurulunun almış olduğu grevin ertelenmesi yönündeki kararın iptali yönünde Danıştaya dava açtılar. Söz konusu sendikaların avukatı Mustafa Balcı, greve katılan işçilerin ve grev yapılan iş yerlerinin gerçekleştirilecek olan NATO Birleşik Tatbikatının yapılamayacağı yönünde doğrudan bir risk taşımadığını ifade ederek davanın gerekçesini açıklamaktaydı. Davalı konumunda bulunan ve Başbakanlığı temsilen gelen Hazine Müşavir Avukatı Kâmuran Dinç ve Millî Savunma Bakanlığını temsil eden Hâkim Binbaşı Refik Tutkun, bu iddiaya karşılık yaptıkları savunmada Tumpane Şirketinin ilgili askerî birimlere idari destek verdiğini ayrıca ikmal ve iaşe maddelerini yükleme, tahliye, dağıtım, depolama vb. işlemlerin yürütülmesinden sorumlu olduğunu dile getirmekteydi. Ek olarak bu görevlerin aksaması halinde yaklaşan askerî tatbikat için yapılan hazırlıkların gerçekleştirilemeyeceğini vurgulamaktaydı. Avukatlar bu durumun tatbikat için her iki ülke tarafından hazırlanmış olan askerî planların en azından iki yıl süreyle tatbik edilemeyeceğini ifade etmekteydiler.

Bu dava için Danıştay'ın görevlendirmiş olduğu Raportör Fevzi Tuzkaya, Bakanlar Kurulu kararnamesinin iptali yönünde bir görüş bildirdi. Tuzkaya, Başbakanlık avukatlarının grevin millî güvenliği bozucu nitelikte olduğuna dair kanıtlayıcı bir belge sunamadıklarını ifade etmekte ve erteleme kararının 1961 Anayasası'nın çalışanlara tanıdığı hakkın içeriğiyle çeliştiğine dikkat çekmekteydi.

Raportör Feridun Taşkın da diğer raportör gibi anayasanın 11. maddesiyle grev hakkının düzenlendiği 47. maddeye işaret ederek grevin ancak "millî güvenlik ve memleket sağlığını bozucu nitelikte olduğunun belgeyle tespit edilmesi" halinde Bakanlar Kurulunun uygulayabileceği istisnai bir yetki olduğuna vurgu yapmaktaydı. Ortada böyle bir belge olmadığını ifade eden raportör diğer taraftan Başbakanlık avukatlarının iddia ettiğinin aksine grev ve millî

69 Hasan Ejder Temiz, Ömer Ünal, "Türkiye'de Grev Hakkı ve Grev Ertelemeleri", **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi**, C 4, S 1, 2020, s.54.

güvenlik arasında sadece dolaylı bir ilişki olduğunu belirtmekteydi. Üstelik grevin durdurulmuş olmasına rağmen askerî tatbikatın yapılması ve bu davanın görüldüğü esnada (1 Ekim 1967 tarihinde) Amerikan askerî birliklerinin tatbikatın yapılacağı bölgeye nakillerinin gerçekleşmiş olmasının bu yöndeki iddiaları tamamen geçersiz kıldığını bildirmekteydi. Bu bağlamda Raportör Taşkın da kararnamenin iptali yönünde görüş bildirmekteydi. Neticede her iki raportör de Bakanlar Kurulunun iptali yönünde karar verdi. Bunun üzerine Danıştay, 2 Ekim 1967 tarihinde Bakanlar Kurulunun aldığı grevin ertelenmesi yönündeki karar için oy çokluğuyla yürütmeyi durdurma kararı aldı⁷⁰.

Sivas Milletvekili Mustafa Kemal Palaoğlu, Türk-Harb İş Federasyonunun Tumpane Şirketinin iş yerinde başlattığı grevin durdurulması sebebine dair Başbakana yazılı soru sordu⁷¹. Söz konusu soru önergesinin Başbakana iletildiği bilinmekle birlikte Palaoğlu'na cevap niteliğinde verilen herhangi bir bilgiye ulaşamadı.

III.6. Yüksek Uzlaştırma Kurulunun Müdahalesi ve Grevin Sonlandırılması

408

Danıştay'ın verdiği kararın Türk Harb-İş Federasyonuna ve Başbakanlığa iletilmesinden sonra Türk Harb-İş Federasyonu, Ankara ve Adana'da grevi yeniden başlattı. Amerikalı yetkililer, Danıştay'ın böyle bir kararı vermeyeceğini tahmin etmemiş olmalı ki yeniden başlayan greve karşı hazırlıksız yakalandılar. Ankara Balgat'taki okullarda okuyan Amerikalı öğrencilerin ve yine bu bölgedeki iş yerlerinde görevli Amerikalı personelin kullandığı servislerin çalışmasına izin verilmedi. Bu nedenle ulaşım hizmetinden mahrum kaldılar⁷².

Grevin ertelenmesinin durdurulması kararı üzerine kanunlar gereği Yüksek Uzlaştırma Kurulu devreye girdi. Kurul, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Refet Sezgin'in başkanlığında 3 Ekim 1967 tarihinde toplandı. Toplantıya Danıştay daire başkanları, Türk-İş Genel Sekreteri Halil Tunç, Türk Harb-İş Federasyonu ve Tumpane Şirketinin yetkilileri katıldı. 3-4 Ekim 1967 tarihlerin-

70 "Grev Erteleme İşleri", **Danıştay Kararlar Dergisi**, S 135-138, 1970, s.69-71; "Harp-İş Grevini Erteleme Kararını Danıştay Durdurdu", **Milliyet**, S 7134, 3 Ekim 1967, s.1.

71 "Yazılı Sorular ve Cevapları", **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, C 22, 1968, s.42.

72 "Harp-İş, Ankara ve Adana'da Grevleri Dün Tekrar Başlattı", **Cumhuriyet**, S 15511, 4 Ekim 1967, s.1, 7.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE ULUSAL BASINA YANSIMALARI

de gerçekleşen toplantılarda iki taraf arasında uzlaşmanın sağlanamamasına neden olan konular üzerinde görüşmeler yapıldı. Görüşmeler sonucunda Yüksek Uzlaştırma Kurulu daha önce Uzlaştırma Kurulunun almış olduğu karara yakın bir öneriyi kabul ederek her iki tarafa ilettiler. Türk Harb-İş Federasyonu yetkilileri bu öneriyi kabul ederken, Tumpane Şirketi yetkilileri düşünmek için süre istediler. Neticede Tumpane Şirketinin genel müdürü Frederick R. Jensen, Yüksek Uzlaştırma Kurulunun kararını kabul ettiklerini açıkladı. Türk Harb-İş Federasyonu Başkanı Celâl Bülbül bu kararı memnurlukla karşıladıklarını ve işçilerin mesailerine devam edeceklerini bildirdi. Böylece Adana'da 22 Eylül 1967 tarihinde başlayan grev 5 Ekim 1967 tarihi itibarıyla sonlandırılmış oldu.

Her iki tarafın kabul ettiği Yüksek Uzlaştırma Kurulunun kararı şu şekildeydi: Tumpane Şirketi iki yıllık süre içinde Türk Harb-İş Federasyonuna bağlı olarak çalışan işçilere 1.500.000 dolar tutarında mali olanak sağlayacaktır. Bu çerçevede her işçi çocuğuna yapılan yardım aylık 15 TL artırılabilecek; yemek ücretleri günlük 3 TL olacak; birinci yıl için işçilere saat başı 50 kuruş, ikinci yıl için 35 kuruş zam yapılacaktır; işçilerin kıdemlerine göre saat başı ücretlerine 5-15 kuruş arasında ayrıca artış sağlanacak ve toplu sözleşmenin imzalanmasının gecikmesinden dolayı da her bir işçiye 400 TL seyyanen bir ücret ödenecekti. Ayrıca sendika ve işçi temsilcilerinden oluşan altı kişilik bir komisyon oluşturulacak ve bu komisyon işçilere ceza verme veya işten çıkarılma konusunda yetkili kılınacaktı⁷³. Sözleşmenin süresi 1 Temmuz 1967 tarihinden itibaren başlayacak ve 1 Ekim 1967 tarihinden itibaren de öngörülen artışlar gerçekleştirilecekti⁷⁴.

Türk Harb-İş Federasyonu, Tumpane Şirketine ait birçok iş yeri için grev kararı almış olmasına karşın söz konusu uygulama sadece Adana ve Ankara illerindeki iş yerlerinde gerçekleşti. Danıştay'ın grev kararını ertelemesi üzerine diğer illerdeki iş yerlerinde greve gidilmedi. Yüksek Uzlaştırma Kurulunun devreye girip uzlaşma sağlamasından sonra da Harb-İş Sendikasının yetkilileri hem grevi sonlandırdı hem de diğer şehirler için aldığı grev kararını iptal etti⁷⁵.

Grev sonrasında NATO-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Öz, dikkat çeki-

73 "Harb-İş Grevi Sona Erdi", **Cumhuriyet**, S 15513, 6 Ekim 1967, s.1, 7.

74 "Harb-İş Grevi Başarıyla Sonuçlandı", **Türk-İş**, S 57, Kasım 1967, s.34.

75 "İlan", **Milliyet**, S 7139, 8 Ekim 1967, s.8.

ci bir iddiada bulundu. Öz, TUSLOG ve Tumpane şirketlerinin mevcut Türk işçilerin işlerine son vererek yerlerine Amerikalı işçi aldığını ifade etmekteydi⁷⁶. Bu bilginin doğruluğu halinde söz konusu şirketler özellikle toplu sözleşme görüşmelerinde ilgili sendikaya karşı önemli bir güç kazanacaktı. Bununla birlikte Kuzey Atlantik Antlaşmasına Taraf Devletler Arasında Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme'nin 9. maddesinin 4. fıkrası açık bir şekilde Türkiye'de görevli Amerikan askerlerinin sivil hizmetleri için görevlendirilecek işçilerin Türk Hükûmeti tarafından belirleneceğini ifade etmekteydi⁷⁷. Nitekim Güven Partisi İstanbul Milletvekili Coşkun Kırca'nın, 30 Eylül 1967 tarihinde verdiği soru önergesine Çalışma Bakanı Cahit Talas yanıt verirken, TUSLOG veya Tumpane şirketlerine bağlı işletmelerde çalışan işçilerin her türlü haklarının millî mevzuatın himayesi altında olduğunu ve söz konusu işçiler için ayrı veya özel tedbirler ifade eden bir kararın olmadığını söylemekteydi⁷⁸.

76 "NATO-İş: Greve Karşı İşyerlerine Amerikalı İşçiler Yerleştiriliyor", **Milliyet**, S 7149, 19 Ekim 1967, s.5.

77 Kuzey Atlantik Antlaşmasına Taraf Devletler Arasında Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme, **T.C. Resmî Gazete**, S 8663, 20 Mart 1954, s.8730.

78 "Temsilciler Meclisi Üyesi Coşkun Kırca'nın...", **T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, C 6, 14 Ağustos 1961, s.521.

SONUÇ

Türk Harb-İş Federasyonu ve bu federasyona bağlı sendika üyeleri toplu sözleşme yoluyla işçi haklarının elde edilmesi konusunda oldukça hassas davranmışlardır. Taleplerin işveren tarafından kabul edilmemesi üzerine yasal bir hak mücadelesi olan greve başvurmuşlardır. Federasyon, şirkete ait 39 iş yerinde grev kararı almış fakat grev sadece Adana ve Ankara illerindeki Tumpane Şirketine ait iş yerlerinde gerçekleşmiştir. Diğer illerdeki iş yerlerinin bağlı buldukları sendikalar da federasyonun kararına uyararak greve gitme yönünde karar almışlar fakat grev tarihini basına açıklamamışlardır.

Sendika yetkilileri bu grevde temel iki stratejik noktadan hareket etmişlerdir. Grevin başlama tarihini uzunca süre gizlemiş, grevin başlama tarihinden yalnızca altı gün öncesinde bildirmişlerdir. Böylelikle işverenin grev kırıcı rolünü en alt düzeyde tutmaya çalışmışlardır. Diğer taraftan grevin başarı etkinliğini artırmak için grev tarihini NATO Birleşik Tatbikatı için yapılan hazırlıklara denk getirerek işvereni zor durumda bırakmak istemişlerdir.

İncirlik Üssü'nde Amerikalı subaylar ile Türk işçileri arasında yaşanan olaylar iki taraf arasında bir güç gösterisinin yaşandığını göstermektedir. Amerikalı yetkililer, ABD hukuk kurallarının geçerli olduğunu iddia ettikleri bölgesini kendi özel alanları olarak kabul edip, Türk askerlerinin grevi gerekçe göstererek bu alanı ihlal etmelerini engellemeye çalışmışlardır. Greve giden işçilerin haklarına saygı duyup kendilerinin ve aile bireylerinin yaşam konforlarının kısıtlanmasına bir süreliğine katlanıp fedakârlık yapmak yerine, grevi mevcut durumlarına bir müdahale olarak algılayıp öfkelenmiş ve söz konusu kısıtlamaları ortadan kaldırmak için greve karşı illegal yolları deneyip grev kırıcı bir tutum içine girmişlerdir. Sonraki süreçte yaşanan toplu sözleşme görüşmelerinde de benzer tavırlar sergilemeye devam ettikleri basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Amerikalı askerlerin bu tutumu zaman içinde Amerikan üslerinin Türkiye'deki varlığını tartışmalı hale getirmiştir.

Greve karşı Türk yöneticiler ve askerî yetkililer olumlu bir tutum sergilemiş ve grevin anayasal bir hak olduğu konusunda görüş birliği içinde hareket etmişlerdir. Nitekim grevin başından itibaren İncirlik Hava Üssü'nde görevli Türk askerî yetkililer grev yapan işçilere karşı olumlu yaklaşımlar sergilemişler ve grev gözcülerini destekler nitelikte ifadelerde bulunmuşlardır. Adana Valiliğinin Amerikalı üs komutanının taleplerini kabul etmeyerek hukuki

çerçevede bir yanıt vermesi ve federasyon yetkililerinin şikâyetlerinin Türk Hava Kuvvetleri tarafından olumlu bir şekilde değerlendirilmiş olması grev yapan işçilerin daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte NATO Birleşik Tatbikatının grev sürecine denk gelmiş olması Türk yöneticilerin kararlarını etkilemiştir. Hükûmetin daha önce planlaması yapılmış askerî tatbikata büyük önem vermesi ve tatbikatın yapılmasını engelleyici tutum ve davranışlardan kaçınılması yönünde yerel yöneticilere uyarılarda bulunması grevde bulunan işçilerin hareket alanlarını kısıtlamıştır. Üstelik NATO'dan gelen baskılar sonucunda Millî Savunma Bakanlığının önerisiyle Bakanlar Kurulu ilgili yasa maddesinde yer alan güvenlik gerekçesini öne sürerek grevi erteleme kararı almış fakat sendika yetkilileri mevcut hukuki süreci işleterek Danıştay'ın grevi erteleme kararını kaldırmasını sağlamıştır.

Dünyada ve Türkiye'de işçi hareketlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde güç gösterisi yaparak kendini hukukun üstünde görmeye çalışan Amerikan Silahlı Kuvvetlerinin grev kırıcı tüm girişimleri sonuçsuz bırakılmış ve işverenle yapılan toplu sözleşmeyle grevci işçiler talep ettikleri hakların büyük çoğunluğunu elde etmeyi başarmışlardır. Böylelikle Adana ve Ankara'da devam eden grev son bulduğu gibi diğer illerdeki Amerikan üs ve tesislerine ait iş yerlerinde alınmış olan grev kararı da kaldırılmıştır.

İntihal Taraması**Plagiarism Detection**

Bu makale intihal taramasından geçirildi. (<https://intihal.net/>) | *This paper was checked for plagiarism. (<https://intihal.net/>)*

Etik Beyan**Ethical Statement**

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı**Open Access License**

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

“Amerikalı Komutan Grevcilerle Tartıştı”, **Milliyet**, S 7129, 28 Eylül 1967, s.1, 7.

“Amerikalı Komutan Greve Karışmayacak”, **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.1, 7.

“Amerikan İş yerinde Grev Hakkı Kanun Dışı Hareketlerle Önlendi”, **Emekçi**, S 16, 2 Ekim 1964, s.1, 4.

“Amerikan İşyerlerinde 4 Bin İşçi, Cuma Günü Greve Başlıyor”, **Cumhuriyet**, S 15499, 17 Eylül 1967, s.7.

“Amerikan Kalkınma Yardımı 1973’de Kesilecek”, **Cumhuriyet**, S 15493, 16 Eylül 1967, s.1.

“Amerikan Üsleri”, **Yön**, S 208, 25 Mart 1967, s.5.

“Ankara’daki Amerikan İş Yerlerinde de Grev Başladı”, **Cumhuriyet**, S 15503, 26 Eylül 1967, s.1, 7.

“Bakanlar Kurulu Dün Amerikan İşyerlerindeki Grevi Ertelemedi”, **Cumhuriyet**, S 15506, 29 Eylül 1967, s.1, 7.

“Bakanlar Kurulunun Harb-İş Grevini Erteleme Kararını Danıştay Durdurdu”, **Cumhuriyet**, S 15510, 3 Ekim 1967, s.1, 7.

Balcı, Mustafa, “Amerikan Askerî İş Yerlerindeki Grev”, **Cumhuriyet**, S 15504, 27 Eylül 1967, s.2.

Bingöl, Oktay, “ABD’nin Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Askerî Üs Politikasında Değişimin Türkiye’ye Etkileri ve İncirlik Üssünün Geleceği”, **Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi**, C 8, S 1, 2024, s.29-53.

“Bölükbaşı: “Amerikan Üsleri 32 Milyona Mezar Olabilir”, **Cumhuriyet**, S 15498, 21 Eylül 1967, s.1, 7.

Bölme, Selin Muzaffer, **ABD’nin Üs Politikası ve Türkiye: Kuruluşundan Bugüne İncirlik Üssü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Çetiner, Yılmaz, “Başbakan S. Rusya Gezisini 3 Gün Uzattı”, **Cumhuriyet**, S 15497, 20 Eylül 1967, s.1, 7.

“Demirel Döndü; Ortak Bildiri Yayınlandı”, **Cumhuriyet**, S 15507, 30 Eylül 1967, s.1, 7.

Devlet-Vilayet veya Belediyelerce Doğrudan Doğruya İşletilen Müesseseler ile Memleket Müdafaasile (ile) İlgili İşyerlerinin Murakabe ve Teftişine Dair Nizamname, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 4793, 25 Nisan 1941, s.825-826.

Ekmekçi, Mustafa, “Ankara’da 7 Amerikan İş Yerinde Dün Grev Başladı”, **Milliyet**, S 7127, 26 Eylül 1967, s.1, 7.

Ertem, Barış, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 3, S 11, 2010, s.252-273.

Esmer Tütüncü, Gülsüm, **Türkiye ve İngiltere’de Sendikacılığın Gelişimi (1945-1980): Karşılaştırmalı Bir İnceleme**, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013.

“Gen. Lawrence Departs TUSLOG”, **TUSLOG Ankara**, The United States Logistics Group (USAFE), V IV, N 14, 19 July 1943, s.1.

Geven, Nihat, “Grevciler, Amerikan Erlerinden Şikâyetçi”, **Milliyet**, S 7126, 25 Eylül 1967, s.3.

“Grev Ertelenmesi İşi”, **Danıştay Kararlar Dergisi**, S 135-138, 1970, s.69-71.

“Grev İçin”, **Milliyet**, S 7133, 2 Ekim 1967, s.7.

“Grevi Erteleyen Hükûmet Protesto Edildi”, **Cumhuriyet**, S 15507, 30 Eylül 1967, s.1, 7.

Güler, Yavuz, “II. Dünya Harbi Sonrası Türk-Amerikan İlişkileri (1945-1950)”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 5, S 2, 2004, s.209-224.

“Harb-İş Amerikan Makamlarını Grev Kırıcılıkla Suçladı”, **Cumhuriyet**, S 15505, 28 Eylül 1967, s.1, 7.

“Harb-İş Grevi Başarıyla Sonuçlandı”, **Türk-İş**, S 57, Kasım 1967, s.34.

“Harb-İş Grevi Sona Erdi”, **Cumhuriyet**, S 15513, 6 Ekim 1967, s.1, 7.

“Harb-İş, Ankara ve Adana’da Grevleri Dün Tekrar Başlattı”, **Cumhuriyet**, S 15511, 4 Ekim 1967, s.1, 7.

- “Harb-İş, Grev Kararı Aldı”, **Cumhuriyet**, S 15496, 19 Eylül 1967, s.5.
- “Harp-İş Amerikalı Bakana Başvurdu”, **Milliyet**, S 7128, 27 Eylül 1967, s.1, 7.
- “Harp-İş Grevini Erteleme Kararını Danıştay Durdurdu”, **Milliyet**, S 7134, 3 Ekim 1967, s.1, 7.
- “Hükûmet NATO İşyerleri Grevini Erteledi”, **Milliyet**, S 7130, 29 Eylül 1967, s.1, 7.
- “İlan”, **Milliyet**, S 7139, 8 Ekim 1967, s.8.
- “İncirlik Hava Üssünde Dün Grev Başladı”, **Cumhuriyet**, S 15500, 23 Eylül 1967, s.1, 7.
- “İncirlik Üssüne 5.000 Amerikan Askeri İniyor”, **Cumhuriyet**, S 15502, 25 Eylül 1967, s.1, 7.
- “İncirlik’te Grevin Engellenmek İstendiği İddia Ediliyor”, **Cumhuriyet**, S 15501, 24 Eylül 1967, s.1, 7.
- “İşgal Altındaki Türk Toprakları”, **Ant**, S 37, 12 Eylül 1967, s.8-9.
- “Kararnameler”, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 12711 Mükerrer, 28 Eylül 1967, s.1.
- Kıyanç, Sinan, “Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye’deki ABD Üs ve Tesisleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXVI, S 101, Ankara 2020, s.203-252.
- Kutal, Metin, “Hükûmetin Greve Müdahalesi (Hukukî Esasları ve Tatbikatı)”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, S 22-23, 1971, s.45-62.
- “Kuzey Atlantik Andlaşmasına Taraf Devletler Arasında, Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme...”, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 8663, 20 Mart 1954, s.8727-8737.
- Millî Savunma Bakanlığı ile Türkiye Harb Sanayi ve Yardımcı İş Kolları İşçi Sendikaları Federasyonu Toplu İş Sözleşmesi**, Ankara 1964.
- “NATO-İş: Greve Karşı İşyerlerine Amerikalı İşçiler Yerleştiriliyor”, **Milliyet**, S 7149, 19 Ekim 1967, s.5.
- Oğuz, Atilla, “Türk Personel İle Amerikalı Personel Arasında Maaş Farkı”, **Cumhuriyet**, S 15221, 13 Aralık 1966, s.5.

“Öğretmenler Grevi Sona Eriyor”, **Cumhuriyet**, S 15499, 22 Eylül 1967, s.3.

Öztep, Özer, “Geliyorum, Diyen Olaylar...”, **Cumhuriyet**, S 15503, 26 Eylül 1967, s.1, 7.

Öztep, Özer, “Harb-İş Grevi Yüzünden Adana’da Hava Gergin”, **Cumhuriyet**, S 15502, 25 Eylül 1967, s.1, 7.

“Sosyal-İş Grevi Sona Erdi”, **Cumhuriyet**, S 15501, 24 Eylül 1967, s.1.

Temiz Ejder, Hasan, Ünal, Ömer, “Türkiye’de Grev Hakkı ve Grev Ertelemeleri”, **Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi**, C 4, S 1, 2020, s.47-66.

Temsilciler Meclisi Üyesi Coşkun Kırca’nın, Amerika Birleşik Devletleri Adına Kendilerine Memleketimizde İhale Edilmiş Yapı, Tesis, Onarım ve Bakım İşlerinde Çalışan Yerli ve Yabancı Firmaların Hukuki Statüsüne ve Bu Firmalarda Çalışan Türk İşçilerin Haklarına Dair Sözlü Sorusuna Çalışma Bakanı Cahit Talas ve Dışişleri Bakanı Selim Sarper’in Sözlü Cevapları, **Türkiye Cumhuriyeti Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, 14 Ağustos 1961, s.520-523.

Toker, Metin, “İşçiler, Bir Grevin Hikâyesi”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.6-12.

Toker, Metin, “Nasıl İş Bu Böyle!”, **Milliyet**, S 7131, 30 Eylül 1967, s.2.

“Toplu Görüşme ve Toplu İş Sözleşmesi Yapma Yetkisi: Toplu Görüşmede Usul”, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 11462, 24 Temmuz 1963, s.7-8.

“Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu”, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 11462, 24 Temmuz 1963, s.9-10.

“Topraklarımız Başkalarının Çıkarları İçin Kullanılamaz”, **Cumhuriyet**, S 15508, 1 Ekim 1967, s.1-7.

“Türk Harb-İş Sendikası Tarihçesi”, <https://harb-is.org.tr/tarihce/>, (Erişim Tarihi 25.02.2024).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.1.0.0/4.21.2/2-3, 12.01.1959.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2/171.39.15/1, 26.07.1963.

1967 TÜRK HARB-İŞ FEDERASYONU GREVİ VE
ULUSAL BASINA YANSIMALARI

Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri Arasında, “Kuzey Atlântik Andlaşmasına Taraf Devletler Arasında, Kuvvetlerinin Statüsüne Dair Sözleşme”nin Tatbikatına Müteallik Anlaşmanın Tasdiki Hakkında Kanun, **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazete**, S 8748, 7 Temmuz 1954, s.9833-9834.

Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları No: 16, Maya Matbaacılık, Yayıncılık Ltd. Şti, Ankara 1976, s.165-171.

Üstel, Yaşar, “Sosyal-İş ve Harp-İş Grevleri”, **Yurdun Sesi**, S 51-52, Eylül-Ekim 1967, s.6-8.

“Yazılı Sorular ve Cevapları”, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, C 22, 1968, s.40-55.

“Yurtta Olup Bitenler-İşçiler”, **Akis**, C XXXIX, S 694, 7 Ekim 1967, s.6-8.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Yayın İlkeleri

Yayın hayatına Kasım 1984 yılında başlayan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, güz ve bahar olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır.

Derginin Yayın Amacı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Derginin Konusu

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin konuları ele alan yakın dönem tarih dergisidir. Derginin konusu, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içine doğduğu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlu ulusal ve küresel ortamı; beşerî ve sosyal bilimler bağlamında bilimsel ölçütlere göre inceleyen araştırmaları, değerlendirmeleri ve çalışmaları içermektedir.

Derginin İçeriğinde Yer Alacak Çalışmalar

- Alanında boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler;
- İncelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları;
- XIX. yüzyıldan günümüze değin Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili konularda hazırlanan proje kapsamında geliştirilmiş araştırmalar;
- Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, şahsiyet ve ilmî faaliyetleri tanıtan yazılar olmalıdır.

Gönderilecek yazıların, daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş bildiriler, yeni bilgi, belge ve yorum ilave edilmek

kaydıyla ve yeni hâliyle çalışmanın özgün olduğunun belirtilmesi koşuluyla yayımlanabilir.

Makalelerin Değerlendirilmesi

Gelen yazılar, yayın ilkelerine uygunluğu bakımından Yayın Kurulunca incelendikten sonra, alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur.

Yazar(lar), hakemlerin ve Yayın Kurulunun eleştirisi, öneri ve düzeltmelerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçelerini bildirme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilen ve edilmeyen makale/yazıların yazar(lar)ına bilgi verilir.

Yayımlanan makale/yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan makale/yazıların yazar(lar)ına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti ödemesi yayın tarihinden sonra yapılır. Ücret miktarı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre tespit edilir.

Yayınlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

Yazım Dili

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

Yayımlanacak makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri de, yazarları tarafından tespit edilen anahtar kelimeler ile birlikte verilir.

Yazım Kuralları

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

- 1- Başlık, koyu karakterde büyük harflerle ortalı olarak yazılmalıdır.
- 2- Dergide kör hakemlik sistemi uygulandığından makalede Yazar ad(lar) ı, soyad(lar)ı yer almamalıdır. Makalenin yayımlanma aşamasında Yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı, kurum, akademik unvan, adres, ORCID gibi bilgiler dergi editörlüğünce eklenir.
- 3- Öz (anahtar kelimeler eklenerek)
- 4- İngilizce başlık ve İngilizce özet (anahtar kelimeler eklenerek)
- 5- Makale; amaç, kapsam ve çalışma yöntemlerini belirten bir öz, giriş, ana metin bölümleri, sonuç ve kaynakçayı içerecek şekilde düzenlenmelidir.

Öz

En az 250 kelime olacak şekilde Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yazılmalıdır. Öz, makalenin ana fikrini ve katkısını yansıtabilecek nitelikte olmalıdır. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime alfabetik sıra ile verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda, üst/alt/sağ/sol 2,5 cm sayfa kenarlığı boşluğu bırakılarak, cilt payı 0 cm olacak şekilde, paragrafın ilk satırı girintilenmeden, satır aralarında önce ve sonra 12nk 1,5 satır aralığı ile ve 11 punto (Öz ve Abstract 10 punto ile) Times New Roman yazı karakteri ile MS Word programında yazılmalıdır. Yazılar en fazla 10.000 kelimedenden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere yazıda ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (Makale Türkçe ve İngilizce başlıkları, ÖZ, ABSTRACT, GİRİŞ, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Ara başlıklar Romen rakamlarıyla I-II-III... şeklinde ara başlıkların alt başlıkları ise I.1.-I.2.-I.3. ... şeklinde düzenlenmelidir.

Örnek 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi

Şekil, Çizelge ve Resimler

Şekiller, çizelgeler ve resimler birden başlayarak numaralandırılmalı ve açıklayıcı dipnotlara hemen altlarında yer verilmelidir. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Tırnak içerisinde verilen ifadeler ayrıca italik olarak yazılmamalıdır. Üç satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1 cm içeride ve 10 punto büyüklüğü ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Kaynaklar dipnot şeklinde yazılmalı, Times New Roman yazı biçimiyle 10 punto ve tek aralık olmalıdır.

a- Kitap: Baş harfleri büyük olmak üzere önce yazarın adı, soyadı, kitabın adı (koyu karakterde), (varsa) Cilt, yayınevi, yayın yeri ve tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 2:

Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.18.

b- Makale: Baş harfleri büyük olmak üzere; yazarın adı, soyadı, makalenin adı (tırnak içinde), içinde yer aldığı yayının adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın tarihi (varsa), yayın yeri ve yılı, sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 3:

Abdurrahman Bozkurt, “Gelibolu Yarımadası’nda İtilaf Bloğuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.57.

Çok yazarlı kitap ya da makalelere atıf yapılırken ilk yazar adı mutlaka belirtilmeli, diğer yazarların adları araya virgül gelecek şekilde belirtilebileceği gibi ilk yazardan sonra “vd.” şeklinde belirtilmek koşuluyla yazılmayabilir. Ancak Kaynakçada bütün yazarların isimleri mutlaka yer almalıdır.

Örnek 4:

(İkiden fazla yazarlı) Durmuş Yalçın, vd., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

Mülakat ve röportaj tarzı görüşmeler, metin içinde ad-soyad ve tarih belirtilerek değinilmeli, ayrıca Kaynakçada da gösterilmelidir.

Tekrarlanan atıflarda; soyadı, eser kitap ise a.g.e., makale ise a.g.m., yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir.

Saray, **a.g.e.**, s.82.

Bozkurt, a.g.m., s.5.

Kaynakça

Yazar soyadlarına göre ve alfabetik olarak sırayla yazılmalıdır.

a- Kitap: Yazar(lar)ın soyadı, adı, kitabın adı (Koyu Karakterde), yayınevi, yayın yeri ve tarihi.

Örnek 5:

Bayındır Uluskan, Seda, Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

b- Süreli Yayın: Yazar(lar)ın soyadı, adı, makalenin başlığı (tırnak içinde), süreli yayının tam adı (koyu karakterde), Cilt, Sayı, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 6:

Tokluoğlu, Ceylan, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C XXVIII, S 84, Ankara 2013, s.103-142.

c- Bildiri: Yazar(lar)ın soyadı, adı, bildirinin başlığı (tırnak içinde), sempozyumun veya kongrenin adı, düzenlendiği yerin adı, düzenlenme tarihi,

Bildiriler, varsa editör(ler)in adı, Cilt, basımevi/yayınevi, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 7:

Şimşir, Bilal N., “Atatürk ve Avusturalya”, Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, Ankara, 12-16 Kasım 2007, Bildiriler, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.35-73.

Yazıların Gönderilmesi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi’nde yayımlanmak üzere yayın ilkelerine ve Türk Dil Kurumu (TDK) yazım kurallarına ve TDK Güncel Türkçe Sözlüğüne (bu şart Türkçe makalelerde istenir) uygun olarak hazırlanmış yazıların başvuruları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun web sayfası üzerinde yer alan <https://giris.ayk.gov.tr/signin> uzantılı Yayın Takip Sistemi (YAYSİS) üzerinden yapılacaktır. Yazarlar Yayın Kurulu’na ve dergi editörlüğünce esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Publication Principles of the Journal of Atatürk Research Center

The Journal of Atatürk Research Center, which began to be published in November, 1984, is published in two issues per year in Spring and Autumn.

Publication Purpose of the Journal

Within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, the aim is to share the scientific researches and studies about the information and documents relating to Turkish History, Atatürk and the Republic of Türkiye with science world by publishing on both national and international levels.

Topics of the Journal

Journal of Atatürk Research Center, within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, is a contemporary history journal in which a wide range of topics relating to “Turkish History”, “Atatürk” and “the Republic of Türkiye” are addressed. The Journal includes the researches, evaluations and studies which inspect the political, socio-economic and cultural dimensional national and global atmosphere which Atatürk and the Republic of Türkiye were born into according to scientific criteria in terms of humanities and social sciences.

The Studies to be Included in the Context of the Journal Should Be:

- Original articles, filling the gap in their field, based on research,
- Research, review and compilation articles which evaluate and criticize the reviewed subjects according to a rich bibliography and put forward new and noteworthy opinions,
- Developed researches within the scope of projects about Turkish History, Atatürk and the Republic of Türkiye’s History since the 19th century.
- Articles promoting the works, personage and scientific events about National Struggle and the Republic of Türkiye.

Articles which will be sent should not be published elsewhere previously or accepted for publication. Papers presented in a scientific congress previously can be issued provided that they are added new information, document and review, and stated as original with their new edition.

Evaluation of Articles

After looking for the eligibility of the principles of the Editorial Board, incoming articles are sent to two referees who are expert in their fields. In case one of the reports is positive and another is negative, the article can be sent to a third referee. Names of the referees are kept confidential and reports are kept for five years. The author(s) take(s) into account the corrections and suggestions of the referees and the Editorial Board. If they disagree, they reserve the right for a justification report. The author(s) of the articles/articles accepted or not accepted for publication are informed, but the article / writing texts will not be refunded.

The responsibility for the published articles/writings belongs to their authors. Text and photos can be cited by stating the source.

Copyright and examination fees are paid within two months from the date of publication to author(s) and referees of the articles/writings agreed for publication. The amount of the fees is determined according to the Copyright, Publishing and Sales Regulations of “Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History” and affiliated institutions.

It is compulsory to abide by research and publication ethics in papers to be published.

Official Language

The official languages of the Journal of Atatürk Research Center are English and Turkish. However, articles written in other languages can be accepted by the decision of the Editorial Board providing that they do not exceed one-third of each issue of the journal.

English and Turkish summaries of the published articles can be given with the keywords determined by their authors.

Spelling Rules

Structure of the Article

In general, the article must be taken into the order specified below:

1. The title should be written in bold capital letters.
2. Author’s name(s) and last name(s) should not be included in the article, as the blind peer-review system is applied in the journal. During the publicatio of

the article, information such as the author's name(s), last name(s), institution, academic title, address, ORCID are added by the editorial board of the journal.

3. Abstract (with keywords)
4. English title and abstract in English (with keywords)
5. An introduction should indicate article, purpose, scope and methods of work and sections of the main texts should be arranged to include Conclusion and Bibliography.

Abstract

The abstract should be written separately in Turkish and English, with a minimum of 250 words. The abstract should reflect the contribution and the main idea of the article. A minimum of 4 and a maximum of 8 keywords should be given by leaving one blank line below the summary.

Main text

The article should be written in A4 size, with a margin of 2.5 cm above/bottom/right/left. The gutter should be 0 cm, the first line of the paragraph should not be indented, before and after the lines with 12nk 1.5 line spacing and 11 points (abstracts with 10 points) Times New Roman font in MS Word program. Article length should be 10.000 words.

Section Headings

Intermediate and sub-headings can be used in the article to determine the structure of the article and to provide a regular information transfer in the main text. Main headings [Article Turkish and English titles, ÖZ (ABSTRACT), ABSTRACT, GİRİŞ (INTRODUCTION), SONUÇ (CONCLUSION), KAYNAKÇA (BIBLIOGRAPHY), EKLER (ATTACHMENTS)] in capital

letters; Intermediate and sub-headings should be written in lowercase letters with the first letters in capital letters and in bold.

Example 1:

II. Büyük Buhran ve Buhran Vergisi (II. The Great Depression and the Depression Tax)

II.1. Buhran Vergisinin Yasal Çerçevesi (II.1. Legal Framework of the Depression Tax) PUBLICATION PRINCIPLES OF

Figures, Tables and Pictures

Figures, tables and pictures should be numerated beginning with one and the footnotes should be given beneath them. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages.

Citations

Citations should be in quotes. The citations passing three-line should be formatted left and right 1.5 cm and written in 11 pt.

References

References should be written in the form of a footnote, and should be 10 pt. with one line space.

a- Book: Author's name and last name should be written in capital letters; title in bold, (if any) Volume, publisher, date and place of publication and page numbers of the book should be given.

428

Example 2:

Abdurahman Çaycı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization), Atatürk Research Center Publications, Ankara 2002, p.130.

b- Article: Author's name and last name should be written in capital letters; title of article should be in quotes; name in bold, Volume, Number, publisher, date (if any), place, year and page numbers of the publication should be given.

Example 3:

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", Literature Journal of Research on Turkey, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57.

When citing books or articles with multiple authors, the name of the first author must be specified, the names of other authors may be specified with a comma in between, or they may not be written on condition that "etc." is indicated after the first author. However, the names of all authors must be included in the bibliography.

Example 4:

Durmuş Yalçın, etc., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s.511.

In the repeated references: Last name should be written; if the work is a book, one should write *ibid* but if the work is an article one should write *ibid*; page number should be added.

Çaycı, **ibid**, p.11.

Beyhan, **ibid**, p.60. Bibliography

Bibliography should be put in alphabetical order by last names of authors.

a- Book: Author's (s') last name, name, the book's title, publisher, place and date of publication should be specified.

Example 5:

Çaycı, Abdurahman, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publications, Ankara 2002.

b- Periodical: Author's (s') last name, name, title of article (in quotes), periodical's full name, Volume, Number, place and date of publication, page range should be specified.

Example 6:

Beyhan, Mehmet Ali, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57-99.

c- Papers: Author's (s') last name, name, title of declaration (in quotes), symposium's or congress' name, name of organization place, date of issue,

declarations, (if any) editors' name, volume, printing house/publishing house, place and date of publication, page range should be specified.

Example 7:

Şimşir, Bilal N., "Atatürk ve Avusturalya", **Sixth International Atatürk**

PUBLICATION PRINCIPLES OF
THE JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

Congress, Ankara, 12-16 November 2007, Papers, Volume I, Atatürk Research Center Publications, Ankara 2010, p.35-73.

Submission of Writings

The applications of the articles to be published in the Journal of Atatürk Research Center, prepared in accordance with the publication principles, are to be made via YAYSIS (Publication Tracking System) which can be reached at <https://giris.ayk.gov.tr/signin> on the website of Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History. Authors are deemed to have accepted that minor corrections which do not target the essence may be made by the Editorial Board and by the editors of the journal.